А. Солиев

ЎЗБЕКИСТОН ГЕОГРАФИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

А.СОЛИЕВ

ЎЗБЕКИСТОН ГЕОГРАФИЯСИ

(ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ГЕОГРАФИЯСИ)

ТОШКЕНТ
«УНИВЕРСИТЕТ»
2014

УДК 3321 (584,4) (07.58)
65.04
С 77
Солиев А. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. Тошкент. «Университет». 2014. 404 б.

КБК 65.04

Китобда Ўзбекистон Республикаси табиий шароити, аҳолиси ва меҳнат ресурслари, миллий иқтисодиётнинг тармоқлари географик нуқтаи назардан ёритилган. Унда мамлакатимизнинг ягоналигини таъминловчи Қорақалпоғитон Республикаси ва вилоятлари, пойтахт – Тошкент шаҳри иқтисодий географик тавсифи асосий иқтисодий районлар доирасида баён этилган.

Дарслик республика олий ўқув юртлари "География" йўналиши талабаларига мўлжалланган. Шунингдек, ундан магистрант, катта илмий ходим-изланувчи, мамлакатимиз миллий ва минтақавий иқтисодиёти билан қизиқувчи илмий ходимлар ҳамда амалиётчилар фойдаланиши мумкин.

Масъул муҳаррир география фанлари доктори,
профессор А.А.Қаюмов

Тақризчилар: география фанлари доктори
Ю.И.Аҳмадалиев
география фанлари номзоди,
доцент М.И.Назаров
география фанлари номзоди,
доцент Н.Х.Маматқулов

Хариталар география фанлари номзоди, доцент А.Эгамбердиев таҳрири остида берилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг 2012-йил 26 декабрдаги 507-сонли буйруғи билан дарслик сифатида тавсия этилган.

ISBN-978-99-43-305-90-8

СЎЗ БОШИ

Мустақил Ўзбекистон Республикаси, унинг 12 вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси пойтахт – Тошкент шаҳри бошчилигида ҳар бири ва биргаликда ўзига хос иқтисодий макон, жаҳон ҳамжамиятида эса ягона геосиёсий тизимни ташкил қилади.

Мамлакатимиз ҳудуди қадимдан ўзининг суғорма деҳқончилик маданияти, илму-фан ўчоқларидан бири сифатида маълум ва машҳур бўлган. Унинг юксак даражада ривож топиши, хусусан, кейинги, яъни мустақиллик йилларига тўғри келади. Бу даврда Ўзбекистоннинг янги иқтисодий географияси узил-кесил шаклланди, воҳа ва водийлари, уларни боғловчи йўллар янада ривожланди, бепоён чўл ҳамда тоғ ва тоғолди ҳудудлари табиий ресурс салоҳиятидан фойдаланишга кенг имкониятлар очилди, ўсиш қутб ва марказлари вужудга келди. Республикамиз иқтисодиётининг бундай юксак даражада ривожланиб бориши жаҳоннинг пуфузли ташкилотлари томонидан эътироф этилмоқда.

Ушбу дарслик республика университетлари география йўналиши талабаларига мўлжалланган бўлиб, у икки асосий қисмдан иборат. Унинг биринчи қисмида мамлакатимизнинг умумий таърифи, географик ўрни, аҳолиси ва табиий ресурслари, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқлари батафсил таҳлил қилинади.

Иккинчи қисмида эса, методологик жиҳатдан "тармоқ–ҳудуд–тармоқ" тамойилига асосланган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси вилоятлари 6 та асосий иқтисодий район доирасида кўриб чиқилади. Вилоятлар иқтисодий географик тавсифи муайян бир тартибда, мантиқан кетма-кетликда келтирилган. Унда вилоятларнинг (минтақаларнинг) маъмурий тузилмаси, табиий ресурслари ва демографик вазияти, хўжалиги, унинг тармоқлар ва ҳудудий таркиби, ижтимоий соҳалар ривожланиши, ташқи иқтисодий алоқалари ҳамда ички тафовутлари баён этилади.

Дарслик энг сўнгги статистик маълумотлар ва муаллифнинг кўп йиллик педагогик тажрибасидан келиб чиққан ҳолда ёзилган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунгача, ҳатто собиқ Иттифоқ даврида ҳам Ўзбекистон иқтисодий географияси бўйича университетларнинг география йўналиши талабаларига бағишланган махсус дарслик мавжуд бўлмаган. Фақат педагогика институтлари учун 1994-йилда "Ўқитувчи" нашриётида чоп этилган Г.Асанов, М.Набихонов, И.Сафаровларнинг "Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси" дарслиги бўлган, холос. Университетларда эса қисман А.Солиев, Э.Аҳмедов ва бошқалар томонидан тайёрланган "Минтақавий иқтисодиёт" (Т., 2003) ўқув қўлланмаси ҳамда А.Солиев, М.Назаров, Ш.Қурбоновларнинг "Ўзбекистон ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиши" (Т.,2010) монографиясидан фойдаланиб келинган.

БИРИНЧИ ҚИСМ

1.1. Ўзбекистон Республикасининг географик ўрни, майдони, чегаралари

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида 1 сентябрь 1991 йилда ташкил топган. Майдони 448,9 минг кв.км., аҳолиси 30,5 млн. киши (1.01.2014 й.). Маъмурий жиҳатдан *Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий, Наманган, Самарқанд, Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент, Фарғона, Хоразм ва Қашқадарё вилоятлари ва Тошкент шаҳридан иборат.* Республика пойтахти – Тошкент шаҳри.

Ўзбекистон дунё ҳамжамияти ва сиёсий харитасида ўзига хос мавқега эга. У Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 190 дан ортиқ давлатларнинг бири. Ўзбекистон Республикаси БМТ га 2 март 1992 йилда қабул қилинган.

Мамлакатимиз Евросиё ва Марказий Осиёнинг деярли қоқ ўртасида жойлашган. Давлат чегараларининг умумий узунлиги 6221 км бўлиб, шундан 2203 км ёки 1/3 қисми Қозогистон Республикасига, 1721 км Туркманистонга, 1161 км Тожикистонга, 1069 км Қирғизистонга ва 137 км Афғонистон Республикасига тўғри келади.

Республика ҳудуди ғарбдан шарққа 1425 километрга чўзилган, шимолдан жанубга бўлган масофа эса – 930 км. Энг баланд нуқтаси Ҳазрати Султон чўққиси (Ҳисор тизмаси) – денгиз сатҳидан 4643 м баландликда, энг паст нуқтаси Мингбулоқ чўкмаси (Қизилқум чўли) – минус 12 м. Мамлакатимизнинг энг шимолий нуқтаси Устюрт платосининг Орол денгизига туташ қисмида, 45^0 36^1 ш.к., жанубий нуқтаси Термиз шаҳри яқинида - 73^0 10^1 ш.к., ғарбий нуқтаси Устюртда - 56^0 00^1 шк.у. ва шарқий нуқтаси Андижон вилоятининг чеккасида 73^0 10^1 шқ. узоқликда жойлашган.

Ўзбекистон табиий, иқтисодий ҳамда сиёсий географик ўрнининг энг муҳим хусусияти унинг Дунё океанидан узоқда, Евросиё материгининг ичкарисида жойлашганлигидан иборатдир. Бундай географик ўрин нафақат мамлакат иқлимининг шаклланишида, балки унинг ижтимоий-иқтисодий ва геосиёсий ривожланишига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Бу эса умумгеографик қонуниятлардан биридир.

Энг аввало, таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон ҳудудининг "марказий" географик ўрни ўтмишда, хусусан халқаро аҳамиятга эга бўлган Буюк Ипак йўлида, унинг асосий боғловчи бўғинларидан бири сифатида ривожланишида катта аҳамият касб этган. Юртимизнинг жаҳон маданияти, фани ва иқтисодиёти тараққиётига таъсири айни шу даврда юқори бўлган. Ҳозирги шароитда, яъни "Океан цивилизацияси" босқичида республиканинг қуруқлик ичкарисида жойлашганлиги бирмунча қийинчиликларни юзага келтиради. Бу ерда **иқтисодий географик ўриннинг** тарихийлик (ўзгарувчанлик) хусусияти ўз ифодасини топади.

Иқтисодий географик ўрин (ИГЎ) – бу маълум бир жойнинг (мамлакат, вилоят, шаҳар ва ҳ.к.) ўзидан ташқарида ўрнашган географик элементларнинг (тоғ, дарё, денгиз, шаҳар, давлат, фойдали қазилма бойликлар ва б.) шу жойнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий маданий ривожланишига таъсири демакдир. Бундай таъсир вақт ўтиши билан ўзгариб туради, қулай жой ноқулай ва, аксинча, ноқулай жой қулай ўрнига эга бўлиши мумкин. *Асосий иқтисодий географик қонуният бу ерда шундан иборатки, ҳар бир жой ўзининг ИГЎни қулайлаштиришга, рақобатбардошлигини оширишга интилади.*

ИГЎ – иқтисодий ва ижтимоий география фанининг ҳудудий меҳнат тақсимоти, иқтисодий районлаштириш ва ҳудудий мажмуалар қаторида энг муҳим (фундаментал) тушунчаси ҳисобланади. У, айни вақтда, бу фаннинг асосий, пурмазмун тадқиқот усули ҳамдир; ИГЎ иқтисодий географик билимнинг ўзига хос "калити" саналади.

Ўзбекистон Республикаси гарчи Ҳинд океанига, Шимолий муз океанига қараганда нисбатан яқинроқ бўлса-да, геосиёсий жиҳатдан у айни кўпроқ шимол йўналишида "очиқроқ". Жанубда ва жануби-шарқда тоғли ҳудудлар билан чегараланганлиги (бу мамлакатимизнинг асосий табиий географик хусусиятларини белгилаб беради), сиёсий жиҳадан эса унча барқарор вазиятга эга бўлмаган (айниқса Афғонистон Республикаси) давлатлар билан қўшничилиги, ҳозирча, нисбатан яқин бўлган Ҳинд океани бандаргоҳларига чиқиш учун ноқулайликлар туғдиради.

Умуман олганда, давлатимизнинг Дунё океанига чиқиши ва халқаро иқтисодий алоқаларни ривожлантиришида қуйидаги мумкин бўлган асосий йўналишлар мавжуд:

- Қозоғистон орқали Россия Федерациясининг Шимолий муз океани ва Тинч океан портларига;
- Туркманистон ва Кавказ орқали Қора денгизга ва ундан Ўрта денгиз – Атлантика океанига;
- Афғонистон, Покистон ёки Эрон орқали Ҳинд океанига;
- Туркманистон, Эрон ва Туркия орқали Истанбулга, Ўрта Ер денгизи ва ундан Атлантика океанига;
- Қиргизистон ва Хитой Халқ Республикаси орқали Тинч океанига.

Юқоридаги йўналишлар ёки транспорт йўлаклари (коридорлари)дан фойдаланиш имкониятлари бир хил эмас. Ҳозирги кунда уларнинг амалдагиси асосан биринчиси, яъни Қозоғистон Республикаси ва Россия Федерацияси йўналиши ҳисобланади. Қолганлари эса, турли сабабларга кўра, аҳамияти паст ёки йўқ даражада. Хусусан, шарқ йўналишида ёки ТРАСЕКА лойиҳасининг амалга оширилиши, Буюк Ипак йўлининг қайта тикланиши ва жанубий йўналишининг ишга туширилиши мамлакатимиз ривожи учун ўта катта аҳамият касб этган бўлар эди (*Дунё сиёсий харитасига қаранг, турли йўналишларни таққослаб кўринг ва улардан фойдаланиш ҳолати, сабаби ва муаммоларини таҳлил қилинг*).

Ўзбекистон Республикасининг Дунё харитасида мавқеи унинг макрогеографик ўрнини тасвирлайди, мамлакатимизнинг МДҲ ва Марказий Осиёда давлатлари минтақасида жойлашганлиги эса мезогеографик ўрнини акс эттиради. Марказий Осиё минтақаси (мазкур тушунчани табиий география фанидаги анъанавий "Марказий Осиё" билан чалкаштирманг) умумжаҳон нуқтаи назаридан қараганда жуда муҳим геостратегик ўринга эга. Айниқса, бу ерда йирик ёқилги-энергетика (кўмир, нефть, табиий газ, уран) захираларининг мавжудлиги жаҳоннинг етакчи мамлакатлари – АҚШ, Европа Иттифоқи, Япониянинг катта қизиқишига, интилишига сабаб бўлмоқда. Қолаверса, минтақанинг сўнгги йилларда жадал иқтисодий ривожланиши ниҳоятда муҳим геосиёсий ва геоиқтисодий аҳамият касб этмоқда.

Марказий Осиё давлатларининг умумий майдони 4,0 млн. кв.км. дан ортиқроқ, аҳолиси, 2014-йил маълумотларига кўра, 62,7 млн. киши атрофида. Ўзбекистон Республикаси ушбу минтақада ҳудуди бўйича иккинчи, аҳоли сонига кўра эса биринчи ўринда туради. Мамлакатимиз Марказий Осиё минтақаси майдонининг 11,2, аҳолисининг қарийб 48,5 фоизини ташкил қилади *(ушбу нисбий рақамларни солиштириб, Ўзбекистонда ўртача аҳоли зичлиги неча марта юқори ёки пастлигини аниқланг).*

Юқорида қайд этилганидек, Ўзбекистон Марказий Осиё геосиёсий минтақасининг марказида жойлашган. Унинг айни марказда, ўртада жойлашганлиги иқтисодий ва сиёсий география нуқтаи назаридан қуйидаги хулосалар чиқаришга имкон беради:

1. Марказда, демак республиканинг қўшнилари кўп. Ўзбекистон шимол ва шимоли-ғарбда Қозоғистон Республикаси билан, шарқда Қирғизистон, жанубий-шарқда Тожикистон, жанубда Афғонистон ва ғарбда Туркманистон билан чегарадош.

2. Республиканинг марказий географик ўрни унинг қўшни давлатлар билан иқтисодий интеграция жараёнларини ривожлантиришга, ижтимоий, маданий ва сиёсий алоқаларини олиб боришга қулайлик туғдиради.

3. Марказда жойлашганлик қўшни давлатлар учун бозор вазифасини бажаради.

4. Бу ердан мамлакатнинг транзит вазифаларини бошқариш имкониятлари мавжуд.

5. Марказий ўрин минтақада геосиёсий вазиятни шакллантириш ва уни бошқаришда муҳим аҳамиятга эга.

6. Республикамиз минтақа ичкарисида жойлашганлиги боис, унинг йўллари, тарихи, аҳолисининг урф-одатлари, минтақанинг ўзаро туташ ҳудудларда турли-туманлиги, дини ва бошқа трансчегаравий хусусиятларини белгилаб беради.

7. Ўзбекистон дарёлари ҳам ўткинчи (трансчегаравий) шаклга эга; унинг асосий гидрографик шахобчалари – Амударё, Сирдарё ва Зарафшон қўшни давлатлар ҳудудида бошланади ва ҳ.к.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасининг Марказий Осиё давлатларига нисбатан эгаллаган ўрни унинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий ривожланиш имкониятлари ва йўналишларига ўз таъсирини кўрсатади. Бу ерда **географик вазият** минтақа давлатларининг ҳамжиҳатликда, ўзаро манфаатдор иқтисодий алоқаларни ривожлантиришни тақозо этади. Ягона геосиёсий ва геоиқтисодий маконнинг шаклланиб бориши Марказий Осиё минтақасининг жаҳон ҳамжамиятида тутган мавқеини янада кучайтиради, унинг таъсир доирасини кенгайтиради.

Давлатларнинг ёки минтақанинг материк ичкарисида, ўртада, оролда ёки яриморолларда, денгиз-океан бўйларида, чеккада, икки қитъа оралиғида жойлашганлигини унинг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ривожланишига таъсирини Дунё сиёсий харитасидан фойдаланиб, мисоллар ёрдамида изоҳлаб беринг.

Мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишида унинг ташқи қиёфаси, чегара чизиқлари каби хусусиятлари ҳам муайян аҳамиятга эга. Чунончи, Ўзбекистон Республикасининг узоқ масофада шимоли-ғарбдан жануби-шарққа чўзилганлиги, "энининг" торлиги, қисқа масофада жанубга туташганлигини турлича талқин қилиш мумкин. Республиканинг бундай географик шакли (геоқиёфаси), бир томондан, унинг транзит хусусиятини белгилаб берса, иккинчи томондан, мамлакатни бошқариш, ягона ички транспорт тизими ва транспорт хавфсизлиги ёки мустақиллигини таъминлаш ҳамда иқтисодий интеграция ва аҳолига хизмат кўрсатишда бирмунча қийинчиликларга сабаб бўлади.

Республикамиз давлат чегара чизиқларининг кўриниши ҳам ҳар хил: агар улар шимол ва шимоли-ғарбда (айниқса Навоий, Бухоро вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси ташқи чегаралари) оддий, баъзан тўғри ёки қандайдир геометрик шаклларда бўлса, Хоразм ва Фарғона водийсида бу чегара чизиқлари мураккаб, эгри-бугри кўринишга эга[1]. Одатда, чегаралар оддий бўлса:

- ўтмишда ҳудуднинг кимнидир қарамоғида бўлганлиги ёки мустамлакаси эканлигини;
- ҳудуд табиий хусусиятининг ноқулайлиги, табиий ресурсларининг яхши ўзлаштирилмаганлиги ва иқтисодий салоҳиятининг унча юқори эмаслигини;
- бу жойда аҳоли сийрак, йирик аҳоли манзилгоҳлари шаклланмаганлиги, миллий таркибнинг мураккаб эмаслигини;

[1] Чегаралар ва география; география қайси бир маънода чегаралар ҳақидаги фандир. Бевосита чегаралар билан эса сиёсий географиянинг бир йўналиши ҳисобланган лимология фани шуғулланади.

- дарё ёки орографик элементларнинг йўқлиги кабиларни билдиради.

Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, айни шундай мамлакатнинг чиқиш ёки кириш қисмларида (дарвозаларида) иқтисодий ҳамкорлик имкониятларидан фойдаланиш мумкин. Чегараларнинг икки муҳим хусусияти, яъни уларнинг барьер (тўсиқ, ажратувчи, узоқлаштирувчи) ҳамда контакт (боғловчи) вазифалари мавжуд. Қолаверса, баъзи давлатларда айни чегара иқтисодиёти ва инфратузилмасига жиддий аҳамият берилмоқда.

Дунё сиёсий харитасига назар ташланг, ундан оддий чегара чизиқларига эга бўлган давлатларни топинг ва уларнинг тарихий, иқтисодий ва геосиёсий ривожланиш хусусиятларини аниқланг. Айни вақтда бу маъмурий, кўп ҳолларда сунъий кўринишдаги чегара чизиқларининг географик яхлит (комплекс), Гумбольдтчасига фикрлаш, табиий географик жараёнларни тўлиқ тушуниб олишга салбий таъсирини ҳам унутманг.

Ўзбекистон Республикасининг асосий қисмидан деярли "узилиб" қолган тор масофада у билан боғланиб турадиган анклав ёки батамом узилиб қолган, қўшни давлат ичкарисида жойлашиб қолган эксклав ҳудудлари ҳам мавжуд. Масалан, Фарғона водийси вилоятлари бирмунча анклав хусусиятга эга бўлган бўлса, Фарғона вилоятининг Сўх тумани ёки Шоҳимардон маскани эксклав ҳолатда жойлашган. Табиийки, бундай географик ўринга эга бўлган ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишида айрим муаммолар юзага келади.

Ўзбекистон ўзининг майдони ёки соф географик салоҳияти бўйича дунё мамлакатлари орасида ўртачадан юқорироқ поғонани эгаллайди. Ер юзасининг ҳар бир давлатига ўртача 5,5 млн. кв.км. майдон ва 26 млн. атрофида аҳоли сони тўғри келади. Ҳудуднинг кўлами бўйича мамлакатимиз Швеция, Ироқ ёки Марокашга тахминан тенг, демографик салоҳияти нуқтаи назаридан эса у Саудия Арабистони, Непал, Перу, Венесуэла, Малайзия каби давлатлар қаторида туради ва жаҳон ҳамжамиятида 41-ўринни эгаллайди.

Ҳар бир мамлакатнинг геосиёсий тузилмаси, бутлиги унинг ички маъмурий-ҳудудий қисмлари, минтақавий бошқарув субъектлари асосида шаклланади. Республика ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳудудий ташкил этиш ва бошқариш тизими орқали амалга оширилади. Бундай тизим иерархик (босқичли) кўринишда бўлиб, у вилоят, туман, вилоят ва республикага бўйсинувчи шаҳарлар, қишлоқ туманлари, қишлоқ фуқаролар йиғинлари ва маҳаллалардан иборат.

Юқоридагилар орасида энг муҳим бўғин вилоятлар ҳисобланади ва бундай даражадага минтақаларда халқ хўжалигини комплекс ривожлантиришнинг ҳуқуқий ва ташкилий имкониятлари мавжуд. Шу билан бирга, вилоят даражасидаги ҳудудий бўғинларда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий муаммолар ҳал этилса, қуйи бўгинларга борган сари

Edited by Foxit Reader
Copyright(C) by Foxit Corporation,2005-2009
For Evaluation Only.

ижтимоий, экологик масалалар маҳаллий бошқарув органлари фаолиятида устувор ҳисобланади. Демак, энг юқорида сиёсат, энг пастда эса кишиларнинг кундалик ҳаёти, яъни соф ҳолдаги социал масалалар стакчилик қилади.

1-жадвалда келтирилган маълумотлар бўйича, республикамиз вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида жами 157 қишлоқ туманлари, 119 шаҳар, 1085 шаҳарча, 1471 та қишлоқ фуқаролар йиғинлари мавжуд. Энг катта – Қўнғирот (майдони 76,0 минг кв.км) ва энг кичиги Булоқбоши (0,18 минг кв.км) қишлоқ туманлари ўртасидаги нисбат 422 мартага тенг. Бундай юқори кўрсаткич айни вақтда мамлакатимизнинг ички тафовутларга бойлиги, унинг *"географийлиги"*дан далолат беради. Агар Қўнғирот туманига Учқудуқ (46,6), Томди (42,5), Мўйноқ (37,9) ва Тахтакўпир (21,1 минг кв.км) туманларини қўшиб ҳисобласак, у ҳолда мазкур қишлоқ туманлари мамлакат ҳудудининг деярли ярмини ташкил қилади (222,6 минг кв.км).

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши
(1 январь 2014 й. ҳолатига)[1]

	Ташкил топган йили	Майдони, минг кв.км	Аҳолиси, минг киши	Қишлоқ туманлари	Шаҳарлар	Шаҳарчалар	Қишлоқ фуқаролар йиғини	Қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари
Ўзбекистон Республикаси	01.09.1991	448,9	30488,6	157	119	1085	1471	11017
Қорақалпоғистон Республикаси	09.01.1192	166,6	1736,2	14	12	26	139	1128
Вилоятлар:								
Андижон	06.03.1941	4,3	2805,2	14	11	78	95	456
Бухоро	15.01.1938	40,3	1756,5	11	11	69	121	1469
Жиззах	29.12.1973	21,2	1226,8	12	6	42	100	579
Навоий	20.04.1982	111,0	900,7	8	6	47	55	577
Наманган	06.03.1941	7,4	2504,0	11	8	120	99	403
Самарқанд	15.01.1938	16,8	3444,8	14	11	88	125	1829
Сирдарё	16.02.1963	4,3	763,7	8	5	25	71	260
Сурхондарё	06.03.1941	20,1	2307,5	14	8	114	114	865
Тошкент	15.01.1938	15,3	2726,1	15	16	97	146	885
Фарғона	15.01.1938	6,8	3386,1	15	9	197	161	1021
Хоразм	15.01.1938	6,1	1683,7	10	3	58	98	559
Қашқадарё	20.01.1943	28,6	2895,5	13	12	123	147	1046
Тошкент ш.	VII аср	0,3	2351,8	–	1	1	–	–

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

[1] Аҳоли сони дастлабки маълумотлар бўйича келтирилган.

Edited by Foxit Reader
Copyright(C) by Foxit Corporation,2005-2009
For Evaluation Only.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
МАЪМУРИЙ - ҲУДУДИЙ БЎЛИНИШИ

Кичик қишлоқ туманлари ёки ҳар бири 0,25 минг кв.км-гача майдонга эга бўлганларга Сўх, Бўз, Оқолтин, Норин каби туманлар ҳам мавжуд. Бу ерда *иқтисодий географик қонуният шундан иборатки, туман майдони қанча катта бўлса унинг иқтисодий ва демографик салоҳияти ("зичлиги") шунча паст бўлади ва, аксинча, кичик ҳудудларнинг сиғими юқори даражада бўлади*[1]. Кичик ҳудудларга қўшилиб кетиш "хавф" туғдирса, катта майдонни эгаллаган туманларда эса уларнинг табиий ресурсларини ўзлаштириш натижасида бўлиниб кетиш имкониятлари мавжуд бўлади.

Айни вақтда кичик туманлар (ҳудудлар) табиатига антропоген ва техноген таъсир ёки босим юқори бўлиб, бу ерда ҳудуднинг "зўриқиш" ҳолати кузатилиши мумкин (проф. Ю.Аҳмадалиев ибораси).

Юқори тоифадаги маъмурий бирликларнинг энг катталари Қорақалпоғистон Республикаси ва Навоий вилояти (улар биргаликда мамлакат майдонининг 61,8 фоизини эгаллайди), энг кичиклари эса Андижон ва Сирдарё вилоятлари ҳисобланади. Бу борадаги ҳудудий фарқ ёки *географик коэффициент* 38,9 га тенг. Бундай минтақаларнинг сиёсий географик ўрни ҳам турлича. Аввало таъкидлаш лозимки, республиканинг барча вилоятлари давлат чегараларига "чиқишади". Жумладан, Тошкент ва Сурхондарё вилоятлари 3 тадан давлатлар билан, Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Самарқанд, Қашқадарё, Сирдарё, Наманган ва Фарғона вилоятлари 2 тадан давлатлар билан чегарадош.

1.2. Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий ресурслари

Ҳар қандай мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, кўп жиҳатдан, унинг табиий шароити ва табиий ресурсларига боғлиқ. Улар биргаликда ҳудуднинг табиий-ресурс салоҳиятини белгилайди, бу салоҳият эса фойдаланадиган табиий бойликлар билан бир қаторда, улардан фойдаланиш мумкин бўлган имкониятлар, захиралардан ташкил топади. Бинобарин, одатда, табиий ресурс салоҳият баҳоланаётганда нафақат реал борлиқ, балки имконият ҳам назарда тутилади ва бу имкониятлардан фойдаланиш мамлакат иқтисодий ривожланиш истиқболлари асосида ётади[2].

Ушбу мавзунинг негизини ташкил қиладиган ўзак тушунчалар – табиий шароит ва табиий ресурсларни, умумий ва хусусий жиҳатларини тушуниб олиш зарур. Энг аввало, таъкидлаш лозимки, ҳар иккитасида ҳам **"табиий"** сўзи бор; демак, уларнинг вужудга келиши ва ривожланиш қонуниятлари асосан табиий, яъни ғайринсоний жараёнлар билан боғлиқ бўлади. Аммо жамият ва фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва аҳоли сонининг ўсиб бориши билан табиий шароит ва

[1] Бу ҳақда Ш.Қурбоновнинг "Кичик ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий географияси" (Т.: MUMTOZ SO'Z, 2013.) илмий монографиясидан тўлиқ маълумот олиш мумкин.

[2] Минтақа ёки бошқа ҳудуд имкониятларини аниқлаш SWOT – таҳлил усулининг узвий бир қисми ҳисобланади.

табиий ресурсларга антропоген ва техноген омиллар таъсири кучайиб, натижада, бизни ўраб турган атроф муҳитнинг "табиийлиги" борган сари сунъийлашиб боради. Айнан ана шу *табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг ҳудудий жиҳатларини ўрганиш география фанининг бош фалсафий масаласи ҳисобланади.*

Албатта, ҳар қандай иккилик учликни келтириб чиқараётганидек, табиат ва жамиятнинг ўзаро муносабатлари инсон, аҳоли орқали шаклланади. Шу боис, иқтисодий ва ижтимоий география фанида кўпроқ учлик, яъни "табиат – аҳоли – хўжалик (ишлаб чиқариш)" тизими қўлланилади. Мазкур учлик ёки "геотрионларнинг" у ёки бу ҳудуддаги ҳолати, даражаси унинг табиий, ижтимоий-иқтисодий, демографик ва экологик вазиятини белгилайди. Чунончи, агар уларни пирамидасимон тасвирлайдиган бўлсак, Фарғона водийсида бу пирамиданинг пастки қисми, яъни табиати нозикроқ, аҳолиси узун (қалин қатлам), хўжалик эса бирмунча қисқароқ кўринишни ҳосил қилади. Айни чоғда Қорақалпоғистон Республикасида эса бунинг аксини кўриш мумкин (табиий шароит ва ресурслари кўп, аҳолиси кам, сийрак, иқтисодиёти заифроқ)[1].

Табиий шароит ва табиий ресурсларнинг умумий жиҳатлари билан бир қаторда уларнинг ўзаро фарқлари ҳам мавжуд. Умуман олганда, табиий шароит кўпроқ муҳит маъносида тушунилади, у ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этмайди, ундан моддий неъматлар яратилмайди; табиий шароит аҳоли яшаши ва ишлаб чиқаришни жойлаштириш учун сифат кўрсаткичлар касб этади, яъни *у қулай ёки ноқулай бўлиши мумкин.* Масалан, жойнинг иқлими, ер усти тузилиши кабилар унинг табиий шароитини ифодалайди. Табиий ресурслар эса (ресурс-захира, бойлик) ишлаб чиқариш жараёнида **бевосита** иштирок этади ва улар миқдор кўрсаткичларига эга бўлади. Табиий ресурслар тугайдиган ва тугамайдиган қисмларга, тугайдиганлари эса, ўз навбатида, тикланадиган ва тикланмайдиганларга бўлинади. Чунончи, ўрмон, сув, тупроқ ва бошқалар нисбатан узоқ муддатда қайта тикланиши мумкин. Табиий ресурсларнинг бундай хусусиятлари улардан оқилона фойдаланишни тақозо этади.

Бироқ унутмаслик лозимки, табиий географик компонентларнинг табиий шароит ёки ресурс эканлиги улардан қайси мақсадда фойдаланишга боғлиқ. Шу сабабдан, маълум бир соҳада табиий шароит ҳисобланган компонент бошқа соҳада ресурс бўлиши мумкин. Иқлим ёки рельф саноат географияси нуқтаи назаридан умумий тарзда табиий шароит саналса, қишлоқ хўжалиги учун (ҳарорат, намлик, тупроқ) муҳим агроиқлимий ресурслар ҳисобланади. Худди шундай, қуёш нури, ўрмон, денгиз рекрацияда етакчи табиий ресурслардир.

[1] Геотрионларга Ю.Аҳмадалиевнинг докторлик диссертациясида катта аҳамият берилган.

Кўриниб турибдики, табиий шароит ва табиий ресурслар ўртасида катта фарқ йўқ, улар бир-бирларига (аниқ ҳолатда, мақсадда) ўтиб туради. Шунинг учун бўлса керак, баъзи хорижий мамлакатларда бу тушунчалар фарқ қилинмайди ва улар умумий тарзда "табиий шароит", деб қабул қилинган (демак, табиий шароит ≥ табиий ресурс экан).

Иқтисодий ва ижтимоий географияда табиий шароит ва табиий ресурсларнинг фақат "табиийлиги" эмас, уларнинг инсон ҳаёти ва хўжалик фаолияти учун зарурлиги асосий саналади. Бошқача қилиб айтганда, ер, сув, ўрмон, қазилма бойликлар, энг аввало, Инсон учун керак. Шу боис, ушбу фанда табиат компонентларига иқтисодий географик баҳо беришда *антропоцентрик ёки демоцентрик* тамойилга асосланиш талаб этилади. Қолаверса, иқтисодий география фанининг дастлабки келиб чиқиши, илк даври, илдизи айни табиий географик шароит ва ресурсларга бориб тақалади. Ижтимоий ва ҳудудий меҳнат тақсимотининг ривожланиши ҳар хил ва турли жойлардаги табиий имкониятлардан фойдаланиб бориш жараёни негизида амалга ошган. Жумладан, бирламчи иқтисодий география фанининг тармоқлари – қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, балиқчилик, тоғ-кон саноати географияси табиий география таъсирида вужудга келган.

Табиий шароит ва табиий ресурсларга баҳо беришда, хусусан иқтисодий география фанида, нафақат уларнинг борлиги, миқдори, балки бу бойликларнинг тури, ҳудудий жойлашув ва мажмуалари катта амалий аҳамият касб этади. Бинобарин, **табиий ресурсларнинг ҳудудий таркиби ёки бирикмалари** минтақа ва мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш даражасига, хўжалик тармоқларининг турланишига (диверсификациясига) катта таъсир кўрсатади. Масалан, қайси бир ҳудудда тоғ дарёлари ва рангдор метал конлари ёки дарё, ўрмон, сув ёки темир рудаси ва коксланувчи тошкўмирнинг бир-бирига яқин жойлашуви турли хил ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг вужудга келишига, иқтисодиётнинг ҳудудий мужассамлашуви ва агломерациясига асос бўлиб хизмат қилади.

Шунингдек, табиий шароит ва табиий ресурсларнинг аҳамияти, фойдаланиш йўналиши иқтисодиёт тармоқлари ва аҳоли манзилгоҳлари жойлашишига ҳар хил таъсир кўрсатади. Шу сабабдан, иқтисодий-ижтимоий баҳо беришда уларнинг айни шу жиҳатларига эътибор берилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Чунончи, рельефни барча соҳалар, айниқса қишлоқ хўжалиги ва транспорт учун, фойдали қазилмаларни саноат нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ва баҳолаш зарур.

Ўзбекистоннинг табиий географик ўрни, берк ҳавзада, материк ўртасида жойлашганлиги унинг иқлим хусусиятлари ва ташқи геоиқтисодий ҳамда геосиёсий алоқаларни олиб боришга ўз таъсирини кўрсатади. Ер майдонининг нисбатан катталиги мамлакатнинг

умумгеографик қудратини ифодалайди, у ҳудудий меҳнат тақсимотининг кенг ривожланишида аҳамиятлидир.

2-жадвал

Табиий шароит ва табиий ресурсларга иқтисодий географик баҳо бериш шкаласи

Табиий географик компонентлар	Ижтимоий-иқтисодий соҳалар:				
	қишлоқ хўжалиги	саноат	транспорт	аҳоли жойлашуви	рекрсация ва туризм
Рельеф	++	+	+	+	+
Фойдали қазилмалар	–	++	+	+	–
Иқлим	++	–	–	+	++
Сув	++	+	+	++	+
Тупроқ	++	–	–	–	–
Ўсимлик	+	+	–	–	+
Ҳайвонот дунёси	+	+	–	–	–

Изоҳ: + + таъсири кучли, + таъсири бор, – таъсири деярли йўқ даражада.
Жадвал муаллиф томонидан тузилган.

Рельефи, яъни ер усти тузилиши бирмунча мураккаброқ; республика майдонининг 80 фоизга яқинини (аниқроғи 78,7 %) текисликлар, қолган қисми эса тоғ ва тоғолди ҳудудлар ташкил қилади. Тоғли ҳудудлар мамлакатнинг жануби, жануби-шарқий ва шарқий қисмида жойлашган, текисликлар унинг марказий, шимолий ва шимоли-ғарбий қисмларини эгаллайди. Ўзбекистоннинг чекка шимоли-ғарбида жойлашган Устюрт платосининг майдони 40,0 минг кв.км атрофида ёки у мамлакат умумий ҳудудининг 9 фоизга яқинини ишғол қилади. Текислик қисми чўл ва чала чўллардан иборат бўлиб, унинг асосини Қизилқум чўли ташкил этади.

Тоғли ҳудудлар, И.Ҳасанов ва П.Ғуломовлар бўйича, 3 та асосий тоғ тизимларини ўз ичига олади. Булар: Чотқол-Қурама, Нурота-Туркистон ва Ҳисор-Зарафшон тоғ тизимларидир. Ўз навбатида, Чотқол-Қурама тоғ тизими Тяншаннинг ғарбий давоми бўлиб, у деярли бир-бирига параллел чўзилган Қоржантоғ, Угам, Писком, Чотқол ва Қурама тизмаларидан ташкил топган. Бу ерда энг баланд нуқта Сайрам чўққиси Угамда, денгиз сатҳидан 4236 м баландликда жойлашган.

Нурота-Туркистон тоғ тизимига Нурота, Моргузар, Қоратоғ ва Оқтоғлар киради. Учинчи тоғ тизими, яъни Ҳисор-Зарафшон тоғ минтақаси Ҳисор, Ғузор, Бойсун, Боботоғ, Кўҳитангтоғ, Сурхонтоғларни ўз таркибига олади. Ўзбекистоннинг энг баланд нуқтаси – Ҳазрати Султон чўққиси ҳам (4643 м) айни шу ҳудудда, Ҳисор тогларида жойлашган. Шунингдек, унча баланд бўлмаган Чақилкалон, Қоратепа ҳамда Зиёвуддин-Зирабулоқ тоғликлари ҳам ушбу тизимга тегишлидир.

Тоғликлар орасида муҳим хўжалик аҳамиятига эга бўлган тоғ оралиги ботиқлар, воҳа ва водийлар жойлашган. Уларнинг энг муҳимларидан бири Фаргона водийси турли томонлардан Мўғултоғ, Қурама, Чотқол, Фарғона тизмалари ҳамда Туркистон-Олой тоғ тизими билан ўраб олинган.

Республика ҳудудида, бундан ташқари, Зарафшон, Китоб-Шаҳрисабз, Сурхон тоғ оралиғи ботиқлари ҳам мавжуд.

Мамлакатимизнинг текислик қисмида унча баланд бўлмаган, тарқоқ жойлашган ясси тоғлар кўзга ташланади. Улар Султон Увайс, Бўкантов, Етимтов, Томдитов, Овминзатов, Қулжуқтов ва бошқалардир. Энг баланд нуқта – Оқтош чўққиси (922 м) Томдитовда жойлашган. Бу "қолдиқ" кичик тоғлар катта минерал ресурсларга бой. Бўкантов – "бу кон тов"га ўхшайди.

Умуман олганда, чўл воҳа ва водийлар тоғ ва тоғолди ҳудудлар (адирлар) Ўзбекистон табиий шароитининг ўзига хос географик хусусиятларини акс эттиради. Айни вақтда ҳудди шундай табиий географик вазият республикада ҳудудий меҳнат тақсимотининг кенг ривожланишига қулай имкон яратади. Айниқса, Фарғона водийси – Ўрта Осиё дурдонасининг маълуму машҳур бўлиши, энг аввало, унинг адир-сойларига боғлиқ. Бу ҳудудни маданийлаштирган, суғорма деҳқончилигини ривожлантирган Сўх, Исфара, Шоҳимардон, Чортоқсой, Косонсой ва бошқа сойлардир. Уларнинг қуйилиш қисмида қадимдан суғорма деҳқончилик ривож топган; ҳар қайси сойнинг қуйи қисмида шаҳарлар вужудга келган. Хусусан, бу борада Сўх ёйилмаси типик мисол бўлиши мумкин. Кейинчалик адир остидан бу ёйилмаларда (конус ётқизиқларини) бирлаштирадиган каналлар барпо этилган. Энг сўнгги йилларда эса Фарғона водийсининг қуйи қисми ўзлаштирилган. Бинобарин айтиш мумкинки, Фарғона водийси бу сойлар ва уларнинг қуйи қисмида шаклланган воҳалар йиғиндиси ёки ҳудудий мажмуасидир.

Фойдали қазилмалар. Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон ер усти тузилишининг ҳар хиллиги, республика ҳудудининг геологик тарихи геохимик жараёнлар таъсирида шаклланган қазилма бойликлар, минерал хом ашё ресурслари географиясини ҳам белгилаб беради. Мавжуд маълумотларга қарангда, Ўзбекистонда 2700 дан кўпроқ фойдали қазилма конлари аниқланган бўлиб, уларнинг фақат тасдиқланган захираси 970 миллиард АҚШ долларни, умумий миқдори эса 3,3 триллион АҚШ далларини ташкил қилади.

Фойдали қазилма конлар захиралари, уларнинг ***геологик ўрганилганлигига*** *қараб турли категорияларга бўлинади. Яхши ўрганилган захиралар саноат аҳамиятига эга бўлган захиралар, барча зохиралар эса тахминий ёки прогноз захиралар дейилади.*

Қазилма бойликлар захиралари ***халқ хўжалик аҳамиятига*** *кўра баланс ва нобаланс захираларга бўлинади. Баланс захиралар қулай географик ўрин ва яхши техник-иқтисодий кўрсаткичларга (коннинг умумий захираси, сифати, қатламларнинг тузилиши ва ҳ.к.) ҳамда уларнинг қазиб олишга эҳтиёж мавжуд бўлганларни ўз ичига олади. Бу талабларга жавоб бермаган конлар нобаланс захиралар таркибига киради.*

Фойдали қазилмалар захиралари, уларнинг миқдори, категория ва аҳамияти вақт ўтиши билан ўзгариб боради; янги захиралар очилади, захираларнинг ўрганганлик даражаси ва баланс захираларни тўлдириб бориши рўй беради.

Ўзбекистон айрим фойдали қазилма захиралари бўйича дунёнинг етакчи мамлакатлари қаторидан жой олади. Бунга энг аввало олтин, мис, вольфрам, уран, табиий газ кабилар киради. Жумладан, республикамиз олтин захирасига кўра дунёда 4-чи, қазиб олиши бўйича эса еттинчи-саккизинчи ўринларни эгаллайди (маълумот учун: 2007-йилда Австралия, ЖАР ва Хитойда, уларнинг ҳар бирида 250 тоннадан зиёдроқ, АҚШда шунга яқин миқдорда олтин қазиб олинган)[1].

Ҳар бир мамлакатнинг миллий иқтисодиёти хавфсизлигини таъминлашда унинг ёқилғи-энергетика мустақиллиги катта аҳамиятга эга. Республикамиз бу борада йирик табиий газ конларига эга. Улар асосан Қашқадарё вилоятида (Шўртанг, Муборак, Учқир, Шўрхоқ, Зеварди ва б.) жойлашган. Бухоро вилоятида ҳам табиий газ конлари мавжуд (Қандим ва б.), бироқ уларнинг кўпчилигини захиралари тугаш арафасида. Айни вақтда Устюртда янги-янги газ конлари топилмоқда. Уларнинг энг йириги Сурғил кони ҳисобланади.

Гарчи мамлакатимиздаги дастлабки нефть конлари Фарғона водийсида очилган бўлсада (масалан, Шўрсувда 1886-йилда), ҳозирги кунда унинг асосий захиралари Қашқарёда вилоятига тўғри келади. Шунингдек, бу ерда Кўкдумалоқ энг катта кон саналанади ва унинг асосида Бухоро вилоятининг Қоровулбозор шаҳрида йирик нефтни қайта ишлаш заводи қурилган.

Нефть конлари Сурхондарёда (Ҳовдоғ, Кўкайди, Лалмикор), Фарғона водийсида (Жанубий Оламушук, Полвонтош, Мингбулоқ ва ҳ.к.). Қорақалпоғистон Республикасида (Оқшолоқ, Ўрга, Шохпахти ва б.) мавжуд. Устюрт платоси, Орол кўли акваторияси ва унга туташ ҳудудларда янги нефть конларини аниқлаш бўйича ҳозирги вақтда Россия Федерацияси билан ҳамкорликда ("Лукойл" компанияси) геологик-қидирув ишлари олиб борилмоқда. Бундай ишлар Сурхондарё вилоятида Малайзия ва Эрон мамлакатлари мутахассислари билан биргаликда амалга оширилмоқда.

Республикада кўмир конлари географияси нисбатан кенг тарқалмаган. Катта захирага эга бўлган Ангрен конида (2 млрд т.) қўнғир кўмир асосан очиқ усулда қазиб олинади ва у кўпроқ иссиқлик электр станцияларида ишлатилади. Сурхондарё вилоятида Шарғун ва Бойсун (Тўда) тошкўмир конлари мавжуд.

[1] Холина В.Н., Наумов А.С., Радионова И.А. Социально-экономическая география мира. Справочное пособие. – М., 2008. -С.47.

Ёқилғи ресурсларига баҳо берганда қуйидаги хулоса чиқариш мумкин: табиий газ билан мамлакатимиз яхши таъминланган ва у экспорт ҳам қилинади; нефть захираларини кўпайтириш керак; кўмир захиралари эса унча юқори сифатли эмас ва уларнинг саноат аҳамияти камроқ.

Ўзбекистонда темир руда захираларининг ҳам саноат аҳамияти чекланган. Бундай конлар Қорақалпоғистоннинг Султон Увайс тоғида (Тебинбулоқ) ҳамда Тошкент (Темиркон) ва Навоий вилоятларида (Сурenота) топилган. Вольфрам захирасига эса республикамиз бирмунча бой. Унинг асосий конлари Қўйтош, Ингичка, Яхтон, Саргардон, Лангар ва бошқалардир. Марганец Самарқанд вилоятида, молибден кони Ҳисор, Нурота ва Чотқол тизмасида топилган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, мамлакатимиз олтин, мис, кумуш, қўрғошин захиралари бўйича ҳам ажралиб туради. Олтиннинг энг йирик конлари Мурунтов ва Кўкпатасда жойлашган. Шунингдек, Маржонбулоқ, Қизилолма, Чодоқ, Зарметан каби олтин конлари ҳам мавжуд. Жами олтин захирасининг 4/5 қисмидан кўпроғи Марказий Қизилқумда топилган. Ҳозирча республикада аниқланган олтин конларининг тахминан 1/4 қисми, ўрганилган конларнинг ярмига яқини ишлатилмоқда, холос.

Мис Олмалиқ атрофида (Қалмоққир, Дальное, Саричек), полиметал рудалар (Хонжиза, Учқулоч, Лашкарак) захиралари ҳам катта саноат аҳамиятига эга. Шу билан бирга, республикада қўрғошин, қалай, висмут конлари ҳам бор, алюминий хом ашёси – каолин эса Ангрен қўнғир кўмир қатламлари орасида жуда катта захираларга эга. Ўзбекистон уран конларига бой; унинг асосий конлари Марказий Қизилқумда, Навоий, Наманган ва Тошкент вилоятларида жойлашган.

Мамлакатимизда турли тоғ кимёси хом ашёларининг катта захиралари мавжуд. Улар энг аввало Тубекатан калий, Хўжаикон ош тузи, Бойбичекан тош тузи ҳамда Қораумбет, Борса Келмас, Қўнғирот яқинидаги турли туз конларидир. Фосфоритнинг йирик захираси Навоий вилоятида – Марказий Қизилқумда топилган ва ундан ҳозирги пайтда фойдаланилмоқда.

Ўзбекистонда ҳар хил қурилиш материаллари – қум, гипс, гранит, мармар конлари бор. Мармар Самарқанд, Қашқадрё, Навоий вилоятлари ва Қорақалпоғистонда қазиб олинади (Ғозғон, Лангар, Омонқўтон, Китоб ва б.). Нометал фойдали қазилмалар – флюорит, дала шпати, графит, асбест, тальк, бентонит гилларининг ҳам захиралари мавжуд.

Шундай қилиб, республикамизда фойдали қазилмалар асосан Навоий, Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида жойлашган. Фарғона водийси ва, хусусан, Сирдарё ҳамда Хоразм вилоятлари бу борада деярли кўзга ташланмайди.

Рангли, нодир ва қимматбаҳо метал конларида "йўлдош" минераллар кўп учрайди. Бинобарин, бундай рудаларни иложи борича тўлиқ, комплекс қайта ишлаш талаб этилади. Умуман олганда, мамлакатимизнинг фойдали қазилмалари ёқилғи, рангли металлургия, кимё ҳамда қурилиш

материаллари саноат тармоқларини ривожлантиришга қулай имкониятлар яратади. Бошқа саноат тармоқлари, айниқса қора металлургияни кенг миқёсда ривожлантириш учун эса саноат аҳамиятига эга бўлган тегишли ресурс салоҳияти ҳозирча мавжуд эмас.

Иқлими ва сувлари. Ўзбекистон иқлими кескин континентал: ёзи иссиқ, қиши анча совуқ. Мамлакат ичида эса чекка шимол ва шимоли-ғарбда мўътадил, қолган текислик ҳудудларда субтропик хусусиятга эга. Йиллик ўртача ҳарорат шимолдаги +8,9дан, жанубдаги +18 даражагача фарқланади. Январ ойининг ўртача ҳарорати фақат жанубда – Сурхондарёда нолдан юқори (масалан, Шерободда $+3.6^0$), Устюртда минус 8-11 даража.[1] Июль ойида ўртача ҳарорат Термиз ёки Шерободда плюс 31-32^0, Тошкентда $+27^0$, Самарқандда $+26^0$, тоғ ва тоғолди ҳудудларда бу кўрсаткич бирмунча пастроқ.

Маълумки, ўсимликлар ривожланиши учун суткалик ҳарорат $+5^0$ даражадан паст бўлмаслиги керак. Мусбат ҳароратлар йиғиндиси вегетация даврини белгилаб беради. Республикамизнинг энг жанубида бу миқдор 4000-4900 даражага етади, шимолда ва тоғли ҳудудларда эса у 2000-3000^0 атрофида.

Республикамизда қуёшли кунлар кўп, шу боис, бу ерда қуёш энергияси-радиациясидан фойдаланиш имкониятлари ҳам кенг. Хусусан, бу борада Бухоро, Самарқанд, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари ажралиб туради.

Ёғин-сочин ҳам республика ҳудудида турлича тақсимланган: чекка шимол ва шимоли-ғарбда йилига ўртача 100 мм га ҳам етмайди, айрим тоғ ва тоғолди минтақаларида эса бу рақам 8-9 марта ортиқ. Энг кўп ёғин Атлантика нам ҳаво массаси йўналишига тўғри турган тоғли ҳудудларда қайд этилади (Угом, Писком, Қоржантов ва б., Ургут туманида жойлашган Омонқўтонда). Фарғона водийсининг ғарбий қисмида ёғин-сочин миқдори анча оз (масалан, Поп туманида 100 мм атрофида), унинг шарқий қисмида эса бундан 2-2,5 марта зиёд. Бу машҳур иқлимшунос олим А.И.Воейковнинг намгарчилик билан аҳоли жойлашуви (зичлиги) ўртасидаги қонуний алоқадорлик тўғрисидаги фикрига яққол далил бўла олади. Тошкентда мазкур кўрсаткич 360-370, Самарқандда 325-330, Ургенч ёки Нукусда эса атиги 80-90 мм ни ташкил қилади.

Ёғинлар миқдорининг асосий қисми баҳор ва қиш ойларига тўғри келади, ёзда ва кузда улар жуда кам. Республикамизнинг аксарият ҳудудида мавжуд (реал) ёғин миқдорига кўра мумкин бўлган буғланиш баъзи жойларда 8-10 марта ортиқ. Демак, қурғоқчилик шароитида деҳқончилик фақат сунъий суғориш асосида олиб борилади.

Ўзбекистон берк гидрологик ҳавзада жойлашган. Унинг аксарият дарёлари транзит хусусиятга эга, яъни улар асосан республика

[1] Ушбу маълумотлар И.Ҳасанов ва П.Ғуломовларнинг "Ўзбекистон табиий географияси" (Т., 2007) дарслигидан олинган.

ташқарисида, қўшни мамлакатлар ҳудудида (Тожикистон ва Қирғистонда) шаклланади. Масалан, Амударёнинг сув йиғиш майдони 80 кв.км га яқин, шундан 8 фоизи Ўзбекистонга тўғри келади, холос. Сирдарё учун бу кўрсаткич, мос равишда, 38 ва 10 га тенг.[1]

Республикамизнинг асосий дарёлари – Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Шероботдарё ва бошқалар. Улардан асосан қишлоқ хўжалигида, суғорма деҳқончиликда фойдаланилади. Айнан шу мақсадда 40 дан ортиқ катта-кичик сув омборлари, қатор каналлар қурилган. Уларга Чорбоғ, Туябўғиз, Туямўйин, Каттақўрғон, Пачкамор, Андижон, Ҳисорак, Толлимаржон, Чимқўрғон, Жанубий Сурхон ва бошқа сув омборлари, Катта Фарғона, Андижон, Жанубий Фарғона, Катта Наманган, Аму-Бухоро, Қарши, Дарғом, Эски Анҳор, Шовот, Тошсака ҳамда Сирдарё вилоятидаги каналлар мисол бўла олади.

Мамлакатимизда ер ости сувлари, айниқса, турли минерал таркибга эга бўлган шифобахш сувлар ҳам оз эмас. Улар Хўжаикон, Омонхона, Жайронхона, Чортоғ, Тошкент, Чинобод) ва бошқалардан иборат. Ҳозирги кунда мамлакатимизнинг турли шаҳарларида халқ орасида анъанавий ном олган "Тошкент суви" ишлаб чиқарилади (Қарши, Фарғона ва ҳ.к.). Шунингдек, ер ости сувларининг чўл ҳудудларида чорвачиликни ривожлантиришда ҳам аҳамияти катта.

Ер ва тупроқ ресурслари. Ўзбекистоннинг умумий ер ресурслари 44,9 млн га атрофида, унинг 58-60 фоизи қишлоқ хўжалигида фойдаланишга яроқли ҳисобланади. Суғорма деҳқончилик майдонлари 4,3 млн гектарга яқин, унинг ярмидан кўпроғи текислик ҳудудларига, қолган қисми тоғ ва тоғолди ҳудудларга тўғри келади.

Лалмикор ёки табиий ҳолда намланиб деҳқончилик қилинадиган ерларнинг умумий майдони 750 минг га, уларнинг 3/5 қисми табиий намгарчилик билан тўлиқ таъминланган. Табиий яйловлар 22 млн га ёки республика умумий майдонининг тенг ярмига яқинини ташкил қилади. Бироқ, бу ерларнинг барчаси ҳам сув билан таъминланмаган.

Республиканинг кўпчилик қисмида қўнғир тусли сур тупроқлар (бўз тупроқлар) тарқалган. У.Тожиев, Х.Намозов ва уларнинг муаллифдошлари маълумотларига биноан чўл минтақасида сур тусли қўнғир, чўл қумли ва ўтлоқи тупроқлар, суғорилиб деҳқончилик қилинадиган ҳудудлар (Фарғона, Чирчиқ-Оҳангарон, Мирзачўл, Қашқадарё, Зарафшон, Сурхон водийси)да сур ёки бўз тупроқлар кўп учрайди.[2] Тоғли ҳудудларда эса жигарранг, қўнғир тусли тоғ-ўрмон тупроқлари тарқалган. Қадимдан суғорилган воҳалар, дарёларнинг қуйи қисмида (масалан, Хоразмда) аллювиал тупроқлар ҳам шаклланган.

Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Республикамиз, саноат нуқтаи назаридан қараганда, ўрмон захирасига эга эмас. Бу ерда ўсимликлар,

[1] Рўзиев А., Абиркулов У. Ўзбекистон иқтисодий географияси. – Т., «Шарқ» НМАК, 2001, б.25
[2] Тожиев У., Намозов Х., Нафетдинов Ш., Умаров К. Ўзбекистон тупроқлари. – Т., 2004

хусусан, намгарчилик етарли бўлган тоғ ёнбағирларда кўпроқ, чўл яйловлари эса баҳорда ям-яшил ўтлоқлар билан қопланади. Шу билан бирга Ўзбекистонда, айниқса Сурхондарё вилоятида турли хил доривор ўсимликлар, тоғларда пистазорлар бор. Ўсимликлар, ажойиб ландшафт турлари, чинор, балиқли кўлларнинг рекреация ва туристик аҳамиятини ҳам таъкидлаш жоиз. Ҳайвонот оламидан эса хўжалик жиҳатдан паррандалар (каклик, бедана, ўрдак, ғоз ва б.) балиқ ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Табиатдан оқилона фойдаланиш ва атроф муҳит муҳофазаси. Табиат инсон, жамоа ва жамият вужудга келишидан олдин ҳам мавжуд бўлган. Бутун тараққиёт давомида инсоннинг табиатга, унинг бойликларига таъсири кучайиб борган. Шу сабабли табиатни, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ҳозирги куннинг энг далзарб оламшумул (глобал) муаммоси ҳисобланади.

Табиат ва жамият ўртасидаги мувозанатни мумкин қадар динамик ҳолатда сақлаш, табиий ресурслардан фойдаланиш жараёнида экологик хавфсизликни таъминлашга катта эътибор қаратилиши ҳам бежиз эмас. 1992 йилда Рио-де-Жанейрода бўлиб ўтган БМТнинг атроф-муҳитга бағишланган конференциясида қабул қилинган **Барқарор ривожланиш концепцияси** айни шу мақсадларни кўзлайди. Содда қилиб айтганда, бу ғоянинг туб моҳияти бирор-бир табиий ресурсдан фойдаланишда атроф муҳитга зарар етказмасдан, унинг келажак авлод учун ҳам қолишини, улардан биздан кейин ҳам баҳраманд бўлишини назарда тутади.

Сўнгги йилларда турли хил табиий бойликларни қазиб олиш (нефть, газ, кўмир ҳар хил рудалар ва б.), янги ерларни ўзлаштириш, ўрмонларни қирқиш, айрим ҳайвонот турларининг йўқолиб бориши, чўлланиш, тупроқ эрозияси ва шўрланиш каби нохуш вазиятлар юзага келмоқда-ки, улар келажак авлод учун хавф туғдиради. Бинобарин, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ер-сув мелиорациясини амалга ошириш, кишиларнинг экологик маданиятини шакллантириш катта амалий аҳамиятга эга.

Республикамизда ҳам бундай муаммолар йўқ эмас. Айниқса, Орол денгизи сатҳининг кескин пасайиши ва қуриб бориши бу минтақада хавфли экологик вазиятни юзага келтирди. Мирзачўл, Қарши чўли, Хоразм ва бошқа ҳудудларда тупроқнинг шўрланиши, Чирчиқ-Оҳангарон, Фарғона водийси, Навоий атрофи экологик ҳолати ҳам табиий ресурслардан тўғри фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси муаммоларини изчил ҳал этишни талаб қилади.

1.3. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши, жойланиши ва меҳнат ресурслари

Америкалик машҳур олим У.Айзард фикрича, у ёки бу ҳудуднинг хўжалиги мураккаб жумбоқ бўлиб, уни ечишни айни аҳоли бўғинидан бошламоқ керак. Дарҳақиқат, аҳоли мураккаб ижтимоий-иқтисодий

тушунчадир, у билан ишлаб чиқариш "бошдан оёқ", чамбарчам боғлиқ. Чунки, меҳнат ресурсларисиз ишлаб чиқариш бўлмайди, ишлаб чиқариш эса аҳоли учун керак; моддий ва маънавий бойликларни яратувчиси ҳам, уларни истеъмолчиси ҳам айни ана шу аҳоли, яъни кишиларнинг маълум ҳудуддаги бирлигидир.

Аҳолини иқтисодий ва ижтимоий география фанида ўрганишда унинг уч асосий хусусияти эътиборга олиниши зарур:

- ✓ аҳоли – ишлаб чиқарувчи куч (аҳолининг иқтисодий функцияси);
- ✓ аҳоли – асосий истеъмолчи (ижтимоий, социал функцияси);
- ✓ аҳолининг ўз-ўзини такрор барпо қилиши (демографик жиҳати).

Албатта, ушбу фан нуқтаи назаридан энг аввало аҳолининг биринчи ва иккинчи хусусиятлари муҳим аҳамият касб этади, чунки улар аҳолини ижтимоий-иқтисодий категория эканлигини ўзида уйғунлаштиради. Қолаверса, анъанавий иқтисодий география фанининг эволюцион тарзда "иқтисодий ва ижтимоий география" мақомини расмий олиши ҳам айни Инсон омили, аҳоли ва унинг ижтимоий ривожланишининг ҳудудий жиҳатларини тадқиқ қилиш натижасидан келиб чиққан. Аҳолининг учинчи хусусияти, яъни унинг такрор барпо бўлиши эса бевосита демография фанининг тадқиқот объекти бўлиб, ушбу жараённинг ҳудудий тафовутларини ўрганиш *демогеография ёки геодемография* йўналишига мос тушади.

Ўзбекистон Республикаси аҳоли сони бўйича дунё миқёсида ўртача демографик салоҳиятга эга бўлган давлат ҳисобланади. Унинг аҳолиси, 2014-йил 1-январь маълумотларига биноан 30,5 млн. кишини ташкил этади. Бу борада, у МДҲ мамлакатлари орасида Россия ва Украинадан кейинги учинчи ва Марказий Осиё давлатлари орасида эса биринчи ўринни эгаллайди.

Мамлакатимизнинг демографик тарихи унинг аҳолисини турли даврларда ҳар хил суръатларда ўсиб борганлиги билан тавсифланади.[1] Масалан, 1897 йилда ўтказилган Умумроссия аҳоли рўйҳати маълумотлари бўйича ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида 3948 минг киши истиқомат қилган. 1913 йилга келиб, яъни 15 йилдан сўнг бу рақам 4331 мингга етган. 1926 йил аҳоли рўйҳати натижалари эса, бу ерда 4629 минг кишини қайд этган ва ўтган давр мобайнида аҳоли сони йилига ўртача 2,1 минг кишидан ортиб борган.

Кейинги даврларда республикада аҳоли сонининг ўсишига собиқ Иттифоқда юз берган сиёсий ва иқтисодий воқеалар жиддий таъсир кўрсатган. Иккинчи жаҳон уруши арафасида (1939 й.). Ўзбекистон аҳолиси 6347 минг кишини ташкил этган ҳолда, у 20 йилдан сўнг, яъни 1959 йилда 8119 минг кишидан иборат бўлган. Бу давр оралиғида умумий кўпайиш

[1] Республикамизнинг демографик тарихи таниқли олимлар М.Қ.Қорахонов, И.Р.Муллажонов, О.Б.Ота-Мирзаевлар томонидан батафсил ўрганилган.

1772 минг киши, ўртача йиллик кўпайиш эса 88,6 минг кишига тенг бўлган. Ушбу қиёсий рақамлар республика аҳоли сони ўсишининг бирмунча жадаллашганидан далолат беради (нисбий кўрсаткичларда йиллик ўртача кўпайиш 1,25 %). Табиийки, уруш жараёнида фронт ва фронт орқасида аҳоли ўлими кўп бўлмаганда республика аҳолиси бундан ҳам тезроқ ўсиб борган бўлар эди.

Навбатдаги икки аҳоли рўйҳати оралиғида (1970-1979 йй.) Ўзбекистон аҳолиси 11774 минг кишидан 15389 минг кишига етган; мутлақ кўпайиш 3615 минг, ўртача бир йиллик кўпайиш 402 минг, нисбий ўсиш 130,7 %, ўртача йиллик кўпайиш эса 3,00 фоизга баробар бўлган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон аҳолисининг энг кўп (интенсив) ортиб бориши айни шу даврда қайд этилади.

Собиқ Иттифоқда ўтказилган сўнгги аҳоли рўйҳати (1989 й.) Ўзбекистон ҳудудида 19780 минг кишини кўрсатган. 1979-1989 йиллар мобайнида республика аҳолиси 4391 минг кишига ортган ва йиллик ўртача кўпайиш 2,55 фоизни ташкил қилган. Бу эса олдинги даврга қараганда 0,45 фоизга кам демакдир.

Ўзбекистонда демографик жараёнларнинг ривожланиши ёки ўзгариб бориши кейинги йилларда икки асосий сиёсий-иқтисодий омиллар туфали юз берган. Бу ҳам бўлса, Ўзбекистон Республикасининг 1991 йилда сиёсий мустақилликка эришиши ва унинг миллий иқтисодиётини босқичма-босқич бозор муносабатларига ўтишидир.

1989-2000-йилларда мамлакат аҳолиси 123,8 фоизга ўсган, аммо бир йиллик кўпайиш кўрсаткичи пасайиб бориши жараёни давом этиб, 1,95 фоизга баробар бўлган. Шу даврда демографик ривожланиш бўйича республикамизнинг жанубий минтақалари – Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари етакчилик қилган. Уларда умумий ўсиш, мос равишда, 139, 2 ва 136,0 фоиз бўлган. Ушбу ҳудудларда аҳоли сонининг тез кўпайиб бориши (бошқа вилоятларга қараганда) кейинги йилларда ҳам давом этиб, мамлакат аҳолиси ҳудудий таркибида унинг жанубий йўналишда бирмунча "сурилишига" олиб келган. Кўрилаётган даврда Наманган, Хоразм, Жиззах, Андижон ҳамда Самарқанд вилоятларида ҳам аҳоли сонининг ўсиб бориши республика ўртача кўрсаткичларидан юқорироқ даражада кечган. Айни вақтда Навоий,Сирдарё ва Тошкент вилоятларида бу кўрсаткич пастроқ бўлган. Пойтахт – Тошкент шаҳрида эса ўсиш жуда суст бўлиб, бу ерда бир йиллик кўпайиш атиги 0,10 фоизга тенг бўлган, холос.

2001-2013-йиллар давомида республикада аҳоли ўсиш суръатининг пасайиши янада интенсивлашган. Баъзи йилларда бир йиллик кўпайиш ҳатто 1,10-1,15 фоизга ҳам тушиб қолган, энг сўнгги йилларда эса бу кўрсаткич бирмунча кўтарилиб, 1,50-1,70 фоизга етган. Бироқ, шунга

қарамасдан умумий хулоса қилиш мумкинки, республикамиз аҳолисининг кўпайиш суръати ўтган асрнинг 70 йилларига қараганда 2,0-2,2 марта қисқарган.

3-жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатдики, 2001-2013-йилларда аҳоли сони мутлақ ўсишда давом этган бўлса-да, унинг суръатлари янада пасайиб борган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бундай жараён бутун жаҳон аҳолисида ҳам кузатилмоқда; қатор Европа мамлакатлари эса аҳоли сонининг қисқариши, яъни депопуляция жараёнини бошдан кечирмоқда. Бундай вазият МДҲ мамлакатларида ҳам, хусусан Россия, Беларус ва Украинада кескин тус олган. Таҳлиллар кўрсатишича, ўзига хос "*геодемографик тўлқинлар*" ҳатто қўшни Қозоғистон Республикасининг деярли барча вилоятларида ҳам кузатилмоқда ва бу мамлакатда асосан унинг Ўзбекистонга туташ ҳудудлари, яъни Жанубий Қозоғистонда аҳоли сонини мутлақ кўпайиши ёки унинг турғунлашуви кузатилмоқда, холос.

Республикамизда ҳам бундай геодемографик тўлқинлар кузатилади. Бу ерда аҳоли сони ўсиш суръатининг пасайиши аввало Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида қайд этилиб, мамлакатнинг бошқа ҳудудларида бу жараённинг аста-секин сўниб бориши ёки тезлигининг қисқариши қайд этилади. Бошқача қилиб айтганда, Ўзбекистондаги янги демографик ўзгаришлар (туғилиш ва табиий кўпайишнинг пасайиб бориши) марказда бошланиб, маълум вақт давомида у босқичма-босқич бошқа вилоятларга "тарқалади". Тошкент шаҳри ва пойтахт вилоятида кузатилган вазият республиканинг жанубий вилоятлари – Сурхондарё ва Қашқадарёда бирмунча вақт ўтгандан сўнг кузатилади ёки такрорланади. Қайд этиш жоизки, бу икки "демографик қутб" ўртасида жараён ўзгаришининг тезлик муддати тобора қисқариб бормоқда.

Аҳоли салмоғига кўра Самарқанд вилояти биринчи, Фарғона – иккинчи, Қашқадарё вилояти учинчи ўринда туради. Демографик салоҳиятнинг энг паст миқдори Навоий ва Сирдарё вилоятларида (3-жадвалга қаранг) кузатилади. Умуман олганда, 5 та вилоятга (Самарқанд, Фарғона, Тошкент, Қашқадарё ва Андижон) республика жами аҳолисининг деярли 40 фоизи тўғри келади.

Сўнгги йилларда Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Бухоро, Сирдарё, Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри аҳолисининг ўсиши мамлакат ўртача даражасидан паст бўлган ва уларнинг жами республика аҳолисидан улуши қисқарган. Аҳолининг нисбатан жадал ўсиши Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд каби вилоятларда кузатилади. Натижада, бу ҳудудларнинг демографик салоҳияти янада кўтарилган.

Республика ҳудудининг табиий шароити, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш имкониятларининг турли-туманлиги аҳоли жойлашувига ҳам таъсир қилади. Мамлакат бўйича аҳоли жойлашувининг ўртача зичлиги 1 км^2 ва 67,9 кишидан иборат бўлган ҳолда, у Навоий вилоятидаги 8,1

кишидан Андижон вилоятида 652,4 кишига фарқ қилади. Бу борадаги ички тафовут ёки географик коэффициент 80,5 мартага тенг.

3-жадвал

Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг ҳудудий таркибидаги ўзгаришлар

Ҳудудлар	2001		2014		2001-2014-йиллар		Зичлик, 1 кв.км. га киши 2014 й.
	минг киши	фоизда	минг киши	фоизда	ўсиш %	ўртача ўпайиш, %	
Қорақалпоғистон Республикаси	1527,0	6,1	1736,2	5,7	113,7	1,00	10,4
Вилоятлар:							
Андижон	2216,5	8,9	2805,2	9,2	126,6	1,85	652,4
Бухоро	1437,7	5,8	1756,5	5,8	122,2	1,55	43,6
Жиззах	991,5	4,1	1226,8	4,0	123,7	1,65	57,8
Навоий	791,1	3,2	900,7	3,0	113,8	1,00	8,1
Наманган	1953,2	7,9	2504,0	8,2	128,2	1,95	336,6
Самарқанд	2710,0	10,9	3444,8	11,3	127,1	1,90	205,4
Сирдарё	649,9	2,6	763,7	2,5	117,5	1,25	178,4
Сурхондарё	1770,4	7,1	2307,5	7,5	130,3	2,05	114,8
Тошкент	2370,2	9,6	2726,1	9,0	115,0	1,10	178,6
Фарғона	2697,5	10,9	3386,1	11,1	125,5	1,75	500,9
Хоразм	1347,7	5,4	1683,7	5,5	124,9	1,70	278,3
Қашқадарё	2212,5	8,9	2895,5	9,4	130,9	2,10	101,3
Тошкент ш.	2137,9	8,6	2351,8	7,8	110,0	0,75	7126,7
Жами Ўзбекистон Республикаси	24813,1	100,0	30488,6	100,0	122,9	1,60	67,9

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Тарихан аҳоли мамлакатимизнинг суғориладиган воҳа ва водийларида зич жойлашган. Чунончи, бу кўрсаткич Фарғона, Наманган, Хоразм вилоятларида анча юқори. Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Навоий вилояти Ўзбекистон ҳудудининг 61,9 фоизини ташкил қилса-да, бу ерда мамлакат аҳолисининг атиги 8,7 фоизи яшайди; шу боис, айни ана шу икки маъмурий бирлик республика аҳолиси жойлашувининг ўртача кўрсаткичига жиддий таъсир кўрсатади.

Бухоро ва Жиззах вилоятларида ҳам аҳоли зичлиги унча юқори эмас, Сурхондарё ва Қашқадарёда эса у ўртача кўрсаткичдан бирмунча юқори. Бироқ шунга қарамасдан, ҳатто бу ҳудудларнинг ҳам ички, қадимдан суғорилдаиган районларида (масалан, Вобкент, Шофиркон, Ғиждувон, Шаҳрисабз, Китоб, Қарши, Яккабоғ туманларида) аҳоли анча зич жойлашган. Умумий тарзда республика аҳоли жойлашуви кўп жиҳатдан гидрографик шахобчалар–суғориладиган дарё ва ирригация иншоотлари билан белгиланади. Шу билан бирга, йирик шаҳарлар, айниқса Тошкент агломерацияси доирасидаги қишлоқ туманларида ҳам аҳоли жойлашуви жуда зич (1 км^2 га 700-750 кишини ташкил этади).

2013-йил маълумотларига биноан, Ўзбекистон Республикасининг 51,2 фоиз аҳолиси шаҳар жойларига тўғри келади. Мутлақ рақамда у 15370,1

минг киши. Шаҳар аҳолисининг олдинги йиллардаги миқдори қуйидагича бўлган (минг киши ҳисобида): 1926 й. -1002; 1939 й. – 1470; 1959 й. – 2729; 1970 й.-4327; 1979 й. – 6348, 1989 й. – 8059 ва 2000 йилда 9166 минг киши. Шаҳар аҳолисининг ўсиш суръати айниқса 70-80 йилларда юқори бўлган. Бунга сабаб – 1972-йилда аҳоли манзилгоҳларининг шаҳар мақомига ўтказиш учун талаб этиладиган энг кам аҳоли миқдорини 10 мингдан 7 мингтагача туширилиши ва бунинг оқибатида шаҳарлар сонининг ниҳоятда тез кўпайишидир (агар 1970-йилда республикада 42 шаҳар мавжуд бўлган бўлса, 1979 йилда уларнинг сони 90 тага етган).

1989-2009-йилларда шаҳарликлар сонининг ўсиши анча сусайган. Натижада, умумий урбанизация кўрсаткичи 40,7 фоиздан 35,8 фоизга тушиб қолган. Вилоятлар даражасида мазкур жараён айниқса Тошкент, Фарғона, Бухоро, Хоразмда сезиларли бўлган ва у фақат Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах ҳамда Наманган вилоятларида бирмунча кўтарилган.

2009-йилни республикамизда "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлига йили" деб эълон қилиниши муносабати билан урбанистик вазиятда кескин ўзгариш юз берди. Янги урбанистик сиёсат туфайли Ўзбекистонда бирданига 966 қишлоқ аҳоли пунктига шаҳарча мақоми берилди. Уларнинг ҳозирги реал ҳолатини ҳисобга олиб, ***"агрошаҳарлар"*** деб аташ мумкин.

4-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, энг кўп янги шаҳарчалар Фарғона вилоятида ташкил этилган – 196 та. Шунингдек, бундай манзилгоҳлар Қашқадарё, Сурхондарё, Наманган вилоятларида ҳам анча кўп – ҳар бирида юстадан ортиқ. Бирмунча камроқ янги шаҳарчалар Сирдарё вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида қайд этилади. Умумий урбанизация даражасининг энг юқори кўрсаткичи Наманган вилоятида – 64,3 %. Бу кўрсаткич Фарғона ва Андижон вилоятларида ҳам ўртачадан юқори. Нисбатан урбанизациялашмаган минтақалар Хоразм, Сурхондарё, Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ҳисобланади.

Урбанизация жараёни ва унинг якуний кўрсаткичи, одатда, ҳудудлар иқтисодиётининг ихтисослашуви, шаҳар ҳосил қилувчи омилларнинг мавжудлигига боглиқ. Шу нуқтаи назардан Қорақалпоғистон ва қисман Навоий вилоятида мазкур кўрсаткичнинг бирмунча юқорилиги кўрилаётган ҳудудлар саноат салоҳиятидан эмас, балки бу жойларда интенсив қишлоқ хўжалигини ривожлантириш шароитларининг чекланганлидан дарак беради. Фақат пойтахт – Тошкент вилоятида у ҳақиқий реал воқеликни акс эттиради, чунки бу ерда, бошқа вилоятларга қараганда, саноат тармоқлари нисбатан яхшироқ ривожланган. Аммо бундай хулосани Наманган ва Фарғона вилоятлари учун қўллаш унча тўғри бўлмайди.

Миллий ва минтақавий иқтисодиётнинг таркибий тузилишини шаҳарлар тўри ва тизими ҳам яққол ифодалаб беради. Аксарият ҳолларда шаҳарлар сонининг кўплиги, йирик шаҳар ва шаҳар агломерацияларининг

мавжудлиги ҳудуд ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг юқорилигини кўрсатади. 2013-йил маълумотларига кўра, республикада 119 шаҳар ва 1065шаҳарча мавжуд. Шаҳарлар сони бўйича Қорақалпоғистон Республикаси (12), Қашқадарё (12) ва Тошкент (16) вилоятлари ажралиб туради. Айни вақтда ҳудудий урбанистик таркиб Жиззах, Хоразм ва Сирдарё вилоятларида яхши ривожланмаган.

4-жадвал

Ўзбекистонда 2009-йилда ташкил этилган янги шаҳарчалар

Ҳудудлар	Янги шаҳарчалар сони	Урбанизация кўрсаткичи (2013 й., %)
Ўзбекистон Республикаси	**966**	**51,2**
шу жумладан:		
Қорақалпоғистон Республикаси	11	49,7
Вилоятлар:		
Андижон	78	52,8
Бухоро	60	38,5
Жиззах	34	47,6
Навоий	30	50,1
Наманган	109	63,8
Самарқанд	76	38,8
Сирдарё	16	43,3
Сурхондарё	107	36,2
Тошкент	79	49,3
Фарғона	196	57,3
Хоразм	51	33,2
Қашқадарё	119	43,2

Жадвал муаллиф томонидан тузилган.

Бу ерда, иқтисодиётнинг асосан қишлоқ хўжалиги ҳамда қайта ишлаш саноатига ихтисослашганлиги сабабли, кичик шаҳарлар тармоғи жуда кенгдир. Жумладан, республикада 17 та катта шаҳарлар (100 минг аҳоли ва ундан ортиқ) 19 та ўрта шаҳарлар (50-100 минг киши) 69 та "ярим ўрта" шаҳарлар (20-50 минг) мавжуд. Қолган 1063 та шаҳар ва шаҳарчаларнинг ҳар бирида 20 минг кишидан кам аҳоли истиқомат қилади (1-илова).

Ўзбекистондаги катта шаҳарлар ҳиссасига республика шаҳар аҳолисининг 39,9 фоизи тўғри келади. Аҳоли сонига кўра Тошкентдан кейинги ўринларда Наманган, Самарқанд, Андижон, Бухоро, Нукус, Қарши шаҳарлари туради. Чирчиқ, Олмалиқ, Ангрен, Қўқон, Марғилон шаҳарларининг ҳам ҳар бирида 100 мингдан зиёд аҳоли бор. Айни вақтда Сирдарё вилоятининг маъмурий маркази – Гулистонда атиги 63,2 минг киши яшайди. Шу билан бирга, йирик марказлар негизида шаҳарлар ҳудудий тизимининг мураккаб шакллари ҳам вужудга келган. Чунончи, Тошкент Самарқанд, Фарғона-Марғилон агломерациялари шулар жумласидандир.

Бой тарихга эга бўлган, урбанизация жараёнининг "осиёча" ёки шарқона шакли қишлоқ хўжалигининг сугорма деҳқончилиги ва у билан боғлиқ шаҳарлар тўрига асосланади. Бинобарин, шарқ тарихи ва шарқ маданиятини суғорма деҳқончилик ҳамда қишлоқ ва шаҳарларнинг ажралмас бирлиги, урбанизациянинг ўзига хос йўналишисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис республикамиз иқтисодиёти ва демографик салоҳияти асосан қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ аҳолисидан ташкил топган.

Жорий маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда 11831 та қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари бор. Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Қашқадарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларининг ҳар бирида мингдан ортиқ қишлоқлар мавжуд, уларнинг энг кам миқдори эса Сирдарё вилоятида – 284 та. Республикмизда ўртача ҳар бир қишлоққа 1300 киши тўғри келади. Бу жиҳатдан Наманган ва Андижон вилоятлари олдинда туради. Ҳудуди қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун унча қулай бўлмаган Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Бухоро ва Навоий вилоятларида эса қишлоқлар анча кичик (ўртача 640-700 киши)[1].

2009-йил – "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги" йили деб эълон қилиниши муносабати билан қишлоқ жойлар ижтимоий-иқтисодий муаммоларига катта эътибор берилди. Айниқса қишлоқ аҳолисини электр энергия, ичимлик суви ҳамда табиий газ билан мунтазам таъминлаш, аҳоли бандлиги масалаларини ҳал этиш "Қишлоқлар ривожланиши" Давлат дастурида устувор вазифалар қилиб белгиланди. Аҳолиси кўп, саноат ва қурилиш иншоотлари мавжуд бўлган, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма шахобчалари яхши ривожланган йирик қишлоқларнинг баъзиларига шаҳар ёки шаҳарча мақоми берилмоқда.

Ҳозирги кунда республикамизда йирик қишлоқлар, хусусан, Самарқанд, Наманган, Андижон, Фаргона вилоятларида кўп. Табиий шароити хўжалик юритиш ва аҳоли жойлашуви учун нисбатан ноқулай бўлган худудларда эса уларнинг сони озроқ. Масалан, республикамизнинг "энг тоғли" ва "энг қишлоқли" вилояти – Сурхондарёда бундай аҳоли манзилгоҳлари анча кам.

Юқоридагиларга мос равишда қишлоқ жойларда меҳнат ресурслари ҳам кўп ва ҳатто улар керагидан ҳам ортиқча. Иш ўринларининг етишмаслиги, ишсизлик, меҳнат бозорининг фаол эмаслиги аҳолиси зич жойлашган воҳа ва водийларда ижтимоий муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Айнан шунинг учун ҳам республикада қишлоқ хўжалигидаги ислоҳотларни чуқурлаштиришга, қишлоқ саноати ва инфратузилмасини, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кенг миқёсда ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Ушбу долзарб масала давлатнинг минтақавий сиёсатида ўз ечимини топмоғи лозим.

---

[1] Бу ҳақда А.Солиев ва М.Назаровнинг "Ўзбекистон қишлоқлари (Қишлоқ жойлар географияси)" (Т., 2009) илмий монографиясидан батафсил маълумот олиш мумкин.

Ўзбекистон аҳолиси асосан **табиий кўпайиш** натижасида ошиб боради. Бу омилнинг роли бизда ҳаммавақт юқори бўлган. Энг сўнгги йилларда эса у аҳоли сони ўсишининг бирдан-бир манбаи бўлиб келмоқда. Бироқ, таъкидлаш жоизки, 90-йилларда аҳолининг такрор барпо бўлиши жараёнида жиддий ўзгаришлар юз берди; энди республикамизни анъанавий ҳолатда туғилиш ёки табиий кўпайиш юқори мамлакат сифатида таърифлаш унча тўғри эмас.

Туғилиш коэффициентининг кескин қисқариши энг сўнгги йилларга тўғри келади. Масалан, туғилиш 1990 йилда 33,7 промиллега тенг бўлган ҳолда, 1999-йилда у бирданига 22,3 промиллега тушиб қолган, яъни бу қисқа даврда мазкур кўрсаткич 11,4 пунктга ёки 1,5 мартага камайган. 2013-йилда ҳар минг кишига нисбатан туғилиш 21,4, ўлим 4,9 ва табиий кўпайиш 16,5 кишини ташкил этади. Ўлим даражасида кескин ўзгаришлар бўлмаганлиги сабабли, аҳолининг табиий кўпайиши асосан унинг туғилиш кўрсаткичларига боғлиқ.

Ўзбекистон шароитида кичик шаҳарчаларнинг кўпчилигида реал демографик вазият оддий қишлоқлардаги ҳолатга ўхшаб кетади. Аммо, шу билан бирга таъкидлаш лозимки, баъзи бир юқори даражада саноатлашган шаҳарларда туғилиш даражаси анча паст. Чунончи, мавжуд маълумотларга кўра, туғилиш ҳар 1000 аҳолига Чирчиқ, Янгиобод, Когон каби шаҳарларда 12-13 киши атрофида. Ҳатто типик шарқона шаҳарларимизда ҳам (Самарқанд, Бухоро, Қўқон ва б.) мазкур кўрсаткич 14-15 промиллега тенг. Натижада, аҳолининг табиий кўпайиши анча кам – Чирчиқ ёки Янгиободда у 5 промиллега ҳам етмайди. Албатта, бундай демографик вазият республикамиз учун унча анъанавий эмас. Бу, ўз навбатида, *демографик жараёнларда ҳам ўзига хос ўтиш даври кечаётганлигидан далолат беради*[1]. Табиийки, бу жараёнлар яқин келажакда меҳнат ресурслрининг шаклланишига, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин.

Вилоятлар бўйича туғилиш ва табиий кўпайишнинг нисбатан катта кўрсаткичлари Қашқадарё ва Сурхондарёда, паст даражаси эса Тошкент ва Навоий вилоятларида кузатилади. Пойтахт вилоятида табиий кўпайиш 14,3 промиллени ташкил этади. Ўлим кўрсаткичларида унча катта тафовут йўқ: унинг энг кам миқдори туғилиш анча юқори бўлган Қашқадарё вилоятида бўлиб, бундай нисбат мазкур ҳудудда аҳоли сонининг тезроқ ортиб боришига олиб келади.

Республика аҳолисининг кўпайишида **ташқи миграция**нинг ҳам роли бор. Аммо бу омилнинг ижобий таъсири кўпроқ аввалги йилларга тўғри келган. 70 ва, хусусан, 80-йиллар охиридан бошлаб ушбу жараён Ўзбекистон учун манфий натижага эга бўлган. Бу, асосан, бир вақтлар

[1] Агар иқтисодиётда барқарор ривожланишга 1996-йилда эришилган бўлса, демографик жараёнларда, асосан туғилиш кўрсаткичларига бундан 10 йил кейин – 2006-йилда эришилган.

Ўзбекистонга кўчиб келганларнинг яна ўз ватанларига қайтиб кетишлари натижасида юз берган.

Шунингдек, келувчилар сони мунтазам равишда камайиб борган, кетувчилар миқдорида эса аниқ, бир йўналишдаги жараён унча сезилмайди. Масалан, республикамиздан ташқарига кетганларнинг энг кўп миқдори 1990 йилда кузатилган. Бироқ, шу йили келганлар сони ҳам нисбатан кўп бўлган. Бунинг натижасида миграция қолдиги (сальдоси) минус 121 минг кишини ташкил қилган. 1994 йилда кетганлар сони аввалги йилларга қараганда унча кўп бўлмасада, аммо келганлар жуда озчиликни ташкил қилган (мос равишда 179 ва 38 минг киши), оқибатда, миграция қолдиғи кўрилаётган даврда энг юқори бўлган (минус 141 минг киши). 2010-йилда келганлар 139,8 минг, кетганлар183,9 минг, миграция қолдиғи минус 44,1 минг киши бўлган. 2012-йилда эса бу кўрсаткичлар 169,7; 210,6 ва минус 40,9 минг кишига тенг бўлган.

Л.П.Максакова ва О.Б.Ота-Мирзаев маълумотларига қараганда, 1991-1997 йилларда республика шаҳар жойлари бўйича нетто-миграция, яъни соф салбий миграция қолдиғи рус миллатига мансуб бўлганларда 302 минг, татарларда 95, яҳудийларда 50, украинларда 28, немисларда 20 минг кишини ташкил этади. Кетувчиларнинг асосий қисми Россия Федерациясига тўғри келади. Ўзбекистон Украина ва Қозоғистон давлатлари билан ҳам бўлган аҳоли алоқаларида анча кўп манфий миграция қолдиғига эга, унинг мусбат натижаси эса кўпроқ Тожикистон ҳисобидан юзага келган.

Қайд этиш лозимки, ташқи миграцияда энг аввало шаҳар аҳолиси қатнашади. Бинобарин, миграциянинг салбий оқибати ҳам айни шаҳарларда ва жумладан, русийзабон халқлар кўпроқ жойлашган саноат марказларида кузатилади. Шунинг натижасида, масалан, Чирчиқ, Олмалиқ, Ангрен каби шаҳарларда аҳоли сони 1991 йилга қараганда камайган ёки жуда оз даражада ортган. Қолаверса, Тошкент шаҳрида ҳам аҳоли сони унча кўп ўсмаган.

Ташқи миграциядаги вазият шаҳар жойлардаги меҳнат ресурсларининг миқдор ва сифат жиҳатларига ўз таъсирини кўрсатади. Чунончи, миграцияда асосан катта ёшдагилар ва малакали ишчи кадрларнинг қатнашганлари сабабли меҳнат ресурсларидан фойдаланишда муваққат муаммолар вужудга келиши муқаррар.

Аҳолининг табиий ва механик ҳаракатидаги ўзгаришлар унинг миллий, жинс ва ёш таркибига ҳам таъсир кўрсатади. Ўзбекистон кўп миллатли мамлакат, бу ерда 100 дан ортиқ тенг ҳуқуқли миллат ва элат вакиллари яшайдилар. 1989-йил аҳоли рўйхатига мувофиқ, ўзбеклар жами аҳолининг 71,4 фоизини ташкил этади. 90-йилларда бир вақтлар кўчиб келган бошқа миллат вакилларининг реэмиграция қилиши туфайли ўзбекларнинг улуши кўпаймоқда. Республика аҳолисининг ҳозирги миллий таркиби 5-жадвалда ўз аксини топган. Сўнгги маълумотларга

қараганда, 2013-йилда 24,9 млн га яқин ёки жами аҳолининг 82,9 фоизи республиканинг туб миллати – ўзбекларга тўғри келди.

Мамлакатимизнинг барча ҳудудлари кўп миллатли. Нисбатан саноатлашган вилоят ва шаҳарларда маҳаллий халқлардан ташқари бошқа миллат вакиллари ҳам кўп (Тошкент, Навоий вилоятлари, Тошкент, Чирчиқ, Ангрен, Олмалиқ, Зарафшон, Фарғона ва бошқа шаҳарлар). Шу билан бирга, Хоразм вилояти аҳолиси асосан бир миллатли – 97,5 фоиз аҳоли ўзбеклардан иборат. Ўзбекларнинг ҳиссаси Тошкент шаҳри ва вилояти ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида камроқ (5-жадвалга қаранг).

Ўзбекистонда 662 минг қорақалпоқ миллатига мансуб кишилар яшайди (01.01.2013.). Уларнинг аксарияти (94,2 %) Қорақалпоғистон Республикасида жойлашган. Мамлакатимизда қадимдан тожиклар ҳам жуда кўп (1,5 млн га яқин) яшаб келган. Уларнинг асосий қисми Сурхондарё, Самарқанд, Наманган ва Фарғона вилоятларида яшайди. Тожиклар, шунингдек, қисман Тошкент, Бухоро, Қашқадарё вилоятларида ҳам яшайди. Қозоқлар кўпроқ Қорақалпоғистонда ҳамда Навоий ва Тошкент вилоятларида, қирғизлар Жиззах, Фарғона ва Андижон вилоятларида, туркманлар – Сурхондарё ва Қашқадарё, Қорақалпоғистонда истиқомат қилади. Булардан ташқари, республикамизда украин, татар, корейц, бошқирд, арман, озарбайжон ва бошқа миллат вакиллари ҳам бор. Уларнинг кўпчилиги шаҳар жойларида истиқомат қилади.

Аҳолининг жинсий таркиби тенглашиб бормоқда; шаҳарликлар орасида аёллар кўпроқ (50,2 фоиз), қишлоқларда эса жинслар ўртасидаги фарқ деярли сезилмайди. Ўзбекистонда туғилиш нисбатан юқорилиги сабабли аҳоли таркибида ёшлар улуши катта. Республика аҳолисининг тахминан 16 фоизини 8 ёшгача бўлган болалар ташкил этади. Шунинг учун давлатнинг ижтимоий сиёсатида соғлом, баркамол авлод тарбиясига, ёшларга катта аҳамият берилмоқда.

Республикада меҳнат ресурсларининг сони кўп, бироқ уларнинг жами аҳоли таркибидаги улуши оз. Бунинг сабаби туғилиш ва табиий кўпайишнинг юқорилигидадир. Натижада, "демографик юк" ёки меҳнатга лаёқатли аҳоли билан меҳнатга лаёқатсизлар нисбати ўзига хос. Масалан, агар Болтиқ бўйи давлатларида оилада 3 кишидан 2 нафари ишласа, бизда, аксинча, 6 кишидан 2 ёки 3 нафари ишлаши мумкин, холос.

5-жадвал

Ўзбекистон вилоятлари аҳолисининг миллий таркиби (2013 й., %)

	Жами аҳоли	Шу жумладан:										
		ўзбеклар	қорақал-поқлар	тожиклар	қозоқлар	руслар	қирғизлар	туркманлар	татарлар	корейслар	украинлар	бошқа миллатлар
Ўзбекистон Республикаси	100,0	82,9	2,2	4,9	2,8	2,7	0,9	0,6	0,7	0,6	0,3	1,5
Қорақалпоғистон Республикаси	100,0	39,0	36,5	0,01	17,2	0,6	0,1	5,2	0,3	0,4	0,1	0,6
Вилоятлар:												
Андижон	100,0	92,4	0,01	1,3	0,03	0,7	3,6	0,01	0,3	0,1	0,1	1,4
Бухоро	100,0	91,3	0,1	3,3	1,1	1,6	0,0	0,6	0,7	0,1	0,2	1,0
Жиззах	100,0	88,5	0,01	2,4	2,4	1,3	3,1	0,04	0,6	0,2	0,1	1,3
Навоий	100,0	85,7	2,4	1,5	4,6	2,6	0,1	0,1	0,9	0,1	0,2	1,9
Наманган	100,0	88,8	0,0	8,8	0,03	0,5	0,9	0,02	0,1	0,1	0,03	0,7
Самарқанд	100,0	87,3	0,03	7,7	0,1	1,5	0,01	0,05	0,0	0,1	0,3	3,0
Сирдарё	100,0	77,4	0,02	9,3	1,8	3,3	2,1	0,1	0,9	1,1	0,1	3,9
Сурхондарё	100,0	84,2	0,01	12,4	0,1	1,0	0,01	1,3	0,3	0,03	0,2	0,4
Тошкент	100,0	67,3	0,1	5,4	12,6	5,6	0,6	0,1	1,6	2,8	0,4	3,5
Фарғона	100,0	89,0	0,03	5,8	0,03	1,4	2,0	0,01	0,1	0,2	0,2	1,2
Хоразм	100,0	97,5	0,1	0,02	0,7	0,4	0,0	0,5	0,3	0,3	0,1	0,2
Қашқадарё	100,0	92,3	0,01	4,3	0,1	0,8	0,01	1,1	0,3	0,04	0,1	0,9
Тошкент ш.	100,0	68,8	0,3	1,2	2,0	16,2	0,1	0,1	4,1	2,7	1,3	3,4

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисоблаб чиқилган

Edited by Foxit Reader
Copyright(C) by Foxit Corporation,2005-2009
For Evaluation Only.

Расмий маълумотларга қараганда, 1.01.2013-йилда Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли ёшдагилар жами аҳолининг 64,0 фоизини ташкил этди. Иқтисодий фаол аҳоли 13,2 млн киши, иқтисодиётда банд бўлганлар 12,5 млн кишини ташкил қилди. Таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда, ноишлаб чиқариш соҳасида банд бўлганлар сони тезроқ кўпайиб бормоқда[1]. Нодавлат секторда банд бўлганлар 80 фоизга яқин. Барча туман ва шаҳарларда меҳнат биржалари фаолият кўрсатмоқда. Улар асосан "Бандлик" Давлат дастурини амалга ошириш бўйича қатор ишларни бажаришади. Жумладан, биргина 2013-йилда 960 мингдан ортиқ янги иш жойлари ташкил этилган бўлиб, уларнинг асосий қисми корхона ва ташкилотларга, хусусан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, фермер хўжаликларига тўғри келади. Янги иш жойларининг 2/3 қисмидан ортиқроғи қишлоқ жойларда яратилмоқда. Бу "Қишлоқ жойлар ривожланиши" дастурини амалга ошириш туфайлидир.

1.4. Республика хўжалигининг умумий тавсифи

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бери ўтган тарихан қисқа давр ичида катта иқтисодий ютуқларга эришди. Ана шу давр мобайнида юз берган чуқур ўзгаришлар, қўлга киритилган натижалар ва энг асосийси – иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишда тўғри ва оқилона ёндошиш жаҳон ҳамжамиятида ҳам ҳақли равишда тан олинди.

Мамлакатимиз иқтисодиёти кўп тармоқли ҳудудий-ишлаб чиқариш мажмуасидан иборат бўлиб, унинг пойдеворини ихтисослашган тармоқлар ташкил этади. Ёқилғи, машинасозлик, рангли металлургия, кимё, енгил ва озиқ-овқат саноати, кўп тармоқли қишлоқ хўжалиги ана шундай макроиқтисодий тармоқлар турларига киради.

Ўзбекистонда иқтисодий тараққиёт учун зарур бўлган катта имкониятлар мавжуд. Энг аввало, агроиқлимий шароитларнинг қулайлиги, заминимизда Д.И.Менделеев даврий жадвали деярли барча элементларининг топилганлиги, серунум ерларимиз борлиги ва айниқса, халқимизнинг меҳнатсеварлиги миллий иқтисодиётнинг барча тармоқлари ривожланишининг асосий омиллари ҳисобланади.

Республикамиз ҳудудида хўжалик тармоқлари, хусусан суғорма деҳқончилик, савдо, ҳунармандчилик қадимдан ривожланиб келган. Бунга ўрта асрларда унинг Буюк Ипак йўлида жойлашганлиги ҳамда муҳим бўғини эканлиги ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Ўз навбатида, суғорма деҳқончилик маданияти, фақат қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ерларни суғориш асосида етиштиришнигина эмас, балки у билан боғлиқ бошқа соҳалар – фан, савдо-сотиқ, шу жумладан, халқаро савдо, шаҳарсозлик кабилар ривожланиши билан кенг маънода тавсифланади. Бинобарин,

[1] Жами иқтисодиётда банд бўлганларнинг 13,2 фоизи саноатда, 26,9 фоизи қишлоқ хўжалигида, 9,2 % қурилиш, 5,2 % транспорт ва алоқага тўғри келади. Қолган қисми ижтимоий соҳаларга тегишли.

айтиш мумкинки, ватандошларимиз томонидан қилинган ажойиб кашфиётлар, хусусан, ал-Хоразмий, ал-Беруний, ат-Термизий, Абу Али Ибн Сино, ал-Фарғоний, Бобур ва бошқаларнинг оламшумул илмий ишлари ҳам суғорма деҳқончилик маданияти (цивилизацияси) билан ҳамоҳанг ва чамбарчас боғлиқ бўлган. Ҳозирги кунда эса мустақил республикамиз миллий иқтисодиёти, жаҳоннинг кўпгина етакчи мамлакатлари қаторида, бозор муносабатлари шароитида шаклланиб ва ривожланиб бормоқда. Энг муҳими, кўпчилик мамлакатлар иқтисодиёти жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида бир қатор қийинчиликларга учраган даврда, республикамиз иқтисодиёти барқарор ва юқори суръатларда юксалиб бормоқда.

Маълумки, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни барча мамлакатларда умумий қонуниятлар негизида рўй беради ва аста-секин ривожланиб боради. Шу билан бирга, бундай мамлакатларнинг ҳар бири бу жараёнда ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар хўжалик таркиби ва йўналиши, мамлакатнинг географик ўрни, табиий-иқлим шароитлари, мавжуд табиий бойликлар, миллий урф-одатлар, аҳоли менталитети билан белгиланади. Республикамизда ана шу омиллар эътиборга олиниб, бозор муносабатларига ўтишнинг миллий модели шакллантирилган.

Ушбу моделни ва республика раҳбарияти томонидан бозор муносабаталрига ўтишнинг асосий тамойилларини амалга ошириш асосида 1996 йилда миллий иқтисодиёт барқарор ривожланиш палласига ўтди. Бунинг асосий мазмуни – ялпи ички маҳсулот ўсиш суръатининг барқарорлик даражасига етишиш ва унинг аҳоли ўсиш кўрсаткичларидан камида 4 мартадан зиёдроқ суръатда кўпайиб бориши демакдир.

Умуман мамлакатимизда мустақиллик йилларида ялпи ички маҳсулот ўсишида уч асосий даврни ажратиш мумкин. Биринчи давр 1991-1995 йилларни ўз ичига олиб, уни турли иқтисодий-сиёсий омиллар туфайли юзага келган *депрессив давр,* деб аташ мумкин. Бунда асосий иқтисодий кўрсаткичлар олдинги йилга ва 1990-йилга нисбатан паст бўлган. Хусусан, 1992-йилда ўсиш, аслини олганда – камайиш жуда сезиларли даражада қайд этилади (88,9 %.).

Иккинчи давр 1997-2003-йилларни ўз ичига олади *(тикланиш даври).* Бу йилларда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) қиймати ошиб борган, аммо барқарор бўлмаган. Энг муҳими, умумий ўсиш коэффициенти аҳоли кўпайишидан юқорироқ бўлсада, бу нисбат 1:4 кўринишда бўлмаган. Учинчи давр 2004-йилдан бошланади ва бу даврни *барқарор ўсиш, юксалиш* йиллари сифатида баҳолаш мумкин. Сабаби, бу даврда ЯИМ нинг йиллик кўпайиш кўрсаткичи мунтазам равишда 7,0 фоиздан ортиқдир. Агар аҳоли кўпайиш суръатини 1,5-1,6 фоиз атрофида деб олсак, нисбат 4 ва ундан ортиқрогни ташкил қилади. Бундай макроиқтисодий ривожланиш мамлакатимиз аҳолисининг ижтимоий ҳолатини йилдан-йилга яхшиланиб боришини таъминламоқда.

Сўнгги 13 йил мобайнида (2000-2013-йилларда) ЯИМ ўсиши қарийб икки мартадан кўпроқни ташкил қилган, аҳоли жон бошига ҳисобланганда эса у 2,0 баробарга ортган. Саноат ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ҳам умумий тарзда кўтарилиб борган. Бу эса мамлакатимиз миллий иқтисодиётини саноатлашиб боришидан дарак беради. Айниқса энг охирги йилларда унинг ўсиш суръатининг янада юқори даражада эканлиги диққатга сазовордир. Таъкидлаш лозимки, бундай даражага саноатнинг, асосан, рангли металлургия, машинасозлик каби тармоқларининг жадал ривожланиб бориши негизида эришилган. Саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш суръати, олдинги йилга нисбатан ҳисобланганда, хусусан 2004 ва 2006-2009-йилларда анча юқори бўлган. Яна шуниси эътиборлики, саноат ишлаб чиқаришнинг кўрсаткичлари деярли барча йилларда (фақат 1997-1998 ва 2010-йиллар бундан мустасно) ЯИМ даражасидан ортиқроқ бўлган.

Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг анъанавий тармоғи – қишлоқ хўжалигида ҳам ўсиш кузатилади. Бироқ, бу ўсиш, саноат ва ялпи ички маҳсулот кўрсаткичларидан фарқли равишда, бир текис эмас. Сабаби, агроиқтисодиёт соҳасининг энг муҳим хусусияти, яъни унинг бевосита табиий-иқлим шароити билан боғлиқлиги унинг турли суръатларда ривожланишига олиб келади.

Шунингдек, республикамизда савдо, пуллик хизмат, инвестиция, ташқи иқтисодий алоқалар ҳам мунтазам ривожланиб обрмоқда. Бу миллий иқтисодиёт таркибидаги ижобий ўзгаришлар, тармоклар тузилишининг диверсификацияси, яъни турланиши, глобаллашув ва халқаро интеграция, ижтимоий соҳаларга жиддий эътибор берилиши натижасида юзага келмоқда.

1-расм. Ялпи ички маҳсулотнинг таркибий тузилиши

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Миллий иқтисодиётда бозор муносабатлари ўзанларидаги ислоҳотлар тобора чуқурлашиб бормоқда. 2013-йил якунлари бўйича, ялпи ички маҳсулотнинг 82,8 фоизи нодавлат секторида яратилган ва бу кўрсаткич аввалги йилларга қараганда мунтазам кўтарилиш хусусиятига эга.

Ялпи ички маҳсулотнинг деярли 1/4 қисмини саноат ишлаб чиқариши таъминлайди. Қишлоқ хўжалигининг бу борадаги ҳиссаси 16,9 фоиз, транспорт ва алоқа 11,5, савдо 9,1, қурилиш 6,4 фоизга баробар. Умумий жараён шундан иборатки, ялпи ички маҳсулотни яратишда, энг аввало, саноат ҳиссаси ошиб бормоқда. Бу ижобий ҳолат ҳисобланади, чунки мустақилликнинг дастлабки йилларида горизонтал (ҳудудлараро) иқтисодий алоқаларнинг бузилиши сабабли саноат, хусусан оғир саноат тармоқлари яхши ривожланмади ва натижада, миллий иқтисодиётнинг саноатлашув даражаси анча пасайди. Сўнгги йилларда эса амалга оширилаётган саноатни маҳаллийлаштириш ҳамда модернизация қилиш, хорижий инвестицияларни жалб этган ҳолда қўшма корхоналарни ташкил этиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш даражасини ошириш ва умуман, мамлакатимизда саноат ишлаб чиқаришини жадал ривожлантириб бориш давлат дастурини амалга тадбиқ этиш туфайли саноат ишлаб чиқаришининг улуши сезиларли даражада ортди. Мазкур жараён келажакда ҳам сақланади.

Айни вақтда агроиқтисодиёт тармоғининг нисбий кўрсаткичлари пасайиб бормоқда. Бу, бир томондан, бошқа тармоқларнинг устуворроқ ривожланиб бориши билан изоҳланса, иккинчидан, қишлоқ хўжалигининг баъзи тармоқларида, масалан, пахта етиштиришда якуний кўрсакткичларнинг бирмунча пасайиб бориши билан боғлиқдир.

Асосий тармоқларда саноат ишлаб чиқаришининг қишлоқ хўжалигига нисбатан тезроқ ривожланиши биринчи хусусият бўлса, хизмат (сервис) соҳаларнинг юқоридаги тармоқларга нисбатан устуворроқ суръатда ривож топиши макроиқтисодиётнинг таркибий ўзгаришларидаги иккинчи энг муҳим жараён ҳисобланади. Масалан, хизмат кўрсатиш соҳаларининг ялпи ички маҳсулот ичидаги ҳиссаси 2005-йилда 39,5 фоизни ташкил қилган бўлса, 2013-йилда бу кўрсаткич 53,0 фоизга етди.

Бозор ислоҳотларининг яна бир асосий кўрсаткичи – кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиб боришидир. Бу борадаги умумий жараён мазкур соҳанинг йилдан-йилга юксалишида ўз ифодасини топади. 2010-йил якунлари бўйича ялпи ички маҳсулотнинг 55,8 фоизи айни ички тадбиркорлик зиммасига тушади. Унинг 1/5 қисмидан кўпроғи микрофирмалар, 20 фоизга яқини хусусий тадбиркорлар ва қолгани кичик корхоналарга тўғри келади.

Демак, ўзи “кичик” деб аталса-да, унинг миллий иқтисодиётдаги мавқеи каттадир. Таъкидлаш лозимки, кичик тадбиркорлик – бизнеснинг улуши келгусида янада кўтарилиб боради. Бунга Ўзбекистон Президенти

И.А.Каримов томонидан 2011-йилни "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили" деб эълон қилиши ва бу борада махсус Давлат дастурининг қабул қилиниши катта амалий аҳамиятга эга бўлди. Ушбу соҳанинг бевосита ижтимоий аҳамиятини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик зарур, чунки, жами иқтисодиёт тармоқларида банд бўлган аҳолининг 72-75 фоизи ҳам айни кичик тадбиркорлик соҳасига тўғри келади. Қолаверса, республикада ўта долзарб бўлган аҳоли бандлиги муаммосининг ечими кўп жиҳатдан шу соҳа ривожига боғлиқ.

Кичик тадбиркорликнинг ҳиссаси айниқса қишлоқ хўжалиги, қурилиш, пуллик хизмат ва савдода юқори. Масалан, жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 98 фоизи, қурилишининг 54-55, пуллик хизмат маҳсулотининг ярмидан кўпроғи, савдонинг ярмига яқини айни кичик тадбиркорликка тўғри келади.

Юқорида қайд этилганидек, мамлакатимизнинг жаҳон иқтисодиётига, глобаллашув жараёни тизимига кириб бориши, унинг экспорт салоҳиятининг мунтазам ортиб бориши юз бермоқда (бу ҳақда дарсликнинг кейинги мавзуларида батафсил маълумот берилади). Бу борада, албатта, инвестиция ҳажмининг кўпайиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Айниқса мамлакат иқтисодиёти таркибини тубдан ўзгартириш ва уни диверсификациялаш, энг аввало шу омилга асосланади.

Сўнгги йилларда республикамиз ҳудудларида қулай инвестиция муҳитини яратишга жиддий эътибор қаратилмоқда. Бу эса хусусан хорижий инвестицияларни мамлакатимизга жалб этишда муҳим ҳисобланади. 2013-йилда миллий иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришга 13,0 млрд. АҚШ даллари миқдорида инвестициялар киритилган. Олдинги йилга нисбатан ўсиш 111,3 фоизни ташкил қилган (инвестициянинг умумий ҳажмида ўсиш 109,8 % бўлган). Жами инвестиция миқдорининг ¼ қисмидан кўпроғи хорижий инвестицияларга тўғри келади, унинг 70-72 фоизини эса тўғридан-тўғри жалб этилган инвестициялар ташкил қилади. Умуман олганда, ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг барқарор ўсиб боришини таъминлаш инвестиция ҳажмини мунтазам равишда кўпайтириб боришга боғлиқ[1].

Инвестиция қурилишга, қурилиш эса иқтисодий ўсишга замин ясайди, бу эса, ўз навбатида, мамлакатимиз экспорт салоҳиятини юксалтиришга хизмат қилади. 2013-йил якунлари бўйича, инвестициялар умумий ҳажмининг 70,3 фоизи бевосита ишлаб чиқариш тармоқларига йўналтирилган. Сўнгги йилларда инвестицияларнинг ҳудудий таркибида Тошкент шаҳри, Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро ҳамда Қашқадарё вилоятлари (чет эл инвестицияларини жалб этишда) етакчилик қилишмоқда.

[1] Сўнгги йилларда ЯИМнинг тахминан ¼ қисмига яқини ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қурилишга сарфланмоқда.

Миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг пировард мақсади аҳоли турмуш шароити ва даражасини яхшилаш, ижтимоий муаммоларни изчил ҳал қилиб боришдан иборатдир. Бу, хусусдан, чакана савдо, пуллик хизмат, аҳоли даромадларининг ошиб бориши катта аҳамиятга эга. Биргина 2013-йилда чакана савдо айланмаси 2012-йилга нисбатан 114,8 фоизга ортган. Бу даврда пуллик хизматлар ҳажми 113,7 фоизга ўсган. Аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг 3/5 қисмидан кўпроғини расмий сектор таъминлайди. Унинг қолган қисми эса якка тадбиркорлар томонидан кўрсатилган хизматларга тўғри келади.

1.5. Республика саноати ва унинг тармоқлар таркиби

Баъзи олимларнинг фикрича, жамият асосан уч босқичда ривожланиб борган: саноатгача, саноат ва саноатдан кейинги ("постиндустриал") давр ёки жамият. Республикамиз иқтисодиёти, умуман олганда, иккинчи, яъни саноат босқичида турибди. Шу боис, миллий иқтисодиётни ривожлантириш кўп жиҳатдан айни ишлаб чиқариш жараёнининг саноатлашувига боғлиқ.

Саноат, қисқача айтганда, асосан табиатдан олинган хом ашёга қайта ишлов бериш натижасида ўзининг дастлабки ҳолатини ўзгартирган маҳсулот турларини ўз ичига олади. Дастлабки саноат тармоқлари бевосита табиат ва унинг ресурслари билан боғлиқ бўлган. Масалан, тог-кон саноати, ўрмон, қурилиш материаллари саноати шулар жумласидандир.

Ҳозирги даврда саноат корхоналари ва улар яратадиган маҳсулот ниҳоятда хилма-хил. Уларнинг турлари инновация жараёнида ва ўзгарувчан (эгилувчан) истеъмол эҳтиёжи таъсирида янада ортиб бормоқда. Бинобарин, бундай мураккаб таркибга эга бўлган саноат ишлаб чиқаришини бошқариш ва ўрганиш учун саноат корхоналари турли гуруҳларга ажратилади. Уларнинг энг асосийси саноат тармоқларидир. *Саноат тармоқлари маълум мезонларга асосланади. Тармоқлар хом ашё бирлиги, маҳсулотни қайси мақсадда яратилганлиги ҳамда технологик жараённинг умумийлигига кўра асосланади.*

Саноат тармоқлари, ўз навбатида, оғир ва енгил, ишлаб чиқариш воситалари ва халқ истеъмол молларини ишлаб чиқарувчи йирик гуруҳларга ажратилади. Бозор муносабатларига ўтган давлатларда эса, саноат корхоналари мулкчилик шаклига қараб давлат ва нодавлат тасарруфидаги корхоналарга бўлинади.

Саноат корхоналари ва тармоқлари қатор омиллар таъсирида жойлаштирилади ёки ҳудудий ташкил этилади. Бу омилларнинг асосийлари хом ашё, электр энергия, транспорт, меҳнат ресурслари, иқтисодий географик ўрин ва бошқалар ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳозирги даврда илмий-техника, истеъмол, экология, бозор иқтисодиёти каби омилларнинг аҳамияти ҳам ошиб бормоқда. Умумий жараён шундан иборатки, ***саноат ишлаб чиқаришининг хом ашё, энергия ва***

меҳнатталаблиги тобора камайиб бормоқда. Бу эса мазкур соҳа иқтисодий самарадорлигини оширишнинг энг муҳим омилидир. Айни вақтда саноат тармоқларининг илмталаб, кам метал, хом ашё ва ишчи кучи талаб қилувчи хусусиятлари кучайиб бормоқда

Ўзбекистон ҳудудида қадимдан баъзи саноат турлари мавжуд бўлган (тоғ-кон саноати, метал эритиш, тўқимачилик ва б.). Улар бу ер учун анъанавий саналган ҳунармандчилик асосида ривожланиб борган. Ҳозирги замон саноатининг дастлабки корхоналари XIX аср охири ва XX аср бошларида вужудга келган. Масалан, Фарғона водийсида нефть конларининг топилиши ва ишга туширилиши, пахта тозалаш, кўнчилик заводлари шулар жумласидандир.

Ўтган асрнинг биринчи ярмида енгил, озиқ-овқат саноатига катта эътибор берилган. Иккинчи жаҳон уруши йилларида республикамиз ҳудудида оғир саноат корхоналари ҳам барпо этилган. Улар фронт чизиғидан кўчирилган ёки фронт эҳтиёжи учун қурилган корхоналар бўлган (машинасозлик, кимё заводлари, Бекобод металлургия заводи ва ҳ.к.). Ангрен кўмир кони ҳам ҳудди шу даврда топилиб, ундан ёқилғи олиш йўлга қўйилган.

20 асрнинг иккинчи ярми, энг аввало, рангдор металлургия, нефть-газ (хусусан газ), кимё, электр энергетика каби оғир саноат тармоқларининг фаол ривожланиб бориши билан тавсифланади. Шунингдек, бу даврда қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат (тўқимачилик, ёг-мой, консерва, вино ва ноалкогол ичимликлар ишлаб чиқариш ва б.) саноати корхоналари ҳам кўплаб қурилган. 80-йилларда йирик корхоналарнинг, масалан, тўқимачилик комбинатларининг қатор филлиаллари Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Бухоро, Фарғона вилоятларида барпо этилган ва улар маҳаллий хом ашё ҳамда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишда катта аҳамиятга эга бўлган.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида собиқ Иттифоқнинг парчаланиши, "горизонтал" ишлаб чиқариш алоқаларининг бузилиши оқибатида саноат ишлаб чиқаришида, айниқса оғир саноатда муваққат муаммолар вужудга келди. Бу муаммолар иқтисодиётни давлат режалаштириш тизимидан бозор муносабатларига ўтказиш билан ҳам боғлиқ бўлди. Бироқ шунга қарамай, бу даврда қисман хорижий инвестициялар асосида йирик замонавий корхоналар барпо этилди. Асака автомобиль заводи, Бухоро (Қоровулбозор) нефтни қайта ишлаш заводи, Қўнғирот сода заводи, Толимаржон ИЭС, Шўртанг газ-кимё мажмуаси юқоридагиларга мисол бўла олади. Республикамизнинг қатор туман ва шаҳарларида янги тўқимачилик корхоналари ("текс"лар) вужудга келди, йирик корхоналар қайта таъмирланди.

Шу билан бирга, саноат ишлаб чиқаришида унинг ижтимоий ташкил этиш шакллари, хусусан мужассамлашув, ихтисослашув, кооперация ва комбинатлашув, бозор муносабатлари шароитидан келиб чиққан ҳолда,

ривожланиб бормоқда. Кичик, ихтисослашган ва бозор талабларига тез мослашадиган корхоналар сони кўпаймоқда.

Айтиш мумкинки, Ўзбекистон саноати яқин ўтмишдаги қийинчиликлар давридан барқарор ривожланиш босқичига ўтди. Энг сўнгги йилларда мамлакатимизнинг миллий иқтисодиётни саноатлаштириш сиёсати, ишлаб чиқаришда таркибий ўзгаришларни маҳаллийлаштириш ("локализация"), диверсификация ва модернизация жараёнларини амалга ошириш негизида саноат ишлаб чиқариши янада тез суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Масалан, 2012-2013-йилларда у 8,8 фоизданга кўпайди.

Саноатнинг республика ялпи ички маҳсулот таркибидаги улуши мунтазам ортиб бормоқда. Ҳозирги вақтда унинг 1/4 қисмига яқини саноат ишлаб чиқаришига тўғри келади. Макроиқтисодиётнинг мазкур тармоғи 16 мингдан зиёд корхоналарни бирлаштиради, уларда 630 мингга яқин ишчи-хизматчилар банд. Уларнинг кўпчилиги озиқ-овқат, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, енгил ҳамда қурилиш материаллари корхоналаридир. Демак, айтиш мумкинки, айни шу тармоқлар корхона даражасидаги мужассамлашувининг нисбатан паст кўрсаткичларига эга. Бу табиий ҳол, чунки ҳозирги шароитда ўта йирик корхоналарининг ишлаб чиқариш самарадорлиги унча юқори эмас.

2013-йил маълумотларига кўра, жами саноат корхоналарининг аксарияти, яратилган маҳсулотнинг 4/5 қисмидан кўпроғи нодавлат секторига тўғри келади. Саноатда банд бўлганлар таркибида эса ушбу секторнинг улуши қарийб 90 фоизга тенг.

6-жадвал маълумотларидан кўриниб турибди-ки, саноат маҳсулотини ишлаб чиқаришда ёқилғи, рангдор металлургия, машинасозлик ва метални қайта ишлаш ҳамда озиқ-овқат саноати етакчилик қилади. Саноатда банд бўлган аҳолининг энг катта қисми эса енгил саноатга тўғри келади. Иккинчи ва учинчи ўринларда машинасозлик ва метални қайта ишлаш, озиқ-овқат саноатлари туради. Шу боис, мазкур саноат тармоқлари сермеҳнатталаб ҳисобланади.

Табиийки, саноат ишлаб чиқаришининг асосий фондларида оғир саноат тармоқлари олдинда туради. Ушбу хусусиятни ёқилғи саноатида ишловчилар ҳиссаси ҳам тасдиқлаб беради. Шунингдек, рангдор ва қора металлургия саноат корхоналарининг ҳам фонд сиғими катта.

Мустақиллик йилларида ёқилғи-энергетика ва озиқ-овқат хавфсизлигига катта эътибор берилди. Шу билан бирга, саноатнинг бошқа тармоқлари ҳам ривожланиб бормоқда. 1995-2007-йиллар мобайнида жами саноат маҳсулотининг ишлаб чиқарилиш ҳажми 2,2 мартага ошган. Ўсиш хусусан ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноатида (7,2 марта), машинасозлик ва метални қайта ишлаш тармоғи (4,8 марта), озиқ-овқат (4,0 марта), кимё ва нефть кимёси саноатида (3,4 марта) юқори бўлди.

6-жадвал

Ўзбекистон саноатининг тармоқлар таркиби (маҳсулот ҳажми бўйича, жамига нисбатан фоизда)

Саноат тармоқлари	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2010 й.	2013 й.
Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
шу жумладан:					
Электр энергетика	14,8	8,5	11,3	8,1	7,5
Ёқилғи	13,7	15,3	16,3	19,8	15,8
Қора металлургия	1,3	1,3	2,3	2,1	2,3
Рангдор металлургия	10,1	10,2	17,1	11,2	9,4
Кимё ва нефть кимёси	5,3	6,0	5,2	5,1	5,4
Машинасозлик ва метални қайта ишлаш	8,9	9,9	13,0	16,1	19,8
Қурилиш материаллари саноати	6,6	5,4	3,6	4,9	6,4
Ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целюлоза-қоғоз саноати	1,1	1,4	0,9	1,1	1,2
Енгил саноат	19,9	19,1	16,6	13,3	13,0
Озиқ-овқат саноати	9,3	13,3	8,2	12,8	13,2
Саноатнинг бошқа тармоқлари	9,0	9,6	5,5	5,5	6,1

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Энг сўнги йилларда машинасозлик ва метални қайта ишлаш, кимё ва нефть кимёси ҳамда ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноати тармоқлари жадал ривожланиб бормоқда. Масалан, 2001-йилда умумий саноат маҳсулоти ўртача 104,2 фоизга ўсган ҳолда, бу кўрсаткич машинасозлик ва метални қайта ишлаш тармоғида бундан деярли 6 марта ортиқроқ бўлган. 2002-йил натижалари бўйича озиқ-овқат саноати (аввалги йилга нисбатан 119,2 %, 2003 йилда – машинасозлик ва метални қайта ишлаш, 2004-йилда–қора металлургия ва машинасозлик, 2005 йилда – машинасозлик ва ёғочни қайта ишлаш, 2006 йилда – машинасозлик, озиқ-овқат ва ёғочни қайта ишлаш, 2007-йилда – ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноати ҳамда кимё ва нефть кимёси, 2008-йил натижаларига кўра – ёғочни қайта ишлаш, ёқилғи ва машинасозлик, 2009-йилда ҳам айни шу тармоқлар устувор даражада ривожланиб борган. 2010-йил натижалари бўйича умумий ўсиш 108,3 фоизга тенг бўлган ҳолда, бу кўрсаткич енгил саноатда 117,3 %, кимё ва нефть кимёсида – 115,4 %, озиқ-овқат саноатида 113,1 фоизни ташкил қилган. 2013-йилда ўсиш суръати, энг аввало, машинасозлик ва метални қайта ишлаш (121,0 %), қурилиш материаллари (113,6 %) ва енгил саноатда (113,0 %) юқори бўлган.

2013-йил якунларига кўра, республикамизда 54,2 млрд квт/с электр энергия, 4,5 млн т. нефть ва газ конденсати, 761,0 минг т. пўлат, 718,0 минг т. тайёр прокат, 1111 минг т. ҳар хил минерал ўғитлар, 246,0 минг дона

енгил автомобиллар, 6990 минг т. цемент, 1088 минг т. пахта толаси, 77,7 млн кв.м ип газламалари, 243 минг т. ўсимлик ёғи, 1274 минг тонна ун ва бошқа саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилган.

Алоҳида қайд этиш жоизки, мамлакатимизда собиқ Иттифоқ даврида мавжуд бўлмаган мутлақо янги маҳсулот турлари, масалан, енгил ва юк автомобиллари, автобуслар, сода, шакар, калий ўғитини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди, нефть ва ёғоч маҳсулотлари анча кўпайди ва ҳ.к. Айни вақтда, саноатни модернизациялаш, янги замонавий технологик жиҳозлашга, унинг таркибий тузилишини бойитишга, яъни диверсификация қилишга катта эътибор қаратилди. Хусусан, ички бозорни харидоргир, сифатли халқ истеъмол моллари билан тўйинтиришга аҳамият берилди. Мамлакатимизнинг бундай саноат сиёсати яқин келажакда ҳам сақланиб қолади. Бевосита саноат ишлаб чиқаришда эса икки қарама-қарши жараён давом этади: бир томондан, йирик саноат тармоқлари таркибида янги соҳалар вужудга келади, иккинчи томондан, иқтисодий интеграция асосида тармоқлараро мажмуалар шаклланиб боради.

Ёқилғи-энергетика мажмуи. Ёқилғи ва электр энергетика саноати бир-бири билан яқиндан боғлиқ. Шу сабабли уларга ягона тармоқлараро саноат мажмуаси сифатида қараш мумкин. Қолаверса, айни шу мажмуа ҳар қандай мамлакат ёки минтақа иқтисодиётида катта аҳамиятига эга. Чунки, барча ишлаб чиқариш тармоқлари бевосита ёки билвосита ёқилғи ва электр энергетика саноатига асосланади. Бинобарин, мустақил давлатнинг умумиқтисодий хавфсизлиги, энг аввало, унинг ёқилғи-энергетика соҳасидаги мустақиллигига ҳам боғлиқ.

Республикада **ёқилғи саноати** таркибига кўмир, нефть ва газ қазиб чиқариш киради. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида дастлабки нефть конлари XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Фарғона вилоятида очилган (Чимён, Шўрсув), 1924-йилда Қўқон шаҳрида "Ўзбекнефть" трести ташкил қилинган.

Бугунги кунда нефть захиралари бўйича Қашқадарё вилояти етакчилик қилади. Бу ерда энг йирик кон Кўкдумалоқ ҳисобланади. Шунингдек, нефть конлари Сурхондарё (Кўкайди, Лалмикор), Андижон (Полвонтош, Ж.Оламушук), Наманган (Мингбулоқ) вилоятларида ҳам бор. У қисман Бухоро вилоятида ҳам қазиб олинади. Истиқболли ҳудудлар эса, энг аввало, Қорақалпоғистоннинг Оролбўйи ва Устюрт платоси, Сурхон водийси ҳисобланади. Ҳозирги кунда Оқшалоқ, Шахпахти, Урга каби конлардан нефть олинмоқда. Сўнгги йилларда Ўзбекистонда бир йилда ўртача, суюлтирилган газ билан ҳисоблганда 3,0-4,0 млн тонна нефть қазиб олинади. Унинг асосида нефтни қайта ишлаш саноати ҳам ривожланиб бормоқда. Республикамизда нефть ва газ конденсатини ишлаб чиқариш 1998-1999-йилларда энг юқори кўрсаткичларига эришилган. Шу йилларда ўртача 8,5-8,9 млн тонна бу ёқилғи тури олинган. Таққослаш учун: 1991-йилда 2,8 млн т., 2010-йилда – 3,7 млн т.

Табиий газ саноати республикамизда нефть саноатидан кейинроқ, лекин аксарият ҳолларда "йўл-йўлакай" нефть ва газни биргаликда қазиб олиш билан боғлиқ бўлган. Ушбу саноат тармоғининг кенг кўламда ривожланиши 1950-1960-йилларда Бухоро вилоятида жуда катта захирага эга бўлган Газли конини ишга туширилиши билан бошланган. Жумладан, 1955-йилда Жарқоқ, 1956-йилда Газли конлари очилган. Айнан шу конлар асосида Жиззах – Бухоро – Самарқанд – Тошкент (1958-1960 йй.), Бухоро-Челябинск (1963 й.), Бухоро-Урал (1965 й.), Ўрта Осиё – Марказ (1967 й.) магистраль газ қувурлари қурилиб, ишга туширлиган. Марказий Осиё республикалари учун катта аҳамиятга эга бўлган Бухоро-Тошкент-Бишкек-Олма-ота газ қувури ҳам ўтган асрнинг 60- йилларида қурилган.

Ҳозирги вақтда ўртача бир йилда 58-60 млрд. куб м. атрофида (2009 й.-61.4, 2010 й.-60.1 млрд куб м.) газ қазиб олинади[1]. Республикамизда газ саноатининг келажакда ривожланиши кўп жиҳатдан Устюрт платосида Россия компаниялари билан ҳамкорликда олиб борилаётган геологик-қидирув ишлар натижаларига боғлиқ. Умуман, нефть-газ захираларини қидириб топишда Ўзбекистон Россия, Ж.Корея, Малайзия, Эрон мамлакатлари билан ҳамкорлик қилади. Мустақиллик даврида ёқилғи саноатининг бирмунча тезроқ ўсиши 1993 ва 2008-йилларда кузатилган.

Барча ёқилғи саноат турларида бўлганидек, республикамизда кўмир қазиб олиш ҳам аввалги йилларга қараганда қисман камайган. Фақат энг кейинги йилларда бу кўрсаткичнинг кўтарилиб бориш аломатлари сезилмоқда. Масалан, 2004-йилда республикада жами 2699 минг т кўмир (қўнғир кўмир 2641 минг т) қазиб олинган бўлса, бу кўрсаткич 2013-йилда тахминан 1,3-1,5 мартага ошган, холос (1991-йилда – 5,9 млн т кўмир олинган). Қазиб олинган жами кўмирнинг 97,4 фоизи қўнғир кўмирга тўғри келиб, у тўла-тўкис очиқ усулда қазиб олинади.

Кўмир саноатининг географияси нефть ёки газ саноатига нисбатан кенг эмас, у фақат Тошкент (Ангрен) ва Сурхондарё (Шарғун, Бойсун) вилоятларида бирмунча ривожланган, холос. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, қўнғир кўмирнинг иқтисодий аҳамияти тошкўмирга қараганда анча паст. Турли сабабларга кўра, бу кўмир туридан қора металлургияда фойдаланиб бўлмайди; боз устига, қўнғир кўмирни, одатда, кўп сақлаб бўлмайди. Транспорт қилиш ҳам ноқулай, у сернам ва серкул ҳисобланади. Бинобарин, Анген қўнғир кўмиридан асосан ИЭСларида фойдаланилади.

Мазкур мажмуа таркибида **электр энергетика** алоҳида ўрин тутади. Электр энергия турли манбалардан ишлаб чиқарилади ва унинг энг муҳим хусусияти бу саноат тармоғи ривожланиш ва жойланишини белгилаб беради. Гап шундаки, электр энергиясини ёқилғи турларига ўхшаб

[1] Ўзбекистон Республикаси табиий газ қазиб олиш бўйича МДҲ да (Россия ва Туркманистондан кейинги) учинчи ўринда туради. 1991- йилда 41,9 млрд м^3 газ олинган бўлса, энг юқори кўрсаткич 2007- йилда қайд этилган – 64,3 млрд м^3.

омборхоналарда сақлаб, тўплаб бўлмайди, у айни вақтда, синхрон равишда истеъмол қилиниши керак.

Мамлакатнинг ёқилғи-энергетика баланси иқтисодиётда турли манбалардан ишлаб чиқарилган ёқилғи ва электр энергиясидан фойдаланиш нисбати билан тавсифланади. Ўз навбатида, электр энергия кўмир, ёнувчи сланец, торф, нефть ва газ, қуёш радиацияси, радиоактив элементлар (уран) шамол, денгиз қирғоқ тўлқинлари, ("прилив ва отлив") сув асосида ишлаб чиқарилади. Қайси манбадан фойдаланишга қараб, электр станциялар асосан икки катта гуруҳга бўлинади– иссиқлик ва сув электр станциялари.

Иссиқлик электр станциялари (ИЭС)да электр энергияни кўпроқ кўмир, торф, ёнувчи сланец асосида ишлаб чиқариш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Ёқилғининг бошқа турлари, жумладан нефть ёки табиий газдан фойдаланиш унча мақбул эмас, сабаби улар кимё саноти учун муҳим хом ашё базаси бўлиб хизмат қилиши мумкин.

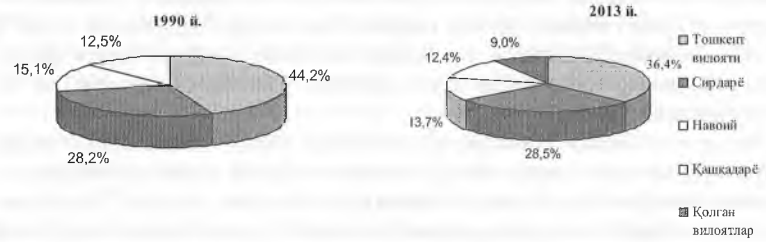
Дунё мамлакатлари электр энергетикасида иссиқлик, атом ва сув электр станцияларининг улуши ҳар хил. Бундай ҳолат жойнинг рельефи ва гидроэнергетика ресурслари, фойдали қазилмаларига боғлиқ. Масалан, ер усти тузилиши тоғлардан ташкил топган мамлакатларда (Грузия, Тожикистон, Қирғизистон ва б.) электр энергия асосан сув электр станциясида ишлаб чиқарилади. Бу турдаги электр станцияларидан олинган маҳсулот анча арзон ҳисобланади, чунки сув-сувлигича қолаверади, ИЭСларда эса ёқилғи турлари тикланмайдиган тарзда сарфланади[1].

Ўзбекистонда сўнгги йилларда электр энергетика республика ялпи саноат маҳсулотининг 8-10 фоизини таъминламоқда; унда жами саноат ходимларининг 6-9 фоизи банд. Ҳар йили ўртача 50-52 млрд кВт/с миқдорида электр энергияси ишлаб чиқарилади. Электр станцияларининг таркибида ИЭС етакчилик қилади ва улар жами электр станциялар ишлаб чиққан электр энергиянинг 80-81 фоизини ташкил қилади. Сув электр станцияларига (СЭС) эса бор-йўғи 8-9 % тўғри келади. Электр станциялар қувватида ҳам нисбат таҳминан шундай. Аввал таъкидлаганимиздек, сўнгги 20-25 йилда республикада электр энергиясини ишлаб чиқариш, турли сабабларга кўра, бирмунча қисқарган. Таққослаш учун: 1990-йилда жами 56,3 млрд кВт/с электр энергия олинган, унинг 11,8 фоизи СЭСга тўғри келган. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, бу даврдаги пасайиш асосан ИЭС ҳисобидан содир бўлган. 1990-йилда СЭСда 66,5 млрд кВт/с электр энергияси ишлаб чиқилган бўлса, 2013-йилда бу кўрсаткич 52,0 млрд

[1] Сўнги йилларда жаҳон миқёсида атом электр станцияларига муносабат анча салбий тус олди. Бунга, энг аввало, Японияда 2011-йилда юз берган кучли ер қимирлаши ва цунами натижасида Фукосима АЭСнинг ишдан чиқиши, унинг атроф-муҳитга радиацион таъсири бўлди.

кВт/с-ни ташкил этган. Умуман олганда, ушбу саноат тармоғининг нисбатан тезроқ ривожланиши 1999-2000-йилларда қайд этилади.

2-расм. Электр энергиясини ишлаб чиқаришда етакчи вилоятлар (республикага нисбатан фоизда)

Кейинги йилларда республика бўйича ишлаб чиқарилган электр энергиясининг 2/5 га яқин қисми Тошкент вилоятига тўғри келади; иккинчи ўринда Сирдарё вилояти туради. Шунингдек, Навоий ва Қашқадарё вилоятида ҳам ушбу кўрсаткич сезиларли даражада; жами 4 та вилоят Ўзбекистоннинг 91,0 фоиз электр энергиясини таъминлайди.

1990-йил билан таққосламоқчи бўлсак, бунда энг аввало электр энергетика саноати географиясининг кенгайганлигини кўришимиз мумкин. Масалан, мустақилликдан олдин Қашқадарё вилоятида ушбу саноат тармоғи деярли йўқ даражада эди. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, электр энергияси ишлаб чиқаришнинг қисқариш жараёни барча вилоятларда кўзга ташланади. Жумладан, кўрилаётган даврда Тошкент вилоятининг кўрсаткичи 24,9 млрд кВт/соатдан 17,8 га, Сирдарё вилоятида 8,6 дан 6,7 га, Қорақалпоғистон Республикасида 3,4 дан 2,6 га, Фарғона вилоятида 2,0 млрд кВт/соатдан 0,6 млрд кВт/соатга тушиб қолган. Умумий қисқаришни ҳатто Қашқадарё вилоятида янги барпо этилган Толимаржон ИЭС ҳам қоплай олмаган. Демак, асосий ўзгаришлар ИЭС ҳисобидан бўлиб, улар ушбу типдаги электр станцияларнинг белгиланган қувватидан тўла фойдаланмасликка боғлиқ. Электр энергияси ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқариши эса турли сабабларга, жумладан, ишлаб чиқаришда энергия сарфининг пасайтириш, қўнғир кўмир қазиб олинишининг камайиши кабилар оқибатида юз берган. Ҳозирги вақтда республикамизнинг энг йирик ИЭСлари Сирдарё, Тошкент, Навоий, Янги Ангрен, Толимаржон иссиқлик станциялари ҳисобланади.

Мамлакатимизда ишлаб чиқариладиган электр энергиянинг 1/10 қисмидан кўпроғи СЭСларга тўғри келади. Жами мавжуд электр станцияларнинг лойиҳавий қуввати 1710 мВт (ИЭС – 10756 ёки СЭС ларга қараганда деярли 6 марта зиёд).

7-жадвал

Асосий иссиқлик электр станциялари ҳақида қисқача маълумот

Т/р	ИЭС номи	Ишга туширилган йили	Энергия блоклари сони	Лойихавий қуввати, МВт	Ёқилғи тури
1	Сирдарё	1972	10	3000	газ, мазут
2	Янги Ангрен	1985	7	2100	газ, кўмир
3	Тошкент	1963	12	1920	газ
4	Навоий	1961	11	1270	газ
5	Ангрен	1957	8	600	кўмир
6	Фарғона	1956	6	215	мазут
7	Муборак	1985	2	100	газ
8	Тахиатош	1961	5	720	газ
9	Толимаржон	2004	1	800	газ

Жадвал муаллиф томонидан тузилган.

Дастлабки СЭС Тошкент вилоятида 1926-йилда Чирчиқ яқинида қурилган. Бугунги кунда Чирчиқ-Бўзсув каскади 20 га яқин электр станцияларини бирлаштиради. Бир сув манбаида бунчалик кўп электр станцияларнинг қурилиши, яъни "занжири" бўйича Чирчиқ-Бўзсув каскади МДҲ давлатларида энг йирик ҳисобланади. Ушбу қатор электр станциялар орасида энг йириги Чорбоғ СЭСдир. Шунингдек, Хўжакент СЭСи ҳам анча катта қувватга эга. Чорбоғ СЭСи бош электр станция бўлиб, у қуйи электр станцияларнинг барқарор ишлаш режимини таъминлаб туради.

Мазкур станция энергетика-ирригация режимида қурилган, бинобарин, унинг йирик сув омбори вилоят қишлоқ хўжалик ерларини суғоришда катта аҳамиятга эга. Жумладан, йирик Паркент канали ҳам шу сув омборидан бошланади. Шу билан бирга, Чорбоғ СЭСи ва унинг сув омбори атрофида спорт, балиқ овлаш, рекреация объектлари барпо этилган.

Тошкент вилоятидан ташқари унча катта бўлмаган СЭС (Андижон вилояти ва Хоразм вилоятида) ҳам ишлаб турибди. Умуман олганда эса, СЭСлар республикамиз орографик ва гидрографик вазиятига кўра, қўшни Тожикистон ва Қирғизистон республикаларига қараганда унча ривожланмаган.

Ўзбекистон электр станциялари юқори қувватли электр ўтказгич тармоқлари (линиялари) билан ягона энергетика тизимини ташкил қилади. Яқин ўтмишда Қашқадарё вилоятидан Сурхондарёга, Тошкент вилоятидан Фарғона водийси вилоятларига юқори вольтли электр ўтказувчи тармоқлар қурилди.

Металлургия мажмуаси. Ушбу мажмуа таркибига қора ва рангли металлургия, турли хил рудаларни қазиб олиш, уларни бойитиш ва бевосита метал эритиш киради. Унинг дастлабки босқичлари хомашёталаб ҳисобланганлиги сабабли тоғ-кон саноати фойдали қазилмалар жойлашган ҳудудларда ташкил этилади.

Республика саноат ишлаб чиқаришида металлургия мажмуаси 11,7 фоиз маҳсулоти билан иштирок этади. Мажмуа таркибида эса рангдор металлургия саноатининг улуши юқори бўлиб, у 9,4 фоизни (қора металлургия 2,3 %) ташкил қилган ҳолда, бу борада ёқилғи саноатидан кейинги иккинчи ўринда туради.

Сўнгги йилларда мажмуа тез суръатларда ривожланиб бормоқда. Хусусан, қора металлургия саноати ривожланишининг кўрсаткичлари юқори. Масалан, 1995-2013-йиллар мобайнида жами саноат маҳсулоти 2,5 марта кўпайган бўлса, қора металлургияда бу кўрсаткич 3 баробарга тенг бўлган. Шунингдек, мазкур саноат тармоқларида банд бўлган аҳоли сони ҳам ортиб бормоқда. Ҳозирги вақтда рангдор металлургия саноат корхоналарида 65 минг, қора металлургия корхоналарида эса 9 минг киши банд. Ҳар иккала тармоқда ишловчилар жами саноат ишчи-ходимларининг 1/10 қисмини ташкил қилади.

Қора металлургия саноатининг асосий корхонаси Бекобод шаҳридаги республикада ягона Ўзбек металлургия заводи ҳисобланади. Ўзининг технологик жараёнига кўра бу тўлиқ шаклга эга бўлмаган металлургия комбинатидир. Сабаби, бу ерда асосий металлургия циклининг домна печида чўян эритиш қисми йўқ, металломдан пўлат ва прокат ишлаб чиқарилади.

Корхона Иккинчи жаҳон уруши йилларида қурилган. Унинг айни Бекобод шаҳрида жойлаштирилишига қатор омиллар билан бирга, шаҳарнинг қулай транспорт географик ўрни, қурилиш ва электр энергия манбаининг борлиги таъсир этган. Шаҳар яқинида Фарҳод СЭС, унинг ўзида эса 1914-йилда қурилган қадимги Хилково цемент заводи жойлашган.

Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда тўлиқ циклли қора металлургия циклини барпо этиш учун тегишли шарт-шароитлар мавжуд эмас. Қолаверса, йирик саноат захираларига эга бўлган темир руда кони ёки консланувчи тошкўмир кони ҳам мамлакатимиз ҳудудида аниқланмаган. Шу боис, бевосита металлургия жараёнининг бирламчи, яъни чўян эритувчи буғини республикада ташкил этилмаган.

Бироқ шунга қарамасдан, корхонада ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми тобора кўпайиб бормоқда. Агар 2004- йилда бу ерда 602,2 минг тонна пўлат эритилган бўлса, 2013-йилда у 761,0 минг тоннага етди. Тайёр прокат ишлаб чиқариш ҳам ҳудди шундай даражада ортиб борган: 2004 йилда 550,7 минг т., 2013-йилда – 718,0 минг тонна ёки шу даврда 130,3 фоизга кўпайган. Корхонада пўлат эритиш ҳажмининг ортиб бориши, энг аввало, электр печларини ишга тушириш билан боғлиқ бўлган. Ҳозирги вақтда жами олинадиган пўлатнинг 85-86 фоизи айни шу электр печларига тўғри келади.

Қора металлургияга қараганда рангли металлургия мамлакатимизда кенгроқ тарқалган ва унинг иқтисодий аҳамияти ҳам юқорироқ. Бу, ўз

навбатида, республикамизда ушбу саноат тармоғи учун мустаҳкам хом ашё базасининг мавжудлигига асосланади. Илгари айтилганидек, Ўзбекистон ҳудудида мис, олтин, вольфрам, молибден, уран каби металлар кони кўплаб топилган.

Маълумки, рангли металлургия қатор муҳим хусусиятларга эга. *Биринчидан*, руда таркибида керакли металнинг миқдори (улуши) ўта оз. Шунинг учун жуда катта ҳажмли тоғ жинслари қазиб олинади ва қайта ишланади. *Иккинчидан*, руда таркибида бир эмас, бир неча метал компонентлари бор. Бу эса олинадиган хом ашёни комбинат усулида ҳар томонлама (комплекс) қайта ишлашни талаб қилади. *Учинчидан*, рангли металларни эритиш ниҳоятда кўп электр энергияни истеъмол қилади, демак, ушбу саноат тармоғининг юқори технологик босқичлари электр манбаларига яқинроқ жойлаштирилиши керак. Ниҳоят, *тўртинчидан*, рангли металларни эритиш экологик жиҳатдан анча хавфли ҳисобланади. Шу сабабдан, йирик корхоналар атрофида экология билан боғлиқ айрим муаммолар ҳам вужудга келади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, рангли металлургия корхоналарини ҳудудий ташкил этиш нисбатан мураккаб бўлиб, бунда қатор омиллар таъсири мувофиқлаштирилиши зарур бўлади. Бевосита тог-кон саноати районларида эса ландшафт шакллари бузилади, "ёмон" ерлар (бедленд) вужудга келади. Бундай техноген ландшафтларда рекультивация масалалари ҳам кескин тус олади.

Мамлакатимиз олтин, мис, уран, вольфрам қазиб олиш бўйича кўзга кўринарли мавқега эга. Айнан улар республика экспорт салоҳиятига ҳам ўз ҳиссаларини қўшишади. Бу хусусда аввалambор Навоий ва Олмалиқ тоғ металлургия комбинатларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Навоий ТМК вилоят саноати маҳсулотининг асосий қисмини таъминлайди. Унинг хом ашё базаси кўпроқ шу вилоятнинг ўзида, қисман унга туташ бўлган ҳудудларда (масалан, Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманига қарашли Зафаробод шаҳарчасида) жойлашган.

Олмалиқ ТМК ҳам катта ишлаб чиқариш салоҳиятига эга. Бу ерда мис, олтин ва бошқа металлар олинади. Унинг негизида Ангрен-Олмалиқ тоғ-кон саноат райони ёки ҳудудий мажмуаси шаклланган. Хом ашё Тошкент вилоятидан ташқари, Жиззах вилоятидан ҳам олинади.

Рангли металлургия саноатининг учинчи йирик корхонаси Чирчиқ шаҳридаги Ўтга чидамли ва қийин эрувчи металлар комбинати саналади. У асосан Жиззах вилоятининг Қўйтош, Самарқанд вилоятининг Ингичка вольфрам конларидан хом ашё олади.

Шундай қилиб, қора ва рангли металлургия Тошкент ва Навоий вилоятларида ривожланган. Олмалиқ, Навоий, Чирчиқ, Маржонбулоқ, Учқулоч, Янгиобод, Қизилтоғ, Чиғириқ каби саноат марказлари ва пунктлари шаклланган. Рангли металлургия саноатига тегишли айрим

кичик корхоналар бошқа вилоятларда, жумладан Наманган (Чодак) ҳамда Бухоро (Зафаробод) вилоятларида ҳам мавжуд.

Келажакда рангли металлургия саноати Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида ҳам ривожланиб боради. Самарқанд вилоятидаги Зармитан олтин кони, Сурхондарёнинг Хонжиза полиметал конлари бунга асос бўла олади. 2004 йилдан бошлаб Хонжиза кони Олмалиқ ТМК тасарруфига берилган.

Кимё ва нефть кимё саноати. Кимё ва нефть кимё саноати ўз номига мос ҳолда икки қисмдан, яъни нефть ҳамда нефть кимё тармоқларидан иборат. Бевосита кимё саноатининг ривожланиши ва ҳудудий ташкил этилиши ўзига хос, бетакрор хусусиятларга эга.

Шу ўринда, энг аввало, унутмаслик лозимки, бу саноат тармоғи тармоқ ҳосил қилувчи мезонларга кўра ягона ҳисобланади, у технологик жараён бирлиги бўйича ташкил топган. Кимё саноатининг жойлашуви ўта мураккаб: бир томондан, ушбу саноат тармоғининг корхоналари эркин жойлашув имкониятларига эга. Бошқача қилиб айтганда, кимё саноатининг хом ашё базаси кенг, у минерал ресурслар, ўсимлик ва ҳайвонот хом ашёси, турли хил саноат ишлаб чиқариши чиқиндилари асосида, ҳатто ҳаводаги азот ҳисобидан ҳам ташкил этилиши мумкин. Бу саноат тармоғи бошқа саноат турлари, жумладан, рангдор ва қора металлургия, ўрмон, ёғоч ва целлюлоза-қоғоз, озиқ-овқат саноат корхоналари билан технологик боғлиқ ҳолда ривожланиб боради. Бинобарин, кимё саноатига ишлаб чиқаришнинг кооперацияси ва комбинатлашуви юқори даражада тегишлидир, унинг негизида мураккаб энергия ишлаб чиқариш цикли ҳам шаклланади.

Иккинчи томондан, кимё саноати корхоналарини ҳудудий ташкил этиш бирмунча чекланган. Сабаби, у экологик жиҳатдан анча "хавфли" бўлганлиги туфайли, бундай корхоналарни истаган жойда қуриш мумкин эмас. Нефть кимёси саноати эса, одатда, нефтни қайта ишлаш марказларида ривожланади. Нефтни қайта ишлаш заводлари асосан 3 вариантда: хом ашё, қулай транспорт географик ўрин ва истеъмол омиллари таъсирида жойлаштирилади. Улардан кўпроқ учрайдигани бундай заводларни истеъмол районларида ташкил этиш ҳисобланади. Чунки, турли нефть маҳсулотларни келтиргандан кўра бевосита нефть хом ашёсини келтириб, ундан жойларда керакли маҳсулотлар ишлаб чиқариш маъқулроқ (бунда транспорт харажатлари ҳам кескин қисқаради).

Ўзбекистон Республикасида кимё саноатини ривожлантириш учун катта имкониятлар мавжуд: турли хил туз конлари, табиий газ ва қисман нефть, доривор ўсимликлар, рангдор металлургия корхоналарининг борлиги ва ҳ.к. Улар асосида ушбу тармоқ корхоналари ташкил этилган.

Мустақиллик йилларида кимё ва нефть кимё саноати жадал ривожланиб борди. Масалан, 1995-2013-йиллар мобайнида республика жами саноат маҳсулоти 2,8 марта кўпайган ҳолда, мазкур тармоқ

маҳсулоти 3,8 баробар ошди. Айниқса кимё-фармацевтика ва лак-бўёқ саноати жадал ривожланди. Умуман олганда эса, кимё ва нефть-кимё саноатининг тез ривожланиб бориши 1993, 1998-2002, 2006-2007-йй. ва 2010-йилда кузатилади. 2013-йил маълумотига кўра, мазкур саноат мамлакат жами саноат маҳсулотининг 5,4 фоизини беради, унда банд бўлган саноат ходимларининг улуши 6,4 % (40 минг киши атрофида). Кимё ва нефть кимё саноати асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати ҳам 5,0 фоизга яқин.

Кимё саноатининг асосий маҳсулотлари минерал ўғитлар, олтингугурт кислотаси, кимёвий толалар, полиэтилен, кальций ва каустик сода, ўсимликни ҳимоя қилиш воситалари ва бошқалар. Бир йилда ўртача 1308 минг тонна сунъий аммиак, 111,1 минг т. минерал ўғитлар, 1200 тонна олтингугурт кислотаси, 5,2 минг т. кимёвий толалар, 24 минг т каустик ва 96 минг тонна кальций сода, 3,5 минг тонна ҳар хил ўсимликни ҳимоялаш воситалари ишлаб чиқарилади. Энг сўнгги йилларда сунъий аммиак, минерал ўғитлар ва, олтингугурт кислотасини ишлаб чиқариш ўсиб бормоқда. Қорақалпоғистон Республикасининг Қўнғирот шаҳри яқинида йирик замонавий кимё заводининг қурилиши (маҳаллий туз конлари асосида) кальций содасини катта миқдорда ишлаб чиқаришга олиб келди. Ушбу завод негизида кимёгарлар шаҳрчаси – Элобод барпо этилди. Яқин келажакда Устюртда Шўртангаз-кимё мажмуасига ўхшаш янги мажмуа ишга туширилади.

Республикамизда ҳозирги кунда 3 та нефтни қайта ишлаш заводи бор. Уларнинг биринчи XIX аср охирида Фарғона водийси нефть захиралари асосида Олтиариқ (Ваннов, Ҳамза) заводи, собиқ Иттифоқ даврида Фарғона (Қиргули) ва мустақиллик йилларида Бухоро (Қоровулбозор) заводлари барпо этилган. Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи мустақиллик йилларида хорижий ҳамкорлар (Япония) билан қайта таъмирланда ва модернизация қилинди. Ҳозирги вақтда йирик Қоровулбозор заводининг биринчи навбати ишлаб турибди, у қўшни Қашқадарё вилоятининг Кўкдумалоқ нефть кони асосида ишлайди. Келажакда бу корхона базасида нефть-кимё саноати мажмуасини ташкил этиш мумкин.

Олтингугурт кислотаси кимё саноатининг ўзига хос “нони” ҳисобланади, чунки у турли ишлаб чиқариш воситаси сифатида хизмат қилади. Республикамизда ишлаб чиқариладиган олтингугурт кислотасининг 70 фоизига яқини Тошкент вилоятига, қолган қисми Навоий вилоятига тўғри келади. Унинг асосий марказлари Олмалиқ ва Навоий шаҳарлари саналади.

Минерал ўғитлар азот (селитра), фосфор ва омихта ўғитлар (аммофос) турларидан иборат. Жами ишлаб чиқарилган 1,3-1,4 млн. тоннадан ортиқ ўғитларнинг 80-85 фоизини азот ўғити ташкил қилади. Қолган қисми фосфор ўғитларга тўғри келади. Бундай ўғитлар Тошкент, Навоий,

Фарғона ва Самарқанд вилоятлари корхоналарида ишлаб чиқрилади. Жами минерал ўгитларнинг 40-42 фоизини Тошкент вилояти, 1/3 қисмига яқинини Навоий ва 25 фоизини Фарғона вилояти беради. Самарқанд вилоятининг улуши эса анча паст. Асосий саноат марказлари Навоий, Фарғона, Чирчиқ, Олмалиқ, Қўқон ва Самарқанд шаҳарлари. Навоий, Фарғона ва Чирчиқда азот, Қўқон ва Самарқандда эса фосфор ўғитлари ишлаб чиқарилади. Аввалгри суперфосфат қўшни Қозоғистон Республикаси Жанбул вилоятининг Қоратов фосфорити конларидан келтирилар эди. Ҳозирги кунда эса уларни маҳаллий, яъни Навоий вилоятида топилган йирик фосфорит кони таъминламоқда.

Яқингача Ўзбекистонда калий ўғити ишлаб чиқарилмас эди. Бу ўғит тури, бошқа ўғитлар, хусусан азот ўғитига қараганда юқори даражада хом ашё талаб ҳисобланади. Тошгузар-Бойсун-Қумқўрғон темир йўлини куриш муносабати билан Қашқадарё вилоятининг Деҳқонобод туманида йирик калий заводи бунёд этилди. У маҳаллий туз конлари асосида ишлайди. Натижада, Қашқадарёнинг республика газ ва нефть кимё саноатида тутган ўрни янада ошди. Бу ерда Муборак, Шўртан газ-кимё мажмуалари мавжуд.

Лак-бўёқ саноати Тошкентда, формацевтика Тошкент шаҳри ва Сурхондарё вилоятида ривожланган. Турли хил гербицидлар Навоий электркимё комбинатида, резина буюмлари Ангрен ва Попда ишлаб чиқарилади. Умуман олганда, кимё ва нефть кимё саноатини жойлаштириш ва ривожлантиришда янги, экологик жиҳатдан хавфсиз, замонавий технологиялардан фойдаланиш, саноат корхоналарини худудий ташкил этишда барча омилларни, айниқса шамол ва сув (гидрография) йўналишларини, аҳоли жойлашуви ва иқтисодий географик ўринни эътиборга олиш зарур ҳисобланади.

Машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати. Машинасозлик ва метални қайта ишлаш оғир саноат, яъни ишлаб чиқарувчи воситаларни ишлаб чиқарувчи саноат тармоқларидан бири бўлиб, у муҳим ўзига хос хусусиятларга эга. Энг аввало, унинг таркиби жуда мураккаб бўлиб, у майда мих ёки игнадан тортиб улкан музёрар кемалар, самолёт, космик ракеталаргача бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Чунки, бундай маҳсулотларнинг асосий хом ашёси битта, яъни метал ҳисобланади.

Машинасозлик ва метални қайта ишлаш, хусусан унинг бевосита машинасозлик қисми илмий техника тараққиётини ўзида акс эттирувчи тармоқдир. У ҳар қандай мамлакат ёки минтақа иқтисодиётининг умумий ривожланганлик даражасини ифодаловчи ўзига хос индикатор ҳисобланади. Бу борада айниқса машинасозликнинг ҳозирги замонавий тармоқларини шакллантирилганлиги устувор аҳамият касб этади.

Кўрилаётган саноат тармоғида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш шаклларидан ихтисослашув ва кооперация ниҳоятда катта ўрин тутади. Сабаби, мазкур саноат маҳсулотларининг кўпчилиги, унинг

“юқори қаватлари” ўта мураккабдир. Шу билан бирга, бу саноат тармоғининг мажмуа, кластер ва район ҳосил қилувчи аҳамияти ҳам катта.

Ушбу саноат тармогининг ҳудудий ташкил этиш омиллари турлича; баъзи машинасозлик корхоналари метални ва ишчи кучини кўп талаб қилса, бошқалари учун нисбатан озроқ, аммо малакали кадрлар ва сифатли метал зарур бўлади; баъзи машинасозликлик заводлари бевосита истеъмол районларида (трактор ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, минтақа иқтисодиётининг ихтисослашган тармоқлари учун тегишли жиҳозлар, асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш ва б.) жойлаштирилса, айримлари (радио ва телеаппаратура, ҳисоблаш машиналари, компьютер ва х.к.) йирик инновация салоҳиятига эга бўлган марказларда ташкил этилади.

Таркибий жиҳатдан машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати ўзининг ички тузилишининг турли туманлиги билан бошқа саноат тармоқларидан кескин фарқ қилади. У транспорт, трактор ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, электротехника, станоксозлик ва асбобсозлик, приборсозлик каби йирик тармоқлардан ташкил топган. Улар, ўз навбатида, янада кичикроқ, тор ихтисослашган “тармоқчалардан” иборат. Масалан, транспорт машинасозлиги самолётсозлик, автомобилсозлик, кемасозлик, вагонсозлик ва бошқа турларни, автомобилсозликнинг ўзи эса енгил ва юк машиналарини ишлаб чиқаришдан ташкил топган.

Ўзбекистонда дастлабки машинасозлик корхоналари оддий кўринишда бўлиб, улар қишлоқ хўжалиги учун ҳар хил воситалар ишлаб чиқарган, кўпроқ таъмирлаш билан шуғулланган. Йирик машинасозлик заводлари эса асосан Иккинчи жаҳон уруши йилларида собиқ Иттифоқнинг ғарбий районларидан кўчириб келиш туфайли вужудга келган. Бундай корхоналарнинг асбоб-ускуналари нисбатан қулай транспорт географик ўринга эга бўлган марказларда йиғилган (Тошкент, Самарқанд, Чирчиқ ва б.).

Ҳозирги вақтда машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати жами республика саноат маҳсулотининг 19,8 фоизини беради ва у бу борада ёқилғи саноатидан кейинги иккинчи ўринда туради. Мазкур саноат тармогида мамлакат саноатида банд бўлган ишчи-ходимларнинг 15,0 фоизи хизмат қилади, унинг саноати ишлаб чиқариш фондларидаги улуши эса 11,0 фоизга тенг. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати мустақиллик йилларида юқори кўрсаткичларга эришмоқда.

Ўтган йилларда машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати таркибида муҳим ўзгаришлар юз берди; турли хил объектив сабабларга кўра айрим саноат корхоналарининг фаолияти сустлашди, баъзиларида маҳсулот ишлаб чиқариш тўхтади. Жумладан, трактор, пахта териш машиналарини ишлаб чиқариш кескин камайди. Айни вақтда мустақил Ўзбекистонда янги, замонавий машинасозлик корхоналари барпо этилди. 1996-йилда Андижон вилоятининг Асака шаҳрида йирик автокорхонанинг

ишга туширилиши ўта муҳим аҳамиятга эга бўлди ва бу корхона республикамизни жаҳоннинг 30 га яқин автомобилсозлик ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўринга эга бўлишига хизмат қилди. Шу билан бирга, Асака автомобиль заводи Ўзбекистон, хусусан Фарғона водийси саноатининг тармоқлар ва ҳудудий таркибининг диверсификациялашувига ижобий таъсир кўрсатди. Ҳозирги кунда автомобиль ишлаб чиқариш учун керакли бутловчи қисмларнинг ярмидан кўпроғи республикамизнинг ўзида яратилмоқда.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда автобус ва юк машиналарини ишлаб чиқариш ҳам йўлга қўйилди. Дастлаб бу корхона (Самарқанд ш.) Туркия фирмалари билан бирга ишлаган бўлса, сўнгги йилларда у Япония давлати компаниялари билан ҳамкорлик қилмоқда. Ҳозирги вақтда Самарқанд вилоятида (Жомбой тумани) Германия билан ҳамкорликда борпо этилган, МАН заводи ҳам ишлаб турибди.

2013-йил якунларига кўра, мамлакатимизда 251,3 минг дона автомобиллар, шу жумладан 1136 та автобус, 2,4 мингта трактор, 933 дона трактор прицеплари, 6,0 минг дона совутгич ва музлатгичлар, шунингдек, турли хил кабель, трансформатор, кўтаргичлар, культиватор ва бошқа кўплаб маҳсулотлари ишлаб чиқарилган[1]. Агар бу кўрсаткичлар 1995-йилга нисбатан таққосланса, жами машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати маҳсулотлари 5,2 марта ошгани ҳолда, приборсозлик 20-25, кўтаргич-транспорт машиналари 15,5, станоксозлик ва асбобсозлик 10,5, электротехника маҳсулотларини ишлаб чиқариш 7-8 баробарга кўпайганлигини кўриш мумкин.

Машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноатининг географияси республикамизда унча кенг эмас. Унинг асосий маркази Тошкент (станок ва асбоблар, трактор, автомобиль, ва қишлоқ хўжалик машиналарии, электротехника ва б.), Самарқанд (автобуслар, юк машиналари, совутгич ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш), Асака (автомобилсозлик), Чирчиқ (қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, трансформаторлар ишлаб чиқариш) ҳисобланади. Ушбу саноатнинг айрим корхоналари, шунингдек, Наманган, Фарғона, Қўқон, Андижон, Урганч, Каттақўрғон сингари шаҳарларда ҳам мавжуд. Бу корхоналар газ аппаратуралари, пахта тозалаш заводлари учун ускуналар, тўқимачилик машиналари каби маҳсулотларни ишлаб чиқаради.

Республикамизда машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноатини кенг миқёсда ривожлантиришда унинг метал базасини мустаҳкам эмаслиги, малакали ишчи кадрларнинг озлиги бирмунча тўсқинлик қилади. Келажакда мамлакатимиз иқтисодиётини саноатлаштириш

[1] 2009 йилда мамлакатимизда 205011 дона енгил ва 722 та юк машиналари, 1317 та автобус, 2737 та трактор, 1852 та культиватор тайёрланган. 2010-йилда енгил автомобил ишлаб чиқариш бўйича Ўзбекистон МДҲ да 2-ўринда турган (Россияда 1209 минг, Украинада 75 минг дона).

сиёсатини амалга ошириш доирасида ҳамда ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, модернизациялаш ва диверсификациялаш жараёнида саноатнинг бу тармоғи ҳам юқори даражада ривожланиб боради. Хусусан, қишлоқ хўжалиги, коммунал-маиший хўжалик эҳтиёжлари, халқ истеъмол молларини ишлаб чиқаришга бўлган талабнинг ортиб бориши мазкур саноат тармоғи ривожланишининг асосий йўналишларини белгилаб беради. Шу билан бирга, унинг Ўзбекистон экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаб боришдаги юқори даражадаги ўрни сақланиб қолади.

Оғир саноатнинг бошқа тармоқлари. Юқорида кўрилган саноат тармоқларидан ташқари оғир саноат таркибига, шунингдек, ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз ҳамда қурилиш материаллари саноати ҳам киради. **Ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноати**, одатда, турли вариантда жойлаштирилади. Чунончи, у хом ашё, яъни ўрмон захираларига эга бўлган, ёғочни оқизувчи дарёлар билан темир йўллар кесишган жойларда ёки бевосита истеъмол районларида ташкил этилади. Кўпинча ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз ишлаб чиқариш хом ашё районларидан кўра бошқа ҳудудларда ривожланган.

Маълумки, республикамизда саноат аҳамиятига эга бўлган ўрмон ресурслари мавжуд эмас. Бинобарин, ушбу саноат тармоғи асосан четдан келтирилган ёғоч ва бошқа яриммаҳсулотлар негизида ташкил этилган. Умуман олганда, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноати мамлакатимизнинг кўпгина бошқа тармоқларига қараганда тезроқ ривожланмоқда. Агар ялпи саноат маҳсулоти 1995-2013-йилларда 2,5 мартага ўсган бўлса, мазкур тармоқ маҳсулоти 8,4 мартага кўпайган. Хусусан, 1999 й. ва 2004-2010-йилларда ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноати барқарор ривожланиб борган.

Ҳозирги вақтда кўрилаётган саноат тармоғига жами республика ялпи саноат маҳсулотининг 1,1 фоизи, асосий ишлаб чиқариш фондларининг 0,5 ва саноатда банд бўлган ишчи-ходимларнинг 2,0 фоизи тўғри келади. У мебель, картон, қоғоз ва ёғочдан олинган бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқаради. 2013-йилда 4,2 минг тоннага яқин қоғоз, 13 минг тонна атрофида картон маҳсулотлари тайёрланган. Картоннинг асосий қисми – жами маҳсулотнинг 96,0 фоизи Тошкент шаҳри ҳамда Тошкент ва Наманган вилоятларида ишлаб чиқарилади.

Кўриниб турибдики, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноатининг мавқеи Ўзбекистонда унча юқори эмас. Бунинг асосий сабаби-республика саноатида ўрмон захираларининг озлигидир, истеъмол эса йилдан-йилга ортиб бормоқда. Келажакда полиграфия саноатининг ривожланиб бориши, турли хил замонавий ва сифатли мебелларга эҳтиёжнинг кўпайиши республика иқтисодиётида бу саноат тармоғининг мавқеини ҳам янада яхшилашни тақозо этади.

Қурилиш материаллари саноати оғир ва умуман, саноат мажмуасининг ўзига хос тармоғи ҳисобланади. Бу саноат тури янги

ўзлаштирилаётган ҳудудларга биринчилар қаторида кириб келади ва инвестициялар билан бевосита боғлиқ бўлади. Чунки, қурилиш базасисиз янги ишлаб чиқаришни ташкил қилиш мумкин эмас. Шу маънода, қурилиш базаси электр энергетика билан биргаликда ҳудудлар ўзлаштирилишининг муҳим инфратузилмаси, асоси бўлиб хизмат қилади. Иккинчидан, мазкур саноат тармоғи барча ҳудудларда бўлиши шарт ва, учинчидан, унинг хом ашё баъзаси ҳар хил бўлганлиги сабабли ҳудудий ташкил қилиш имкониятлари кенг.

Қурилиш саноатининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, унинг ишлаб чиқариш жараёнида чиқинди деярли қолмайди, келтирилган хом ашё бутунлай тайёр маҳсулотга айланади. Шу сабабдан ҳам қурилиш материалларини кўпроқ истеъмол районларида ташкил этиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бироқ, қурилиш материаллари саноатининг асосий "нони", хом ашёси – цементни ишлаб чиқариш катта харажатларни талаб қилади. Чунончи, унинг учун энг аввало қизил рангли мергели, учламчи давр ётқизиқлари, оҳактош керак. Бундай хусусият цемент саноати географиясининг унча ривожланмаганлигига олиб келади. Масалан, шундай улкан Россия Федерациясида цемент саноатининг асосий марказлари кўп эмас (улар Новороссийск, Волжск, Искитим кабилар, холос). Шу билан бирга, цемент ишлаб чиқаришини металлургия комбинатлари, алюминий (глинозем) заводлари қошида ёки яқинида, уларнинг чиқиндилари асосида ҳам ривожлантириш мумкин.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда қурилиш материаллари саноатининг ривожланиш суръати анча юқори. 2013-йил якунларига кўра мазкур саноат тармоғининг ўсиш суръати 113,6 фоизга тенг бўлган. Ўзбекистонда жами 2 мингдан зиёдроқ қурилиш материллари корхоналари фаолият кўрсатмоқда. Ушбу саноат тармоғи республика ялпи саноат маҳсулотининг 6,4 фоизини таъминлайди, унда жами саноат ишчи-ходимларининг 7,4 фоизи банд, ишлаб чиқаришнинг асосий фондлари ҳиссаси эса 5,2 %.

Қурилиш материалларининг тури кўп, уларнинг географияси ҳам кенг. Табиийки, ғишт, шлакоблок, бетон каби деворбоп маҳсулотларни ишлаб чиқариш аксарият шаҳар ва туманларда ташкил қилинган. Қолган қурилиш материаллари эса асосан йирик ва ўрта шаҳарларда тайёрланади. Турли хил сифатли қурилиш материаллари чет элдан келтириш билан бир қаторда, ўзимизда ташкил этилган қўшма корхоналарда ҳам ишлаб чиқарилмоқда.

Бир йилда республикамизда тахминан 7,0 млн т. цемент, 800-850 минг куб метр атрофида темир-бетон қурилмалари (конструкциялари), кўплаб ойна, юмшоқ томёпгич материаллари ва изол ишлаб чиқарилмоқда. Деворбоп материаллар эса 2,5-3,0 млн. шартли ғишт доналарини ташкил этади. Цемент саноати асосан Навоий, Тошкент ва Фарғона вилоятларида ривожланган. Биргина Навоий цемент заводи мамлакатимизнинг 2/5 қисм

цементини беради; деярли шунча маҳсулот Тошкент вилоятининг Оҳангарон, Бекобод, Ангрен шаҳарларида ишлаб чиқарилади (уларнинг энг йириги Оҳангарон комбинати ҳисобланади). Қолган қисми Фарғона вилоятига (Қувасой) тўғри келади. Ҳозирги вақтда Сурхондарё вилоятининг Шеробод, Қорақалпоғистон Республикасининг Қораўзак ҳамда Жиззах вилоятининг Зафаробод туманида цемент заводи барпо этилмоқда.

Яқин келажакда қурилиш материаллари саноати юқори кўрсаткичларда ривожланиб боради. Бу борада "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги" Давлат дастурини амалга ошириш, уй-жой, темир ва автомобиль йўллар, янги саноат корхоналари, маданий-маиший ва бошқа инфратузилма шахобчаларини қуриш катта аҳамият касб этади.

Енгил саноат. Саноат тармоқлари орасида энг қадимгиларидан бири енгил саноатдир. Ҳозирги замон саноат ишлаб чиқаришининг негизини ҳам айни шу тармоқ ташкил қилади. Дастлаб ***мануфактура*** шаклида пайдо бўлиб, сўнгра у йирик саноат индустриясига айланган, саноат инқилобига туртки бўлган.

Таъкидлаш жоизки, саноат ишлаб чиқишининг ватани – Англия саноатининг ривожи ҳам тўқимачилик саноатидан бошланган. У, ўз навбатида, бошқа саноат тармоқлари ривожланишини тақозо этган. Чунки, тўқимачилик саноатининг тараққиёти турли хил асбоб-ускуналар, тўқимачилик машинасозлигини, у металлургияни, металлургия эса ёқилғи (кўмир) саноати ривожланишини талаб қилган ва бу жараён "занжирсимон" юз берган. Темир йўл транспортининг ривожланиши ҳам шу омил билан боғлиқ бўлган.

Енгил саноат халқ истеъмол молларини ишлаб чиқарувчи асосий саноат тармоғидир. Унинг корхоналарини бунёд этиш катта капитал маблағ талаб қилмайди ва ишлаб чиқариш жараёни ҳам технологик жиҳатдан унча мураккаб эмас, маҳсулоти нисбатан арзон. Энг муҳими – енгил саноат, жумладан, унинг етакчи тармоғи бўлган тўқимачилик саноати маҳсулотининг истеъмол қилиш "зичлиги" жуда юқори. Сабаби шуки, бу маҳсулотлар барчага ва кўп миқдорда керак; чунки бир киши бир йилда ёки мавсумда бир неча кийим-кечак, пойафзал кияди. Демак, бундай маҳсулотларнинг айланма ҳаракати юқори. Бинобарин, даромад оз бўлсада, тез кўпайиб боради. Енгил саноат тармоқлари нисбатан кам капитал маблағ, аммо кўп ишчи кучини талаб қилади. Шу сабабдан унинг "меҳнатталаблиги" бошқа саноат тармоқларига қараганда анча катта. Айни вақтда, енгил саноатнинг хом ашё базаси ҳам кенг – у ўсимлик ва ҳайвонот маҳсулотлари, шунингдек, кимёвий толалар асосида ҳам ривожланиб бораверади.

Енгил саноатнинг юқоридаги хусусиятлари унинг ҳудудий ташкил этиш жиҳатларини белгилаб беради. Мазкур саноат тармоғи

корхоналарини жойлаштиришга қуйидига омиллар ўз таъсирини кўрсатади:

- хом ашё;
- истеъмол;
- меҳнат ресурслари.

Хом ашё асосан енгил саноатнинг бирламчи бўғинларини, масалан, пахта тозалаш, жун ювиш, тери ошлаш корхоналарини жойлаштиришга таъсир кўрсатади. Жумладан, Ўзбекистонда юздан ортиқ пахта тозалаш заводлари бевосита пахта етиштирадиган қишлоқ туманларида жойлаштирилган.

Истеъмол омили таъсирида аксарият ўрта ва йирик шаҳарларда тикув, трикотаж ва пойафзал фабрикалари ташкил этилган. Бу омил меҳнат ресурслари омили билан уйғунлашиб, енгил саноат географиясини аниқлаб беради. Мазкур саноат кўп меҳнат талаб қилганлиги сабабли у ишчи кучини банд қилиш мақсадида кичик ва ўрта шаҳарларда, баъзан йирик саноат марказларида ривожланган. Оғир саноат марказларида (кўмирчилар, металлурглар, машиннасозлар шаҳарларида) аёллар меҳнатидан самарали фойдаланиш учун ҳам енгил саноат, хусусан тўқимачилик корхоналари жойлаштирилади. Бу соҳада кичик бизнес ва ҳусусий тадбиркорлик ҳам кенг тарқалган.

Енгил саноат ўз таркибига тўқимачилик, тикув, трикотаж, пойафзал каби тармоқларни олади. Тўқимачилик енгил саноатнинг асосини ташкил қилади. Ўзбекистонда тўқимачилик саноатининг ривожланиши узоқ тарихга эга. Қолаверса, бу ерда тўқимачиликни ривожлантириш учун барча шарт-шароитлар мавжуд: хом ашё (пахта хом ашёси, жун, пилла) базаси кенг, меҳнат ресурслари бой, ўсиб бораётган аҳолининг эҳтиёжи ҳам юқори. Мазкур саноат тармоғида ишлаш учун маҳаллий халқ бой тажриба ва меҳнат малакасига эга. Шу боис, айтиш мумкинки, миллий ва минтақалар иқтисодётини ривожлантиришда тўқимачилик саноатининг ўрни катта. Жаҳоннинг етакчи индустриал мамлакатларининг ривожланиши асосан айни шу тармоқ билан боғлиқ бўлган.

Ҳозирги вақтда енгил саноат республика саноати ишлаб чиқариш фондларининг 8,5, ялпи маҳсулотининг 13,0 фоизини ташкил қилади. Маҳсулот ҳажмига кўра, ёқилғи, металлургия ва машинасозликдан кейинги 4-чи ўринда туради. Енгил саноатнинг ўрни айниқса саноатда банд бўлган ишчи-ходимлар сони бўйича катта – 20,5 % (биринчи ўринда).

Мамлакатимизда 2850 га яқин енгил саноат корхоналари, шу жумладан 1345 та тикув ва 1160 та тўқимачилик корхоналари мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида 134 минг киши атрофида аҳоли банд бўлган; нодавлат секторининг улуши 99,4 %. Мустақиллик даврида енгил саноатнинг тезроқ ривожланиши 2000-2001, 2005, 2010 ҳамда 2013-йилларда қайд этилган.

Пахта тозалаш заводлари республикамиз ҳудудида XIX асрнинг 2-чи ярмида барпо этила бошланган. Масалан, Каттақўрғон пахта тозалаш заводи XIX асрнинг 70- йилларида ишга туширилган. Бу ва бошқа корхоналар Россия тўқимачилик саноатига хом ашё (пахта толаси) етказиб бериб турган. Айнан шу мақсадда дастлабки темир йўллар ҳам қурилган. Ҳозирги кунда пахта толаси республикамиз ташқи иқтисодий алоқаларида муҳим ўринга эга. У ҳар йили валюта тушумининг 13-18 фоизини таъминлаб туради.

Йирик тўқимачилик корхоналари собиқ Иттифоқ даврида барпо этилди. Фарғона тўқимачилик комбинати 1927-йилда, Тошкент тўқимачилик комбинати ўтган асрнинг 40-нчи йилларида ишга туширилди. 70-80 нчи йилларда Андижон, Нукус, Бухоро тўқимачилик комбинатлари ва уларнинг филиаллари ташкил этилган. Бироқ, бу корхоналарнинг барчасида етиштирилган пахта толасининг бор-йўғи 9 фоизи қайта ишланган, холос, қолган қисми эса республикадан четга чиқарилган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, енгил, шу жумладан тўқимачилик саноатида ҳам катта ўзгаришлар юз берди. "Ўзбекенгилсаноат" Давлат акционерлик компанияси, 80 дан ортиқ қўшма корхоналар ишлаб турибди. Бу корхоналар асосан чет эл компаниялари билан биргаликда (Жанубий Корея, Туркия, АҚШ, Швецария ва б.) қурилган. Ҳозирги кунга келиб маҳаллий пахта толасининг тахминан 32-33 фоизи республиканинг ўзида қайта ишланади (келажакда ушбу кўрсаткичнинг 50 фоизга етказилиши кўзда тутилмоқда). Бир йилда ишлаб чиқарилган пахта толаси 1100-1200 минг тонна атрофида. Бу кўрсаткич ҳар йили пахта ҳосилига қараб ўзгариб туради.

Республикада йиллар давомида тўқимачилик-индустриал энергия ишлаб чиқариш цикли шаклланган. У ўз таркибига пахта ва пилла хом ашёсини қайта ишлаш, ип ва ипак газлама ишлаб чиқариш ва унинг асосида тикув ҳамда трикотаж корхоналарини олади. Бу цикл, шунингдек, буёқ, пар (буғ) ва тўқимачилик машиналарини ишлаб чиқариш билан ҳам боғлиқ.

Эътироф этиш лозимки, бозор муносабатларга ўтиш ва вилоятларга ижтимоий-иқтисодий ривожланиш борасида катта ҳуқуқ ва кенг имтиёзлар бериш натижасида тўқимачилик саноатини жойлаштириш анча ўзгарди. Энг аввало, бундай шароитда аввалги йирик (гигант) тўқимачилик комбинатларининг фаолияти қийинлашди ва уларнинг барчасида ишлаб чиқариш ҳажми кескин камайди. Ҳудди шундай ҳолат ип газлама комбинатларида ҳам юзага келди, қадимги машҳур атлас, хонатласлар (Марғилон, Наманган шаҳарларида) ишлаб чиқариш деярли тўхтаб қолди; Фарғона, Андижон тўқимачилик комбинатларида ҳам маҳсулот ишлаб чиқариш кескин қисқарди, Бухорода тўқимачилик комбинати фаолияти эса тўлиқ тўхтатилди. Бунинг эвазига қатор, замонавий технологиялар билан

жиҳозланган, ихтисослашган кичик, жумладан, қўшма корхоналар барпо этилди.

Қўшма корхоналар географияси кенг; улар Бўстон, Гурлан, Боғот, Урганч, Жомбой, Жарқўрғон, Шахрисабз, Олот, Қоракўл, Косонсой, Поп, Наманган, Тўйтепа, Шаҳрихон, Конимех ва бошқа шаҳарларда ташкил этилган. Тикув ва трикотаж фабрикалари Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Наманган, Андижон, Қўқон, Чирчиқ каби шаҳарларда жойлашган. Пойафзал ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳам аксарият катта ва йирик шаҳарларда мавжуд.

1995-2013-йиллар мобайнида енгил саноат маҳсулотининг ҳажми 2,7 марта кўпайди. Бунда тикувчилик нисбатан жадалроқ ривожланиб борган (11,0 марта) бўлса, энг сўнгги йилларда газлама, пойафзал ишлаб чиқариш бирмунча қисқарди. Масалан, 2013-йилда ип-газлама ишлаб чиқариш 2004 йилга нисбатан 4 баробар камайди, чулки-пайпоқ эса бу даврда кўпайган. Умуман олганда, бир йилда 1630-1650 минг т. чигит, 240-250 т. ипак толаси, 170-180 минг т. пахта ип калаваси, 90 млн. дона трикотаж маҳсулотлари, 645-650 минг кв. м. гилам ва гилам маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда.

Жами ишлаб чиқарилган газламанинг асосий қисми ип-газламага тўғри келади. Ипак газлама ишлаб чиқариш эса анчага камайган. Шу асосда ипак саноати марказлари – Марғилон ва Наманган шаҳарлари ҳозирги вақтда ўзига хос депрессив ҳолатни бошдан кечирмоқда. Бироқ, бироз бўлса-да, бу соҳа Самарқанд шаҳрида ривож топган.

Енгил саноатда ишлаб чиқариш мужассамлашуви пасайиб, ихтисослашув ва комбинатлашув кучайиб бормоқда. Йирик саноат корхоналари ўрнини кичик, замонавий технология билан жиҳозланган қўшма корхоналар эгалламоқда. Шу билан бирга, мазкур саноат тармоғини ривожлантириш ва ҳудудий ташкил этишда айрим муаммолар ҳам мавжуд. Республикамизда олиб борилаётган саноатлаштириш, саноат ишлаб чиқаришини диверсификация қилиш ва модерназиялаш ҳамда маҳаллийлаштириш дастурини амалга ошириш жараёнида бу муаммолар босқичма-босқич ҳал этилиб борилади. "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги" ҳамда "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик" Давлат дастурларини ҳаётга тадбиқ этиш ҳам қишлоқ жойларга саноатни олиб киришни назарда тутади. Қолаверса, енгил саноат, сифатли халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш Ўзбекистон иқтисодий стратегиясининг устувор йўналишларидан бири бўлмоғи зарур.

Озиқ-овқат, ун-ёрма ва комбикорм саноати. Озиқ-овқат саноати ҳам халқ истеъмол молларини ишлаб чиқарувчи асосий тармоқлардан ҳисобланади. Унинг ҳиссаси, вино-ароқ маҳсулотлари билан бирга, жами халқ истеъмол моллари таркибида 38-40 фоизга тенг. Демак, бундан кўриниб турибдики, ушбу саноат тармоғининг ривожланиши ва

жойланиши, энг аввало, аҳоли сони, унинг ўсиши ва ҳуддий таркибига боғлиқ.

Озиқ-овқат саноатининг жойланишини хом ашё омили ҳам белгилаб беради. Хом ашё сифатида турли хил қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, масалан, пахта чигити, буғдой ва бошқа ғалла экинлари, мева ва узум, чорва маҳсулотлари кабилар хизмат қилади. Бу ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш асосида *агросаноат мажмуаси* шаклланади. Шу ўринда айтиш мумкинки, озиқ-овқат саноати кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалигига, қишлоқ хўжалиги эса об-ҳаво, иқлим шароитларига боғлиқ бўлади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон саноати ялпи маҳсулотининг 13,2 фоизи озиқ-овқат тармоғига тўғри келади (2013-й.). Бу тармоқда жами 90 минг киши банд, ишлаб чиқариш фондларининг қиймати эса республикамизнинг бу кўрсаткичини 4,4 фоизини ташкил қилади. Инвестиция ҳажми ҳам унча кўп эмас, у мамлакат саноатига киритилган умумий инвестициянинг 5,5-6,0 фоизига тенг. Мустақиллик даврида мазкур саноат тармоғининг ривожланиши 1993, 1997, 2002, 2005-2006, 2010 ҳамда 2013-йилларда нисбатан юқорироқ бўлган.

Озиқ-овқат саноатининг маҳсулотлари хилма-хил: ун ва ун маҳсулотлари, вино, арақ, пиво, алкоголсиз ичимликлар, ўсимлик ва ҳайвон ёғи, гўшт, сут, колбаса, сигарет ва ҳ.к. Республикамизда ушбу саноат учун қулай шароитлар мавжуд. Бой хом ашё базасидан ташқари демографик вазият ҳам озиқ-овқат саноатининг ривожланишини тақозо этади.

Мамлакатимизда бир йилда ўртача 130-140 млн. шартли банка мева-сабзавот консервалари, 350-360 минг т. шакар, 240-250 минг т. ўсимлик ёғи, 21,9 минг т. макарон маҳсулотлари, 1250-1275 минг т. ун, 13,0 млн дал арақ ва арақ-ликёр маҳсулотлари, 2,3-2,5 млн. дал вино, 27 млн. дал пиво, шунингдек, кўп миқдорда минерал сувлар, папирос ва сигареталар ишлаб чиқарилади.

Ун-ёрма ва омихта ем саноати республика саноати ялпи маҳсулотини 2,8 фоизини беради. Ушбу саноат тармоғи аҳоли ва чорвачилик эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади.

Озиқ-овқат саноати географияси, унинг жойлашиш ва ривожланиш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, кенг тарқалган. Ўсимлик ёғи ишлаб чиқарувчи йирик корхоналар Тошкент, Фарғона, Янгийўл, Гулистон, Косон, Хўжайли, Андижон, Наманган, Каттақўрғон, Учқўрғон ва бошқа қатор шаҳарларда мавжуд. Уларнинг жойлашуви пахта қайта ишлаш заводлари билан ҳам боғлиқ. Пахта етиштириш, уни қайта ишлаш, пахта чигитдан ёғ олиш корхоналари биргаликда агросаноат ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини ташкил қилади.

Гўшт комбинатлари, колбаса ишлаб чиқариш, сут ва сут маҳсулотларини олувчи саноат корхоналари ўрта ва катта шаҳарларда

жойлашган. Ун комбинатлари Тошкент, Оҳангарон, дон маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи корхоналар Жомбой, Хонқа, Шўрчи, Янгиер каби қатор кичик шаҳар ва шаҳарчаларда қурилган. Ўзбек-Британия қўшма корхонаси Ургут туманида етиштиралидагн тамакини қайта ишлаш асосида сигарет ишлаб чиқаради; корхона Тошкент шаҳрида жойлашган.

Озиқ-овқат саноати маҳсулотлари деярли тўлалигича нодавлат секторида ишлаб чиқарилади. Турли хил мева ва сабзавотлардан консерва ишлаб чиқариш ҳам ривожланган. Баъзи маълумотларга қараганда, боғдорчилик ва мевачилик асосида қайта ишлаш саноатини ривожлантириш истиқболли йўналишлардан ҳисобланади. Хусусан, бир вақтлар донги кетган ўзбек виноси ("Баян ширей", "Сояки" ва б.), қуруқ мева-консерва саноатини (масалан, Тўрақўрғонда шундай корхона бўлган) ёки анзур пиёз асосида консерва ишлаб чиқаришни (собиқ Иттифоқда бундай ягона завод Шахрисабзда фаолият кўрсатган) қайта тиклаш катта аҳамиятга эга бўлади. Айни вақтда бу республика экспорт салоҳиятини юксалтиришда, валюта тушумини кўпайтиришда ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Мазкур саноат тармоғини ривожлантиришда ҳам қатор муаммолар мавжуд. Жумладан, ушбу саноат хом ашё базасини мустаҳкамлаш (айниқса, токзор майдонларини кенгайтириш), қайта ишлаш корхоналарининг тегишли қувватини яратиш, инвестицияни жалб қилиш асосида қўшма корхоналарни кўпроқ ташкил қилиш талаб этилади. Шунингдек, йирик корхоналарни (масалан, Гулистон, Косон, Фарғона, Янгийўл, Тошкент ёғ-мой комбинатларини) қайта жиҳозлаш, бу соҳада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка кенг имконият бериш ҳам далзарб ҳисобланади.

1.6. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги: тармоқлар таркиби ва географияси

Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг энг қадимги тармоқларидан бири. У ҳозирги кунда жаҳон, миллий ва минтақавий иқтисодиёт таркибида етакчи ўринларни эгаллайди. Бироқ, ушбу макроиқтисодиёт тармоғининг ривожланиши турли мамлакатларда турлича кечади; ривожланаётган давлатларда қишлоқ хўжалиги, хусусан деҳқончилик кўпроқ экстенсив хусусиятга эга бўлса, етакчи мамлакатларда у интенсив ривожланиб бормоқда. Шунга мос ҳолда, агроиқтисодиётнинг самарадорлиги, меҳнат унумдорлиги ҳам географик жиҳатдан фарқланади.

Одатда, қишлоқ хўжалиги деганда, асосан, унинг икки таркиби, яъни деҳқончилик ва чорвачилик тушунилади. Бу иқтисодиёт фани нуқтаи назардан тўғри, аммо иқтисодий географик жиҳатдан эса, уни қишлоқ аҳолисининг машғулоти, хўжалиги маъносида ҳам эътироф этиш мумкин. Табиийки, қишлоқ жойларда ҳам бу тармоқ турланиб, диверсификацияланиб, шу билан бир қаторда, саноат, транспорт,

рекреация, туризм, ижтимоий соҳалар ҳам кенг тарқалмоқда. Демак, қишлоқ хўжалиги, бир томондан, фақат деҳқончилик ва чорвачилик эмас, иккинчидан, у ҳудудий нуқтаи назардан жаҳон хўжалиги, миллий хўжалик, минтақавий ва маҳаллий (муниципал) хўжаликдан кейинги таксономик бирлик саналади. Иқтисодиётнинг бундай ҳудудий таркиби худди шундай иерархик кўринишга эга бўлиб, тизим-таркиб ёндошувга мос келади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, шаҳар хўжалиги ҳам ўзига хос талқин қилинади. У кўпрооқ комунал хўжалиги, ички транспорт, маиший соҳаларни ўз ичига олади. Аслини олганда эса, шаҳарни шаҳар қилувчи асосий тармоқ (шаҳар ҳосил қилувчи тармоқ), энг аввало, саноат, ташқи савдо ва транспорт, илм-фан кабилар ҳисобланади. Шу билан бирга, шаҳарларда ҳам, хусусан, бизнинг шароитимизда, қисман қишлоқ хўжалиги мавжуд бўлади.

Қишлоқ хўжалиги ривожланиши ва ҳудудий ташкил этилишининг қуйидаги хусусиятлари мавжуд:

- ✓ энг қадимги, анъанавий халқ машғулоти;
- ✓ мавсумий хусусиятга эгалиги;
- ✓ қишлоқ хўжалигининг ривожланиши об-ҳаво, иқлим шароитларига боғлик;
- ✓ қишлоқ хўжалигининг ҳолати, ўз навбатида, саноатга, айниқса енгил ва озиқ-овқат саноати ривожланишига кучли таъсир кўрсатади;
- ✓ ушбу тармоқнинг ҳудудий ташкил этилиши ареал хусусиятга эга (саноат нуқта шаклида, транспорт чизиқсимон, тасмасимон);
- ✓ қишлоқ хўжалигининг меҳнат унумдорлиги саноатга нисбатан паст;
- ✓ қишлоқ хўжалиги аҳолини истеъмол моллари билан, саноатни хом ашё билан таъминлайди;
- ✓ қишлоқ хўжалиги корхоналари учун хом ашё керак эмас, унинг асоси агроиқлимий ресурслар, яъни ҳарорат, намлик ва тупроқ ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигининг юқоридаги хусусиятлари ушбу тармоқнинг асосий иқтисодий ва иқтисодий географик кўрсаткичларини, ривожланиши ва жойланишини белгилаб беради.

Ўзбекистон миллий иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Унинг улушига ялпи ички маҳсулотнинг 1/6 қисмига яқини тўғри келади. Сўнгги йилларда республикамизда иқтисодиётни саноатлаштириш дастурини амалга ошириш натижасида қишлоқ хўжалигининг нисбий кўрсаткичлари, яъни улуши пасайиб бориш тенденциясига эга[1]. Шу асосда мамлакатимиз иқтисодиёти аграр-индустриал шаклдан тобора, аста-секин индустиал-аграр йўналиш касб этмоқда.

---

[1] Қишлоқ хўжалигининг республика ялпи ички маҳсулотидаги улуши 1990 йилда 33,4 %, 2000 йилда 30,1 % ва 2013 йилда 17,6 % бўлган.

Собиқ Иттифоқ даврида республика қишлоқ хўжалиги асосан пахтачиликка ихтисослашган, марказий ҳудудлар саноатини хом ашё билан таъминловчи монокультура кўринишидаги район эди. Мустақилликка эришгач, бу соҳада туб ислоҳотлар ўтказилди, қишлоқ хўжалиги деярли тўлиқ нодавлат секторига ўтказилди, фермер ва деҳқон хўжаликлари ташкил этилди, пахта якка ҳокимлигига барҳам берилди, дон (ғалла) мустақиллигига эришилди ва ҳоказо. Айни вақтда, нотўғри сиёсат олиб бориш оқибатида майдонлари кескин қисқариб кетган узумчилик ва боғдорчилик тармоқлари тикланмоқда. 2009-йилда қабул қилинган "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги" Давлат дастурида қишлоқ жойларда агроиқтисодиёт сохаси билан бир қаторда транспорт, таълим, соғлиқни сақлаш, молия, спорт кабиларни ривожлантиришга, уй-жой қурилишига катта аҳамият берилган.

Қишлоқ хўжалиги, юқорида кўрсатилган жихатларидан келиб чиққан ҳолда, йиллар давомида бир хил ёки барқарор ривожланиб бормайди. Бунга ижтимоий-сиёсий омиллар билан бирга иқлим шароитлари ҳам катта таъсир кўрсатади.

Мавжуд маълумотларга кўра, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ўсиш даражаси ўтган 20 йил мобайнида умумий ялпи ички маҳсулот кўрсаткичларига нисбатан гоҳ паст (1991,1994,1996,2005,2010 йй.), гоҳ юқори (асосан қолган йилларда) бўлган. Демак, худди шу йилларда агроиқтисодиётнинг миллий иқтисодиёт ўсишига таъсири ҳам ҳар хил кузатилган. Кўрилаётган даврда саноат ишлаб чиқариши ва қишлоқ хўжалиги ривожланишидаги нисбат ҳам ўзига хос. Масалан, саноатнинг ўсиш кўрсаткичи 1991, 1993, 1994, 1996, 1999-2002 ва 2004-2010-йилларда ёки 20 йилдан 15 йилда устуворроқ бўлган. Энг муҳими шундаки, хусусан сўнгги 10 йилда қишлоқ хўжалигининг нисбий ривожланиш даражаси сустроқ кечган (3-илова). Бу эса, ўз навбатида, иқтисодиётни саноатлаштиришдан дарак беради.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, қишлоқ хўжалигига йўналтирилган инвестиция ҳажми макроиқтисодиётнинг бошқа тармоқларига қараганда анча паст. Қолаверса, унинг улуши йилдан-йилга камайиб бормоқда. Ҳозирги вақтда агроиқтисодиётга республика жами инвестиция ҳажмининг тахминан атиги 3 фоизи тўғри келади, холос. Ваҳоланки, бу кўрсаткич саноатда 35-37%, транспорт ва қурилишда 25% ва ҳоказо. Қишлоқ хўжалигига киритилган маблағнинг 1/5 қисмидан кўпроғи республика бюджетидан, ярмига яқини банк кредитлари ва заём воситаларидан қопланади. Хорижий инвестициялар ва кредитлар ҳажми эса 14–15% атрофида.

Ер фонди, таркиби ва ундан фойдаланиш

Ўзбекистон Республикасининг умумий ер майдони 44896,9 минг га, шундан 44410,3 минг гектари ёки 98,9 фоизи турли хил корхона, ташкилот ва муассасалар, фермер хўжаликлари ва фуқаролар фойдаланадиган ерлар

билан банд. Ўз навбатида, бу ерларнинг 4313,3 минг гектарини (9,7 %) суғориладиган ерлар ташкил қилади.

Ер фонди, *қайси мақсадда* фойдаланишига қараб, 8 тоифага бўлинади, уларнинг энг асосийси қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерлар ҳисобланади. Ушбу тоифадаги ерлар мамлакатимизда 25258,5 минг га бўлиб, у жами ер фондининг ярмига тенг. Миқдор жиҳатидан кейинги ўринларда захира ерлар (23,4 %) ҳамда ўрмон фонди ерлари ажралиб туради (19,5%).

Жами экин ерлар республикада 4071,0 минг га. У қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерларнинг 18,3 фоизига тенг, шундан суғориладиган ерлар 3313,1 минг га. Шунингдек, мамлакатимизда, хусусан Қашқадарё, Жиззах ва Самарқанд вилоятларида табиий ҳолда суғориладиган ёки лалми (баҳорикор) ерлар ҳам бор. Улар нисбатан кам миқдорда бўлсада, Сурхондарё, Навоий ва Тошкент вилоятларида ҳам бор. Лалмикор ерларнинг умумий майдони 758 минг гектар. Одатда, бундай ҳудудларда ёғин-сочин миқдори йилига камида 200 мм дан ортиқ ва улар асосан баҳор ойларига тўғри келади.

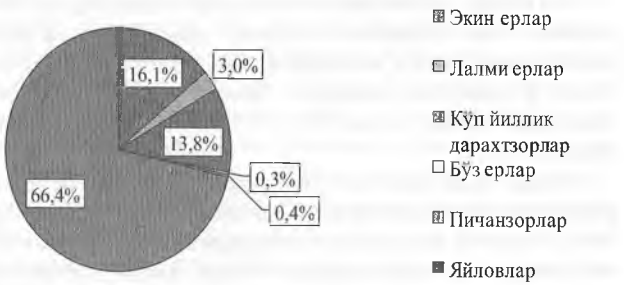
Қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган бошқа ерлар орасида яйлов ва пичанзорлар ажралиб туради. Уларнинг майдони 20756 минг га ёки қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерларнинг 82,2 фоизини ташкил этади. Кўпйиллик дарахтзорлар 351 минг га, бўз ерлар 80,5 минг га (3-расм).

Мавжуд маълумотларга қараганда, ўтган 20 йил мобайнида Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар миқдори бироз қисқарган. Агар бундай ерлар 1990-йилда 28080,4 минг гектарга тенг бўлган бўлса, 2012-йилда улар 25258,5 минг гектарга тушиб қолган. Бунга бошқа турдаги ерларнинг бирмунча кўпайиши сабаб бўлган. 2013-йил 1-январь ҳолатига кўра қишлоқ хўжалик ерлари республика умумий ер майдонининг 57,0 фоизига тенг. Қолган қисми ўрмонлар, бутазорлар, ва бошқа ерлардан иборат. Бу кўрсаткич мамлакат миқёсида Қорақалпоғистон Республикаси 32,3 фоиздан Навоий вилоятидаги 81,3 фоизгача фарқ қилади. Нисбатан юқори кўрсаткичлар Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларида (76-77%), пастлари эса Фарғона, Тошкент, Хоразм, Наманган вилоятларида (45-55%) қайд этилган.

Ҳар қандай мамлакатнинг ер майдони унинг муҳим миллий бойлиги саналади. Бироқ, бу борада, энг аввало, қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерлар, хусусан бизнинг шароитимизда суғориладигиан ерлар катта аҳамиятга эга. Мустақиллик йилларида, гарчи қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг умумий майдони қисқарган бўлсада, бевосита экин экиладиган ерлар деярли ўзгармаган.

Экин ерлар икки қисмдан иборат: суғориладиган ҳамда лалми ерлар. Улар орасида суғориладиган ерлар, аввал таъкидланганидек, энг қимматбаҳо ҳисобланади. Мустақиллик йилларида республикада суғори-

3-расм. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ер турлари (01.01.2013 й.).

Расм муаллиф томонидан тузилган.

ладиган ерлар бироз қисқарган. Чунончи, бундай ерлар 1990-йилда жами 3407,3 минг гектарга тенг бўлган ҳолда, 2012-йилда улар 3313,4 минг гектарни ҳосил қилган; кўпайгани асосан Жиззах, Қашқадарё ва Андижон вилоятлари ҳисобидан содир бўлган. Шунингдек, Тошкент, Сирдарё вилояти ҳамда Қорақалпоғистонда ҳам ижобий жараён кузатилади. Айни вақтда қолган ҳудудларда суғориладиган ерлар майдони, оз бўлсада, камайиб борган. Рақамларга мурожаат қилайлик: Жиззах вилоятида 2000-йилда суғориладиган экин ерлар 256,6 минг га, 2012-йилда эса 264,5 минг га; шунга мос ҳолда, Қашқадарёда 417,7 ва 424,1 минг га; пойтахт вилоятида 298,9 ва 305,1 минг га. Кўриниб турибдики, бу минтақаларда ўсиш қайд этилади. Нисбатан кўпроқ қисқариш кузатилган вилоятларда, жумладан, Самарқандда юқоридаги кўрсаткичлар 261,9 ва 253,9, Сурхондарёда 245,6 ва 241,7, Фарғонада 256,3 ва 249,3, Хоразмда 212,5 ва 205,4 ва ҳоказо. Энг оз суғориладиган экин ерларга эга бўлган Навоий вилоятида ҳам қисқариш қайд этилади: 92,1 ва 91,0 минг га.

Умуман олганда, суғориладиган экин ерлар майдони бўйича Қашқадарё (424,1 минг га), Қорақалпоғистон Республикаси (423,6) ва Тошкент вилояти (305,1 минг га) олдинда. Шу қаторда Жиззах, Сурхондарё ҳамда Самарқанд вилоятлари ҳам бироз юқори кўрсаткичларга эга (250-265 минг га). Навоий вилоятини ҳисобга олмаганда, қолган минтақаларнинг ҳар бирида бундай ерлар 200 минг гектардан кам эмас.

Нисбий кўрсаткичларда, Қашқадарё вилояти республика жами экин майдонларининг 16,8 фоизини, Жиззах 11,9 фоизини, Самарқанд 10,7 фоизини, Қорақалпоғитон 10,4 фоизини, Тошкент вилояти 8,4 фоизини ўзида мужассамлаштиради. Кейинги ўринларда Сурхондарё, Сирдарё ҳамда Фарғона вилоятлари туради. Энг паст рақам эса Навоий вилоятига тегишли (4-илова).

Қорақалпоғитон Республикаси ҳамда Андижон, Бухоро, Наманган, Сирдарё, Фарғона ва Хоразм вилоятларида экин ерларнинг 100 фоизи

суғориладиган ерлардан иборат. Бу борада катта фарқ Қашқадарё, Жиззах ва Самарқанд вилоятларида кузатилади. Шу ўринда *ердан самарали фойдаланиш даражаси* ёки коэффициенти тўғрисида сўз юритиш мумкин. Бу кўрсаткич қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ер турларининг умумий ер майдонига нисбати, бевосита қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерларнинг, хусусан суғориладиган ерларнинг жами ер фондига нисбати орқали аниқланади. Албатта, бундай кўрсаткичлар вилоятларнинг табиий шароити, айниқса сув ресурслари билан таъминланганлигига қараб, анча географик тафовут ёки фарқларга эга. Масалан, Қорақалпоғистон Республикасида юқоридаги кўрсаткич қишлоқ хўжалиги ер турлари бўйича 3,2, экин ерлар бўйича 0,26, суғориладиган ерлар ҳам шу даражада. Навоий вилоятида у, мос равишда, 8,1; 1,0 ва 0,8. Бухоро вилоятида ҳам, унинг юқоридаги ҳудудлар сингари чўл табиатли бўлганлиги сабабли, мазкур кўрсаткичлар анча паст.

Водий ва воҳаларда эса кўрилаётган коэффициент юқори бўлиб, бу уларда ердан агроиқтисодий жиҳатдан самарали фойдаланиш, қишлоқ хўжалигининг кўпроқ ёки нисбатан интенсив ривожланишидан далолат беради. Чунончи, Андижон вилоятида умумий қишлоқ хўжалиги ер турлари унинг жами майдонини 60,2 фоизини, экин ерлар 47,4, суғориладиган экин ерлар ҳам шунча фоизга баробар. Маълумки, Сирдарё вилояти асосан суғорма ерларни ўзлаштириш негизида ташкил этилган. Бинобарин, бу минтақада юқоридаги кўрсаткичлар анча катта, мос ҳолда, 67,7; экин ерлар 58,6 %. Шунингдек, Хоразм вилояти ҳам бу борада бирмунча юқорироқ кўрсаткичларга эга. Хусусан, унинг ўнг соҳил, яъни Ҳазорасп туманининг чўл қисми ҳисобга олинмаса, минтақа ҳудуди қадимдан ўта юқори даражада ўзлаштирилганлиги, суғориладиган ерларнинг кўплигига кўра республикада анча олдинги ўринларда туради.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалик ерлари турлари таркибида пичанзор ва яйловлар ҳам катта майдонларни эгаллайди. Бу хусусда Навоий, Бухоро, Қашқадарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси кескин ажралиб туради. Бу эса, чорвачиликни, энг аввало, унинг гўшт, жун-гўшт йўналишини ривожлантиришга замин яратади. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалигининг бундай ер турлари Андижон, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида жуда оз, Наманганда ҳам бу кўрсаткичлар унча юқори эмас. Умуман олганда эса, республика бўйича пичанзор ва яйловлар жами қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерларнинг 66,4 фоизини ташкил қилади.

Юқоридаги статистик рақамлар ва уларнинг қисқача таҳлилидан кўриниб турибдики, жами ер фонди ва умумий қишлоқ хўжалиги ерлари таркибида экин ерлар, жумладан суғориладиган ерлар унча катта майдонларни эгалламайди. Шу боис, мавжуд суғориладиган ерлардан самарали фойдаланиш, уларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва унумдорлигини, қишлоқ хўжалигининг самарадорлигини ошириш муҳим

ва дализарб аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда суғориладиган ерларнинг 8 фоизига яқини мелиоратив холати ёмон ерлар ҳисобланади. Бу, ўз навбатида, тупроқлар шўрланиш даражасининг юқорилиги ҳамда ер ости сувлари сатҳининг кўтарилиши туфайли юз берган. Ушбу муаммони ҳал қилиш мақсадида республикамизда 2008-2012-йилларга мўлжалланган суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган Давлат дастури қабул қилинган. Мазкур мақсадли дастур доирасида мамлакатимиз турли ҳудудларида, хусусан Қорақалпоғистон, Хоразм, Жиззах, Навоий, Сирдарё ва бошқа вилоятларда катта ишлар амалга оширилди – дренаж ва коллекторлар, зовурлар қайта таъмирланди, ерларнинг шурини ювишга жиддий эътибор қаратилди. Хозирги вақтда Қорақалпоғистон Республикаси суғориладиган ерларининг 1/3 қисмини мелиоратив ҳолати ёмон; бу кўрсаткич Жиззах вилоятида - 11,5%, Навоийда-10,8%, Сирдарёда-9,9%, Бухорода 7,2%, Қашқадарё вилоятида 6,8% ва хоказо.

4-илова маълумотларига қараганда, республика умумий қишлоқ хўжалиги мақсадида ажратилган ерларнинг 35,2 фоизи биргина Навоий вилоятига тўғри келади; иккинчи ўринда Қорақалпоғистон Республикаси (20,7 %), учинчи ва тўртинчи ўринларда Қашқадарё ва Бухоро вилоятлари (12,8 фоиздан) туради. Ушбу тўрт минтақага Ўзбекистонни жами қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг 81,5 фоизи мос тушади. Экин ерлар бўйича Қашқадарё, Жиззах, Самарқанд вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси етакчилик қилади. Уларнинг ҳар бирида республикада қишлоқ хўжалигига фойдаланадиган ерларнинг 10 фоизидан кўпроғи мужассамланган. Энг кичик кўрсаткич Навоий (атиги 2,7%), шунингдек, Наманган, Андижон ва Бухоро вилоятларида қайд этилади. Қизиғи шундаки, бу вилоятлар умумий ер фонди бўйича бир-биридан кескин фарқ қилади.

Агрогеография нуқтаи назаридан, сўғориладиган ерларнинг худудий тарқалиши (тақсимланиши) катта мазмун касб этади. Суғориладиган ерлар майдони бўйича Қорақалпоғистон Республикаси ва Қашқадарё вилояти етакчи: уларнинг ҳар бирида мамлакат жами суғориладиган ерларининг 12 фоизи мавжуд. Шунингдек, Тошкент вилояти бу хусусда бироз кўзга ташланади – 9,2 %. Айни вақтда Навоий вилоятида, аввал таъкидлаганимиздек, бундай ерлар жуда оз.

Чўл ҳудудларида ташкил этилган маъмурий бирликлар, яъни Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ва Бухоро вилоятларида пичанзор ва яйловлар кўп. Қишлоқ хўжалиги, суғориладиган деҳқончилик ривожланган Андижон, Фарғона, Наманган, Сирдарё ва Хоразм вилоятларида бундай ерлар улуши жуда паст. Худди шундай, қишлоқ хўжалигида фойдаланмайдиган ерларнинг республика умумий ерларидаги ҳиссаси асосан юқорида номланган ҳудудларда анча оз, энг юқори кўрсаткич Қорақалпоғистон Республикасида – Ўзбекистон бўйича қишлоқ

хўжалигида фойдаланмайдиган ерларнинг ¼ қисми айни шу минтақада ўрин олган. Навоий вилояти ҳам бундай қишлоқ хўжалигида фойдасиз ерларнинг 12,2 фоизини эгаллайди (4-иловага қаранг).

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалик географиясининг шаклланишида ҳудудларнинг ер фонди, унинг таркиби билан бир қаторда агроиқлимий ресурслар, яъни намлик (сув), ҳарорат ва тупроқ, меҳнат ресурслари, уларнинг иш малакалари каби омиллар муҳим рол ўйнайди. Республикамизда иссиқ кунлар кўп, вегетация даври узоқ, бинобарин, баъзи қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан бир йилда 2-3 ҳосил олиш мумкин. Умумий тарзда, тупроқ эррозияси, унинг шўрланишини олдини олишда, мамлакатимиз тупроқлари ҳам (асосан бўз ёки сур тупроқлар кўп тарқалган) агроиқтисодиёт ривожланишига қулайлик яратади.

Бироқ, бу "учликнинг" энг муаммолиси сув ресурсларидир. Мавжуд маълумотларга қараганда, республикамиз ҳудудида унинг сув ресурсларини тахминан 10 фоизи шаклланади, холос. Қолган қисми муҳим гидрологик манбалар, яъни Амударё, Сирдарё ва Зарафшон трансчегаравий хусусиятга эга бўлиб, улар асосан қўшни давлатлар – Тожикистон ва Қирғизистон ҳудудидан бошланади. Демак, мавжуд сув ресурсларидан унумли фойдаланиш, суғорма деҳқончиликда янги технологияларни жорий қилиш, қўшни мамлакатлар билан ўзаро, халқаро меъёр ва қоидалардан келиб чиққан ҳолда, сув ресурсларини оқилона тақсимлаш республикамиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг энг долзарб муаммосидир[1].

2013-йил якунларига кўра, Ўзбекистонда жами 30849 млрд сўмлик қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирилган. Бу борада Самарқанд ва Тошкент вилоятлари етакчи – уларнинг ҳар бирига республикамиз жами қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 12,8 фоизидан тўғри келади. Андижон ва Бухоро вилоятларининг улуши 9,9 %, Қашқадарёники 8,5 %, Фарғона вилоятида эса бу кўрсаткич 8,3 %. Энг паст, агроиқтисодиёт тизими суст ривожланган Қорақалпоғистон Республикасида мазкур кўрсаткич 3,0 %, Навоий вилоятида 4,7 %, Жиззахда 5,0 % ва ҳоказо.

Деҳқончилик. Деҳқончилик Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланади. Унинг ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотидаги улуши, иқлим шароитига боғлиқ ҳолда, 50-55 фоизни ташкил қилади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида деҳқончиликнинг ўсиши паст бўлган, яъни маҳсулот етиштириш аввалги йилга нисбатан ҳисобланганда, 100 фоиздан ошмаган. Қизиғи шундаки, бу йилларда деҳқончилик кўрсаткичлари чорвачилик ўсишидан орқада бўлган. Фақат 1995-йилга келиб, унинг олдинги йилга нисбатан ўзгариши 105,6 фоизни, чорвачиликники эса 97,4 фоизни ташкил қилган. Бироқ, 1996 йил якунлари

[1] Баъзи маълумотларга қараганда, республикамизнинг сувга бўлган эҳтиёжи ўртача бир йилда тахминан 70-71 млрд м. куб. Сўнги йилларда бу ҳажмнинг 70-80 фоизи олинмоқда, холос.

яна олдингидек, 100 % дан кам бўлган. 1997 йилдан кейинги даврда деҳқончилик кўрсаткичлари барқарор ўсиб борган, фақат 2003 ва 2010-йилларда улар чорвачиликка қараганда пастроқ бўлган (103,4 ва 113,3 %%). Деҳқончилик ўсишининг энг юқори суръати 2004-йилда кузатилади: 111,6 %, чорвачилик – 105,9 %, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг умумий кўрсаткичи – 108,9 %. Шу ўринда айтиш жоизки, агроиқтисодиёт ривожланишининг максимал юқори кўрсаткичи ҳам айни мазкур йилга тўғри келади.

2013-йилда жами қишлоқ хўжалик маҳсулоти олдинги йилга нисбатан 106,8 фоизга тенг бўлган ҳолда, деҳқончилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш 106,4 фоизни, чорвачилик – 107,4 фоизни ташкил қилган. 2012-йилда экилган қишлоқ хўжалик экинларининг таркиби қуйидагича бўлган (минг га ҳисобида):

Жами экин экилган ерлар	3628,1 ёки 100,0 %;
шу жумладан:	
бошоқли дон экинлари	1628,1 ёки 44,9 %;
пахта	1308,3 ёки 36,1 %;
сабзавот	183,8 ёки 5,1 %;
картошка	76,1 ёки 2,1 %;
полиз экинлари	53,7 ёки 1,5 %;
озуқа ва бошқа экинлар	378,1 ёки 10,3 %

Ғаллачилик. Мамлакатимиз давлат мустақиллигига эришгач, дон (ғалла, буғдой) мустақиллигини таъминлаш устувор вазифалардан бирига айланди. Бу, ўз навбатида, пахта якка хокимлигига барҳам бериш, пахта майдонларини қисқартириш асосида буғдой майдонларини кенгайтиришни талаб қилди. Натижада, истиқлол йилларида дон етиштириш 3,6 млн тоннага ортди; масалан, 1991-йилда республикамизда 1908 минг тонна донли экинлар ҳосили олинган бўлса, 2013-йилда бу рақам 7800 минг тоннага етди, бу 2000 йилга нисбатан 2 марта кўп демакдир.

Донли экинлар майдони 1628 минг гектарни ташкил этади. Бу борада Қашқадарё вилояти етакчилик қилади – 2236 минг га; иккинчи ўринда Жиззах (206 минг га), учинчи ўринда Самарқанд вилояти (163 минг га) туради. Қашқадарёда йилига тахминан 910-920 минг т. ҳосил олинади, Самарқанд вилоятида 800-810, Фарғона вилоятида 760-770 минг тонна. Қизиғи шундаки, экин майдони бўйича олдинги ўринлардан бирида турган Жиззах вилоятида ялпи ҳосил 526 минг тоннага тенг, холос. Майдони бўйича энг охирги ўринларда Хоразм ва Навоий вилоятлари, ялпи ҳосилга кўра – Қорақалпоғистон ва Навоий вилоятлари туради.

Ҳосилдорлик, 1 га ўримлик майдондан, республика бўйича 2012-йилда ўртача 44,6 ц/га бўлган ҳолда, энг юқори кўрсаткичга Андижон вилояти эришган – 63,4 ц/га. Бухоро вилоятида бу кўрсаткич 60,4, Фарғонада 58,4 центнерни ташкил қилган. Энг паст ҳосилдорлик Жиззах вилояти ва Қорақалпоғистонда қайд этилган. – 24,9 ва 24,1 ц/га.

Таъкидлаш жоизки, бу кўрсаткичлар умумий экин майдонга эмас, ўрилган майдонга нисбатан олинган. Бундай майдонлар мамлакат бўйича жами 1647 минг гектар, яъни умумий майдонга қараганда бироз кам. Мазкур фарқ асосан Жиззах ва Самарқанд вилоятлари ҳисобидан юзага келган.

Донли экинлар таркибида *буғдой* асосий ўринни эгаллайди; унинг ҳиссасига жами ғалланинг тахминан 90-91 фоизи тўғри келади. Буғдой етиштиришда ҳам Қашқадарё вилояти олдинда, у республикада олинган жами буғдойнинг 13,0 фоизини беради (853 минг т). Деҳқончиликнинг бу йўналиши Самарқанд, Фарғона ва Сурхондарё вилоятларида ҳам яхши йўлга қўйилган. Айни чоғда Қорақалпоғистон Республикаси ва Навоий вилоятида у суст ривожланган. 2013-йилда мамлакатимизда жами 6612 минг тонна бугдой олинган.

Дон экинларининг асосий қисми бошоқли экинлар, хусусан буғдойдан иборат. Шу билан бирга, республикамизда қисман бўлсада дон учун маккажўхори ва шоли етиштирилади. Мамлакатда бир йилда ўртача 230-235 минг т. маккажўхори ва 205-210 минг т. шоли олинган. Агар маккажўхори озми-кўпми деярли барча вилоятларда етиштирилса, шоличилик асосан Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида ривожланган.

Пахтачилик. Гарчи республикамизда пахта майдони қисқариб, унинг ҳосили камайиб борган бўлсада, бу соҳа мамлакатимиз миллий иқтисодиётининг етакчи тармоқларидан бири сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда. Сабаби, айни пахта, унинг толаси Ўзбекистон экспортининг асосий маҳсулотларидан биридир. Республикамиз халқаро меҳнат тақсимотида ва жаҳон бозорида бу борада энг олдинги мамлакатлар қаторига киради (Хитой, АҚШ, Ҳиндистон ва б).

Республикамизда жами пахта экилган майдон 2012-йилда 1308,3 минг га бўлган. 2005-йилда у-1472,3, 2008 йилда 1425,1 минг гектарни ташкил қилган. Кўриниб турибдики, пахта майдонлари йилдан-йилга қисқариб борган, 1990-йилларда эса бу рақам тахминан 1800-1850 минг гектар бўлган. Пахта майдонлари бўйича Қашқадарё вилояти республикамизда биринчи ўринда; унинг бу соҳадаги ҳиссаси 12,5 фоизга баробар. Кейинги ўринларда Бухоро, Сурхондарё, Сирдарё вилоятлари туради. Энг оз рақам Навоий вилоятида – атиги 36 минг га, ваҳоланки Қашқадарёда у 163-165 минг га. Пахта етиштиришда ҳам вилоятлар ўрни деярли шундай – Қашқадарё вилояти олдинда; Бухоро, Сурхондарё ва Самарқанд вилоятлари мавқеи ҳам анча юқори. Мамлакатимизда йилига ўртача 3400-3460 минг тонна пахта хом ашёси етиштирилади.

Пахтачилик республикамизда келажакда ҳам ўзининг ҳозирги аҳамиятини сақлаб қолади. Шу билан бирга унинг майдони яна бироз қисқариши мумкин. Бу ҳолат асосан йирик шаҳарлар атрофида қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларини (кўпроқ сабзавотчилик) ривожланиши билан боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон пахтачилигидаги долзарб муаммо – унинг ҳосилдорлигини оширишдир. Баъзи вилоятлар ва туманларда у гектаридан 20-22 центнер ва ҳатто ундан ҳам камни ташкил этади. Бу эса тармоқнинг иқтисодий самарадорлигини анча пасайтиради. Бинобарин, ирригация ва мелиорация ишларини яхшилаш, пахтанинг янги навларини яратиш ва тўғри районлаштириш, тупроқ эррозияси ва шўрланишга қарши кураш республикамиз пахтачилиги ривожланишининг устувор йўналишларидан бўлиб қолиши керак.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, пахта ҳосили ҳам йилдан-йилга камайиб бориш хусусиятига эга. Масалан, 2006-йилда у аввалги йилга нисбатан 96,6 фоизни, 2008-йилда 92,3 фоизни ташкил этган. Бу жараён энг аввало Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро ва Навоий вилоятлари (чўлли ҳудудлар), шунингдек, Наманган, Тошкент, Хоразм ва бошқа минтақалар ҳисобидан юзага келган. Демак, айни шу вилоятларда пахтачилик муаммоларини изчил ҳал этиб бориш кўпроқ аҳамият беришни тақозо этади.

Картошка етиштириш. Аҳоли сонининг кўпайиши, шаҳарлар ривожланиши картошкага бўлган талабни ошириб боради. Республикамизда картошка экиладиган майдонлар йилдан-йилга кенгайиб бормоқда. Фақат сўнгги 5 йилда улар 20 минг гектардан кўпроққа ортди. Масалан, 2005 йилда картошка 49,8 минг гектарга экилган бўлса, 2013-йилда эса бу рақам 76 минг гектардан ошиб кетди. Олинган ҳосил 2250 минг тонна.

Картошкачилик хусусан Самарқанд вилоятида яхши ривожланган. Бу ерда республикада экилган картошка майдонларининг 1/7 қисмидан кўпроғи жойлашган (10,9 минг га). 7,0-9,0 минг гектардан Сурхондарё, Тошкент ва Фарғона вилоятларида, энг оз рақам, яъни 1,2 ва 1,9 минг га Навоий, Сирдарё ва Жиззах вилоятларига тегишли.

1991-йилда жами картошка ҳосили 351,8 минг т. бўлган, 1995-йилда у 439,9, 2000 йилда-731,1, 2005-йилда-924,2 ва 2010-йилда 1695,4 минг тоннани ташкил қилди. 2013-йилда етиштирилган картошка 2000 йилга қараганда 3,1 марта кўп бўлди. Демак, мустақиллик йилларида картошка етиштириш деярли 5 мартага кўпайди. Биргина 2005-2010-йилларда бу кўрсаткич 1,8 мартага тенг бўлди, ваҳоланки, картошка экилган майдон бу даврда 1,4 мартага ортган, холос. Кўриниб турибдики, ҳар гектардан олинадиган картошка ҳосили йилдан-йилга кўпайиб борган.

2012-йилда республика вилоятларида картошка етиштириш қуйидагича бўлган: Самарқанд-450 минг т., ҳосилдорлик 258,5 ц/га; Тошкент-320 ва 219,5; Фарғона-208 ва 195,7; Андижон-201 ва 193,1 ц/га (Ўзбекистонда ўртача 196,7 ц/га). Картошка ҳосилининг энг паст кўрсаткичи Қорақалпоғистонда-атиги 31,7 минг т., ҳосилдорлик 74,4 ц/га ёки республика ўртача даражасидан 2,6 марта паст.

Сабзавот етиштириш. Деҳқончиликнинг ушбу тури ҳам, умуман олганда, ривожланиб бормоқда. Барча турдаги сабзавотлар республикада

8516 минг тоннани ташкил қилган ҳолда, уларнинг кейинги даврдаги ўсиши қуйидагича бўлган: 1995 й.-2725 минг т., 2000 й.-2645 минг т., 2005 й.-3518 ва 2010 й.-6346 минг тонна. 2013-йил кўрсаткичлари 2000-йилга нисбатан 3,2 баробарни ташкил қилади.

Жами сабзавот экилган майдон 2012-йилда 184,0 минг га (2005 йилда-137,7 минг га), ҳосилдорлик ўртача 252,5 ц/га. Экин майдони бўйича Тошкент (33,8 минг га) ҳамда Самарқанд (24,9 минг га) вилоятлари етакчилик қилади ва фақатгина уларнинг ҳиссасига республикада сабзавот билан банд бўлган экин ерларнинг 341,9 фоизи тўғри келади. Бу бежиз эмас, албатта. Сабаби – айни шу минтақаларда йирик шаҳарлар, урбанизация юқори даражада ривожланган.

Сабзавот ялпи ҳосили бўйича ҳам шу вилоятлар кескин ажралиб туради: Тошкент вилоятида 1572 минг т., Самарқандда – 1253 минг т. Учинчи ўринда Андижон вилояти – 1077 минг т. Ҳосилдорликнинг юқори даражаси Самарқанд ва Андижон вилоятларида кўзга ташланади: мос ҳолда 341 ва 272 ц/га. Одатдагидек, энг паст кўрсаткичлар Қорақалпоғистонга тегишли – ялпи ҳосил 166 минг т. Барча сабзавот турлари билан картошка сингари республика ўз эҳтиёжларини тўла қондиради. Ортиқчаси бошқа мамлакатларга, жумладан қўшни Қозоғистон ва Афғонистон, шунингдек, қисман Россия Федерацияси бозорларига ҳам чиқарилади.

Полизчилик. Ўзбекистонда полизчилик қадимдан ривожланган. Бунга, энг аввало, юртимизнинг иқлим шароитлари қулайлик яратган. Мамлакатимизда етиштирилган ширин-шакар қовун ва тарвузлар алломаларимизнинг асарларида, хорижий сайёҳлар маълумотларнинг таърифи ҳам акс эттирилган[1].

Мустақилликнинг дастлабки, яъни 1991-йилда Ўзбекистонда жами 926 минг т. полиз маҳсулотлари етиштирилган. 1995-йилда олинган ҳосил 472 минг, 2000-йилда-451 минг, 2005-йилда-615 минг ва 2013-йилда 1558 минг тонна ҳосил олинган. Жараён таҳлили шуни кўрсатадики, мамлакатимизда полиз маҳсулотларини етиштириш йилдан-йилга бироз камайиб борган (ҳусусан 2000-йилларгача), сўнгра кўтарилишда давом этиб, ҳозирги кунда 1991-йил кўрсаткичидан анча ўтиб кетган.

Республикада жами полиз экинлари майдони 2013-йилда 53,7 минг гектардан (2005 й.-33,9 минг га) иборат бўлган. Деҳқончиликнинг ушбу йўналиши бўйича Жиззах (8,5 минг га), Қашқадарё (6,5 минг га), Хоразм (6,5 минг га) вилоятлари бирмунча ажралиб туради. Полизчилик анъанавий ҳолда Сирдарё (Мирзачўл) вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида ҳам ривожланган. Андижон ва Навоий вилоятларида эса полиз далалари анча озроқ.

Ялпи ҳосил Сирдарё вилоятида энг юқори – 246 минг т. Биргина шу минтақа республика полиз маҳсулотларига талабининг 17 фоизини

[1] Баъзи маълумотларга қараганда, қовуннинг ватани Хоразм воҳаси ҳисобланади.

таъминлайди. Ҳосил бўйича иккинчи ўринда Жиззах (188 минг т.), учинчи ўринда Сурхондарё (137 минг т.) вилоятлари туради. Ялпи ҳосилнинг энг кам миқдори Фарғона ва Навоий вилоятларида, ҳосилдорликнинг энг кам даражаси Қорақалпоғистонда қайд этилган.

Боғдорчилик ва узумчилик. Ўзбекистонда қуёш нури, иссиқликнинг юқорилиги турли хил, қанд моддасига бой ширин мева ва узумларни етиштиришга имкон беради. Бу ерда олма, ўрик, анор, анжир, хурмо, беҳи, олча, нок, гилос, шафтоли ва бошқалар, субтропик мевалар (лимон), турли навли узумлар етиштиришга азалдан катта аҳамият берилган. Бироқ, афсуски, собиқ Иттифоқ даврида нотўғри сиёсат олиб бориш оқибатида боғ майдонлари, узумзорлар кескин қисқариб кетди. Ҳозирги вақтда юзага келган бу муаммо аста-секин ҳал қилинмоқда.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, республикамизда боғдорчилик ва узумчилик миллий иқтисодиётимизнинг муҳим таркиби сифатида катта даромад манбаига айланиши мумкин. Хусусан, ҳўл ва қуруқ мевалар, узум шарбатлари ва виносини экспорт қилиш бу борада катта аҳамият касб этади.

Республикамизда 1991-йилда 517 минг т. мева ва 480 минг т. узум олинган. Кейинги йиллардаги кўрсаткичлар қуйидагича бўлган (мос ҳолда): 1995 й.-602 ва 621; 2000 й.-791 ва 624; 2005 й.-949 ва 642; 2010 й.-1710 ва 987 минг тонна. 2013-йилда 2261 минг т. мева ва 1322 минг т. узум етиштирилган. Кўриниб турибдики, сўнгги 18 йил давомида мева етиштириш республикамизда 3 мартага, узум – 2 мартага кўпайган. Бироқ, бу кўрсаткичлар ҳам сўнгги, охирги марра эмас. Бинобарин, келажакда мамлакатимизда боғдорчилик ва узумчиликка устувор аҳамият берилиши лозим.

Ўзбекистонда жами мева ва резаворлар билан 250 минг га ер банддир (2005 й.-208 минг га). Шу жумладан, Фарғона вилоятида 46,8, Тошкентда 33,6, Самарқандда 30,1, Андижонда 29,5 ва Наманган вилоятида 26,7 минг га. Айни вақтда Қорақалпоғистонда бу кўрсаткич атиги 5,2, Сирдарёда 5,6 ва Навоий вилоятида 5,8 минг гектарни ташкил қилади, холос.

Ялпи ҳосил 2053 минг тонна бўлгани ҳолда, у Андижон вилоятида 439 минг т., яъни энг юқори даражада. Фарғона вилоятида 309, Самарқанд вилоятида 273 минг т. турли хил мевалар олинади. Демак, боғдорчилик, энг аввало, Фарғона водийси ҳамда Самарқанд ва Тошкент вилоятларида яхши ривожланган. Бу тармоқ Қорақалпоғистон Республикаси ва Сирдарё вилоятида эса анча суст йўлга қўйилган. Эътиборлиси шундаки, мамлакатимизнинг иссиқ жанубий ҳудудлари, яъни Сурхондарё ва Қашқадарёда ҳам боғдорчилик унча ривожланмаган.

Ўзбекистон бўйича жами токзорлар - 127 минг га (2005 й.-121 минг га). Бу хусусда Самарқанд вилояти кескин ажралиб туради – 38 минг га ёки республика узумзорларининг 30,2 фоизи шу ерда. Кейинги ўринларни Тошкент (18,0 минг га), Сурхондарё (14,3 минг га) ва Наманган (11,1 минг

га) вилоятлари эгаллайди. Энг кам токзорлар Сирдарё вилояти ва Қорақалпоғистонда; бу минтақаларда уларнинг майдонлари бор-йўғи 1,6 ва 0,6 минг га. Хоразмда ҳам кўрсаткич катта эмас – 2,6 минг га.

Қайд этиш лозимки, боғдорчилик ва узумчилик, одатда, тоғ ёнбағирлари, адир ва тепаликларда яхши ривожланади. Шу боис, ҳудуди асосан текислик, чўл минтақаларидан ташкил топган жойлар, табиийки, бу соҳалар учун унчалик қулай эмас. Узумнинг ялпи ҳосили Ўзбекистон бўйича 1206 минг т., унинг 421 минг тоннаси биргина Самарқанд вилоятига тўғри келади. Иккинчи поғонани Тошкент вилояти эгаллайди – 137 минг т[1]. Токзорлари унча кўп бўлмаган Бухоро вилоятида ҳам 125,3 минг тонна узум олинади.

Шундай қилиб, деҳқончилик тармоқлари ҳар хил минтақаларда турлича ривожланган. 5-илова маълумотларининг таҳлилига кўра, донли экинлар бўйича Самарқанд, Фарғона ва Тошкент вилоятлари, сабзавотда Тошкент, Самарқанд ва Андижон, картошка етиштиришда Самарқанд, Тошкент, Фарғона ва Андижон вилоятлари етакчилик қилади. Полиз маҳсулотларини етиштиришга кўпроқ Сирдарё ва Жиззах, боғдорчиликка Андижон, Самарқанд ва Фарғона, узумчиликка ҳам энг аввало Самарқанд, шунингдек, Тошкент вилояти ихтисослашган.

Чорвачилик. Қишлоқ хўжалигининг иккинчи асосий тармоғи чорвачилик ҳисобланади. Унинг ҳиссасига республикамиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг турли йилларда 45-48 фоизи тўғри келади. Бу, энг аввало, об-ҳаво, иқлим шароитларига боғлиқ ҳолда ўзгариб туради. Масалан, 2011-йил баҳори ўта қурғоқ келди, ёғин-сочин миқдори меъёрдан анча кам бўлди. Бундай гидрометеорологик вазият хусусан мамалакатимизнинг жанубий ҳудудлари – Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида айниқса кескин бўлди. Бинобарин, ўша йилда чорвачилик кўрсаткичлари бирмунча пасайди.

Чорвачилик деҳқончилик билан узвий боғлиқ, улар қадимдан ўзаро алоқадор ҳолда ривожланиб келган. Деҳқончилик, жумладан, озуқа экинларини етиштириш, ем-хашак базасини яратиш чорвачилик учун хизмат қилади. Шунингдек, суғорма деҳқончилик ва боғдорчилик ривожланган ҳудудларда ҳам маълум даражада чорвачиликнинг сут-гўшт йўналиши йўлга қўйилган бўлади.

Чорвачиликнинг бир хусусияти шундаки, у иқтисодиётнинг кўп ер талаб қиладиган ва кам меҳнат сарфланадиган соҳаси бўлиб, унга қишлоқ хўжалигининг экстенсив ривожланиши, иқтисодий самарадорлигининг пастлиги анъанавий тарзда хосдир. Мустақиллик йилларида ушбу тармоқнинг ривожланишига назар соладиган бўлсак, унинг ўзгариб бориши бир текис, кўпинча барқарор эмаслигини гувоҳи бўламиз.

[1] Бу вилоятларда Булунғур ва Паркент туманлари қишлоқ хўжалиги асосан узум етиштиришга ихтисослашган.

Масалан, 1991-йилда умумий қишлоқ хўжалиги маҳсулоти олдинги йилга нисбатан 94,7 фоизни ташкил қилган ҳолда, чорвачилик маҳсулотлари 106,2 фоизга ўсган. Худди шундай устунликни 1993, 2003-йилларда ҳам кўриш мумкин. Қолган йилларда, айниқса 2004-2006 йилларда чорвачилик деҳқончиликка қараганда сустроқ ривожланиб борган.

Республикада тахминан 310-315 минг гектар ерга озуқа экинлари экилади. Бу борада Самарқанд, Жиззах, Тошкент, Қашқадарё вилоятлари етакчилик қилади. Айнан шу тўрт минтақага Ўзбекистон озуқа экин майдонларининг деярли ярми тўғри келади. Бундай далалар Фарғона, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпогистон Республикасида ҳам анча кўп. Аксинча, Андижон, Навоий, Сирдарё вилоятларида озуқа экинлари майдони жуда оз миқдорда. Бу ҳолат, агар Андижон ва Сирдарё вилоятларида суғорма деҳқончиликнинг интенсив ривожланиши натижасида бўлса, Навоий вилоятида ем-хашак етиштириш учун табиий-иқлим шароитларининг чекланганлиги билан изоҳланади.

Қорамолчилик чорвачиликнинг асосий йўналиши ҳисобланади. У аҳолини энг муҳим озиқ-овқат тури, яъни сут ва гўшт билан таъминлайди. Йирик шохли қорамолларни боқиш, одатда, суғорма деҳқончиликка ихтисослашган ҳудудларда яхши ривожланган. Хусусан, сут ва сут-гўшт чорвачилиги юқори даражада саноатлашган ва шаҳарлашган (урбанизациялашган) мамлакат ва минтақалар иқтисодиёти учун хос. Сабаби, кўпайиб бораётган шаҳар аҳолиси учун мунтазам равишда сут ва сут маҳсулотлари талаб этилади.

География жиҳатдан сут чорвачилиги иқлими мўътадил, ёғин-сочин миқдори етарли текислик ҳудудларда, йирик шаҳарлар атрофида, айниқса дарё қайирлари ва текисликлар ям-яшил ўтлоқлар билан қопланган жойларда қулай имкониятларга эга бўлади. Масалан, Нидерландия, Болтиқ бўйи давлатлари, Белорусь, Россиянинг Вологда, Кострома вилоятлари, Қирғизистоннинг Чу водийси қишлоқ хўжалиги айни шу соҳага ихтисослашган.

Ўзбекистон Республикасида, 2014-йил 1-январь ҳолатида жами 10607 минг бош йирик шохли қорамоллар боқилган. Таққослаш учун: 2005 йилда рақам 6571,4, 2008 йилда 8026,3 минг бошни ташкил қилган. Ҳозирги вақтда йирик шохли қорамоллар сони бўйича биринчи ўринда Самарқанд (1332 минг бош), иккинчи ўринда Қашқадарё (1268 минг бош) вилоятлари туради. Шу икки вилоятга республикада жами боқиладиган йирик шохли қорамолларнинг 24,5 фоизи тўғри келади.

Чорвачиликнинг ушбу йўналиши, шунингдек, Бухоро (1058 минг бош), Қорақалпоғистон Республикаси (906 минг бош) ва Фарғона вилоятида ҳам яхшироқ ривожланган. Энг паст кўрсаткич Сирдарё ва Навоий вилоятларига хос. Жами йирик шохли қора молларнинг 38,0 фоизини сигирлар ташкил қилади. Уларнинг географик тарқалиши ҳам умумий тарзда йирик шохли қорамоллар ҳудудий таркибини такрорлайди.

Ўзбекистонда *қўй ва эчкиларни* боқиш қадимдан ривожланган. Бу йўналиш, одатда, қорамолчиликдан фарқ қилган ҳолда, энг аввало чўл ҳудудларда (чўли бор ҳудуднинг қўйи бор – А.С.) яхши йўлга қўйилган. Сабаби, қўй ва эчкилар яйлов чорвачилигида яхши ривожланади. Жумладан, эчкилар учун тог этаклари, ўтлоқи адирлар қулайроқ. Қўй ва эчкилар кўпроқ гўшт ва жун учун боқилади. Улардан олинадиган сут миқдори эса сигирларга қараганда анча оз.

Мамлакатимизда 2014-йил 1-январь ҳолатига кўра, жами 17720,2 минг бош қўй ва эчкилар (асосан қўйлар) қайд этилган. Бундан бир неча йиллар муқаддам, яъни 2005-йилда уларнинг сони 11352 минг бошга тенг бўлган. Бу хусусда энг олдинги ўринларни Қашқадарё (3952 м.б.), шунингдек, Самарқанд (1941 м.б.), Сурхондарё (1926 м.б.), Бухоро (1761 м.б.) ҳамда Навоий (1732 м.б.) ва Жиззах (1552 минг бош) вилоятлари эгаллайди. Айни вақтда Сирдарё вилоятида чорвачиликнинг мазкур тури деярли ривожланмаган – атиги, 244 минг бош.

Республикамизда 200 минг бош отлар мавжуд. Улар нисбатан кўпроқ Тошкент ҳамда Қашқадарё вилоятларида боқилади. Шу билан бирга, Самарқанд, Жиззах вилоятлари ва Қорақалпоғистонда ҳам йилқичилик бирмунча бор.

Ўзбекистонда паррандачилик, хусусан товуқ боқишга ҳам катта эътибор берилмоқда. Табиий ҳолда, паррандачилик, ғалла экиладиган далаларда қулай имкониятларга эга бўлади. Бироқ, сўнгги йилларда бу соҳа саноат асосида, яъни паррандачилик фирмаларини ташкил этиш негизида ривожланиб бормоқда. Республикада, 01. 01. 2014-йил маълумотларига биноан, жами 52337 минг бош парранда бўлган. Уларнинг 22,5 фоизи биргина пойтахт вилоятига тўғри келади. Бунинг сабаби шуки, мазкур минтақада шаҳарлар тармоғи ривожланган, шаҳар аҳолиси кўп. Бинобарин, аҳолини истеъмол маҳсулотлари (тухум, товуқ гўшти ва ҳоказо) билан таъминлаш мақсадида катор паррадачилик фабрикалари ташкил этилган. Қолган вилоятларни Тошкент минтақаси билан таққослаб бўлмайди: паррандачилик фақат Самарқанд (7540 м.б.), Андижон (5700 м.б.) ва Хоразм вилоятларида бироз кўзга ташланади (4212 м.б.), холос. Сирдарёда эса ушбу соҳа анча паст даражада – 1371 минг бош.

2012-йилда Ўзбекистонда 1673 минг тоннадан кўпроқ гўшт етиштирилган бўлиб; бу олдинги йилларда қуйидагича бўлган (минг т.): 1991 й.-800.2; 1995 й.-853.0; 2000 й.-841.8; 2005 й.-1061.2 минг т[1]. Келтирилган рақамлардан кўриниб турибдики, гўшт ишлаб чиқариш асосан сўнгги 10-12 йилда кўпайган. Бунда, энг аввало, Самарқанд, Қашқадарё ва Тошкент вилоятларининг иштироки катта. Ана шу уч минтақага республикада етиштирилган жами гўштнинг 36 фоизи тўғри келади. Бу

[1] 2013 йилда 2000 йилга нисбатан гўшт ва сут 2,1 мартага, тухум 3,4 мартага ошган.

жиҳатдан Бухоро ҳамда Жиззах вилоятлари ҳам қисман ажралиб туради. Энг кам миқдор эса Қорақалпоғистон Республикасида (8-жадвал).

Сут энг муҳим озиқ-овқат манбаи ҳисобланади. У ҳамма учун ва ҳамма вақт керак. 2012-йилда мамлакатимизда ўртача 7311 минг т. сут ишлаб чиқарилган. Ушбу соҳада, хусусан Самарқанд, Қашқадарё ва Хоразм вилоятларида юқори кўрсаткичлар қайд этилган (улар республика қишлоқ хўжалигида етиштирилган сутнинг 1/3 қисмини таъминлайди). Фарғона вилоятининг улуши 9,5 %, Тошкент вилоятиники – 8,9 %, Андижонники – 8,8 %, Бухоро вилоятида жами сут ҳажмининг 8,5 фоизи тайёрланган. Сирдарё вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси эса бор-йўғи 3 фоиздан (ҳар бирида) бироз кўпроқ сут ишлаб чиқарилган. Сут етиштириш динамикаси қуйидагича (минг т.): 1991 й.-3331,4; 1995 й.-3665,4; 2000 й.-3632,5; 2005 й.-4554,9 ва 2010 й.-6169,0 минг тонна. Демак, мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалигида сут тайёрлаш қарийб 2 баробарга кўпайган.

Сўнгги йилларда республикамизда паррандачиликка бўлган эътибор айниқса, "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили" Давлат дастурининг қабул қилиниши билан янада кучайди. Чунончи, 2013-йилда мамлакатимизда жами 3874 млн. дона тухум тайёрланган. Эътиборлиси шундаки, унинг 27,6 фоизини биргина пойтахт вилояти таъминлаган. Қолган минтақалар орасида Самарқанд вилояти кўзга ташланади (18,8 %), энг паст кўрсаткичлар эса яна Сирдарё ва Қорақалпоғистонда қайд этилган. Таққослаш учун: 1991 йилда республикада жами 2347,0 млн. дона тухум олинган, 1995 йилда бу рақам 1231,8, 2000 й.-1239,6, 2005 й.-1966,7 ва 2010-йилда 3058,8 млн. дона бўлган. Кўриниб турибдики, паррандачиликнинг ривожланиши мамлакатимизда ўтган йиллар мобайнида бир текис кечмаган; у 2000-йилларгача пасайиб борган, ўсиш аломатлари эса кейинги 10-12 йилда юзага келган.

Жун етиштириш қўй ва эчкиларни, хусусан, қўйларни боқиш билан боғлиқ. 2005 йилда мамлакатимизда 20,1 минг т., 2008-йилда 23,8 минг т, 2012 й. – 31,5 минг тонна атрофида жун тайёрланган. Ҳудудий таркибда Қашқадарё вилояти кескин олдинда – 20,4 %. Шунингдек, Самарқанд, Навоий, Бухоро, хуллас, чўлли минтақаларда жун чорвачилиги яхши йўлга қўйилган. Уларнинг ҳар бири мамлакатда тайёрланган жуннинг 10-12 фоизданини беради. Айни вақтда бу соҳа Фарғона, Хоразм, айниқса Сирдарё вилоятида, қўй ва эчкиларни боқиш учун унча шароитлар мавжуд бўлмаганлиги сабабли, суст ривожланган (8-жадвал).

Ўзбекистонда, хусусан қўй чорвачилиги билан ҳудудий боғлиқ ҳолда тери ишлаб чиқариш ҳам экспорт аҳамиятига эга. Чорвачиликнинг мазкур йўналиши, энг аввало, чўл минтақаларида, жумладан Бухоро, Навоий, Қашқадарё ва қисман Самарқанд вилоятларида ривожланган бўлиб, бу ҳудудларда кўплаб қоракўл териси тайёрланади (2013 й. республикамизда – 1000 минг дона атрофида).

Юртимизда **пиллачилик** қадимдан ривожланиб келган. У мавсумий ва ҳудудий жиҳатдан суғорма деҳқончиликка ихтисослашган, айниқса пахтачилик районларда кўпроқ ташкил этилган. Бир йилда тахминан, Ўзбекистонда жами 25-27 минг т. пилла етиштирилади, унинг асосий қисми Фарғона водийси вилоятларига тўғри келади.

8-жадвал

Ўзбекистон Республикасида чорвачилик маҳсулотлари тайёрлашнинг ҳудудий таркиби

Минтақалар	Гўшт		Сут		Тухум		Жун	
	минг т.	фоизда	минг т.	фоизда	млн дона	фоизда	тонна	фоизда
Ўзбекистон Республикаси	1672,9	100,0	7310,9	100,0	3873,7	100,0	31069	100,0
шу жумладан:								
Қорақалпоғистон Республикаси	69,2	4,1	224,8	3,1	96,8	2,6	1023	3,3
Вилоятлар:								
Андижон	104,9	6,3	635,4	8,7	275,6	7,1	2128	6,8
Бухоро	161,9	9,7	625,0	8,5	217,6	5,6	3119	10,0
Жиззах	142,3	8,5	400,2	5,5	130,2	3,4	2995	9,6
Навоий	107,6	6,4	315,6	4,3	186,0	4,8	3063	9,9
Наманган	93,2	5,6	469,5	6,4	170,4	4,4	1350	4,4
Самарқанд	203,8	12,2	930,1	12,7	729,7	18,8	4381	14,1
Сирдарё	46,0	2,8	237,3	3,4	65,8	1,7	506	1,6
Сурхондарё	129,4	7,7	624,9	8,5	190,5	4,9	2116	6,9
Тошкент	189,6	11,3	653,3	8,9	1070,7	27,6	1846	5,9
Фарғона	112,7	6,7	696,4	9,6	214,5	5,5	1095	3,5
Хоразм	106,5	6,4	714,7	9,7	277,7	7,2	1116	3,6
Қашқадарё	205,8	12,3	772,0	10,5	248,2	6,4	6339	20,4

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Республикамиз қишлоқ хўжалигида **асаларичилик** ҳам ўзига хос ўринга эга. Одатда, бу соҳа, тоғ ва тоғолди ҳудудларда кўпроқ ривожланган. Шунга мувофиқ ҳолда асаларичилик, асал етиштириш Фарғона, Наманган ва Жиззах вилоятларида анча яхши йўлга қўйилган.

Чорвачиликнинг юқоридаги йўналишларидан ташқари чўчқачилик ҳам бироз мавжуд. У асосан йирик шаҳарлар атрофида, кўпроқ номаҳаллий аҳоли яшайдиган ҳудудларда ташкил этилган.

Фермер ва деҳқон хўжаликлари

Республикамиз мустақилликка эришгач, катта иқтисодий ислоҳотларни амалга оширди. Хусусан, мулкчиликни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштиришга катта эътибор берилди; қишлоқ хўжалиги деярли бутунлай давлат тасарруфидан чиқарилди. Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 100 фоизга яқини нодавлат секторида яратилади. Бу борада фермер ва деҳқон хўжаликларига устувор аҳамият қаратилди.

Фермер хўжаликлари Ўзбекистонда 1992-йилдан ташкил этила бошланди. Ўтган давр мобайнида фермер хўжаликлари фаолияти, унинг

ҳуқуқий ва ташкилий асослари, иқтисодий самарадорлигини ошириш бўйича қатор қонун ҳамда республика Президентининг фармонлари қабул қилинди. Айниқса, сўнгги йилларда фермер хўжаликларини оптималлаштириш чора-тадбирлари амалга оширилди.

Ушбу мулкчилик тури ёки агробизнес кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг муҳим йўналиши, қишлоқ иқтисодиётининг асосий омили ҳисобланади. Маълумки, иқтисодиётнинг бу жиҳатига алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2011-йилни "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили" деб эълон қилиниши ҳам фикримизнинг далилидир. Қолаверса, фермер хўжаликларининг ривожланиши "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили" Давлат дастурида ҳам асосий вазифалардан бири сифатида қаралган эди.

Фермер хўжаликлари ва, умуман, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳати шундаки, улар асосида алоҳида мулкдорлар синфи, аҳолининг ўрта қатлами шаклланади, янги иш ўринлари яратилиб, халқнинг яшаш шароити ва даражаси яхшиланади. Шу боис, ҳозирги кунда қишлоқ аҳолиси бандлиги муаммосини ҳал қилиш, энг аввало, шу асосда олиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида, 01. 01. 2013 й. маълумотлари бўйича, жами 73 мингдан зиёд фермер хўжаликлари қайд этилган. Фермер хўжаликларини оптималлаштиришдан олдин, яъни 2005-йилда уларнинг сони 125,7 минг, 2008 йилда 218,6 мингни ташкил этган. Фермер хўжаликларига бириктирилган ер майдонлари ҳам йилдан-йилга ошиб бормоқда. Фақат сўнгги 5-6 йилда улар 2051,5 минг гектарга кўпайган. Масалан, 2005-йилда бу кўрсаткич 3775,3 минг га бўлган, 2013-йилда 5854,3 минг гектарга етган.

Ҳозирги вақтда фермер хўжаликлари республика жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 34,4 фоизини таъминламоқда. Бу кўрсаткичларнинг ҳам ортиб бориши қайд этилади. Чунончи, фермер хўжаликларининг мамлакат агроиқтисодиёт тизимидаги ўрни 2005 йилда 24,3 %, 2006 й.-31,4 %, 2007 й.-33,4%, 2008 й.-32,5 %, 2013 й.-35,0 %. Кўриниб турибдики, фақат шу даврнинг ўзида мавжуд кўрсаткич 10 фоиздан кўпроққа ортган, кўпайиш хусусан 2005-2006-йилларга тўғри келади.

Фермер хўжаликларининг қишлоқ хўжалигидаги тармоқлар таркибидаги ўрни ҳам ҳар хил. У кўпроқ деҳқончиликда устувор аҳамиятга эга, чорвачилик маҳсулотларини эса асосан деҳқон хўжаликлари етиштирмоқда.

Тахлилларга кўра, фермер хўжаликларида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг кўпайиб бориши жами қишлоқ хўжалиги ва деҳқон хўжаликларига нисбатан жадалроқ кечмоқда. Рақамларга мурожаат қилайлик: 2005-йилда жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари мамлакатда 105,4 фоизга ўсган бўлса, фермер хўжаликларида у 130,7 фоизга ортган. Худди шундай, мос равишда, 2006-йилда 106,7 ва 146,6 %; 2007 й.-106,1 ва

117,8 %; 2008 й.-104,5 ва 100,0 %. Бироқ, энг сўнгги йилларда нисбат бирмунча ўзгарган. 2013-йил якунлари бўйича фермер хўжаликларида ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажми 2012-йилга қараганда 105,5 фоизга ўсган бўлса, жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бу даврда 106,8 фоизга ортган.

Фермер хўжаликларининг деҳқончиликдаги мавқеи тобора ортиб бормоқда. Агар 2005-йилда улар жами деҳқончилик маҳсулотларининг 41,6 фоизини етказиб берган, 2008-йилда бу улуш 57,6 ва 2013-йилда 60 фоизга яқинлашган. Фермер хўжаликлари асосан товар маҳсулотлар ишлаб чиқаради ва бу маҳсулотларнинг стратегик аҳамияти катта. Шу боис, бу хўжаликлар кўпроқ давлат буюртмаси асосида фаолият кўрсатишади. Бинобарин, фермер хўжаликларининг устувор вазифаси, энг аввало, мамлакатимиз дон мустақиллигини ва пахта хом ашёси экспортини таъминлашга қаратилган.

Бир йилда фермер хўжаликлари республикамизда етиштирилган доннинг 81,5-82,0 фоизини, пахтанинг 99,5 фоизини беради. Мулчиликнинг бу шаклини ҳиссаси полиз (50,2 %) ва узум (54,5 %) етиштиришда ҳам бироз юқори. Айни вақтда *деҳқон хўжаликлари* чорвачилик, сабзавот ва картошка етиштириш, полиз экинларида етакчилик қилади. Бу хўжаликлар республикада етиштирилган гўштнинг 95,7, сутнинг 96,1, жуннинг 82,8, қоракўл терисининг 67,6 фоизини беради. Деҳқон хўжаликлари картошканинг 75-80, сабзавотни 64-65, меванинг 52-53, полиз маҳсулотларининг 49-50, узумнинг 43-44 фоизини таъминлайди. Паррандачиликда, жумладан, тухум етиштиришда бу кўрсаткич озроқ – 54,8 %, фермер хўжаликлари 11,4 ва қишлоқ хўжалиги корхоналари 33,8 %, 2012 й.). Деҳқон хўжаликларида йирик шохли қорамоллар сонининг 93,9, қўй ва эчкиларнинг 83,4, чўчқаларнинг 77,7 ва паррандаларнинг 63,4 фоизи тўпланган.

Фермер ва деҳқон хўжаликлари географиясида ҳам маълум тафовутлар мавжуд. Бу фарқлар турли жойлар қишлоқ хўжалигининг ихтисослашуви, бу эса, ўз навбатида, табиий географик шароитидан келиб чиқади. Шу билан бирга, хўжаликларнинг у ёки бу турининг ривожланишига демографик вазият, яъни аҳоли сони, уларнинг зичлиги ва миллий таркиби ҳам маълум даражада таъсир кўрсатади.

6-илова маълумотларига кўра, фермер хўжаликларининг энг кўп сони Самарқанд ва Фарғона вилоятларига мос тушади. Умуман олганда, бу ҳудудлар аҳоли сони бўйича ҳам худди шундай мавқени эгаллайди. Уларга малакатимиздаги жами фермер хўжаликларидан 22,8 фоизи ёки ҳар 5 тадан биттадан кўпроғи тўғри келади. Кейинги ўринларда Қашқадарё ва Наманган вилоятлари туради, энг охирги поғонани эса Навоий вилояти эгаллайди.

Ер майдони тақсимотида Бухоро (13,4 %), Қашқадарё (12,6 %), Сурхондарё (12,6 %) ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси етакчилик

қилади. Мазкур ҳудудлар фермер хўжаликлари учун ажратилган ер майдони бу тоифадаги жами ерларнинг деярли ярмига баробар. Миқдор жиҳатидан энг оз рақамлар Андижон, Хоразм, Сирдарё ҳамда чўлли ҳудуд саналган Навоий вилоятларига тегишли.

Аммо юқоридаги таҳлиллар фермер хўжаликларининг ҳудудий ташкил этилишидаги умумий хусусиятлирини акс эттиради, холос. Бу жиҳатдан ҳар бир хўжаликнинг "сиғимини" аниқлаш тўғрироқ натижалар беради. Масалан, республикада ўртача ҳар бир фермерга 8,0 га ер майдони ва 18,5 нафар ишчи-ходим тўғри келади. Ер майдони ёки кўламига кўра Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё, Навоий вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси олдинда. Бу минтақалар фермер хўжаликларининг ўртача "ер майдони" 10 гектардан кўп; энг юқори кўрсаткич Бухоро вилоятида – 20 га. Нисбатан кичик-кичик хўжаликлар Фарғона водийси ва Хоразм вилоятида, яъни умуман ҳудуди унча катта бўлмаган, бироқ аҳолиси кўп ва зич жойлашган минтақаларда ташкил этилган.

Ишчи ходимлар сонида эса Сурхондарё етакчи–бир фермер хўжалигида 30 кишига яқин ишчи фаолият кўрсатади. Бу рақам Фарғона, Сирдарё, Бухоро ва Тошкент вилоятларида ҳам анча катта–20 кишидан зиёд. Айни вақтда Навоий ва Наманган вилоятлари фермер хўжаликларида ўртача 10-12 кишидан хизмат қилади.

Иқтисодий кўрсаткичларда ҳам сезиларли тафовутлар бор: республикамизда, аввал қайд қилинганидек, фермер хўжаликлари жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 35 фоизини таъминлаган ҳолда, бу кўрсаткич Сирдарё вилоятида 43,1%, Қашқадарёда 41,9%, Қорақалпоғистон Республикасида – 40,2%. Фермер хўжаликларининг иқтисодий самарадорлиги, энг аввало, Навоий вилояти, шунингдек, Бухоро ва Наманган минтақаларида паст.

Умуман олганда, фермер хўжаликларидаги бундай иқтисодий кўрсаткичлар деҳқон хўжаликлари ёки жами қишлоқ хўжалиги даражасидан пастроқ. Масалан, дон ҳосилдорлигининг умумий даражаси 42,0 ц/га, фермер хўжаликларида эса – 40,2 ц/га, буғдой, мос равишда, 44,4 ва 42,6 ц/га. Демак, фермер хўжаликларида ҳам тўлалигича ҳал қилинмаган муаммолар йўқ эмас. Бу муаммолар серқиррали бўлиб, улар иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий ташкилий ва бошқа масалаларни ўз ичига қамраб олади.

Шундай қилиб, кўп тармоқли республикамиз қишлоқ хўжалиги миллий иқтисодиётимизнинг шаклланиши ва ривожланиши, аҳоли бандлиги ва яшаш шароитини яхшилашда муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, бу макроиқтисодиёт тармоқларига эътибор келажакда ҳам устувор даражада сақланиб қолади.

1.7. Ижтимоий соҳалар географияси, рекреация ва туризм

Иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш ўзаро боғлиқ, уйғунлашган бўлиб, уларнинг мазмун-моҳиятини алоҳида, ажрим ҳолда талқин қилиб

бўлмайди. Ҳар қандай иқтисодий ривожланиш пировард мақсадда ижтимоий манфаатларни кўзлайди. Бизнинг мамлакатимизда олиб борилаётган сиёсат ҳам, республика Президенти томонидан ишлаб чиқилган бозор муносабларига ўтишнинг асосий тамойилларидан бири ҳам айни шу масалага қаратилган (ижтимоий соҳаларга давлат бюджетининг 60 фоизига яқини ажратилади). Қолаверса, 1996-йилдан бошлаб ҳар бир йилга ўзгача ном бериш, шунга доир давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш, аксарият ҳолларда, бевосита ижтимоий соҳаларга бағишланган. Жумладан, она ва болалар соғлиги, саломатлик, қарияларни қадрлаш, соғлом, баркамол авлод, мустаҳкам оила, соғлом бола йиллари ва ҳоказолар фикримизнинг далилидир.

Ижтимоий соҳаларнинг иқтисодиёт билан бевосита ва билвосита алоқадорлиги уларни ўзаро мувофиқлаштирилган тарзда, ижтимоий масалаларга устуворлик берган ҳолда ривожлантиришни назарда тутади. Шунинг учун бўлса керак, "иқтисодий-ижтимоий" эмас, одатда, "ижтимоий-иқтисодий ривожланиш" деб юритилади, яъни бу ерда иқтисодий тараққиётнинг стратегик мақсади ижтимоий масалаларга йўналтирилганлиги таъкидланади. Шу ўринда, ижтимоий тармоқлар (савдо, таълим, соғлиқни сақлаш, турли хил хизматлар ва б.) билан *ижтимоий инфратузилма* ўртасида фарқлар борлигини унутмаслик керак. Инфратузилма, яъни ички тузилма ижтимоий соҳалар ривожланиши ва ҳудудий ташкил этишнинг негизи, асоси ҳисобланади, бироқ ижтимоий соҳалар билан маънодош эмас. Сабаби, инфратузилма бевосита моддий ва маънавий бойлик яратмайди, балки улар учун *шароит* муҳайё қилади.

Ижтимоий соҳалар орасида савдо, пуллик хизматлар муҳим ўрин тутади. Ўз навбатида, мазкур йўналишларда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг аҳамияти катта ва бу кўрсаткичлар тобора ўсиб бормоқда. Масалан, 2013-йил якунлари бўйича пуллик хизматларда кичик бизнеснинг улуши 46,7 фоиз, чакана савдода 46,3 % бўлган.

Чакана савдо товар айланмаси 2013-йилга нисбатан 114,8 фоизга ўсган бўлиб, унинг таркибида озиқ-овқат маҳсулотлари 48,8 %, ноозиқ-овқат маҳсулотлари 51,2 фоизни ташкил қилади. Жами чакана савдо айланмасининг ярмидан кўпи бозорлар орқали амалга оширилган, унинг 22,3 фоизини буюмлар савдоси, 34,2 фоизини озиқ-овқат, яъни дўконлар ва деҳқон бозорларида сотиладиган моллар ташкил этилган. Сотиладиган товарлар таркибида озиқ-овқат маҳсулотларидан ун, нон ва нон маҳсулотлари, гўшт ва гўшт маҳсулотлари етакчилик қилса, ноозиқ-овқат маҳсулотлари ичида енгил машиналарни сотиш олдинда туради. 2005 йилда аҳолига 38,7 минг дона турли русмдаги енгил машиналар сотилган бўлса, 2008-йилда бу рақам 64,3 минг донага етган, 2010-йилда эса сотилган автомобиллар сони янада ошган. Мустақилликнинг дастлабки йилларида чакана савдо ва пуллик хизматларнинг тадрижий ўзгариши, хусусан, 2006-йилларгача олдинги йилга нисбатан паст бўлиб борган

(бундан 1993-йил мустасно, шу йилда чакана савдо айланмаси 127,5 фоизга ортган). Демак, ушбу соҳаларнинг кўрсаткичлари мамлакатимиз иқтисодиётининг барқарор ривожланишига мос келиб, 1996 йилдан бошлаб ижобий натижаларни намоён қилиб борган. Жумладан, Ўзбекистонда 2013-йилда пуллик хизматлар ҳажми 13,7 фоизга кўпайган ва бу борада МДҲ да олдинги ўринларда туради. Республиканинг бу борадаги кўрсаткичи 1990-йилга нисбатан 1,9 мартага ошган.

Турли хил хизматлар ялпи ички маҳсулотнинг анча катта қисмини таъминлайди (2013-йилда 53,0 %). Пуллик хизматларнинг деярли 2/3 қисмини расмий сектор бажаради, қолган қисми якка тартибдаги тадбиркорларга тўғри келади. Хизматлар таркибида, энг аввало, транспорт хизматлари ажралиб туради. Уларнинг жами хизматлардаги улуши – 31,6 %. Кейинги ўринларда савдо ва овқатланиш (18,2 %), коммунал хизматлар (12,0%) туради. Шунингдек, молиявий хизматларнинг ўрни ҳам бироз каттароқ. Маиший хизматларнинг асосий қисмини хусусий тадбиркорлар бажаришади.

9-жадвал маълумотлари чакана савдо ва пуллик хизматларнинг ҳудудий таркибини акс эттиради. Бу борадаги географик фарқлар, авваломбор, минтақаларнинг демографик салоҳияти билан боғлиқ. Шу билан бирга қайд этиш жоизки, чакана савдо айланмаси ва пуллик хизматлар ҳажмида пойтахт – Тошкент шаҳрининг ҳиссаси катта – мос равишда, 24,6 ва 30,1 %. Бу бежиз эмас, албатта. Сабаби, Тошкент-республикамизнинг йирик савдо маркази ҳам ҳисобланади. Бу ерда нафақат шаҳар ва унинг атрофини аҳолиси, балки бошқа вилоятлардан келганлар ҳам ўзларининг савдо-сотиқ ишларини олиб борадилар.

Тошкент шаҳрини ҳисобга олмаганда, минтақалар орасидаги фарқ ёки географийлик коэффициенти 5,79 га баробар бўлиб, у Сирдарё вилоятининг 1,9 фоизидан Тошкент вилоятининг 11,0 фоизигача турланади. Мазкур кўрсаткичлар пуллик хизматларда янада юқорироқ, яъни 7,58 га баробар (Тошкент шаҳрисиз).

Бироқ, келтирилган таҳлиллар кўрилаётган соҳалар географиясининг ҳақиқий ҳолатини, унинг моҳият ва хусусиятини тўлиқ изоҳлаб бермайди. Бу борада аҳоли жон бошига тўғри келадиган кўрсаткичлар ва индекслар катта аҳамиятга эга. Жадвал маълумотларига қараганда, 2013-йил республикамиз аҳолиси жон бошига тўғри келадиган чакана савдо айланмасидан Тошкент шаҳрида бу кўрсаткич 3 марта катта; Навоий, Бухоро ва Тошкент вилоятларида у 1,00 дан юқори, қолганларида эса паст. Айниқса, Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларида савдо-сотиқ бирмунча кам ривожланган.

Пуллик хизматларда ҳам шунга ўхшаш тафовутлар кўзга ташланади: ўртача кўрсаткичга нисбатан у Тошкент шаҳрида 3,76, Андижон вилоятида республика даражасида. Бошқа минтақаларда, айниқса Қорақалпоғистон

Республикаси, Сирдарё, Қашқадарё ва Жиззах вилоятларида пуллик хизматларнинг ривожланганлик даражаси анча паст.

Таълим. Ҳар қандай мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири таълим тизимидир. Бу соҳа хусусан ҳозирги шароитда, интелектуал омиллар кучли бўлган даврда катта аҳамиятга эга. Шу боис, республика раҳбарияти келажакда баркамол авлодни, биздан кўра доно, билимли, зукко ёшларни тарбиялаш лозимлигини алоҳида таъкидлайди.

Ўзбекистон таълим тизимининг ривожланиши мамлакатимизда 1997-йилда қабул қилинган ва босқичма-босқич амалга оширилаётган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури доирасида олиб борилмоқда. Бу мураккаб ижтимоий соҳа мактабгача таълим, умумтаълим мактаблари, ўрта махсус ва олий таълим муассасаларини ўз ичига олади.

Республикамизда жами 5221 та мактабгача бўлган муассасалар мавжуд. Умумтаълим мактаблари эса 9780 та. Ҳар бир мактабда ўртача 468 нафар ўқувчи бор. Бу кўрсаткич ҳудудларнинг демографик вазияти, аҳоли сони, унинг ўсиши ва жойланиши, ёш таркиби каби омиллар таъсирида бир хил эмас. Чунончи, йирик мактаблар Тошкент шаҳрида жойлашган бўлиб, уларнинг ҳар бирида ўртача 900-920 ўқувчилар таълим олади.

Вилоятлар миқёсида юқорироқ кўрсаткичлар демографик сиғими юқори, аҳоли пунктлари анча катта бўлган Фарғона водийсида кўзга ташланади (560-570 киши). Айни пайтда, тоғ ёки чўл шароитларига мослашган минтақаларда, масалан, Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий, Жиззах ва Сирдарё вилоятларидаги умумтаълим мактабларида ўқувчилар сони 400 кишига ҳам етмайди; энг паст кўрсаткич Қорақалпоғистонда -349 нафар ўқувчи.

Мактабларда ўқув жараёнининг олиб борилиши, унинг ҳудудий ташкил этилиши жойлар аҳолисининг миллий таркибини ҳисобга олган ҳолда ташкиллаштирилган. Шу билан бирга, мактабларда ўқув жараёни кўпроқ бир сменали тизимга ўтмоқда, кечки мактаблар эса аста-секин ёпилмоқда (ҳозирда бундай мактаблар деярли қолмаган).

Мамлакатимизда 150 дан ортиқ академик лицейлар мавжуд. Уларнинг бир қисми олий ўқув юртлари–университет ва институтлар қошида ташкил этилган бўлиб, бу ерда таълим тизимининг икки босқичи, яъни ўрта махсус ва олий таълим ўзаро уйғунлашган кўринишда олиб борилади. Ҳар бир академик лицейида ўртача 765-770 нафар талаба таълим олади. Бу борада Хоразм вилояти лицейлари алоҳида ажралиб туради – ҳар бирида 1023 талаба ўқийди. Шунингдек, Наманган, Навоий, Жиззах вилоятларида ҳам бу кўрсаткич 945-960 кишини ташкил қилади. Тошкент шаҳри лицейларининг ҳар бирида 685 нафар талаба бор, энг оз рақамлар Бухоро ва Тошкент вилоятларида қайд этилган.

9-жадвал

Ўзбекистон Республикаси минтақаларида чакана савдо ва пуллик хизматлар

(2013 й.)

т/р	Ҳудудлар	Чакана савдо айланмаси		Пуллик хизматлар	
		жамига нисбатан фоизда	индекс	жамига нисбатан фоизда	индекс
	Ўзбекистон Республикаси	100,0	1,00	100,0	1,00
шу жумладан:					
	Қорақалпоғистон Республикаси	3,6	0,55	3,8	0,45
	Вилоятлар:				
1.	Андижон	7,8	0,83	9,3	1,00
2.	Бухоро	6,3	1,06	5,5	0,87
3.	Жиззах	3,2	0,69	2,3	0,54
4.	Навоий	4,0	1,34	3,0	0,94
5.	Наманган	6,1	0,76	5,9	0,68
6.	Самарқанд	8,3	0,67	9,5	0,80
7.	Сирдарё	1,9	0,75	1,4	0,47
8.	Сурхондарё	6,5	0,81	4,1	0,38
9.	Тошкент	10,9	1,19	6,5	0,66
10.	Фарғона	8,9	0,80	9,4	0,70
11.	Хоразм	4,2	0,76	4,1	0,69
12.	Қашқадарё	7,1	0,66	5,5	0,51
13.	Тошкент.ш	21,4	3,08	23,1	3,76

Изоҳ: *пуллик хизматлар ҳажмида ҳудудлар бўйича тақсимланмаган миқдорлар ҳам бор.*

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Касб-ҳунар коллежлари, уларнинг ҳудудий ташкил этилиши кўпроқ жойларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари, хўжалигининг ихтисослашувига боғлиқ. Одатда, педогогика ва тиббиёт коллежлари ўрта ва катта шаҳарларда мавжуд. Ихтисослашган савдо, иқтисодиёт, статистика, нефть-газ, туризм, машинасозлик каби коллежлар алоҳида жойларда ташкил этилган.

Ўзбекистонда жами 1400 атрофида касб ҳунар коллежлари фаолият кўрсатади. Коллежлар сони бўйича Самарқанд вилояти биринчи ўринда – 158 та, иккинчи ўринда Фарғона – 144 та. Қашқадарё (130 та), Андижон ва Тошкент вилоятлари ҳам (мос ҳолда 117 ва 120) бу жиҳатдан бирмунча ажралиб туради. Айни чоғда, энг кам касб ҳунар коллежлари Сирдарёда – 48 та, Навоий вилоятида – 47 та. Бу ҳудудлар аҳоли сонига кўра ҳам айни шундай вазиятда.

Битта коллежда ўртача 1144 нафар талаба ўқийди (жами 1599,0 минг). Самарқанд вилоятида бу кўрсаткич 1120 киши, Наманганда – 1268,

Тошкент шаҳрида – 1480 киши ва ҳ.к. Айни вақтда, Жиззах коллежларининг ҳар бирига 813, Сирдарёда 798 нафардан талаба тўғри келади.

Республикамизда жами 65 га яқин олий ўқув юртлари мавжуд бўлиб (6 таси хорижий мамлакатлар олий ўқув юртларининг филиаллари), уларда 253 минг талаба таҳсил олади. Тошкент шаҳрида жами олийгоҳларнинг деярли ярми жойлашган. Вилоятлар даражасида Самарқанд (6 та) ва Андижон (4 та) олдинда. Сурхондарё, Хоразм ва Сирдарёда фақат биттадан олий ўқув юрти мавжуд. Биргина Тошкент шаҳрида тахминан 103,2 минг олий ўқув юртлари талабалари бор, Самарқандда 22,2 минг, Фарғона вилоятида (Фарғона ва Қўқон шаҳарларида) 20,0 минг талаба ва ҳ.к. Энг паст кўрсаткич Гулистон ва Термиз университетларига тегишли – уларда 3,8 ва 6,4 минг нафардан талаба ўқийди.

Жами олий ўқув юртларининг 20 дан ортиқроғи университетлардир. Уларда 140 мингдан зиёд талаба таҳсил олади. Энг йирик университетлар Тошкент давлат техника университети, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент иқтисодиёт университети, Жаҳон тиллари, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетлари, Самарқанд давлат университети ва б. Ҳозирги вақтда деярли барча вилоятларда университетлар ташкил қилинган. Фақат Жиззах ва Навоий вилоятлари бундан мустасно, холос. Педогогика институтлари Нукус, Қўқон, Жиззах ва Навоий шаҳарларида жойлашган. Шунингдек, Тиббиёт академияси, темир йўллар ва автомобиль йўллар, молия инititутлари ҳам пойтахтда фаолият кўрсатишмоқда.

Соғлиқни сақлаш. Таълим тизими ва соғлиқни сақлаш ҳар қандай жамиятнинг икки асосий таянчидир. Айнан шу соҳалар ялпи ички маҳсулот кўрсаткичлари билан биргаликда мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланганлик даражасининг энг асосий индикаторлари ҳисобланиб, ҳар йили чоп эттириладиган Инсон тараққиёти якунларида қайд қилинади. Дарҳақиқат, жамият ҳолати аҳолининг маълумотлилик даражаси, бандлиги, унинг умумий ўлим кўрсаткичлари, болалар ва оналар ўлими, ўртача умр кўриш каби омиллар билан тавсифланади.

"Соғлом танда – соғлом ақл", дейишади. Бу хақ гап, чунки инсон учун, унинг баркамол ривожланиши учун, энг аввало, соғлиқ керак. Кўриниб турибдики, саломатлик ва таълим, маълумот олиш ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Айнан шу сабабдан ҳам республикамиз раҳбарияти аҳоли саломатлиги масалаларига устувор эътибор қаратмоқда.

01.01.2012-йил ҳолати бўйича Ўзбекистонда жами 6354 та амбулатория-поликлиника муассасалари бўлган. Уларнинг умумий қуввати (бир сменада қабул қилиш имконияти) ҳар 10 минг кишига 143,4 тага тенг. Бу жиҳатдан Тошкент шаҳридан ташқари Сирдарё вилояти кескин ажралиб туради. Ушбу кўрсаткич Тошкент ҳамда Бухоро вилоятларида ҳам юқори, Сурхондарё вилоятида эса энг паст, яъни 100 га ҳам етмайди. Шунингдек, амбулатория-поликлиника муасссалари билан

таъминланиш Қашқадарё ва Самарқанд вилоятларида ҳам қониқарли даражада эмас (7-илова).

Республикада жами 1180 та касалхоналар мавжуд; ҳар 10 минг аҳолига 47,3 бемор ўринлари (каравотлари) тўғри келади. Тошкент шаҳрини ҳисобга олмаганда, минтақалар ўртасидаги фарқ 1,58 ни ташкил этади. Бошқача қилиб айтганда, касалхоналар билан таъминланишда жуда катта ҳудудий тафовутлар кўзга ташланмайди; энг паст кўрсаткич Сурхондарё вилоятида (ҳар 10 минг кишига 36,1 та ўрин) ва энг юқори даража Наманганда – 54,3.

Мамлакат аҳолисига 80 мингдан ортиқ врачлар хизмат кўрсатишади. Ҳар 10 минг кишига 28 нафар врач тўғри келади ёки ҳар бир врач ўртача 350 кишига хизмат кўрсатади. Врачлар билан таъминланганлик Тошкент шаҳрида 81 киши, Бухоро вилоятида 32, Навоийда 30 киши ва ҳ.к. Шу билан бирга, мазкур вазият Жиззах ва Сурхондарё вилоятларида яхши эмас–ҳар 10 минг аҳолига атиги 18 тадан врач бор.

Ўрта тиббиёт ходимлари билан таъминланганлик республика бўйича, ҳар 10 минг аҳолига 108 киши ёки ҳар бир бундай ходим 94 кишига тиббий хизмат кўрсатади. Ўрта тиббий ходимлар билан ҳар 10 минг аҳолига ҳисоблаганда Тошкент шаҳрида - 135,5, Навоийда – 129,0, Бухоро вилоятида – 121,9 ва ҳ.к. Паст кўрсаткичлар Жиззах, Сурхондарё вилояти ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида қайд этилади (7-илова).

Ҳар 10 минг аҳолига ҳисоблаганда бир йилда биринчи марта аниқланган касалликлар республикада ўртача 4550-4600 ни ташкил этади. Қайд этилган ва касалхоналарга мурожаат этганлар сони Тошкент шаҳрида энг юқори. Бу кўрсаткич Навоий, Фарғона ва Хоразм вилоятларида ҳам анча юқори бўлган ҳолда, Сирдарёда у энг паст[1].

Республика соғлиқни сақлаш тизимига келажакда ҳам катта эътибор қаратилади. Хусусан, бу муаммо қишлоқ жойлар учун далзарб бўлиб, у яқин истиқболда "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили", "Мустаҳкам оила йили" Давлат дастурлари доирасида ҳал этилиб борилмоқда. Бу борада малакали кадрлар тайёрлаш, ижтимоий инфратузилмани янада ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирга вақтда юқори малакали врачлар Тошкент тиббиёт академияси ҳамда Андижон ва Самарқанд тиббиёт институтларида, Урганч, Нукус шаҳарларидаги Тошкент тиббиёт акдемисининг филиалларида, ўрта тиббиёт ходимлари республикамиздаги қатор тиббиёт коллежларида тайёрланмоқда.

Одатда, соғлиқни сақлаш тизимининг географияси 3 та асосий йўналишга ажратилади. Булар – соғлиқни сақлаш муассалари географияси, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш географияси ва аҳоли касалланиши географияси ёки нозогеография. Биринчи ва иккинчи йўналишларни

[1] Бу ерда касалхоналарга мурожаат қилганлар билан аҳолининг умумий касалланиш ҳолатини чалкаштирмаслик керак.

ҳудудий ташкил этишда аҳоли жойлашув тизими асос қилиб олинади ва тиббий хизмат кўрсатиш муассасалари поғонасимон жойлаштирилади. Бу ўринда айниқса қишлоқ врачлик пунктларининг аҳамияти катта, чунки айни шу муассаса аҳолига "яқин" туради. Қишлоқ врачлик пунктлари йирик қишлоқларда ёки бир-бирига туташ жойлашган, нисбатан унча катта бўлмаган "қишлоқ агломерацияларида" ягона тарзда ташкил этилади. Кўпинча, қишлоқ врачлик пунктлари қишлоқ фуқаролар йиғинларига тўғри келади. Қишлоқ туман марказларида эса туман касалхоналари, вилоят марказларида – вилоят касалхоналари жойлашган. Йирик шаҳарлар, жумладан, Тошкентда ихтисослашган беморхоналар ва бошқа юқори даражали тиббий муассасалар ташкил этилган.

Ушбу тизимнинг ривожланишида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ҳам ўрни сезиларли. Айниқса, стоматология хизмати, дорихоналар, шахсий клиника каби тиббиёт муассасалари бу борада муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Шунингдек, соғлиқни сақлаш тизими фармацептика саноати ривожланишини ҳам талаб этади. Бинобарин, сифатли дори-дармонларни тайёрлаш, мавжуд имкониятлардан фойдаланиш зарур. Чунончи, Сурхондарё, Наманган, Тошкент ва Самарқанд вилоятларида доривор ўсимликлар кўп. Биргина Сурхондарё вилоятида бундай ўсимликларнинг тахминан 36-38 фоизи жойлашган. Маҳаллий доривор ўсимликлардан фойдаланиш, шу билан бирга, анъанавий халқ табобатининг ривожланиши ҳам соғлиқни сақлашда аҳамиятли ҳисобланади.

Рекреация ва туризм. Рекреация, яъни саломатликни тиклаш ва, умуман, чарчоқни чиқариш, дам олиш, соғлиқни сақлаш тизими билан боғлиқ. Шу билан бирга, бу соҳанинг ривожланишига аҳолининг бўш вақти, молиявий ҳолати каби омиллар ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Республикамизда рекреация имкониятлари анча кенг. Айниқса Тошкент вилоятининг Оқтош, Чорбоғ, Наманган вилоятининг Чортоқ, Фаргона вилоятининг Олтиариқ, Чимён, Рапқон, Бухоронинг Ситораи Моҳи Хосса, Самарқанд вилоятининг "Нагорная", Жиззах вилоятининг Зомин, Қашқадарёнинг Қашқадарё ва Мироқи, Сурхондарёнинг Хўжаикон, Омонхона, Тошкент шаҳрининг Чинобод, Семашко ва бошқа қатор сиҳатгоҳлари катта аҳамиятга эга.

Мамлакатимизда даволаниш имкониятларига эга бўлган 150 га яқин сиҳатгоҳ ва пансионатлар мавжуд. Болалар сиҳатгоҳлари (санаториялари) 30 га яқин, санатория-профакториялар 50 дан ортиқ, дам олиш уйлари ва пансионатлар 20 дан зиёд, туристик базалар 143 та. Ушбу имкониятлардан кенг миқёсда фойдаланиш, тегишли инфратузилма ва рекламанинг ривожланиши яхши натижалар беради.

Рекреация билан туризм бир-бири билан яқиндан боғлиқ; саёҳат қилиб дам олиш, ҳордиқ чиқариш ҳам, дам олиб туриб қисқа муддатли саёҳатлар қилиш ҳам кишига маънавий бойлик, хуш кайфият ва тан-

сиҳатлик бағишлайди. Ўзбекистонда маҳаллий ва халқаро туризмни ривожлантириш учун имкониятлар катта. Самарқанднинг Шоҳи Зинда, Регистон, Гўри Амир, Бибихоним мадрасасаси, Бухоронинг Лаби Ҳавз, Арк, Минораи Калон, Баховутдин Нақшбанд, Исмоил Сомоний каби обидалари, мадраса ва зиёратгоҳлари, Сурхондарёнинг ат-Термизий, Чилдухтарон ва бошқа қадимий жойлари, Тошкентнинг Кўкалдош мадрасаси, диний ва ҳозирги замонавий ҳашаматли бинолари, Самарқанд вилоятининг Маҳдуми Аъзам, Имом Бухорий мажмуаси, Тошкент вилоятининг Занги-ота мақбараси, Хиванинг Ичан-қалъаси, Қорақалпоғистоннинг Султон Увайс-бобо мажмуаси кабилар диний туризм ривожланишининг муҳим объектлари саналади.

Бундай шароитлар Қўқон, Марғилон, Андижон, Наманган, Қарши, Шаҳрисабз, Нукус ва бошқа шаҳарларда ҳам мавжуд. Шунингдек, республикамиз қишлоқ жойларида агротуризм ва экотуризмни кенг миқёсда ривожлантириш мумкин. Ажойиб тоғ ва чўл ландшафтлари, воҳа ва водийлар, кўплаб қадамжо ва зиёратгоҳлар, балиқли кўллар, чинорлар, ғорлар ва бошқа жонли ва жонсиз табиат мўжизалари ҳар қандай сайёҳни бефарқ қолдирмайди. Бундай жойлар мамлакатимизнинг кўпгина қишлоқ туманларида бор. Асосий мақсад – бой имкониятлардан самарали фойдаланиш, республикамизнинг бу борадаги имижини кўтариш, миллий иқтисодиётимизга катта даромад келтириш, уни жаҳон ҳамжамиятида маълуму машҳур қилишдан иборат бўлмоғи зарур.

Республикамиз ижтимоий ҳаёти, унинг ҳудудий ташкил этишда санъат, маданият, спорт ва бошқа соҳаларнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Жумладан, қўшиқчилик, мусиқа санъати, сухандонлик, аския мамлакатимизнинг турли ҳудудларида ўзгача ривожланган. Уларнинг географиясида Андижон ва Хоразм ансамбллари, Бойсун фолклор ансамбли, Сурхон бахшилари, Самарқанд шаҳрида ўтказиладиган "Шарқ тароналари" халқаро кўриги, Тошкент ва Бухоро санъаткорлари кўзга яққол ташланади. Маданият географиясида эса қатор-қатор музейлар, театр ва кинохоналар юртимизнинг турли хил шаҳар ва марказларида мавжуд.

Ҳалқимизнинг спорт соҳасидаги ютуқлари ҳам тобора ортиб бормоқда. Андижон боксчилари, Самарқанд баскетболчилари, Қарши аёл футболчилари, Денов полвонлари, Тошкент шаҳматчилари ва гимнастлари, Бухоро курашчилари нафақат республикамизда, балки халқаро миқёсда ҳам Ўзбекистон байроғини баланд кўтармоқдалар.

1.8. Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар

Транспорт макроиқтисодиётнинг асосий тармоқларидан бири, иқтисодиётнинг қон томири, ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади. У ишлаб чиқариш билан истеъмолни боғлаб, ижтимоий-иқтисодий ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайди.

Таъкидлаш лозимки, транспорт соҳаси саноат ва қишлоқ хўжалигига нисбатан географияда кам ўрганилган ёки ўрганилаётган йўналиш эканлиги билан ажралиб туради. Ваҳоланки, транспортсиз ҳеч нарсани тасаввур қилиб бўлмайди, чунки транспорт ҳаракат, масофани кесиб ўтиш, у ёки бу нарсани (юк, йўловчи, ахборот) ташиш, жўнатиш демакдир. Иқтисодий географияда транспорт линиялар, йўл, йўлаклар сифатида унинг қолган объектларини – ареал, тугун ва марказларни боғлаб туради. Транспорт тўри ва тизими ҳар қандай ҳудуднинг ривожланганлик, ўзлаштирганлик кўрсаткичи, ҳудудий меҳнат тақсимотини амалга оширувчи, иқтисодий район ва ишлаб чиқариш мажмуаларнинг шакллантирувчи муҳим омилидир. Қолаверса, "арзон", "қиммат", "қулай", "ноқулай" тушунчаларининг заминида транспорт омили ётади, транспорт географик ўрин эса иқтисодий географик ўриннинг асл моҳиятини акс эттирувчи асос ҳисобланади.

Одатда, транспорт деганда унинг қуйидаги жиҳатларига эътибор қаратилади:

1. Транспорт – бу восита, харакатлантирувчи куч;

2. Транспорт –хўжалик тармоғи;

3. Транспорт, аниқроғи транспорт йўллари – бу ишлаб чиқариш инфратузилмасининг етакчи тармоғи, хўжалик тармоқлари ва аҳолининг жойлашувида муҳим омил (йўли яхши мамлакат бой бўлади, бой мамлакатларнинг йўллари эса ҳаммавақт ҳам яхши бўлавермайди);

4. Транспортнинг узатувчанлик, боғловчилик функцияси борлиги сабабли, у алоқа тизими билан жуда яқиндан алоқадор, бинобарин, алоқа тизимидаги янги ўзгаришлар (теле-радио алоқалари, интернет ва б.) анъанавий транспорт тармоқларининг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади.

Ўзбекистоннинг Марказий Осиёнинг қок ўртасида жойлашганлиги, унинг транспорт географик хусусиятини, ўрнини ҳам белгилаб беради. Дарҳақиқат, республикамизнинг бундай транспорт географик ўрни, унинг марказийлигини, кесувчанлигини (яъни транзитлигини) акс эттиради, шу билан бирга, мамлакатимизнинг Жаҳон океанидан узоқда, ичкарида жойлашганлигини билдиради.

Қадимда, республикамизнинг ҳозирги ҳудудида куруқлик транспорти, аниқроғи карвон йўллар яхши ривожланган бўлган. Хусусан, унинг Буюк ипак йўлида жойлашганлиги юртимизда савдо, маданият, ҳунармандчиликнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган. Темир йўллар эса бу ерда XIX асрнинг охирида ва XX аср бошларида қурилган. Булар Каспий орти темир йўли, яъни ҳозирги Туркманбоши (Красноводск) – Андижон ҳамда Оренбург – Тошкент йўлларидир. Кейинчалик бошқа маҳаллий ва халқаро йўллар ҳам қурилди, айниқса Қуйи Амударё йўналишида барпо этилган темир йўллар, масалан Қўнғирот, Бейнау – Макат – Александров Гай (Саратов обл.) муҳим аҳамият касб этди.

Бироқ, республикамиз транспорт тўри унинг турли ҳудудларини боғлаш нуқтаи назаридан ягона тизимни ташкил этмасди. Шу боис, мустақиллик йилларида ***транспорт хавфсизлигига*** ҳам жиддий эътибор қаратилди, қисқа муддат мабойнида Учқудуқ – Мискин – Нукус, Тошғузар – Бойсун – Қумқўрғон темир йўллари қурилиб ишга туширилди. Натижада, ҳозирги кунда Қуйи Амударё минтақаси ва Сурхондарё вилоятига бориш учун аввалгидек Туркманистон ҳудуди орқали юриш талаб этилмайди. Темир йўлларни электрлаштириш, тез юрар йўналишларни жорий қилишда ҳам ютуқларимиз талай (масалан, Тошкент – Самарқанд оралиғида қатнайдиган "Афросиёб", Тошкент – Бухоро, Тошкент – Қарши йўналишларидаги поездлар). 2016-йилда Фарғона водийси ҳам Қамчиқ давони орқали темир йўл билан боғланади. Ҳозирги вақтда, республика темир йўлларининг электрлаштирилган даражаси 35 %. Яқин йилларда бу кўрсаткич 1,5 мартага ошади, Жумладан, Мароқанд – Қарши темир йўли электрлаштирилади.

Автомобиль йўлларини қуриш ҳам мамлакатимиз иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишидир. Шу боис, магистраль йўлларни қайта қуриш, таъмирлаш, йўлбўйи инфратузилмаси ва йўл бўйи иқтисодиётини ривожлантириш катта аҳамиятга эга. Шу билан бирга, транспортнинг бошқа турлари – ҳаво, қувур (трубопровод) транспорти ҳам ривожланиб бормоқда. Республикамиз пойтахти ҳамда Урганч, Навоий, Самарқанд, Бухоро шаҳарларида халқаро аэропортлар қурилган.

Транспортнинг асосий функцияси юк ва йўловчи ташиш 1996 ва, хусусан, 2003-йилларгача ҳар хил ўзгариб борди, ўсиш – пасайиш кўрсаткичлари бир - бирини алмаштириб турди. 2004 йилдан бошлаб эса бу кўрсаткичлар мунтазам равишда ўсиб бормоқда. Масалан, 2013-йилда юк ташиш 2012-йилгига нисбатан 104,4 фоизга, йўловчи ташиш 104,2 фоизга ортган.

Кўрилаётган соҳада 170 минг киши ишлайди, бу бутун иқтисодиёт тизимида банд бўлганларнинг 3,7 фоизини ташкил қилади. Транспортни ривожлантириш учун ажратилган инвестиция ҳажми 30,0 фоизга яқин (2005-йилда 15,7 %га тенг бўлган). Кўриниб турибдики, мамлакатимиз раҳбарияти транспорт тизими, транспорт мустақиллиги ва хавфсизлигига катта эътибор қаратмоқда.

2013-йилда Ўзбекистонда транспортнинг барча турлари орқали 1387,3 млн тонна юк ташилган. Бу 2005-йилга қараганда 1,6 мартадан кўп демакдир. Жами ташилган юкнинг 90,6 фоизи биргина автомобиль транспорти зиммасига тушади. Қолган транспорт турларининг бу борадаги кўрсаткичлари анча паст. Ортда қолган йилда 6988,0 млн киши йўловчи сифатида ташилган (2005-йилга нисбатан 1,7 марта кўп), унинг 98,2 фоизи автомобиль транспортига тўғри келади. Юк ва йўловчи ташишда хусусий тадбиркорликнинг салмоғи катта. Автомобиль транспорти юк

айланмасининг умумий ҳажмида хусусий юк ташувчилар ҳиссаси 72,1 фоизга тенг. Йўловчилар ташишда бу кўрсаткич янада юқори.

Ўзбекистонда умумий ижтимоий фойдаланишда бўлган темир йўллар узунлиги 43 минг км, ҳар 10 минг кв км майдонга зичлик 94,2 км ни ташкил қилади[1]. Табиийки, ҳудуди катта минтақаларда темир йўллар узунлиги ҳам катта. Масалан, Қорақалпогистонда у 844 км, Навоий вилоятида 469 км ва ҳ.к. Айни вақтда, майдони кичик Андижон ва Сирдарё вилоятларида темир йўллар узунлиги анча оз. Умумий қонуният аҳоли кўплиги ва йўллар зичлиги ўртасидаги нисбатда кўзга ташланади. Фикримизнинг исботи сифатида Андижон ва Фарғона, Хоразм ёки Сирдарё вилоятларидаги кўрсаткичларни келтириш мумкин. Бу фикрни энг паст зичликка эга бўлган Навоий ва Бухоро вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасидаги вазият ҳам тасдиқлаб беради (8-иловага қаранг).

Қаттиқ қопламали автомобиль йўллари узунлиги республикамизда 42,0 минг км ёки темир йўлларга нисбатан 10 марта зиёд; зичлик ҳар 1000 кв км майдонга 92,8 км – бу кўрсаткич ҳам деярли 10 баробар ортиқ. Шу ўринда аҳоли географияси ва автомобиль йўллари зичлиги ўртасидаги қонуниятни яна бир бор таъкидлаш ўринли. Маълумотларга қараганда, энг юқори автойўллар зичлиги аҳоли зичлиги энг юқори бўлган Андижон ва Фарғона вилоятларида кузатилади. Бу ҳолат Наманган, Хоразм ва Сирдарё вилоятларида ҳам анча юқори, чўллик минтақаларда эса у жуда паст.

Таниқли рус олими Н. Н. Баранский фикрича, йўллар ва шаҳарлар ҳар қандай ҳудуднинг иқтисодий асосини ("қовурғасини") ташкил қилади. Чиндан ҳам, айни улар биргаликда жойнинг иқтисодий салоҳиятини, географик жиҳатдан ўзлаштирилганлик даражасини ёки, бошқача қилиб айтганда, иқтисодиётининг **"географик геометриясини"**, иқтисодий географик асосини ўзида акс эттиради. Мамлакатимиз иқтисодий харитасида бундай ўзига хос геометрик шакллар вужудга келган. Улар жумласига Самарқанд (Жума) – Бухоро (Когон) – Қарши (Қашқадарё ст.), Сирдарё – Жиззах – Ховос учбурчаклари, Фарғона халқаси (Қўқон – Наманган – Андижон – Маргилон – Қўқон) кабилар киради. Баъзан, бу йўналишларда темир ва автомобиль йўллар биргаликда жойлашган бўлиб, улар биргаликда ҳудудни янада мустаҳкамроқ бирлаштиради ("михлайди").

Бундай шаклларнинг айримлари трансчегаравий бўлиб, улар қўшни, ҳудуди туташ бўлган давлатларни ҳам боғлайди. Масалан, табиий географик миқёсдаги Фарғона халқаро ҳалқаси Хўжанд ва Ўшни ҳам бирлаштиради ёки Газўчоқ – Урганч – Дошҳовуз, Тахиатош (Нукус) ҳалқаси ҳам шунга ўхшаш геосиёсий моҳият касб этади. Туркманистон

[1] Мамлакатимизда темир йўл транспортининг ривожланиши ва бошқарилиши "Ўзбекистон темир йўллари" Миллий компанияси орқали амалга оширилади.

билан туташ бўлган Ўзбекистон ҳудудларида Туркманобод – Питнак – Учқудуқ – Навоий "трапецияси" ҳам кўзга ташланади. Қорақалпоғистонда Тўрткўл – Нукус – Қўнғирот – Чимбой "конуссимон" темир йўли ушбу минтақа табиий-иқтисодий имкониятларидан фойдаланишда аҳамиятга эга. Автойўллар географиясида эса Самарқанд – Ғузор – Шаҳрисабз – Самарқанд ҳалқаси йўловчилар ташишда катта ўрин тутади.

Юқоридаги йўлларнинг янада ривожланиши, темир йўл тугун ва мажмуаларининг шаклланиши иқтисодий географик жиҳатдан муҳим ҳисобланади. Хусусан, нисбатан бир-бирига яқин жойлашган анча йирик шаҳарлар ўртасида магистраль кўринишда, интенсив қатновли йўл ва йўлаклар (каридорлар) бу борада янада аҳамиятлидир. Сабаби, ҳар қандай йўл унинг таъсир зонасида бўлган табиий бойликларни ўзлаштиришга, ички ҳудудларга маданият янгиликларини олиб киришга, ўсиш қутб ва марказларнинг вужудга келишига асос бўлиб хизмат қилади. Худди шу фикрни 223 км масофада барпо этилган (2007-йил) Тошгузор – Бойсун – Қумқўрғон темир йўли яқин келажакда исботлаб беради.

2013-йил якунларига кўра, темир йўллар орқали тахминан 60 млн тонна юк ва 15,0 млн йўловчи ташилган. Йўловчиларни ташиш айланмаси сўнгги 8 йилда 1,9 мартага кўпайган. Минтақалар миқёсида юк ташишда Тошкент, Навоий ва Фарғона вилоятлари кўзга ташланса, йўловчи ташишда Тошкент минтақаси кескин ажралиб туради. Темир йўлларда ташилган юкларнинг деярли ¼ қисмини нефть ва нефть маҳсулотлари, 20-22 фоизини қурилиш материаллари, 10 фоиздан кўпроғини цемент, 5 фоизга яқинини кўмир ташкил этади.

Автомобилларда 1156 млн т. юк ва 6280 млн йўловчи ташилган. Юк ташишда юқорироқ кўрсаткичлар Хоразм, Фарғона ва Сурхондарё вилоятларида қайд этилади, автобусларда йўловчи ташиш бўйича эса, энг аввало, пойтахт – Тошкент ҳамда Фарғона вилоятлари олдинда. Айни пайтда автомобилларда юк ташиш Жиззах, Бухоро, Андижон ва Наманганда, йўловчилар ташиш Жиззах ва Навоий вилоятларида суст ривожланган (8-илова).

Юқорида қайд этилганидек, республикамизда қувур ва ҳаво транспорти ҳам ривожланиб бормоқда. "Ўзбекистон ҳаво йўллари" Миллий компанияси асосан йўловчилар ташишда катта аҳамият касб этса, қувур транспорти орқали кўпроқ газ жўнатилади (бир йилда 60 млн т. юк ташилади). Республикамизда жами магистраль қувурларнинг узунлиги 14,3 минг км бўлиб, унинг деярли 99 фоизи газ қувурларидир.

Транспорт нафақат мамлакат ичидаги вазифаларни бажаради, унинг **ташқи иқтисодий алоқаларни** амалга оширишда ҳам аҳамияти катта. Бу алоқаларда, хусусан юк ташишда, ички транспортдан фарқли ўлароқ, темир йўл транспорти етакчилик қилади. Турли хил юкларни ҳар хил йўналишларда ташишда Ангрен терминали ва, айниқса, Навоий шаҳри

аэропорти негизида ташкил этилган эркин иқтисодий-индустриал зонанинг ўрни катта.

Мустақиллик йилларида республикамизнинг ташқи савдо айланмаси 2063 млн АҚШ долларидан (1991 й.) 28895 млн долларга (2013 й.) етди[1]. Тадрижий ўзгаришлар динамикаси шуни кўрсатадики, миллий иқтисодиётнинг дастлабки шаклланиш даврларида, ишлаб чиқаришнинг пасайиб бориш жараёнида, яъни 1996 йилгача ташқи савдо айланмаси ўсиб борган. Жумладан, у 1992-йилда олдинги йилга нисбатан бирданига 2,2 баробарга ортган, сўнгра ўсиб бориб, 1997-йилдан пасайиш кўрсаткичларини намоён этган. 2002 йилда республика ташқи савдо айланмасининг ҳажми 5700 млн АҚШ долларига тушиб қолган, ваҳоланки у 1996-йилда 9311 млн долларга етган эди. 2003-йилдан ҳозирги давргача ташқи савдо айланмаси турли суръатларда кўпайиб борган. У 2006-йилда 2002 йилга нисбатан деярли 2 мартага ошган ва кейинги 4 йил давомида бу кўрсаткич яна 2 баробарга кўпайган.

Ташқи савдо айланмасининг таркибий тузилиши ҳам йиллар мобайнида бир хил бўлмаган. 1996-1997-йилларда у манфий нисбатга, яъни манфий сальдога эга бўлга ҳолда, қолган йилларда товар алмашув мунтазам равишда мамлакатимиз фойдасига ҳал бўлган. Экспорт ҳажми 1995-2013-йилларда 3,8 мартага кўпайган бўлса, импорт бу даврда 3,0 мартага ошган. Демак, бу борадаги жараённи асосан экспорт белгилаб бермоқда. Импортни экспорт билан қоплаш даражаси сўнгги йилларда 148-150 фоиз бўлган.

Экспорт таркибида (жами 15087 млн АҚШ доллари) ҳам баъзи ўзгаришлар кузатилмоқда, жумладан, пахта хом ашёси, яъни пахта толасининг бу борадаги улуши пасайиб, унинг ўрнига машиналар ва бошқа маҳсулотларни экспорт қилиш, шунингдек, турли хил хизматларнинг улуши ортиб борган[2]. 2013-йилда жами экспорт ҳажмининг 17,7 фоизи пахта толасига (1990 й.-59,7 %, 2000 й.-27,5 %), 31,1 фоизи энергия манбалари ва нефть маҳсулотларига, 9,8 фоизи озиқ-овқат маҳсулотларига тўғри келди. Машина ва ускуналарнинг улуши 5,5 %, қора ва рангли металлар – 6,3 %, кимё ва ундан тайёрланадиган маҳсулотлар – 4,0, хизматлар 16,2 фоизга тенг.

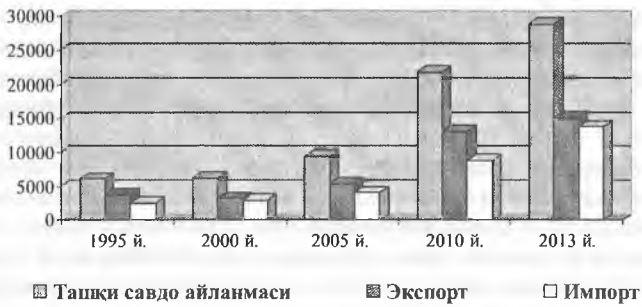
Импортда (жами 13807 млн доллар) машина ва ускуналар кескин ажралиб туради: уларнинг ҳиссасига жами импорт қилинган товар ва хизматларнинг 44,1 фоизи тўғри келади (1990 й.-12,1 %, 2000 й.-35,4 %, 2009-йилда 56,5 %). Кейинги ўринда кимё ва ундан тайёрланадиган маҳсулотлар (14,3 %), учинчи ўринда озиқ-овқат маҳсулотлари туради (9,7 %). 1990 йилда озиқ-овқат маҳсулотларининг жами импортдаги улуши 48,9 ва 2000 йилда 12,3 фоиз бўлган.

---

[1] 2013 йилда экспорт ҳажми 10,9 фоизга кўпайди, ижобий савдо 1 миллиард 300 млн АҚШ долларини ташкил этди.

[2] 2013 йилда умумий экспорт ҳажмининг 72 фоизини тайёр товарлар таъминлаган.

4-расм. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо айланмаси (млн АҚШ долларида)

Умуман олганда, замонавий технологиялар, машина ва асбоб ускуналарнинг кўпроқ келтирилиши (японлар учун балиқ эмас, балки қармоқ муҳимроқ ҳисобланади) маъқулроқ. Чунки, ташқи савдо айланмасининг бундай таркибий нисбати келажак ишлаб чиқариш учун мустаҳкам замин ясайди. Шу нуқтаи назардан истеъмол молларини, хусусан енгил ва озиқ-овқат маҳсулотларини ўзимизда, ҳеч бўлмаганида маҳаллий эҳтиёжни қондириш даражасида ривожланиши талаб этилади. Айтиш жоизки, мамлакатимизда олиб борилаётган сиёсат, жумладан, ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш ("локализация"), инвестиция сиёсати ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожланиши ҳам айни шу мақсадларни кўзлайди.

Ўзбекистон Республикаси жаҳоннинг қатор мамлакатлари билан ташқи иқтисодий алоқаларни амалга оширмоқда. Умумий қонуният шундан иборатки, агар авваллари МДҲ мамлакатлари билан алоқалар бирмунча заифроқ бўлган бўлса, бугунги кунга келиб уларнинг улуши кўтарилиб бормоқда. Масалан, 1995-йилда Ўзбекистон ташқи савдо айланмасининг умумий ҳажмида МДҲ мамлакатларининг ҳиссаси 38,4, шу жумладан экспортда 34,5 ва импортда 45,5 фоиз бўлган ҳолда, бу кўрсаткичлар 2013-йилда, мос равишда 42,6; 47,4 ва 37,4 фоизни ташкил этган[1].

Мамлакатимиз ташқи савдо алоқаларида Россия биринчи ўринда туради. Хитой Халқ Республикаси, Қозоғистон, Корея Республикасининг ҳам улуши катта. Бошқа давлатлар орасида бироз Туркия, Афғонистон, Эрон, Украина, Германия, Буюк Британия ажралиб туради. Қолган мамлакатларнинг бу борадаги иштироки жуда суст.

Республикамиз ташқи савдо айланмасининг шаклланишида барча минтақаларнинг иштироки бир хил эмас. Ўзбекистон ташқи савдо

[1] Мустақилликнинг дастлабки йилларида, хусусан 1991-1992 йилларда собиқ Иттифоқ республикалари билан деярли ташқи савдо муносабатлари олиб борилмаган.

айланмаси ҳажмининг 33,5 фоизини биргина Тошкент шаҳри таъминлайди (экспортда 22,7 %, импортда 45,3 %). Иккинчи ўринда Тошкент вилояти туради: 11,3; 10,8 ва 11,8 %. Шундай қилиб, Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти зиммасига мамлакатимиз ташқи савдо алоқаларининг 44,8 фоизи тўғри келади (импортнинг 57,1 %). Қолган минтақалар орасида Андижон вилоятининг иштироки фаолроқ: ушбу ҳудуд улушига республика ташқи савдо айланмасининг 10,0 фоизи, экспортнинг 5,9, импортнинг 14,4 фоизи мос келган (2013 й.).

Юртимиз экспорт салоҳиятини оширишда чет эл инвестицияларининг жалб қилиниши, минтақаларда қулай инвестиция муҳитини шакллантириш катта аҳамиятга эга. 2013-йил маълумотлари бўйича, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар Ўзбекистон Республикаси жами экспортининг 17,5 фоизини беради. Табиийки, бу борада уларнинг импортдаги улуши анча юқори – 39,2 % ва шундай бўлиши ҳам керак.

Албатта, реал воқеликда барча ҳудудларнинг мамлакат ташқи савдосини ривожланиши, унинг инвестиция ва экспорт салоҳиятини оширишдаги иштирокини мутлақо бир даражада бўлиши қийин ва бу ҳеч қачон бўлмайди. Бироқ, асосий юкни фақат 2 ёки 3 минтақа "тортишини" ҳам ижобий баҳолаш ножоиздир.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар экспортини яна юқорида қайд этилган ҳудудлар, яъни Тошкент шаҳри ва вилояти, Андижон беради. Импортнинг ҳам асосий қисм Тошкент шаҳрига, Андижон, Тошкент ва Самарқанд вилоятларига тўғри келади. Айни пайтда, экспортда Сирдарё, Жиззах ва Хоразм, импортда Жиззах ва Сурхондарё вилоятларининг ҳиссаси ниҳоятда паст. Бинобароин, энг аввало мазкур вилоятлар инвестиция муҳитини яхшилаш, бу борадаги жозибадорлигини ошириш талаб этилади. Шу нуқтаи назардан, транспорт ва бошқа инфратузилма соҳаларининг ривожланиши ҳам муҳим аҳамиятга эга.

ИККИНЧИ ҚИСМ

2.1. Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва иқтисодий районлари.

Иқтисодий географик тадқиқотлар икки *таркиб*, яъни тармоқлар таркиби билан ҳудудий таркибнинг уйғунлашувини, биридан-иккинчисига ўтган ҳолда таҳлил қилишни назарда тутади. Бу эса, меҳнат тақсимотининг ижтимоий ва ҳудудий шакллари билан боғлиқ. Умуман олганда, ***ҳудудий таркиб, ҳудудий тизим, ҳудудий бирикма ёки мажмуа иқтисодий ва ижтимоий география фанининг таянч иборалари*** ҳисобланади. Тизим-таркиб нуқтаи назардан ҳар қандай объект алоҳида қисм ёки бўлаклардан, яъни таркибдан ташкил топади, бу қисмлар эса унинг бутлиги ва бутунлигини таъминлайди. Шу ўринда таркибнинг ҳам ўзига хос тизим эканлиги, бироқ қуйи даражадаги тизимлиги, унинг ҳам яна "таркибчалардан" иборатлигини унутмаслик лозим.

Ҳудудий таркиб турлича бўлади. Масалан, Ўзбекистон иқтисодиётини географик томонлар – шимол, жануб, ғарб ва шарқ миқёсида ёки ҳавза принципи асосида (Амударё ва Сирдарё ҳавзалари) таҳлил қилиш мумкин. Шунингдек, уни геоморфологик ва табиий-хўжалик районлар жиҳатдан текислик ва тоғ – тоголди ҳудудлари бўйича, чўл, воҳа ва водийлар миқёсида ҳам кўрса бўлади. Демак, кўриниб турибдики, таркиб, яъни яхлит тизимнинг узвий қисми "горизонтал" ҳолатда ҳам турлича бўлар экан. Бироқ, иқтисодиётни бошқариш, статистик маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш жиҳатидан маъмурий таркиб анча афзалликларга эга. Шунинг учун ҳам маъмурий бирликларнинг тўғри ташкил этилганлиги, уларнинг барқарор ва ўзгармаслиги катта амалий аҳамиятга эга.

Ҳусусан, ижтимоий-иқтисодий ривожланишни тўлақонли амалга ошириш, уни бошқариш ва мониторингини олиб бориш, бу борада концепция, стратегия ва башоратларни ишлаб чиқиш *вилоят* миқёсида қулайдир. Айнан уларни минтақавий иқтисодиёт ва иқтисодий география фанлари нуқтаи назаридан шартли равишда, энг аввало, бу номдаги анъанавий табиий географик тушунчадан фарқ қилувчи *минтақа* сифатида қаъбул қилиш мумкин. Қолаверса, республиканинг минтақавий сиёсати ҳам кўпроқ шу доирада олиб борилади.

Ўзбекистоннинг асосий маъмурий бирликлари майдони ва демографик салоҳияти бўйича бир-биридан кескин фарқ қилади. Бу ерда географик қонуният шундан иборатки, вилоят майдони қанча катта бўлса, демак билингки, одатда, бундай жойларнинг табиий шароити хўжалик юритиш учун унча қулай эмас. Мамлакатимизнинг энг йирик минтақаси – Қорақалпогистон Республикасининг майдони энг кичик ҳудудни эгаллаган Сирдарё ёки Андижон вилоятидан 38,7 марта катта. Худди шундай, Навоий вилояти ҳам жуда кенг майдонни (111.0 минг кв км ёки республика ҳудудининг ¼ қисми) эгаллайди, учинчи ўринда яна бир чўллик минтақа – Бухоро вилояти туради.

Аҳоли сони бўйича фарқ унча катта эмас, атиги 4,4 мартага баробар ёки, бошқача қилиб айтганда, Ўзбекистонда аҳоли сонига кўра энг йирик Самарқанд вилояти (3412,8 минг киши) энг кичик – Сирдарё вилоятидан (757,1 минг киши) шунчалик даражада катта. Бу жиҳатдан иккинчи ўринда Фарғона, учинчи ўринда Қашқадарё вилоятлари туради. Шунингдек, Андижон, Тошкент вилоятларининг ҳам демографик сиғими анча юқори; республика пойтахти – Тошкент шаҳрида 01.01.2014-йилда 2351,8 минг киши қайд этилган.

Бошқа шароитлар бир хил бўлган ҳолда, маъмурий-ҳудудий бўлинишни илмий асосланган ***иқтисодий районлаштириш*** асосида олиб бориш мақсадга мувофиқ. Шу билан бирга, мавжуд ички маъмурий-ҳудудий тузилмани тез-тез ўзгартириб бориш, бу борада ҳар хил "географик ўйинларга" йўл қўйиш яхши оқибатларга олиб келмайди. Бинобарин, бундай бирликлар мумкин қадар тўғри ажратилган ва турғун бўлишлари керак.

Иқтисодий районлаштириш иқтисодий географиянинг, "район" тушунчаси умуман география фанининг бирламчи, бош тушунчасидир. Районсиз, бир жойдан иккинчи жойнинг фарқисиз, ҳудудий тафовутсиз география фанининг ўзи ҳам бўлмайди. Бироқ, катта илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган иқтисодий районлаштиришни фақат собиқ Иттифоқ мафкураси билан, унинг режалаштириш сиёсати билан боғлаш нодурустдир. Сабаби, иқтисодий районлар ҳудудий меҳнат тақсимотининг натижаси сифатида объектив мавжуддир. Бундай районлар Чор Россиясида ҳам, ҳозирда бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиб бораётган қатор давлатларда ҳам мавжуд.

Ҳудудий меҳнат тақсимоти, янги ерларни ва табиий ресурсларни ўзлаштириш, ҳудудлар доирасида иқтисодий ихтисослашувнинг ўзгариб бориши, янги йўллар, ўсиш қутб ва марказларининг шаклланиши, бизнинг назаримизда, *иқтисодий географик жараёндир.* Ушбу жараён натижасида вужудга келган турли катталикдаги ва йўналишдаги иқтисодий районлар, уларнинг ўзаро нисбати ва муносабати, иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби *иқтисодий географик вазиятни* англатади. Бу ерда жараён ҳам, вазият ҳам давр ва макон миқёсида ўзгариб туради.

Содда қилиб айтганда, бир-биридан фарқ қилиб турувчи ҳар қандай ҳудуд райондир. Шу боис, районлар тизими ёки иерархияси, районларни райончалардан ташкил топиши тўғрисида сўз юритиш мумкин. Районлар юқорилашган сари сиёсий аҳамиятга, қуйилашган сари эса ижтимоий аҳамиятга эга бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси, энг аввало, жаҳон ҳамжамиятининг мустақил субъекти, геосиёсий тузилмасининг бир қисми ҳисобланади ва, шу билан бирга, бу ерда иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш масаласи ҳам, мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ҳам устувор мазмун касб этади. Маъмурий бирликлар, жумладан, вилоятлар, қишлоқ туманлари ижтимоий-иқтисодий, қишлоқ

фуқаролар йиғинлари эса кўпроқ халққа (оммага, жамоага) бевосита яқин бўлган кундалик ижтимоий муаммолар билан шуғулланадилар.

Иқтисодий район, баъзан уни иқтисодий географик район деб ҳам аташади (бизнингча, бу тўғри эмас, чунки ҳар қандай район жойни, ҳудудни, демак, географияни англатади), асосан қуйидаги омиллар таъсирида шаклланади:

- ҳудуднинг яхлитлиги, унинг географик ўрни;
- хўжалигининг ихтисослашуви;
- район ҳосил қилувчи марказларнинг мавжудлиги;
- табиий шароити ва табиий ресурслари;
- транспорт ва бошқа инфратузилманинг ривожланганлиги;
- демографик вазияти ва меҳнат ресурслари;
- жойнинг тарихий ривожланиш ҳусусиятлари ва бошқалар.

Ҳар қандай иқтисодий районда 3 гуруҳ тармоқлар ривожланган бўлиши керак: 1) район ҳосил қилувчи ихтисолашган тармоқлар; 2) биринчи гуруҳ билан боғлиқ ва уларга хизмат қилувчи тармоқлар; 3) маҳаллий, яъни ички эҳтиёжларни қондирувчи хўжалик тармоқлар. Мазкур гуруҳларга мансуб иқтисодиёт тармоқлари турли районларда турлича бўлиши мумкин. Энг муҳими, улар ўртасида мутаносиблик бўлиши шарт. Шу нуқтаи назардан, район хўжалигини ҳам ўзига хос ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси шаклида эътироф этса бўлади.

Иқтисодий районларнинг илмий-амалий аҳамияти, энг аввало, уларнинг маъмурий-ҳудудий бўлинишни ташкил этишда, минтақавий сиёсатни амалга оширишда, шунингдек, ўқув жараёнида – мамлакатнинг иқтисодий географиясини тизим-таркиб ёндошув асосида ўрганишда ўз аксини топади. Айтайлик, Ўзбекистон иқтисодий географиясини фақат унинг хўжалик тармоқлари бўйича ўрганиш амалда иқтисодий географик таъриф ҳисобланмайди, сабаби – бу ерда ҳудудий ёндошув йўқ. Шу боис, ҳар қандай ҳудуднинг иқтисодий географик тавсифини тахминан 55-60 фоизи ҳудудий қисмдан иборат булмоғи даркор.

Ўзбекистонда иқтисодий районлаштириш масалалари билан, хусусан, ўтган асрнинг 50-60-йилларидан бошлаб шуғулланиб келинган. Ушбу муаммо таниқли олимлар В.М.Четиркин, К.Н.Бедринцев, Н.Г.Цапенко, З.М.Акрамов ва бошқалар томонидан ўрганилган. Шу ўринда қайд этиш жоизки, республикамизда турли даврларда иқтисодий районлар турлича миқдорда ажратилган ва дастлаб бу масала бевосита табиий-хўжалик районлаштириш билан боғлиқ ҳолда олиб борилган.

1970-1980-йилларда собиқ ТошДУнинг иқтисодий география кафедраси олимлари янги, Мирзачўл иқтисодий районини ажратишни таклиф қилишган. 1998-йилда эса ушбу китоб муаллифи Ўзбекистонни 6 та асосий иқтисодий районга ажратишни маъқул топган. Айтиш лозимки, худди шунчалик иқтисодий районларни кейинчалик баъзи иқтисодиёт ташкилотлари ҳам белгилашган, фарқ фақат уларнинг номланишида бўлган.

Ҳозирги даврда Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг ҳудудий таркиби қуйидаги 6 та *асосий* иқтисодий районлар даражасида кўрилади:

1. Тошкент иқтисодий райони – Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти таркибида:
2. Мирзачўл иқтисодий райони – Жиззах ва Сирдарё вилоятлари;
3. Фарғона иқтисодий райони – Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари:
4. Зарафшон иқтисодий райони – Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятлари:
5. Жанубий иқтисодий район – Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари:
6. Қуйи Амударё иқтисодий райони – Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти.

Иқтисодий районларнинг бундай ўзаро интеграциялашув ёрдамида ривожланиб бориши мамлакатимизнинг миллий иқтисодиётини, хавфсизлиги ва ягоналигини таъминлайди. Бироқ, эътироф этиш жоизки, бугунги кунда республикамиз иқтисодий районлари сони ва уларнинг таркибига қаратилган бошқача ёндошувлар ҳам йўқ эмас. Чунончи, ота-ўғил Паёз ва Жаҳонгир Мусаевларнинг VIII синф учун ёзилган "Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси" дарслигида 8 та район ажратилган. Фикримизча, бундай ёндошув тўғри эмас, бу ерда тизим-таркиб қоидаси, районлаштириш принциплари, унинг иерархик тузилмаси қоидаларига риоя қилинмаган. Масалан, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари алоҳида иқтисодий районлар мақомида белгиланган. Ваҳоланки, улар *маъмурий иқтисодий районлар*, яъни иқтисодий районлаштиришнинг иккинчи поғонасида турувчи ҳудудий бирикмалар саналади ва бундай даражада республикамизнинг барча вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси қаралиши ҳақлидир. Биз уларни **минтақа** сифатида талқин қилиш тўғри деб ҳисоблаймиз, чунки республикамизнинг минтақавий сиёсати кўпроқ шу миқёсда амалга оширилмоқда.

Асосий иқтисодий районлар бизнинг шароитимизда қуйидаги базавий соҳаларга эга бўлишлари мақсадга мувофиқ:

- ёқилғи-энергетика базаси;
- қурилиш индустрияси;
- агросаноат мажмуаси.

Ушбу ишлаб чиқариш тармоқлари ҳар бир иқтисодий макон учун зарурдир. Агар шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, фақат Тошкент иқтисодий райони бундай мукаммалликка эга. Қолган иқтисодий районларда эса у ёки бу тармоқ суст ривожланган. Масалан, Жанубий районда уларнинг бирортаси етарлича эмас, Фарғонада энергетика ва қурилиш базаси заиф, Мирзачўлда тўқимачилик саноати яхши йўлга қўйилмаган ва хоказо.

10-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларининг ҳудудий таркиби
(2013 й., жамига нисбатан фоизда)

	Майдони	Аҳолиси	ЯИМ	Саноат	Қишлоқ хўжалиги	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Ташқи савдо айланмаси	Экспорт	Импорт
Ўзбекистон Республикаси,	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
шу жумладан:										
Тошкент иқтисодий райони:	**3,5**	**16,6**	**24,5**	**36,6**	**12,8**	**32,3**	**29,6**	**44,8**	**33,5**	**57,1**
Тошкент вилояти	3,4	8,9	9,8	14,7	12,8	10,9	6,5	11,3	10,8	11,8
Тошкент шаҳри	0,0	7,7	14,7	21,9	0,0	21,4	23,1	33,5	22,7	45,3
Мирзачўл иқтисодий райони:	**5,7**	**6,5**	**4,1**	**3,7**	**8,9**	**5,1**	**3,7**	**2,1**	**11,5**	**1,9**
Жиззах вилояти	4,7	4,0	2,2	1,3	5,0	3,2	2,3	1,0	10,2	1,0
Сирдарё вилояти	1,0	2,5	1,9	2,4	3,9	1,9	1,4	1,1	1,3	0,9
Фарғона иқтисодий райони:	**4,1**	**28,5**	**17,5**	**23,9**	**26,1**	**22,8**	**24,6**	**14,4**	**9,3**	**20,1**
Андижон вилояти	1,0	9,2	6,6	13,6	9,9	7,8	9,3	10,0	5,9	14,4
Наманган вилояти	1,7	8,2	4,2	27	7,9	6,1	5,9	0,9	0,7	1,2
Фарғона вилояти	1,4	11,1	6,7	7,6	8,3	8,9	9,4	3,5	2,7	4,5
Зарафшон иқтисодий райони:	**37,4**	**19,9**	**17,1**	**20,1**	**26,7**	**18,6**	**18,0**	**10,1**	**5,9**	**14,5**
Бухоро вилояти	9,0	5,8	5,5	4,1	9,9	6,3	5,5	3,4	1,9	5,0
Навоий вилояти	24,7	3,0	5,4	10,6	4,7	4,0	3,0	3,7	2,9	4,5
Самарқанд вилояти	3,7	11,1	6,2	5,4	12,1	8,3	9,5	3,0	1,1	5,0
Жанубий иқтисодий район:	**10,9**	**17,1**	**11,5**	**11,4**	**17,4**	**13,6**	**9,6**	**3,8**	**3,8**	**11,0**
Сурхондарё вилояти	4,5	7,6	4,1	1,9	8,9	6,5	4,1	1,3	1,8	7,9
Қашқадарё вилояти	6,4	9,5	7,4	9,5	8,5	7,1	5,5	2,5	2,0	3,1
Қуйи Амударё иқтисодий райони:	**38,4**	**11,2**	**5,6**	**3,3**	**9,0**	**7,8**	**7,9**	**1,7**	**1,7**	**1,5**
Қорақалпоғистон Респ.	37,1	5,7	2,5	1,6	3,0	3,6	3,8	0,8	0,7	0,8
Хоразм вилояти	1,3	5,5	3,1	1,7	6,0	4,2	4,1	0,9	1,0	0,7

Изоҳ: ҳудудлар доирасида тақсимланмаган иқтисодиётга тегишли маълумотлар республика бўйича жамига киритилган.
Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган

10-жадвалда асосий иқтисодий районлар ва уларнинг таркибидаги вилоятлар, яъни минтақаларнинг иқтисодий ривожланишига оид баъзи кўрсаткичлар келтирилган.

Жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, Тошкент иқтисодий райони қатор соҳалар бўйича республикада етакчилик қилади. Чунончи, 2013-йил якунларига кўра, мазкур район Ўзбекистон ялпи маҳсулотининг ¼ қисмини, саноат ишлаб чиқариши, инвестиция, чакана савдо ва пуллик хизматларнинг 30-40 фоизини, ташқи савдо айланмасининг эса ярмидан кўпроғини таъминлайди.

Ялпи ички маҳсулот ҳажми бўйича олдинги ўринлардан бирида Фарғона иқтисодий райони ҳам туради. Аммо, унинг демографик салоҳияти жуда катта. Сабаби, бу ерда мамлакат аҳолисининг 28,5 фоизи истиқомат қилади. Демак, Фарғонада ер оз, аҳоли кўп, антропоген босим ва табиатнинг "зўриқиши" юқори, ишлаб чиқариш ҳажми эса уларга мос эмас.

Қолаверса, Тошкент иқтисодий районидан ташқари қолган барча ҳудудларнинг ЯИМ улуши уларнинг демографик салоҳиятидан паст. Саноат географиясида ҳам тахминан шундай вазият. Қишлоқ хўжалигида эса Зарафшон ва Мирзачўл районлари бирмунча юқори кўрсаткичларга эга. Айни вақтда жадвал Мирзачўл, Фаргона, Жанубий ҳамда Қуйи Амударё районларида инвестиция муҳитининг яхши эмаслигини кўрсатмоқда. Бундай вазият қурилиш орқали ташқи савдо айланмаси натижаларига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ижтимоий соҳалар, жумладан, пуллик хизмат ва чакана савдо ҳам аксарият районларда уларнинг аҳоли кўрсаткичларига мувофиқ келмайди.

2.2.ТОШКЕНТ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Тошкент иқтисодий райони ўз таркибига Тошкент вилояти ва республика пойтахти – Тошкент шаҳрини олади. Майдони 15,6 минг кв. км бўлиб, Ўзбекистон ҳудудининг 3,5 фоизини ташкил қилади. Аҳолиси, 2014-йилнинг 1-январи маълумотларига кўра, 5077,9 минг кишидан иборат. Бу республика жами аҳолисига нисбатан 16,6 фоиз демакдир.

Мамлакат меҳнат тақсимотида ушбу район, энг аввало, саноат тармоқларининг турли-туманлиги, қишлоқ хўжалигининг интенсив ривожланганлиги билан ажралиб туради. Бу ерда электр энергетика, қора ва рангли металлургия, кимё, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, қурилиш материаллари ҳамда енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқлари яхши ривожланган. Агроиқтисодиёт тизимида пахта, боғдорчилик ва узумчилик, шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги, паррандачилик ихтисослашган тармоқлар ҳисобланади. Район Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 24,5 %, саноат маҳсулотининг 36,6 %, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 12,8 фоизини беради. Унинг зиммасига республика инвестиция ҳажмининг 31,9 %,

чакана савдонинг 32,3 %, пуллик хизматларнинг 29,6 фоизи тўғри келади. Бу ерда, хусусан электр энергия, рангли металлар, цемент, минерал ўгитлар, кўмир ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш районлараро аҳамиятга эга.

SWOT – таҳлил усули ёрдамида Тошкент иқтисодий районининг кучли тармоқлари сифатида иқтисодиётнинг юқори даражада диверсификацияланганлиги, пойтахт район эканлиги, табиий ва рекреация ресурслари, интелектуал салоҳияти, инфратузилма тизимининг яхши ривожланганлигини кўрсатиш мумкин. Имкониятлари ҳам айни шу омиллар билан белгиланади. Заиф томони эса геосиёсий ўрнининг бирмунча ноқулайлиги, экологик вазиятнинг кескинлиги кабилардан иборат.

Иқтисодий район хўжалигининг ички такиби ҳам ўзига хос. Районда ишлаб чиқаришни иқтисодий ва ҳудудий ташкил этишнинг турли шакллари ривож топган. Бундай географик хусусиятлар районнинг таркибий тузилишини таҳлил қилишда янада яққолроқ кўзга ташланади.

2.2.1.Тошкент вилояти

Тошкент вилояти республикамизда ўзининг иқтисодий ва демографик салоҳиятига кўра алоҳида ажралиб туради. У маъмурий жиҳатдан биринчилар қаторида 1938-йил 15-январда ташкил топган. Вилоят майдони 15,26 минг кв. км бўлиб, у мамлакатимиз умумий ҳудудининг 3,4 фоизига тенгдир. Бу ерда, 2726,1 минг киши ёки Ўзбекистон аҳолисининг 8,9 фоизи яшайди. Демак, минтақанинг аҳолиси, нисбий кўрсаткичларда, унинг эгаллаган майдонидан кўп.

Тошкент вилояти иқтисодий нуқтаи назардан ривожланган минтақа ҳисобланади. Унинг ҳиссасига мамлакат ЯҲМнинг 9,8 фоизи, саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг 14,7, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 12,8 фоизи тўғри келади. Халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш аҳоли ҳудудий мужассамлашувидан бироз пастроқ. Шунингдек, пойтахт минтақасига республикада 2013-йилда фойдаланилган жами чакана савдо айланмасининг 10,9 ва пуллик хизматларнинг 6,5 фоизи тўғри келади. Ўзининг экспорт салоҳияти бўйича Тошкент шаҳридан кейинги иккинчи ўринда туради (10,8 %), импорт эса 11,8 фоизга баробар.

Вилоят маъмурий жиҳатдан анча мураккаб тузилмага эга. Унинг таркибига 15 шаҳар, 97 та шаҳарча, 14 та қишлоқ туманлари, 146 қишлоқ фуқаролар йиғинлари ва 885 та қишлоқ аҳоли пунктлари киради. Туманлар ўзларининг эгаллаган майдони, ташкил топган йили, демографик хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади. Қишлоқ туманларидан дастлабкилари Ўртачирчиқ, Янгийўл ва Юқоричирчиқ бўлиб, улар 1926-йилда ташкил этилган. Энг “янги” туман – Қуйичирчиқ 1973-йилда бу

маъмурий мақомга эга бўлган. Бинобарин, айтиш мумкинки, пойтахт вилоятининг ички маъмурий тузилиши анча олдин шаклланган.

Қишлоқ туманлари майдони ўртача тахминан 1,0 минг кв. км ни ташкил этган ҳолда, у энг кичик Чиноз (0,34 минг кв. км) туманидан энг йирик – Бўстонлиқ (4,93 минг кв. км) туманигача фарқланади; улар орасидаги нисбат 14,5 мартага тенг (9-илова). Бундай катта географийлик коэффициент вилоят ҳудудининг табиий географик жиҳатдан турли-туманлигидан, уларда ишлаб чиқариш ва аҳолини ҳудудий ташкил этиш хусусиятларидан далолат беради. Чиндан ҳам, тоғ ва тоғолди ҳудудларда жойлашган Бўстонлиқ ва Оҳангарон туманларининг майдони бошқаларга қараганда кескин фарқ қилади. Ушбу икки туман майдони вилоят жами майдонининг ярмидан кўпроғини ёки 53,1 фоизини эгаллайди. Айни вақтда, минтақанинг қуйи қисмида жойлашган туманлар ҳудуди унча катта эмас, пойтахт – Тошкентга бевосита туташ туманлар эса бу борада энг кичик ҳисобланади.

Вилоятнинг географик ўрни, табиий шароити ва табиий ресурслари. Тошкент вилояти ўзига хос табиий, иқтисодий ва сиёсий географик ўринга эга. У 3 та хорижий мамлакат билан чегарадош: шимолда Қозоғистон, шарқда Қирғизистон, жануби-шарқда Тожикистон республикалари билан туташган. Республика доирасида эса минтақа Наманган ва Сирдарё вилоятлари билан қўшни. Пойтахт вилоятининг сиёсий географик ўрни қайси бир маънода Сурхондарё ўрнига ўхшаб кетади.

Табиий географик нуқтаи назардан ҳам Тошкент вилояти анча мураккаб тузилишга эга. Унинг шимолий, шимоли-шарқий ва жануби-шарқий қисмлари тоғ ва тоғолди ҳудудларидан иборат. Бу ерда Ғарбий Тяншанга қарашли Угом, Писком ва Чотқол тог тизмалари, жануби-шарқда Қурама тизмаси жойлашган. Энг баланд жойлар вилоятнинг чекка шимоли-шарқида бўлиб, уларнинг баландлиги денгиз сатҳидан 4395-4400 метрга етади (Талас Олатови тизмаси). Писком тизмасидаги Бештор чўққисининг баландлиги 4299 метр.

Умуман олганда, вилоят ер усти тузилиши шимоли-шарқдан жануби-ғарб йўналишида пасайиб боради. Тошкент атрофида гипсометрик кўрсаткич 600 метрлар атрофида, жануб ва ғарбий туманларда эса баландлик 300 метрдан озроқ. Вилоятнинг бундай мураккаб ер усти тузилиши, орографик хусусияти, ўз навбатида, унинг минерал-хом ашё ва агроиқлимий шароитларини ҳам белгилаб беради. Бу ерда турли хил фойдали қазилма бойликлар бор. Улар жумласига, энг аввало, кўмир, рангли ва нодир металлар (олтин, мис, кўрғошин ва б.), қурилиш материаллари хом ашёлари киради. Ангрен қўнғир кўмир ҳавзаси республикамизнинг асосий кўмир базаси ҳисобланади. Қалмоққир мис кони, Кўчбулоқ, Қоулди, Қизилолмасой олтин конлари, Кўрғошинкон, Испай, Мискон полиметал конларнинг саноат аҳамияти ҳам катта. Мавжуд минерал ресурс салоҳият минтақа иқтисодий

ривожланишининг энг муҳим омили сифатида хизмат қилади. Бу борада Тошкент вилояти Навоий, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари қаторида туради.

Иқлими кескин континентал; январь ойининг ўртача ҳарорати минус 1^0 - 3^0, июлники + 26^0. Йиллик ёғин миқдори ҳар хил: тоғ ва тоғолди ҳудудларда, хусусан, Бўстонлиқ ва Паркент туманларида у 600 мм ва ундан кўпроқ. Текисликда жойлашган ҳудудларда эса, намгарчилик - 400-500 мм атрофида.

Тошкент вилояти асосан Чирчиқ ва Оҳангарон водийларида жойлашган. Улар Сирдарёга қуйилади. Сирдарёнинг ўзи эса вилоятнинг жануби-ғарбий қисмидан ўтади; у бу жойларда Тошкент ва Сирдарё вилоятларининг маъмурий чегара чизиғи бўлиб хизмат қилади. Чирчиқ дарёси республикада ўзининг катта гидроэнергетик имкониятлари билан ажралиб туради. Шу боисдан ҳам, унда қатор СЭСлар (каскади) барпо этилган. Дарёнинг минтақада суғорма деҳқончиликни ривожлантириш, аҳолини ичимлик суви билан таъминлашда, рекреация, балиқ овлаш ва бошқа соҳаларда ҳам аҳамияти катта. Бу ерда энг йирик Чорбоғ, шунингдек, Ғазалкент, Хўжакент сув омборлари барпо этилган, Қибрай, Паркент каналлари қурилган. Тошкент шаҳрининг асосий сув артериясини ташкил этувчи Салар, Анҳор, Бўзсув ва бошқа каналлар ҳам Чирчиқ дарёсидан сув олади.

Оҳангарон дарёси қўшни Қирғизистон ҳудудидан бошланиб, у ҳам Сирдарёга қўшилади. Бу дарёда Оҳангарон, Туябўғиз (Тошкент денгизи) сув омбори барпо этилган. Бироқ, бу дарёнинг гидро-энергетика салоҳияти анча паст, унда бирорта СЭС қурилмаган.

Вилоят рекреация ресурсларига ҳам бой. Айниқса, Чирчиқ ва Оҳангарон водийларида ушбу соҳани ривожлантириш шароитлари қулайдир. Минтақада Угом – Чотқол давлат табиат миллий боғи, Чотқол давлат биосфера қўриқхонаси ташкил этилган.

Шундай қилиб, Тошкент вилоятининг табиий шароити иқтисодиётнинг турли тармоқларини ривожлантириш учун қулайдир. Бинобарин, бу ерда ҳудудий меҳнат тақсимоти кенг миқёсда шаклланган: тоғ-кон саноати, деҳқончилик, боғдорчилик, узумчилик ва улар билан боғлиқ агросаноат мажмуалари, шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги, рекреация, спорт, балиқчилик, тоғ туризми каби соҳалар яхши ривожланган.

Вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида транспорт ва, умуман, иқтисодий географик ўрни ҳам муҳим роль ўйнайди. Хусусан, унинг транспорт инфратузилмаси билан таъминланганлиги, республика бош шаҳри – Тошкентнинг минтақа ҳудудида жойлашганлиги катта мазмун касб этади.

Аҳолиси, шаҳарлари ва меҳнат ресурслари. Тошкент вилояти аҳоли сони бўйича мамлакатимизда Самарқанд, Фарғона, Қашқадарё ва Андижон

вилоятларидан кейинги 5-ўринда туради. 1989-2014-йиллар оралиғида унинг аҳолиси яқин ярим миллионга ёки ўртача ҳар йили 20-22 минг кишига кўпайиб борган.

Қишлоқ туманлари миқёсида аҳоли сонининг ўсиш суърати Паркент, Бекобод, Бўка, Оққўрғонда юқорироқ[1]. Кўрилаётган 20 йилдан ортиқ даврда уларнинг аҳолиси 1,4-1,6 марта кўпайган (вилоятда ўртача 127,2 %). Айни вақтда Қуйичирчиқ ва Бўстонлиқ туманларида демографик ўсиш кўрсаткичлари бирмунча пастроқ бўлган. Шунга мувофиқ аҳоли зичлиги ҳам ўзгариб турган. Энг юқори зичлик Зангиота (904 кишига) туманида кузатилади. Вилоят бўйича бу кўрсаткич 175 кишига тенг бўлган ҳолда, у Қибрай, Ўртачирчиқ, Янгийўл, Чиноз туманларида ҳам анча юқори. Тоғ ва тоғолди ҳудудларни эгаллаган Бўстонлиқ ва Оҳангарон туманларида эса, аҳоли анча сийрак жойлашган: тегишлича 1 кв. км га 33 ва 39 киши.

1989-2014-йилларда ўрта ва катта шаҳарлар орасида Ангрен аҳолиси тез суръатларда кўпайиб борган (11-жадвал). Жадвалда келтирилган шаҳарларнинг кўпчилиги оғир саноатга ихтисослашган. Маълумки, бозор муносабатларига ўтиш даврида аввалги иқтисодий алоқаларнинг ўзгариши туфайли бундай саноат марказларида ривожланиш, шу жумладан, демографик ўсиш кўрсаткичлари пасайган. Масалан, Чирчиқ шаҳрининг аҳолиси атиги 13,8 фоизга кўпайган, холос, Янгийўлда ўсиш деярли йўқ даражада, фақат Ангрен шаҳрида аҳолининг кўпайиши юқори бўлган.

Вилоят аҳолиси, республикамизнинг бошқа минтақаларида бўлгани сингари, деярли фақат унинг табиий ҳаракати асосида кўпайиб бормоқда. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, вилоятда туғилиш коэффициенти мамлакатимиз доирасида нисбатан пастроқ, ўлим даражаси эса энг юқори.

11-жадвал

Тошкент вилояти ўрта ва йирик шаҳарларининг аҳолиси

(минг киши)

Шаҳарлар	1979 йил	1989 йил	2014-йил	1979 - 2013 йй. ўсиш, %
Ангрен	105,8	131,0	175,4	165,8
Бекобод	67,5	81,5	89,4	143,0
Олмалиқ	101,0	113,9	121,1	119,9
Чирчиқ	131,2	156,4	149,3	113,8
Янгийўл	62,8	57,7	68,2	108,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Мавжуд маълумотларга қараганда, туғилишнинг умумий коэффициенти 2009-йилда 22,7, 2010-йилда 20,8 промилле, ўлим эса, мос ҳолда, 5,7 ва 5,8 промилле бўлган. Табиий кўпайиш 17,0 ва 15,0 промиллега ёки 1,70 ва 1,50 фоизга тенг. 2013-йилда туғилиш 20,4, ўлим - 5,8, табиий кўпайиш 14,6 промиллени ташкил қилган.

[1] Янгийўл ва Оҳангарон шаҳарларининг 2010-йилда туманга бўйсинувчи шаҳарлар тоифасига ўтказилгандан сўнг бу қишлоқ туманлари аҳолиси ҳам кескин кўпайди.

Кўрилаётган йилларда қишлоқ туманлари даражасида туғилиш Оҳангарон, Паркент ва Қуйичирчиқда, шаҳарлар орасида эса Янгийўлда юқорироқ, нисбатан паст кўрсаткичлар Ўртачирчиқ, Пискент, Қибрай туманларида ҳамда Чирчиқ шаҳрида қайд этилган. Ўлим коэффициенти Юқоричирчиқ, Ўртачирчиқ ва Қуйичирчиқ туманлари ва шаҳарларда (Ангрен ва Бекободдан ташқари) қолганларида анча юқори бўлган. Олмаликда у 7,8, Янгийўлда - 7,9, Чирчиқда - 7,8, ва Оҳангаронда - 9,6 промиллега тенг бўлган (12-жадвал).

Табиий кўпайиш вилоят бўйича 2013-йилда 14,6 ‰ (1,46%), амалда аҳолининг ўсиши эса 1,60 фоиз эди. Бундай фарқ, ўз навбатида, ташқи миграциянинг вилоят учун салбий натижага эга эканлигидан дарак беради. Демак, агар ташқи миграция салъдоси "0" – га тенг бўлганда, шу йилда вилоят аҳолиси 2,7 млн эмас, балки ундан анча кўпроқни ташкил этган бўлар эди. Кўриниб турибдики, миграция деярли барча шаҳар ва қишлоқ туманларида салбий натижага эга. Чунончи, ҳар минг кишига ҳисоблаганда, 2009-йилда миграция қолдиғи минус 4,3, 2010-йилда минус 4,5 промилле бўлган (2013-йилда миграция қолдиғи минус 9,1 минг киши).

Энг катта миграцион йўқотиш Қуйичирчиқ (минус 12,7 ‰) ва Юқоричирчиқ (11,6 ‰) туманларида, шаҳарлар орасида эса Чирчиқ шаҳрида кузатилади. Вилоятнинг асосий шаҳарларидан фақат Олмалиқ ижобий миграция натижасига эга. Тошкент вилоятига келганларнинг нисбий кўрсаткичи Қибрай туманида, кетганлар ҳам айни шу ҳамда Қуйичирчиқ, Юқоричирчиқ, Пискент туманларида кўзга ташланади. Чирчиқ ва Янгийўл шаҳарларида миграция айланмаси анча катта. Худди шундай миграцион фаоллик Олмалиқ аҳолисига тегишли, бироқ бу шаҳарда миграция қолдиғи, аввал таъкидлаганимиздек, ижобий (12-жадвал).

Умуман олганда, Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри республикамиз аҳоли миграциясида энг фаол минтақалар саналади. Фақат 1990-1995-йилларда, яъни ташқи миграциянинг энг авж олган йилларида вилоятда миграция сальдоси минус 143,8 минг кишини ташкил этган (республикамизда 502,3 минг киши, вилоят улуши 28,6 %); Ангрен шаҳрининг ўзи миграция туфайли шу йилларда 22,3 минг кишини йўқотган (жами 1989-2006-йилларда 38,3 минг киши). Энг юқори кўрсаткич 1994-йилда минус 6896 киши, энг оз кўрсаткич 2006 йилда минус 231 киши бўлган.

Тошкент вилояти республикамизда нисбатан урбанизациялашган ҳудуд саналади. Унинг умумий даражаси 2013-йилда 49,2 % бўлган. Гарчи бу рақам мамлакат ўртача кўрсаткичидан ва, айниқса Фарғона водийси вилоятларидан анча паст бўлсада, урбанизациянинг реал ҳолати мазкур ҳудудда энг юқори. Сабаби, бу ерда шаҳарлар тўри жуда ривожланган; вилоятда жами 15 та шаҳар ва 97 та шаҳарчалар мавжуд, уларнинг орасида Чирчиқ, Ангрен, Олмалиқ "юзминглик" шаҳарлар ҳисобланади. Бундай

учлик фақат Фарғона вилоятида бор, холос. Қолаверса, вилоятнинг кўпчилик шаҳар ва шаҳарчалари юқори урбанизациялашган Тошкент агломерацияси таркибига киради.

12-жадвал

Тошкент вилояти аҳолисининг табиий ва механик ҳаракати
(ҳар минг киши ҳисобида, 2013 й.)

Шаҳар ва туманлар	Аҳоли табиий ҳаракати			Механик ҳаракат		
	тугилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келганлар сони	кетганлар сони	миграция сальдоси
Вилоят бўйича	**20,4**	**5,8**	**14,6**	**6,1**	**10,6**	**-4,5**
Шаҳарлар:						
Олмалиқ ш.	21,8	7,8	14,0	16,6	11,9	4,7
Ангрен ш.	21,4	6,2	15,2	6,3	8,9	-2,6
Оҳангарон ш.	19,2	9,6	9,6	13,0	16,8	-3,8
Бекобод ш.	19,4	6,4	13,0	5,3	9,0	-3,7
Чирчиқ ш.	16,4	7,8	8,6	10,3	17,0	-6,7
Янгийўл ш.	22,2	7,8	14,4	7,0	9,6	-2,6
Оққўрғон	22,5	5,2	17,3	4,9	8,4	-3,5
Оҳангарон	20,0	6,0	14,0	4,6	10,4	-5,8
Бекобод	22,3	4,9	17,4	3,8	6,5	-2,7
Бўстонлиқ	18,8	5,5	13,3	5,4	15,1	-9,7
Бўка	21,6	4,7	16,9	1,9	6,8	-4,9
Зангиота	19,2	5,0	14,2	2,7	6,0	-3,3
Қибрай	19,1	5,7	13,4	18,2	11,7	6,5
Қуйичирчиқ	21,5	6,8	14,7	6,2	18,9	-12,7
Паркент	23,5	4,7	18,8	0,9	3,4	-2,5
Пискент	17,5	4,8	12,7	6,6	15,1	-8,5
Ўртачирчиқ	20,2	6,1	14,1	3,2	7,5	-4,3
Чиноз	22,2	5,5	16,7	3,2	10,4	-7,2
Юқоричирчиқ	21,3	6,2	15,1	5,0	16,6	-11,6
Янгийўл	20,8	6,0	14,8	3,0	8,3	-5,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Айни вақтда минтақада кичик ва майда шаҳарчалар ҳам кўп. Уларнинг сони, 2009-йилда амалга оширилган янгича урбанизация сиёсат туфайли янада кўпайди. Шу йилда вилоятда жами 79 та қишлоқ аҳоли пунктига шаҳарча мақоми берилди. Биргина Бўстонлиқ туманида 15 та қишлоқ шаҳарча ҳуқуқига эга бўлди. Улар орасида энг йириги Хумсон - 5,4 минг киши, Қибрай туманида янги шаҳарчалар 14 та, уларнинг аҳолиси 2000-3500 киши атрофида; 19 та агрошаҳарлар ҳозирги Зангиота туманида пайдо бўлди.

Зангиотада энг катталари Назарбек (8042 киши), Пастдархон (6036 киши), Шамсиобод (9729 киши) ва ҳ.к[1].

Кўриниб турибдики, бевосита шаҳарга туташ қишлоқ жойларда, яъни Қибрай ва Зангиота туманларида янги шаҳарчалар кўпроқ ташкил этилган. Демак, Тошкент агломерациясида шаҳарлар зичлиги, ҳақиқий урбанизация даражаси янада ошган. Шу билан бирга, чеккароқ ҳудудларда бундай шаҳарчалар озроқ. Масалан, Янгийўл ва Паркент туманларида уларнинг сони 3 тадан, Юқоричирчиқ, Пискент ва Қуйичирчиқда иккитадан, Оққўрғонда эса атиги битта (Ҳамзаобод).

Шундай қилиб, бир томондан 3 та катта шаҳарнинг борлиги, кўпчилик шаҳар жойларнинг Тошкент ҳамда Ангрен-Олмалиқ агломерациялари доирасида эканлиги, иккинчи томондан, чекка ҳудудларда майда шаҳарчаларнинг жойлашганлиги Тошкент вилоятининг ҳақиқий урбанистик ҳолатини белгилаб беради. Юқорида (11-жадвалда) келтирилган шаҳарлардан ташқари вилоят аҳоли географиясида Паркент (51,0 минг), Пискент (34,5 минг), шунингдек, Ғазалкент, Бўка, Салар, Келес, Чиноз ва Тўйтепа шаҳарларининг ҳар бирида 20,0 минг кишидан зиёд аҳоли яшайди, қолганлари эса кичик ва майда шаҳарлар синфига тааллуқли.

Тошкент вилоятида жами 885 та қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари бор. Уларнинг ҳар бирига ўртача 1535 киши тўғри келади. Каттароқ қишлоқлар бевосита Тошкент шаҳрига яқин жойларда ҳамда суғорма деҳқончилик ривожланган Бўка, Бекобод, Оққўрғон, Пискент туманларида жойлашган. Вилоятнинг қишлоқлари республикамизнинг бошқа минтақалари қишлоқ жойларига қараганда анча урбанизациялашган.

Пойтахт вилояти демографик вазиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг аҳолисини кўп миллатлигидир. Бу ерда туб миллат – ўзбеклардан ташқари рус, татар, корейс, тожик, қирғиз, қозоқ ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Ўзбеклар вилоят жами аҳолисининг 67,3 фоизини, руслар 5,6 фоизни, қозоқлар 12,6 фоизни, тожиклар 5,4 фоизни ташкил қилади (2013 й.). Рус ва татарлар асосан шаҳарларда, қозоқ ва тожиклар кўпроқ Бўстонлиқ туманида, қирғизлар Бўкада, корейслар Юқори ва Ўртачирчиқ туманларида истиқомат қилишади.

Вилоятда меҳнат ресурслари 1585 минг атрофида, иқтисодиётда банд бўлганлар 1216 минг киши. Жами банд аҳолининг 73,2 фоизи моддий ишлаб чиқаришда, шу жумладан, саноатда 20,8 %, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида 28,1 %, транспорт ва алоқада 3,2 %, қурилишда 7,3 %, савдо, умумий овқатланиш, моддий-техника таъминотида 8,9 % фаолият кўрсатишади. Номоддий ишлаб чиқариш соҳалари таркибида таълим, маданият, санъат, фан ва илмий тадқиқот ишларида 10,5 %, соғлиқни

[1] Шаҳарчалар аҳолиси 2013 йил 1 январь ҳолатида келтирилган.

сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминотда 7,1 % иқтисодий фаол аҳоли банд.

Бир йилда вилоят бўйича ўртача 85 – 90 минг янги иш ўринлари ташкил қилинади, уларнинг 3/5 қисми қишлоқ жойларига тўғри келади. Янги иш ўринларининг асосий қисми кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда яратилган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Тошкент вилоятида юқори малакали ва маълумотли меҳнат ресурслари бошқа минтақаларга қараганда кўпроқ. Бу ҳам унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг муҳим омили ҳисобланади.

Минтақа иқтисодиёти, унинг тармоқлар ва ҳудудий таркиби. Тошкент вилояти республикамиз ҳудудий меҳнат тақсимотида ўзининг кўп тармоқли иқтисодиёти билан ажралиб туради. Вилоят машинасозлик, кўмир, электр энергия, қурилиш материаллари, минерал ўғитлар, енгил саноат ва озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Агроиқтисодиёт тизимида эса пахта, мева ва узум етиштириш, гўшт ва сут чорвачилиги, шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган. Ўзбекистонда бундай мукаммал ва мураккаб тизимга эга бўлган ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси бошқа минтақаларда шаклланмаган.

Ялпи ҳудудий маҳсулотининг 25,7 фоизи саноатга, 22,7 фоизи қишлоқ хўжалигига, 18,7 фоизи транспорт ва алоқага, 10,9 фоизи савдо ва умумий овқатланишга, 4,7 фоизи қурилишга тўғри келади. Агар минтақада қишлоқ хўжалигини маълум даражада саноатлашганлиги ҳисобга олинса, унинг иқтисодиётини индустриал-аграр йўналишда эканлигини эътироф этиш мумкин. Шу билан бирга, юқоридаги кўрсаткичлар республика бошқа ҳудудлари билан таққослаганда, қурилиш кўрсаткичининг энг пастлиги, транспорт ва алоқанинг эса энг юқорилиги кўзга ташланади. Кичик бизнеснинг ЯҲМдаги улуши 55,3 %, инвестицияларда 32,0 %, қурилишда 71,8 %, чакана савдода 44,0 %, пуллик хизматларда 49,4 %га тенг.

Вилоят бўйича саноат маҳсулотининг 18,4, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 96,0 фоизини кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик таъминлайди. География нуқтаи назардан қаралганда эса Юқоричирчиқ туманининг 77,0 фоиз, Қибрай туманининг 57,0 фоиз саноат маҳсулоти, Пискент, Бекобод, Оққўрғон туманларининг 100 фоиз қурилиш ишлари мазкур соҳа зиммасига тушади.

Албатта, ҳар қандай ҳудуд ишлаб чиқариш ва умуман иқтисодиётнинг ривожланиши, энг аввало, капитал қўйилмаларга боғлиқ. Уларнинг каттароқ қисми Зангиота ва Қибрай туманларига ҳамда Олмалиқ, Ангрен ва Бекобод шаҳарларига тегишли. Капитал қўйилмаларнинг нисбатан пастроқ кўрсаткичи Пискент, Бўка, Бекобод ва Оққўрғон туманларида ва Оҳангарон шаҳрида кузатилади. Қурилиш ишлари инвестиция ва капитал қўйилмаларни амалга тадбиқ қилишнинг асоси ҳисобланади. Бу борада Олмалиқ ва Ангрен шаҳарлари, Қибрай, Зангиота, Бўстонлиқ туманлари

ажралиб туради. Пискент, Қуйичирчиқ, Чиноз туманларида эса 2013-йилда унча катта қурилиш ишлари олиб борилмаган (10-илова).

Саноати. Юқорида таъкидланганидек, Тошкент вилоятида саноат ишлаб чиқаришининг турли тармоқлари мавжуд. Бу минтақанинг минерал хом ашё ва меҳнат ресурслари, транспорт ва иқтисодий географик ўрни билан изоҳланади.

Вилоят саноат ишлаб чиқаришининг таркиби қуйидагича (жами маҳсулотга нисбатан фоизда):

Ёқилги-энергетика	15,5	Машинасозлик ва метални қайта ишлаш	5,1
Металлургия	35,4	Қурилиш материал-лари саноати	6,8
Кимё ва нефть кимёси	8,8	Озиқ-овқат саноати	13,6
Ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза қоғоз	1,5	Бошқа саноат тармоқлари	1,6
Енгил саноат	11,7		

Вилоятда жами 4900 та атрофида саноат корхоналари, шу жумладан, 83 та йирик корхоналар мавжуд. Уларнинг барчасида 97,3 минг ишчи ва хизматчилар банд. Халқ истеъмол молларини ишлаб чиқаришда озиқ-овқат маҳсулотлари (32,9 %) етакчилик қилади. Ноозиқ-овқат маҳсулотлари 35,3 %, вино-ароқ ва пиво ичимликлари 30,7 фоизни ташкил этади. Аҳоли жон бошига ХИМ ишлаб чиқариш Чирчиқ шаҳрида, Қибрай ва Зангиота туманларида анча юқори. Бекобод, Оққўрғон, Бўка, Пискент туманларида эса у жуда оз. Ушбу кўрсаткичлар 2000-йил маълумотлари билан таққосланса, металлургия, хусусан, рангли металлургия, кимё ва нефть кимёси саноат тармоқларининг юқори суръатларда ривожланишини илғаш мумкин. Айни вақтда анъанавий енгил ва машинасозлик саноатининг улушлари бирмунча пасайган.

Тошкент вилояти қудратли электр энергетика базасига эга. Бу ерда 19 та СЭСдан иборат Чирчиқ-Бўзсув каскади, қатор ИЭСлари мавжуд. Сув электр станциялари орасида энг каттаси Чорбоғ (қуввати 660 минг кВтдан ортиқ). Тошкент ИЭСнинг қуввати 1920 минг кВт га яқин, Янги Ангрен ИЭСники 2400 минг кВт (Нуробод шаҳарчаси)[1]. Шунингдек, Ангрен шаҳрида Ангрен - 1 ИЭС (600 минг кВт) ҳам ишлаб турибди. Иссиқлик электр станциялари кўмир, мазут ва газ асосида ишлайди. Бир йилда вилоятда 18 - 20 млрд. кВт/соат электр энергия (2000-йилда 21,6 млрд. кВт/соат) ишлаб чиқарилади. Бу республикага нисбатан 37,4 % демакдир.

Тошкент вилояти Ўзбекистоннинг асосий кўмир ишлаб чиқарадиган минтақаси ҳисобланади. Сўнгги йилларда Ангрен конидан кўмир қазиб олиш бироз ривожланмоқда (3,5 - 3,7млн тонна)[2]. Бу ердан олинадиган

[1] Ҳозирги вақтда Янги Ангрен ва Тошкент ИЭС – қувватини ошириш бўйича ишлар олиб борилмоқда.

[2] Яқин келажакда "Ангрен" махсус индустриал зонасининг ташкил этилиши муносабати билан кўмир қазиб олиш 3-4 марта кўпаяди.

қўнғир кўмир иссиқлик электр станцияларда ва коммунал хўжаликларда ишлатилади. Ангрен ҳавзаси республика кўмирининг асосий қисмини беради. Ушбу кондан кўмир қатламлари орасида жойлашган каолин ҳам олинади. У керамика ва алюминий саноати учун хом ашё сифатида ишлатилади. Ҳозирда "Каолин" қўшма корхонаси ишлаб турибди.

Қора металлургия вилоят саноатининг асосий тармоқларидан биридир. Бу ерда ўтган асрнинг 40-йилларида тўлиқ циклга эга бўлмаган Бекобод металлургия заводи курилган. У темир-терсакдан фойдаланади. Комбинат Ўрта Осиёда ягона корхона ҳисобланади. Корхонада 2013-йилда 761 минг тонна пўлат ва 718 минг тонна тайёр прокат ишлаб чиқарилган. Бу Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган мазкур маҳсулотнинг 100 фоизини ташкил қилади.

Тошкент вилоятининг энг етакчи саноат тармоғи – рангли металлургия минтақа ялпи саноат маҳсулотининг ¼ қисмидан кўпроғини беради. Бу борада, энг аввало, Олмалиқ тоғ-металлургия комбинати ажралиб туради. Комбинатда мис, қўрғошин, рух ва бошқа нодир ҳамда қимматбаҳо металлар олинади. Бундан ташқари, Ангренда олтин бойитиш фабрикаси, Чирчиқда қийин эрийдиган ва ўтга чидамли қотишмалар комбинати бор. Комбинат Ингичка (Самарқанд вилояти) ва Қўйтош (Жиззах вилояти) вольфрам ва молибден конлари асосида ишлайди.

Кимё ва нефть кимёси саноатининг етакчи корхоналари Чирчиқ ва Олмалиқ шаҳарларида жойлашган. Бир йилда ўртача 500 минг тонна сунъий аммиак, 460 минг тонна минерал ўғитлар (азот, аммофос) ва 225 минг тонна карбамид тайёрланади. Шунингдек, бу тармоққа "Маҳам Чирчиқ" ОАЖ, Олмалиқ шаҳридаги "Аммофос", "Максам" ҳамда "Максам Ўзбекистон" қўшма корхоналари мансуб. Тошкент вилояти республиканинг 39,7 % сунъий аммиак, 42,8 % минерал ўғитлар ва 43,8 % карбамидини таъминлайди.

Пойтахт вилояти иқтисодиётида машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати ҳам салмоқли мавқега эга. Вилоятда трактор култиваторлари, компрессор, трансформатор ва бошқа машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Бунинг асосий маркази – Чирчиқ шаҳри. Бу ерда Чирчиқ метал қурилмалари, "Чирчиққишмаш", "Трансфарматор", "Ўзбеккимёмаш" каби йирик саноат корхоналари фаолият кўрсатмоқда. Шу билан бирга, Зангиота туманида "Хай тек кабел" қўшма корхонаси, Тўйтепада метал қурилмалари заводи ҳам бор.

Қурилиш материаллари саноати вилоят ижтимоий-иқтисодий ривожланишида катта аҳамиятга эга. Ушбу саноат тармоғининг етакчи корхоналари Бекобод ва Оҳангарон шаҳрида жойлашган. Бир йилда 2600-2700 минг тонна цемент, 280 млн. шартли плитка-шифер, 130-135 минг куб метрга яқин йиғма темир-бетон қурилмалари ишлаб чиқарилади. Маҳсулот қийматига кўра, "Оҳангаронцемент" ва "Бекободцемент" ОАЖ олдинда туради. Бекобод ва Оҳангарон шифер ишлаб чиқарувчи заводлар,

Бўстонлиқ туманидаги энергия қурилиш индустрияси корхонаси, Қибрай тумани темир-бетон ҳамда ғишт заводлари ҳам мазкур тармоқ ривожланишида салмоқли ўринларга эга. Бўстонлиқ туманида (Искандар шаҳарчаси) "Ғазалкент ойна", Ғазалкент шаҳрида мармарни қайта ишлаш (қирқиш) корхоналари ишлаб турибди.

Енгил саноат маҳаллий хом ашё ва кўп сонли меҳнат ресурслари ҳамда аҳоли эҳтиёжи – истеъмол омиллари таъсирида шаклланган. Бу ерда 10 га яқин пахта тозалаш заводлари бор. Энг йириклари Бекобод, Бўка, Қуйичирчиқ, Ўртачирчиқ туманларида жойлашган. Бир йилда 80-85 минг тонна пахта толаси тайёрланади. Ангрен, Чирчиқ шаҳарларида, Ўртачирчиқ, Бўстонлиқ, Оҳангарон, Чиноз, Зангиота туманларида тўқимачилик қўшма корхоналари мавжуд, Олмалиқ шаҳрида гилам фабрикаси бор.

Таҳлилларга кўра, трикотаж маҳсулотларини тайёрлаш бироз ривожланиб бораётган бўлса-да, газлама, гилам ва гилам маҳсулотлари, пайпоқ ишлаб чиқариш кўрсаткичлари сўнгги йилларда кескин пасайган. Тўқимачилик корхоналари Чиноз, Янгийўл ва бошқа шаҳарларда, асосан хорижий инвестициялар кўмагида фаолият кўрсатмоқда. Чирчиқ ва Янгийўл шаҳарларида пойафзал саноати корхоналари ҳам жойлашган.

Аҳолининг кундалик эҳтиёжини қондиришда озиқ-овқат саноатининг аҳамияти катта. Ушбу тармоқ вилоят жами саноат маҳсулотининг 15,3 фоизини беради ва бу борада у металлургиядан кейинги 2-ўринда туради. Бир йилда 2 минг тонна балиқ овланади, кўплаб нон ва нон маҳсулотлари, сут, ўсимлик ёғи, маъданли сувлар ва вино, ароқ, пиво ишлаб чиқарилади. Тайёрланадиган ун ҳар йили 75-80 минг тонна, ўсимлик ёғи 10-12 минг тонна, омихта ем 32-45 минг тонна оралиғида тебраниб туради. Ушбу саноат тармоғининг асосий корхоналари: Янгийўл ёғ-мой ва кондитер корхоналари, Олмалиқ пиво, Қибрай пиво ва Паркент шампан заводлари, Қибрай ва Зангиота туманларининг мева-шарбат корхоналари, "Оҳангарондон" ОАЖ ва бошқалар. Бўстонлиқ, Қуйичирчиқ, Зангиота туманларида ҳам озиқ-овқат саноатининг турли хил корхоналари бор. Ўртаовулда йирик гўшт комбинати жойлашган. Сут ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар Ангрен, Ғазалкент, Чирчиқ ва Бекобод шаҳарларида ташкил этилган. Таъкидлаш лозимки, вилоятда озиқ-овқат саноатининг ривожланиши бу ерда йирик мегаполис – Тошкент шаҳри жойлашганлиги, катта истеъмол омилининг мавжудлиги билан ҳам тавсифланади.

Саноат географиясида, энг аввало, Олмалиқ, Бекобод ва Чирчиқ шаҳарлари, шунингдек, Ўртачирчиқ ва Қибрай туманлари ажралиб туради (22-жадвал). Биргина Олмалиқ шаҳри пойтахт вилояти саноат маҳсулотининг деярли 1/4 қисмини беради. Бекобод шаҳрининг улуши 13,0 %, Чирчиқ шаҳриники – 9,0 %. Шу билан бирга, Ангрен ва Янгийўл шаҳарларининг саноат салоҳияти пастроқ. Бўка, Паркент, Пискент

туманларида ҳам саноат – суст даражада. Бу борада Зангиота тумани кескин ажралиб туради – 12,9 %. Қибрай туманида мустақиллик йилларида фармацевтика ва тиббиёт жиҳозлари тайёрловчи корхоналар қурилган.

Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, юқори кўрсаткичларга Олмалиқ, Бекобод, Оҳангарон, Чирчиқ шаҳарлари эга, қишлоқ туманлари орасида эса, нисбатан каттароқ даража Ўртачирчиқ, Қибрай ва Зангиота туманларида қайд этилади.

Вилоят саноатини ҳудудий ташкил этишда Ангрен - Олмалиқ тоғ-кон райони яққол кўзга ташланади. Саноат марказлари сифатида Чирчиқ, Бекобод, Ангрен, Олмалиқ, Оҳангарон, Янгийўл кабиларни кўрсатиш мумкин. Қолган шаҳар жойларнинг кўпчилиги саноат пункти даражасида, айримларида эса бундай корхоналар бутунлай мавжуд эмас.

Минтақада саноатнинг келажакда ривожланиши, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, тармоқлар таркибини диверсификациялаш, минерал хом ашё ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳамда экологик муаммоларни ҳал этиш билан боғлиқ. Айниқса, оғир саноат марказлари – Чирчиқ ва Ангрен шаҳарларини депрессив ҳолатдан чиқариш, ўсиш қутб ва марказларини, янги саноат тугунларини шакллантириш, қишлоқ саноатининг жадал ривожланиши талаб этилади. Бунда Ангрен махсус индустриал зонаси етакчи роль ўйнаши лозим.

Қишлоқ хўжалиги. Тошкент вилояти республикамизда нисбатан юқори урбанизациялашган ва саноатлашганлиги билан бир қаторда катта агроиқтисодий салоҳиятга ҳам эга. Минтақа мамлакат қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 12,8 фоизини беради, унинг ҳудудий маҳсулоти таркибида эса бу макроиқтисодий тармоқ 22,7 фоизга тенг. Қишлоқ хўжалигининг интенсив ривожланишига агроиқлимий шароит, меҳнат ресурслари, бирмунча сув ресурслари билан яхши таъминланганлиги, ирригация инфратузилмасининг барпо этилганлиги ҳамда йирик шаҳарлар ва шаҳар агломерацияси таъсирида катта истеъмол омилининг мавжудлиги сабаб бўлган.

Вилоят ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотида чорвачилик устунлик қилади (2012-йилда 59,8 %). Агроиқтисодиёт маҳсулотининг 35,2 фоизини фермер хўжаликлари беради. Фермер хўжаликлари асосан деҳқончиликда, хусусан, пахта, буғдой ва бошқа экинларни етиштиришда катта мавқега эга.

Пойтахт вилоятида қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерлар 813,9 минг га ёки умумий ер майдонининг 53,3 фоизига тенг. Албатта, бу рақам, минтақа қисман тоғли ҳудудлардан иборат эканлиги сабабли, унча катта эмас. Суғориладиган ерлар 339,0 минг га бўлиб, улар қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган жами ерларнинг 41,6 фоизини ташкил қилади. Бундай майдонлар нисбати Зангиота, Қуйичирчиқ, Тошкент, Янгийўл туманларида катта, Бўстонлиқ, Паркент, Оҳангарон туманларида эса энг кичик (11-илова).

ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ
ИҚТИСОДИЙ КАРТА

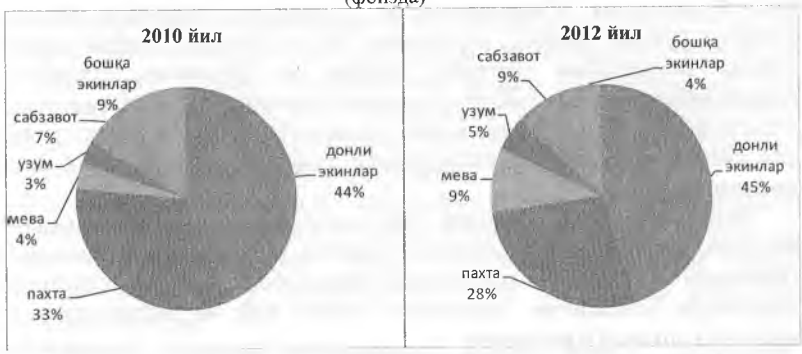
Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 41,9 фоизига турли хил экинлар экилади. Экин майдонлари кўп ёки интенсив қишлоқ хўжалиги (деҳқончилик) ривожланган туманлар Ўртачирчиқ, Қуйичирчиқ, Чиноз, Оққўрғон, Бекобод кабилардир. Айни пайтда, бундай ерлар улуши Бўстонлиқ (6,4 %), Оҳангарон (17,3 %) ва Паркент (20,7 %) туманларида сезиларли даражада паст. Бироқ, бу ҳудудларда пичанзор ва яйловлар катта майдонларни эгаллайди.

Жами экин майдони – 359,4 минг гектар, унинг 85,2 фоизи фермер хўжаликлари тасарруфида. Донли экинлар жами экин майдонининг 44,8 фоизини эгаллайди (5-расм). Бир йилда 705-710 минг тонна турли хил дон (асосан буғдой) ялпи ҳосили олинади, ҳосилдорлик – 42,2 ц/га. Донли экинлар таркибида 16 минг гектарга яқин майдонда маккажўхори экилиб, ундан 755 минг тоннадан кўпроқ ҳосил етиштирилади.

Асосий қишлоқ хўжалик экинларидан пахта 100 минг гектардан ортиқроқ ерни эгаллайди; ялпи ҳосил 240-250 минг тонна атрофида, ҳосилдорлик – 24,0 ц/га. Пахта кўпроқ Бўка, Оққўрғон, Пискент, Чиноз ва Бекобод туманларида экилади. Шоли 6,1 – 6,2 минг гектарда етиштирилади (Бекобод тумани), ялпи ҳосил – 27,0 – 30,0 минг тонна. Бошқа техника ва мойли экинлардан кейинги йилларда масхар ва кунгабоқарнинг ҳам майдонлари кенгайиб бормоқда.

5-расм. Тошкент вилояти экин майдонлари таркибий тузилиши

(фоизда)

Кўп миллионли Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти учун катта миқдорда картошка ва сабзавот етиштириш талаб этилади. Шу мақсадда вилоятда бир йилда 310-320 минг тонна картошка олинади. Барча турдаги сабзаватларга эса 33,6 минг га майдон ажратилган бўлиб, 1500-1600 минг тонна ҳосил етиштирилади. Сабзавот ва картошкага асосан Тошкент шаҳри атрофи хўжаликлари, шунингдек, Бекобод, Пискент ва Чиноз туманлари ихтисослашган. Полизчилик ҳам текислик ҳудудларда жойлашган қишлоқ туманларида кўпроқ ривожланган.

Тошкент вилоятида, хусусан, тоғли ҳудудларда ўрнашган Бўстонлиқ ва Паркент туманларида боғдорчилик яхши ривожланган. Олдинги йилларда бу қишлоқ хўжалиги тармоғи Янгийўл туманида ҳам ривожланган эди. Ҳозирги вақтда 33,2 минг гектардан 160 минг тонна атрофида турли хил мевалар олинади. Узумчилик ҳам боғдорчилик билан бирга ҳудудий асосда ривожланмокда. Узум етиштиришда Паркент туманига нафақат вилоятда, балки республикада ҳам рақобат йўқ. 2012-йилда у 18 минг гектардан кўпроқ майдонни эгаллаган ва 136 минг тоннадан зиёдроқ ҳосил тайёрланган.

Вилоятда чорвачиликнинг, асосан, сут-гўшт йўналиши кўпроқ ривожланган. Жами 700 минг бош йирик шохли қорамол, 725 минг бош қўй ва эчкилар боқилади. Отлар сони ҳам нисбатан кўпроқ – 44 минг бош. Бир йилда тирик вазнда 180 - 200 минг тонна гўшт, 650 – 680 минг тонна сут, 1100 млн. дона тухум, 1,7 минг тонна атрофида жун ва 1,6 минг тонна пилла етиштирилади. Паррандачилик кўпроқ Қибрай, Зангиота туманларида ривожланган.

Қишлоқ хўжалиги географиясида Зангиота (12,6, Бекобод (8,2 %), Қибрай (8,1 %), Бўстонлиқ (8,1 %) туманлари олдинда. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда Оққўрғон, Бекобод, Юқоричирчиқ, Қуйичирчиқ, Чиноз ва Пискент туманлари юқори кўрсаткичларга эга.

13-жадвалда вилоятда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришнинг ҳудудий таркиби келтирилган. Бу маълумотларга кўра, ғалла етиштиришда Бўка, Қуйичирчиқ, Юқоричирчиқ ва Ўртачирчиқ туманлари пешқадам. Сабзавот бўйича Бекобод, картошкада Чиноз, Пискент, Қибрай ажралиб туради. Боғдорчилик Янгийўл, Қибрай ва Бўстонлиқ туманларида ривожланган; уларнинг ҳиссаси вилоятда етиштирилган меваларда 42,1 %. Узумчилик эса Паркент туманидан ташқари (36,7 %) Бўстонлиқ туманида ҳам қисман ривожланган. Мазкур икки туман вилоят узумининг ярмига яқинини беради.

Чорвачилик географиясида ҳам анча фарқлар кўзга ташланади. Масалан, йирик шохли қорамоллар Бекобод ва Бўка, қўй ва эчкилар эса Оҳангарон ва Бўстонлиқ туманларида кўпроқ боқилади. Бу тоғ ва тоғолди ҳудудларда жойлашган туманларга вилоят қўй ва эчкиларининг 1/3 қисмидан ортиғи тўғри келади.

2013-йил якунлари бўйича, вилоятда жами 6177 та фермер хўжаликлари қайд этилган, умумий ер майдони 462 минг га, ишчи ва хизматчилар сони 120 минг киши. Ҳар бир фермерга ўртача 74,8 га ер ва 19,5 кишидан ишчи тўғри келади. Ер майдони кўрсаткичлари бўйича, энг катта майдонлар Ўртачирчиқ, Бекобод, Бўстонлиқ, Чиноз туманларида кузатилади. Жумладан, Бўстонлиқ туманида ҳар бир фермерга 136,5 га ер тўғри келади (бу туман қишлоқ хўжалигининг ихтисослашувига боғлиқ. Қолган туманларда мазкур кўрсаткичлар 80 гектардан ортиқроқ. Айни вақтда, Қибрай ва Зангиотада, яъни Тошкент шаҳри

13-жадвал

Тошкент вилоятида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркиби (вилоят бўйича, жамига нисбатан фоизда, 2013 й.).

т/р	Қишлоқ туманлари	бошоқли дон	сабзавот	картошка	мева	узум	гўшт	сут	тухум	Йирик шоли корамол	қўй ва эчкилар
1	Бекобод	9,7	12,8	6,7	4,4	0,9	6,8	9,7	1,7	8,1	4,0
2	Бўстонлиқ	2,5	9,1	9,6	12,4	10,5	7,8	9,3	2,2	7,7	13,3
3	Бўка	12,1	1,6	3,8	1,7	0,3	6,1	6,5	1,7	8,1	6,4
4	Зангиота	3,2	14,5	14,1	15,4	14,5	12,6	11,1	19,3	8,6	3,8
5	Оҳангарон	5,7	2,7	1,4	3,2	6,4	5,0	5,3	1,1	6,9	20,9
6	Оққўрғон	8,1	6,0	4,6	3,7	0,7	5,5	6,5	2,4	7,0	3,3
7	Паркент	2,6	2,2	2,2	6,6	36,7	4,4	5,7	0,2	6,0	12,5
8	Пискент	8,3	5,0	11,2	1,6	1,7	5,1	6,3	3,5	6,2	5,9
9	Чиноз	6,0	8,7	11,6	3,5	1,1	5,8	5,9	1,9	5,9	4,1
10	Юқоричирчиқ	10,7	3,5	3,4	6,4	2,4	5,7	6,3	3,0	6,0	2,4
11	Янгийўл	6,0	9,6	5,8	17,3	9,4	5,9	6,3	3,8	6,3	5,4
12	Уртачирчиқ	10,6	5,9	6,6	2,0	0,9	8,9	5,7	12,5	6,6	5,4
13	Қибрай	2,6	7,1	11,3	12,4	5,9	5,6	5,3	42,2	5,2	3,1
14	Қуйичирчиқ	11,8	4,8	5,4	2,9	4,1	4,6	6,4	2,8	5,8	1,6
	Шаҳар жойлар	0,0	6,5	2,2	6,4	4,3	10,2	3,8	1,7	5,5	7,2

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

атрофи хўжаликларида фермерларнинг ер майдони энг кам (мос ҳолда 32 ва 28 гектардан). Ишчи-ходимлар сонига кўра юқори кўрсаткичлар Қуйичирчиқ ва Бўка туманларида. Уларда ташкил этилган фермер хўжаликларининг ҳар бирида 40-42 кишидан ишчи банд. Ишчиларнинг энг оз сони Паркент (8,8), Оҳангарғон (ўртача 7,7 киши), Бўстонлиқ (5,4), Қибрай (5,1 ишчи ва ходимлар) туманлари фермер хўжаликларида қайд этилади.

Фермер хўжаликлари вилоят ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 35,2 фоизини етиштирган ҳолда, бу борада Қуйичирчиқ, Чиноз, Янгийўл ва Пискент туманлари ажралиб туради (12-илова). Шу билан бирга, мулкчиликнинг бу шакли Зангиота ва Қибрай туманларида бирмунча суст рривожланган.

Ижтимоий соҳалар географияси. Аҳоли турмуш шароитини яхшилаш ва даражасини ошириш, тарбиялаш, баркамол ва соғлом авлодни тарбиялаш кўп жиҳатдан ижтимоий соҳалар, ижтимоий инфратузилма тизимининг ривожланишига боғлиқ. Бу эса, ўз навбатида, мустаҳкам иқтисодий заминга асосланади.

Тошкент вилоятида ижтимоий соҳаларнинг барча тармоқлари ривожланган. Бунга унинг географик жойлашган ўрни, пойтахт минтақаси эканлиги, малакали ишчи кадрлар ва фан-техника салоҳиятининг мавжудлиги ижобий таъсир кўрсатади. Вилоятда номоддий соҳаларда жами иқтисодиётда банд аҳолининг 30 фоизга яқини хизмат қилади.

Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, чакана савдо айланмасининг энг катта даражаси Зангиота туманига тўғри келади. Ҳудудий таркибда Қибрай туманининг улуши 16,9 %, Зангиотада – 12,2 %, Янгийўлда – 8,4 %. Шаҳарлар миқёсида эса Ангрен ва Олмалиқ олдинда туради. Айни вақтда, Қуйичирчиқ, Оққўрғон, Бўка туманларида бу кўрсаткич жуда паст (10-илова).

Шу ўринда алоҳида қайд этиш жоизки, шаҳарларнинг савдо, пуллик ёки бошқа хизмат турларининг нисбий кўрсаткичлари, одатда, жуда юқори бўлади. Сабаби, шаҳарлар нафақат ўзининг аҳолисига, балки яқин атрофдаги қишлоқ аҳолисига ҳам хизмат кўрсатади. Бу уларнинг шаҳар ёки район ҳосил қилувчи функцияси - вазифаси доирасига киради. Қишлоқ туманлари миқёсида Зангиота (18,6 %) ва Янгийўл (10,1 %) туманлари етакчи. Бироқ, пуллик хизматларнинг ҳудудий кўрсаткичларида Юқоричирчиқ ва Пискент туманлари унча кўзга ташланмайди.

Вилоятда тиббиёт муассасалари сони 602 та, ҳар 10 минг кишига 36,7 та бемор ўринлари, 21,5 нафар врачлар ва 116 киши ўрта тиббиёт ходимлари тўғри келади. Қишлоқ врачлик пунктлари жами 263 та, ҳар бир қишлоқ туманига – 17,4, ҳар 3,4 та қишлоқ аҳоли пунктига 1 тадан ҚВП хизмат кўрсатади. Ҳар 100 минг аҳолига нисбатан касалланганлар сони – вилоят бўйича 38,0 – 40,0 минг киши. Бу кўрсаткич Бекобод шаҳри, Чиноз ва Янгийўл туманларида юқорироқ, Юқоричирчиқ, Ўртачирчиқ, Паркент ва Оққўрғонда эса – пастроқ.

Касалхонадаги ўринлар билан таъминланишида ҳам ҳудудий тафовутлар мавжуд. Чунончи, ҳар 10 минг кишига вилоятда 37,8 та бемор ўринлари тўғри келган ҳолда, у Янгийўл, Бекобод, Ангрен шаҳарларида 50-70 тани ташкил қилади. Аммо, қишлоқ жойларда бу борада ҳозирча тўлиқ ҳал қилинмаган муаммолар бор (масалан, Оҳангарон ва Оққўрғон туманларида).

Аҳоли соғлиғини сақлаш ва унинг кундалик ҳаётида табиий газ ва ичимлик суви билан таъминланганлик муҳим ўрин тутади. Вилоятда табиий газ билан аҳолининг ўртача 88,5 фоизи таъминланган. Қизиғи шундаки, кўпгина ўрта ва катта шаҳарларда мазкур даража 100 фоизга тенг бўлган шароитда, у Ангрендек шаҳарда қониқарли эмас. Зангиота, Юқоричирчиқ, Янгийўл, Паркент, Қуйичирчиқ, Қибрай аҳолиси табиий газдан тўлиқ фойдаланади, фақат Бўка, Чиноз, Бекобод, Оққўрғон ва Пискент туманларида бироз муаммолар мавжуд.

Ичимлик суви билан таъминланганлик – ўртача 81,4 %; шаҳарларнинг кўпчилигида у – 100 фоиз. Қишлоқ туманлари миқёсида эса Ўртачирчиқ, Юқоричирчиқ, Бўстонлиқ, Бўка туманлари анча орқада. Юқори кўрсаткичлар Янгийўл, Паркент туманларида қайд этилган.

Пойтахт вилоятида таълим тизими ҳам бошқа минтақаларга қараганда анча ривожланган. Бу ерда жами 883 та умумтаълим мактаблари бор. Уларда 371 минг нафар ёки ҳар бир мактабда 420 тадан ўқувчи таълим

олади. Академик лицейлар 6 та, талабалар сони 3716 киши. Касб-ҳунар коллежлари 121 та бўлиб, уларнинг ҳар бирида 1010 тадан талаба бор (2012/2013 ўқув йили).

Таъкидлаш жоизки, вилоятда умумтаълим мактаблари ўқувчилар сонига кўра, унча катта эмас, касб-ҳунар коллежлари эса, минтақа хўжалигининг ихтисослашуви ҳамда демографик вазиятидан келиб чиққан ҳолда, ҳудудий ташкил этилган.

Тошкент вилояти рекреация ресурсларига бой минтақа саналади. Айниқса, Чирчиқ ва Оҳангарон водийларида сўлим жойлар, сиҳатгоҳ ва дам олиш зоналари кўп. Бундай объектлар Зангиота, Бўстонлиқ Оҳангарон ва Қибрай туманларида мавжуд.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Вилоятда транспорт тизимининг барча турлари бор. Пойтахт – Тошкентни республикамизнинг жануби-ғарбий ва узоқ шимолий ҳудудларини боғловчи темир ва автомобиль йўллар вилоят ҳудудидан ўтади. 2010-йилда 114 км масофада Тошкент (Тўқимачи) – Ангрен оралиғида электрлаштирилган йўловчи ташувчи йўналиш ҳам ишга туширилган. Тошкент – Бекобод, Тошкент – Ангрен автомобиль йўллари Ўзбекистон Миллий автомагистрали двлат дастури доирасида таъмирланмоқда. Хусусан, Фарғона водийсини боғловчи Ангрен – Поп автомобиль йўлининг бу борадаги аҳамияти катта. Ўз навбатида, йўл бўйи инфратузилмаси ва сервис хизмати иқтисодий ривожланишда муҳим ўрин тутади. 2016 йилда ушбу йўналишда темир йўл ҳам қурилиб, ишга туширилади.

Бир йил давомида вилоятда 180 – 200 млн. тоннага яқин юк ташилади. Юк айланмасида хусусий юк ташувчиларнинг ҳиссаси катта – 85,4 %. Ўртача бир йилда 1200-1250 млн. атрофида йўловчи ташилади. Юк ташиш сингари транспорт хизматининг бу тури ҳам вилоят доирасида тўлиқ автомобиль транспорти томонидан амалга оширилади.

Вилоятда қатор транспорт тугун ва марказлари шаклланган. Уларга Чирчиқ, Бекобод, Ангрен каби шаҳарлар киради. Шунингдек, вилоятнинг сиёсий географик ўрнидан келиб чиққан ҳолда, бу ерда қўшни давлатларни боғловчи халқаро транзит авто ва темир йўллар ҳам бор. Уларнинг барчаси Тошкентдан турли томонларга тарқалган йўллар ва катта-кичик шаҳарлар пойтахт минтақаси иқтисодиётининг "қон томири" ва асосий таянч нуқталари сифатида хизмат қилади.

Тошкент вилояти республикамизнинг ташқи иқтисодий алоқаларида фаол қатнашади. Унинг ташқи савдо айланмаси 2013-йилда 3255,2 млн. АҚШ долларини ташкил қилди. 2008-йилда вилоятнинг ташқи савдо айланмаси 2359,7 млн доллар (2009-йилда – 1866,1; 2010-йилда экспорт 1606,8 млн, импорт 1104,8, қолдиқ 502,0 млн доллар). Шу йилда экспорт 1625, импорт 1630 млн АҚШ долларига тенг бўлган. Экспорт таркибида қора ва рангли металлар унинг ярмидан кўпроғини ташкил қилади: пахта толаси – 16,0 %, озиқ-овқат маҳсулотлари – 8,6 %. Импортда эса машина

ва ускуналар (35,0 %), қора ва рангли металлар (14,2 %), озиқ-овқат (14,4 %), кимё саноати маҳсулотлари (9,6 %) асосий мавқеларга эга.

Тошкент вилоятининг 55,0 фоиз ташқи савдо алоқалари "Узоқ хориж" ва Болтиқбўйи давлатлари билан амалга оширилади. Алоҳида мамлакатлар доирасида қараладиган бўлса, Россия ва Туркия мамлакатлари олдинда. Кейинги ўринларда Қозоғистон, Афғонистон, Украина, Эрон, Хитой давлатлари туради. Вилоятнинг ташқи савдо айланмасидаги МДҲ мамлакатлари улуши 45,0 %.

Табиийки, вилоят ташқи савдо алоқаларининг шаклланишида унинг маъмурий-таркибий қисмлари бир хил иштирок этмайди. Жумладан, 2012-йилда биргина Олмалиқ шаҳри минтақа экспортининг 7,3 фоизини, импортини 38,3 фоизини таъминлаган. Бекобод шаҳрининг улуши ҳам анча катта – 5,6 ва 13,8 %. Чирчиқ шаҳрида вилоят экспортининг 8,4 %, импортининг 7,1 фоизи бажарилган, бироқ Ангрен шаҳри бу борада ҳозирча кўзга ташланмайди. Қишлоқ туманларидан Қибрай, Янгийўл ва Зангиота туманлари ажралиб туради. Баъзи туманлар, масалан, Оққўрғон, Бекобод, Қуйичирчиқ, Бўка, Пискент вилоятнинг ташқи иқтисодий алоқаларида жуда суст қатнашишади.

Тошкент вилояти ташқи савдо айланмасида хорижий инвестициялар ёрдамида ташкил этилган қўшма корхоналарнинг ўрни ҳам сезиларли. Бу ерда жами 451 та фаолият кўрсатаётган ҚК қайд этилган. Зангиота, Қибрай, Ўртачирчиқ ва Бўстонлиқ туманларида уларнинг сони кўпроқ. Шаҳарлар доирасида эса энг кўп ҚК Чирчиқда, Ангренда, Янгийўл, Оҳангарон ва Олмалиқда. Фаолият кўрсатаётган ҚК томонидан бир йилда 415,8 млн АҚШ доллари миқдорида экспорт, 330,8 млн доллар ҳажмида импорт ишлари бажарилган (2012 й.). Экспортда Чирчиқ, Олмалиқ шаҳарлари ва Ўртачирчиқ тумани, импортда Чирчиқ шаҳри, шунингдек, Қибрай ва Зангиота туманлари қўшма корхоналари нисбатан фаол иштирок этишади. Умуман олганда, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарга вилоят экспортининг 23,1 фоизи, импортининг 28,3 фоизи тўғри келади.

Ички ҳудудий тафовутлари. Тошкент вилояти иқтисодиётининг ҳудудий таркибини, энг аввало, Чирчиқ ва Оҳангарон дарё ҳавзалари белгилайди. Улардан ташқари, нисбатан кичикроқ Жанубий иқтисодий районни ҳам ажратиш мумкин (Бекобод, Оққўрғон ва Бўка туманлари).

Чирчиқ ҳавзаси иқтисодий районига Бўстонлиқ, Юқоричирчиқ, Ўртачирчиқ, Қуйичирчиқ, Янгийўл, Паркент, Қибрай, Зангиота, Тошкент ва Чиноз туманлари киради. Улар вилоят умумий майдонининг 59,0 фоизини, аҳолисининг 56,0 фоизини ташкил қилган ҳолда, саноат маҳсулотининг ¼ ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 2/3 қисмини беради. Қолган ички ижтимоий-иқтисодий районларнинг ҳиссаси камроқ.

14-жадвалда келтирилган маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, қишлоқ туманлари орасида саноат Ўртачирчиқ, Қибрай, Зангиота

туманларида яхши ривожланган. Инвестиция ҳажми бўйича Қибрай ва Зангиота туманлари ажралиб туради.

Тошкент вилоятининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида, шунингдек, мавжуд минерал хом ашё, агроиқлимий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, йирик саноат марказларида модернизация ва диверсификация жараёнларини амалга ошириш, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ташкил

14-жадвал

Тошкент вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари (2013-йил, аҳоли жон бошига)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Олмалиқ ш.	6,574	0,072	0,471	3,160	1,817	1,395	1,585
Ангрен ш.	0,453	0,191	0,383	1,296	1,998	1,160	1,199
Оҳангарон ш.	3,109	0,292	2,752	0,680	1,331	2,661	1,408
Бекобод ш.	4,831	0,131	0,884	2,188	1,040	1,434	1,364
Чирчиқ ш.	1,995	0,111	1,218	0,934	0,771	0,952	1,974
Янгийўл ш.	0,690	0,099	1,775	1,205	1,197	2,448	3,878
туманлар:							
Бекобод	0,163	1,521	0,173	0,217	0,529	0,345	0,557
Бўстонлиқ	0,367	1,315	0,790	0,595	1,456	0,690	0,724
Бўка	0,190	1,222	0,184	0,292	0,526	0,825	0,281
Зангиота	0,695	1,000	2,894	1,240	0,871	1,780	1,380
Оҳангарон	0,370	1,143	0,172	0,641	0,706	0,339	0,376
Оққўрғон	0,220	1,633	0,154	0,317	0,593	0,643	0,369
Паркент	0,176	0,933	0,770	0,342	0,600	0,839	0,618
Пискент	0,191	1,696	0,253	0,265	0,551	0,624	0,429
Чиноз	0,275	1,504	0,359	0,311	0,691	0,672	1,094
Юқоричирчиқ	0,309	1,168	0,787	0,375	1,870	0,971	0,566
Янгийўл	0,272	1,133	0,204	0,367	0,770	0,275	0,492
Ўртачирчиқ	0,890	1,055	0,303	0,235	0,454	0,616	0,580
Қибрай	0,697	1,005	3,008	1,087	1,623	0,687	1,194
Қуйичирчиқ	0,284	1,711	0,417	0,329	0,428	1,110	0,608

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

этилишини такомиллаштириш каби масалалар муҳим ҳисобланади. Шу билан бирга, агросаноат мажмуаси, рекреация ва туризмнинг ривожланиши, геоэкологик ва нозогеографик вазиятни яхшилаш, транспорт ва ижтимоий инфратузилмани такомиллаштириш ҳам катта амалий аҳамият касб этади. Ангренда ташкил этилаётган махсус индустриал зона эса минтақа иқтисодиёти юксалишида, алоҳида ўсиш қутби сифатида катта аҳамиятга эга бўлади.

2.2.2.Тошкент шаҳри

Тошкент шаҳри – мустақил Ўзбекистон Республикасининг пойтахти, у 2200 йиллик тарихга эга. Шаҳар, айни вақтда, Тошкент вилояти ҳамда Тошкент (пойтахт) иқтисодий районининг ҳам маркази ҳисобланади. Шаҳар майдони – 334,8 кв.км, аҳолиси, 2014-йил 1-январь маълумотларига қараганда, 2351,8 минг киши.

Тошкент маъмурий жиҳатдан 11 та шаҳар туманларидан ташкил топган. Тарихий ривожланиш жараёни натижасида унинг майдони тобора кенгайиб бормоқда. Бундай ҳудудий ривожланиш аввал шарқий, яъни Чирчиқ йўналишида кўпроқ бўлган бўлса, кейинчалик у жануб томонга ҳам кенгайиб бормоқда.

Шаҳар ҳудудида ташкил этилган маъмурий бирликлардан дастлабкилари ҳозирги Миробод ва Шайҳонтохур туманлари бўлиб, улар 1929-йилда ажратилган. Улардан кейин Мирзо Улуғбек (1935 й.) ҳамда Юнусобод ва Яккасарой туманлари (1939 й.) ташкил қилинган. Энг сўнгги туман – Бектемир 1990 йилда вужудга келган. У аввалги Наримонов шаҳри асосида, Тошкент шаҳрининг Чирчиқ дарёсини сўл соҳилига "сакраб" ўтиши натижасида ташкил этилган. Шунингдек, Тошкент шаҳар ҳокимиятига Улуғбек шаҳарчаси ҳам бўйсинади.

Шаҳар майдони туманлар миқёсида турлича тақсимланган; уларнинг энг каттаси – Сергели 56,0 кв.км майдонни ёки пойтахт умумий ҳудудининг 16,7 фоизини эгаллайди. Шу билан бирга Юнусобод, Олмазор ва Ҳамза туманлари ҳам нисбатан катта, Яккасарой ва Миробод туманлари эса анча кичик майдонларга эга: мос ҳолда, 14,6 ва 17,1 кв км (15-жадвал).

Шаҳарнинг географик ўрни. Тошкент Ўзбекистон Республикасининг шимоли-шарқида, Тяньшань (Тангритоғ) тизмасининг ғарбий этакларида, Чирчиқ дарёси бўйида жойлашган. Унинг шарқий томонида тоғ тизмаларининг мавжудлиги, шимол ва шимоли-ғарб томонга очиқлиги шаҳар иқлимининг шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Шаҳарнинг денгиз сатҳидан ўртача баландлиги 440-480 метр бўлиб, бундай топографик ҳолат шимоли-шарқдан жануби-ғарбга томон пасайиб боради. Энг баланд нуқтаси– 515 метр - шаҳарнинг Мирзо Улуғбек тумани ҳудудида жойлашган.

Шаҳар иқлими континентал, яъни қуруқ – қиши анча совуқ, ёзи эса иссиқ. Ўртача йиллик ҳаво ҳарорати $13,8^0$, июлники - 27^0, январь ўртача ҳарорати минус 1^0 атрофида. Ёғин-сочин миқдори бир йилда – 425 мм атрофида, унинг 2/3 қисмига яқини октябрь-март ойларида кузатилади. Фасллар бўйича олганда эса, ёғинларнинг 2/5 қисмидан кўпроғи баҳор ойларида, 1/3 қисмидан

15-жадвал

Тошкент шаҳар туманларининг майдони ва аҳолиси

т/р	Туманлар	Ташкил топган йили	Майдони, кв.км	Аҳолиси, минг киши						Зичлик, 1 кв. км киши (2014 й.)
				1980	1985	1990	1995	2000	2014	
1	Бектемир	1990	20,5	-	-	24,5	29,0	30,5	29,9	1458,5
2	Мирзо Улуғбек	1935	31,9	246,2	273,2	270,0	253,5	249,6	260,0	8150,5
3	Миробод	1929	17,1	139,9	150,8	137,1	126,6	124,7	128,5	7514,6
4	Олмазор	1970	34,5	202,1	239,3	259,0	263,3	280,7	333,6	9669,5
5	Сергели	1967	56,0	58,7	87,3	138,0	155,9	156,2	164,2	2932,1
6	Учтепа	1977	28,2	204,8	221,3	216,4	221,5	226,7	250,7	8890,0
7	Ҳамза	1968	33,7	207,6	230,0	218,8	211,4	211,0	218,6	6486,6
8	Чилонзор	1963	30,0	229,3	240,7	231,0	219,0	218,3	230,4	7680,0
9	Шайҳонтохур	1929	27,2	213,6	236,6	219,0	242,3	257,9	310,1	11400,7
10	Юнусобод	1936	41,1	200,9	225,9	288,8	285,5	289,1	311,3	7574,2
11	Яккасарой	1936	14,0	120,0	131,4	116,7	106,4	111,9	114,5	8178,6
	Жами Тошкент ш.	2 аср, эрамиз-гача	334,8	1823,1	2036,5	2100,0	2116,1	2164,0	2351,8	7024,5

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

ортикроги қишга тўғри келади. Уларнинг энг кам миқдори – ёзда. Шу боис, ёзнинг ҳавоси жуда иссиқ ва қуруқ.

Тошкент шаҳрининг тарихий-географик асоси ёки негизини Чирчиқ дарёси ва ундан тарқалган қатор қадимги ва янги каналлар ташкил қилади. Улар жумласига Бўзсув, Кайковус, Қорақамиш, Салар, Бўрижар, Анҳор, Қорасув ва бошқалар киради. Айни шу гидрографик шахобчалар шаҳар ички тузилиши, планировкаси, унинг даҳа ва маҳаллаларининг асосида ётади.

Шаҳарнинг иқтисодий ва сиёсий географик ўрни ўзига хос. У республика ва халқаро аҳамиятга эга бўлган қулай транспорт-географик ўринда жойлашган. Айни вақтда, сиёсий географик жиҳатдан пойтахтнинг мамлакат чекка шимоли-шарқий қисмида, Қозоғистон Республикасининг жанубий чегараларига жуда яқинлиги ҳам унинг геосиёсий ўрнини белгилаб беради.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Тошкент шаҳри аҳолиси сони бўйича МДҲ мамлакатларида 4–чи (Москва, Санк-Петербург ва Киев шаҳарларидан кейинги) ўринда туради, Марказий Осиё минтақасида эса унга тенг шаҳар йўқ.

Бу ерда собиқ Россия империясида ўтказилган дастлабки аҳоли рўйхати – 1897-йил маълумотлари бўйича (у даврда Тошкент Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази вазифасини бажарган) 156,0 минг аҳоли яшаган. Бу рақам тахминан 28 йилда деярли 2 марта ортган, ёки бошқача қилиб айтганда, 1925-йилда 301 минг кишига етган. Аҳоли сонининг кейинги икки марта ошиши эса нисбатан қисқароқ даврда рўй берган (1940-йилда 600 минг). Бироқ, аҳоли сонининг навбатдаги икки баробар кўпайиши учун чорак асрдан кўпроқ вақт талаб этилган. 1966-йилда, яъни Тошкент зилзиласи арафасида шаҳарда 1209 минг киши яшаган. Бу даврда аҳоли сонининг бирмунча суст роқ ўсиши Иккинчи жаҳон уруши ва унинг оқибатлари туфайли юз берган.

Шаҳар аҳолиси 2 миллионлик “маррага” 1984-1985-йиллар оралиғида эришган, шундан сўнг унинг демографик ўсиш суръати пасайиб борган. Хусусан, 90-йилларда пойтахт аҳолиси барқарор ўсиш кўрсаткичларига эга бўлмаган; аҳоли сони гоҳ камайиб, гоҳ бироз кўпайиб борган. Масалан, 1988-йилда у 2211 минг кишини ташкил қилган бўлса, 1996 йилгача тўлқинсимон ўзгариб бориб, 2095 минг кишига тушиб қолган.

Маълумки, айни шу йилдан бошлаб республикамизда иқтисодий салоҳият барқарор ўсиб борган. Шунга мос ҳолда, пойтахт демографик салоҳиятида ҳам аввалгидек катта пасайиш-кўтарилишлар кузатилмаган, аммо йиллик ўртача кўпайиш унча катта миқдорни ташкил қилмаган. 2000-2014-йиллар мобайнида Тошкент аҳолиси 189 минг кишига ёки ўртача бир йилда 13,5 минг кишига ортиб борган. Агар яқин ўтмишдаги демографик ўсиш жараёни ҳисобга олинса, бу рақам анча пастдир. Ваҳоланки, ўтган

асрнинг 70-80 йилларида шаҳар аҳолиси ҳар йили 40-45 минг кишига кўпайган.

Шаҳар аҳолиси сонининг динамикаси унинг ички маъмурий қисмларида – туманларида бир хил кечмаган. Чунончи, 1980-2014-йиллар оралиғида Сергели туманининг аҳолиси 2,8 марта ортган ҳолда (шаҳар бўйича ўсиш бу даврда 129,0 %), Миробод, Ҳамза, Чилонзор ва Яккасарой туманлари аҳолиси қисқарган, Мирзо Улуғбек туманида эса у 2000 йилдагидан оз фарқ қилади. Албатта, 30 йилдан ортиқ даврда демографик ўзгаришлар бир тусда рўй бермаган: Ҳамза, Мирзо Улуғбек, Чилонзор, Яккасарой туманларида аҳоли сони 1980-1985-йилларда ўсиш кўрсаткичларини намоён қилган, 90-йиллардан бошлаб у камайиб борган. Таҳлиллар кўрсатишича, 2000 йилдан кейин ҳам айрим бурилишлар кўзга ташланади. Масалан, Бектемир туманида ҳам аҳоли сони 2000 йилга қараганда бирмунча камайган (15-жадвал).

Ҳозирги кунда ўзининг катта демографик салоҳияти бўйича Олмазор, Юнусобод ва Шайҳонтоҳур туманлари етакчилик қилади. Аҳоли сонининг энг кам миқдори эса Бектемир туманида – 29,9 минг киши. Ўртача ҳар бир туманга 213,8 минг кишидан аҳоли тўғри келади, туманлар орасидаги фарқ 11,2 га тенг.

Аҳоли сонининг шаҳар туманлари доирасида турли-туманлиги унинг зичлик кўрсаткичларида яққол кўзга ташланади. Шаҳар бўйича ҳар бир кв. км майдонида 7025 киши жойлашган бўлиб, энг юқори кўрсаткич Шайҳонтоҳур (11401 киши) ва Олмазор (9670 киши), яъни шаҳарнинг қадимий, эски қисмида қайд этилади. Бу борада Тошкент Африканинг Қоҳира ёки Жазоир, Осиёнинг Шанхай шаҳарларига ўхшаб кетади. Айни пайтда, шаҳарнинг нисбатан янги ташкил қилинган туманларида – Сергели ва Бектемирда аҳоли зичлиги ўртачадан анча паст.

Алоҳида қайд этиш жоизки, агар аввал, яъни 80-йилларга қадар Тошкент аҳолиси табиий кўпайиш ва миграция ҳисобидан ортиб борган бўлса (бунда ижобий миграция қолдиғи кўп ҳолларда устунликка эга бўлган), сўнгги йилларда унинг ўсиши деярли тўлалигича табиий ҳаракат натижасида юз берган. Қизиғи шундаки, кейинги 10 йил оралиғида аҳолининг туғилиш кўрсаткичи барча туманларда ортиб борган. 13-иловада келтирилган маълумотларга кўра, Бектемир туманида 2000-йилда туғилишнинг умумий коэффициенти 15,1 промиллени ташкил қилган, 2013-йилда эса у 10,7 промиллега ортган. Сергели туманида ҳам бу кўпайиш сезиларли даражада юқори бўлган - 15,0 промилледан 19,9 промиллегача, фақат Яккасарой, Учтепа туманларида бу даврда туғилиш кўрсаткичлари камроқ кўпайган.

Тошкент шаҳрида ўлим кўрсаткичлари республика минтақалари орасида энг юқори. Бунга қатор омиллар, жумладан, аҳолининг ёш таркиби, урбоэкологик вазият ва нозогеографик ҳолат ўз таъсирини

кўрсатган. 2013-йил якунлари Сергели, Бектемир ва Ҳамза туманларида ўлим даражасининг юқорилигини кўрсатади. Миробод ва Сергели бу хусусда 2000-йилда ҳам "етакчилик" қилган. Шу билан бирга Шайҳонтоҳур, Яккасарой ва Олмазор туманларида мазкур кўрсаткич шаҳар миқёсида пастроқ. Ўлим даражасининг бундай ҳудудий тафовутлари туманларнинг географик ўрнашган жойи ҳамда аҳолининг ёш-жинс таркиби билан ҳам изоҳланади. Жумладан, Бектемир, Сергели, Миробод туманларининг экологик-географик ўрни унча қулай эмас.

Аҳоли табиий ҳаракатининг якуний кўрсаткичи, яъни унинг табиий кўпайиши асосан туғилиш даражасидаги фарқларни такрорлайди. Бинобарин, у Олмазор, Шайҳонтоҳур, Учтепа ва Бектемир туманларида юқорироқ, Ҳамза, Яккасарой ва Мирзо Улуғбек туманларида пастроқ даражага эга. Умуман олганда эса, аҳолининг табиий кўпайиши 2000-йилга қараганда кескин кўтарилган (13-илова). Мавжуд маълумотларга қараганда, баъзи туманларда аҳолининг табиий кўпайиши 10-17 промиллени ёки 1,0-1,7 фоизни ташкил қилади. Кўриниб турибдики, бу даража шаҳар аҳолисининг реал кўпайишидан анча паст (у сўнгги йилларда ўртача 0,6 фоиз атрофида). Демак, бундай арифметик номувофиқлик аҳоли миграцияси туфайли содир бўлган.

Юқорида қайд қилинганидек, бир вақтлар миграция Тошкент аҳолисининг ўсишида етакчи омил ҳисобланган. Сўнгги йилларга келиб у тескари тус олди, яъни келганларга нисбатан кетаётганлар кўп бўлди. Маълумотларга мурожаат қилайлик: Тошкент шаҳрига 1996 йилда 32,7 минг киши келган, 35,0 минг киши ундан кетган, миграция қолдиғи (сальдоси) минус 2,3 минг кишини ташкил қилган. Унгача бўлган даврда миграция қолдиғи қуйидагича бўлган: 1990-йилда минус 30,7 минг; 1991-йилда - 12,6; 1992 йилда - 34,5; 1993 йил - 27,0; 1994 йилда - 46,9 ва 1995 йилда - 20,2 минг киши (барчаси минус). 1997 йилда Тошкент шаҳрига 29,5 минг киши келган, 31,1 минг киши ундан кўчиб кетган, миграция натижаси минус 1,6 минг киши. 1998-йилда бу кўрсаткичлар мос ҳолда, 32,0; 31,1 ва плюс 0,9 минг киши (шу йилда оз бўлсада, миграция ижобий сальдога эга бўлган). 1990 - 1997 йиллар мобайнида Ўзбекистон пойтахти миграция оқибатида 175,8 минг кишини "йўқотган". Бу оралиқда энг юқори кўрсаткич 1994-йилда қайд этилган.

2000 йилларда ҳам Тошкент шаҳри учун аҳолининг миграция айланмаси кўп ҳолларда ижобий аҳамият касб этмаган. Ҳар минг кишига ҳисоблаганда, миграция сальдоси 2000-йилда минус 8,1, 2001 йилда минус 6,4, 2002 йилда - 4,9, 2003 йилда минус 8,0 промиллени ташкил этган. Олдинги йилларда бу кўрсаткич қуйидагича бўлган: 1996-йил -минус 1,1; 1997-йил -7,3; 1999-йил - 7,1‰ (барчаси минус). 2004-йилда миграция қолдиғи мутлақ кўрсаткичларда минус -17,1 минг киши бўлган. 2006-йилда Тошкент шаҳрига келувчилар 24,8 минг, ундан чиқиб кетганлар 21,1 минг кишини ташкил қилган. Бу йилда ҳам 1998-йилдаги сингари миграция шаҳар учун ижобий натижа берган (3,7 минг

киши). 2012-йилда Тошкентга 39,5 минг киши келган, кетганлар 29,7 минг, миграция қолдиғи 9,8 минг киши. Ҳар минг кишига ҳисоблаганда 2013-йилда келганлар 7,3, кетганлар 13,0, миграция сальдоси минус 5,7 кишидан иборат бўлган.

Пойтахт аҳолиси миграциясининг салбий оқибатлари, асосан, русийзабон ва бошқа номаҳаллий миллат вакилларининг ўз юртларига кўчиб кетиши сабабли юзага келган. Масалан, биргина 2004-йилда жами 17,1 минг миграция қилганлар қолдиғининг 13,4 мингини ёки 78,4 фоизини руслар ташкил қилган. Шунингдек, татар, корейс, қозоқ, украин каби миллат вакиллари ҳам кўпроқ кўчиб кетишган.

Тошкент шаҳри аҳолисининг миграцияси умумий тарзда бутун Ўзбекистон Республикаси миграцион вазиятини белгилаб беради[1]. Яна рақамларга мурожаат қилайлик: 1990-йилда республика бўйича жами миграция қолдиғи 179,5 минг кишини ташкил қилган ҳолда, унинг 30,7 минг киши ёки 17,1 фоизи Тошкент шаҳри зиммасига тушган. 1991-йилда республика ва Тошкент шаҳри аҳолисининг миграция қолдиғи, мос равишда, 95,9 ва 12,6; 1992-йилда - 74,4 ва 34,5; 1993 йилда - 54,0 ва 27,0; 1994-йилда - 138,9 ва 46,9; 1995-йилда - 89,0 ва 20,2 минг киши бўлган. 90-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб республика ва пойтахт аҳоли миграциясининг якуний кўрсаткичлари пасайиб борган. 1996-йилда юқоридаги кўрсаткичлар 50,3 ва 2,3; 1997 йилда 48,4 ва 1,6 минг кишига баробар бўлган. 1998-йил натижалари, аввал қайд этилганидек, Тошкент шаҳри учун ижобий тус олган. Кейинги йилларда вазият қуйидагича бўлган: 2004-йилда Ўзбекистон бўйича миграция қолдиғи 96,1 минг киши, Тошкентда 17,1; 2006-йилда бу рақамлар 65,2 ва 3,6 минг кишига тенг бўлган, 2012-йилда эса Тошкент шаҳри республика салбий миграция қолдиғининг ¼ қисмини таъминлаган.

14-иловада Тошкент шаҳри туманлари миқёсида энг сўнгги миграция жараёнлари ўз аксини топган. Кўриниб турибдики, ҳозирги вақтга келиб пойтахтда аҳоли миграцияси бирмунча мўътадиллашган ва унинг натижаси кўпгина туманларда ижобий хусусият касб этган. Ваҳоланки, 1997-2004-йилларда бу кўрсаткичлар салбий ва анча юқори бўлиб, ялпи табиий кўпайишни ҳам "ютиб" юборган ва баъзи ҳолларда шаҳар аҳолиси сонининг мутлақ қисқаришига олиб келган.

Аҳолининг табиий ва механик ҳаракати таъсирида унинг миллий таркиби шаклланади. Тошкент – кўп миллатли аҳолига эга бўлган шаҳар 2013-йил маълумотларига қараганда, ўзбеклар шаҳар жами аҳолисининг 68,8 фоизини, руслар 16,1 %, татарлар 3,9 % ни ташкил қилади. Тошкентнинг эски шаҳар қисмида, яъни Шайҳонтоҳур, Олмазор каби туманларида маҳаллий миллат, яъни ўзбеклар улуши катта бўлса, Чилонзор, Ҳамза, Сергели туманларида

[1] Ушбу вазиятнинг шаклланишида Қорақалпоғистон Республикасининг ҳам ҳиссаси катта.

бошқа миллат, жумладан, русларнинг ҳиссалари ҳам анчагина. Шу сабабдан, мазкур туманларнинг миграцион фаоллиги юқорироқ.

Тошкент шаҳрида 1.01.2014-йилда 1512,4 минг меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли қайд этилган (жами аҳолининг 64,3 %). Иқтисодий фаол аҳоли сони 1206,6 минг, иқтисодиётда банд аҳоли сони 1165,3 минг киши. 2013-йилда меҳнат органларига иш сўраб 8,1 минг киши мурожаат қилган (2009-йилда 46,6 минг), уларнинг 4,1 минг нафари иш ўринлари билан таъминланган. Шу йилда жами 82,6 минг янги иш ўринлари ташкил қилинган (2009-йилда 74,1 минг).

Меҳнат ресурслари иқтисодиётнинг турли тармоқларида, жумладан, саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа ҳамда турли ижтимоий соҳаларда банд. Тошкент кўп функцияли ва, айни вақтда, пойтахт шаҳри бўлганлиги сабабли, унда аҳолига хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларида, фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлаш кабиларда, шунингдек, бошқарув органларида аҳолининг бандлик кўрсаткичлари анча юқори.

Шаҳар хўжалиги. Маълумки, пойтахт шаҳарлар, одатда, ўзига хос ("пойтахтга хос") вазифаларни бажаради. Тошкент шаҳри пойтахтлик функциясини 1930-йилдан бошлаб бажариб келмоқда. Унга қадар бу мақомда Самарқанд шаҳри бўлган. Тошкентнинг ҳозирги ҳолати – саноати, транспорт ва бошқа инфратузилма шахобчалари, ижтимоий соҳалар, дипломатик функцияси, бошқарув органларининг кўплиги борган сари унинг замонавий пойтахтлик хусусиятидан далолат бермоқда.

Тошкент катта шаҳар – мегаполис. У республиканинг асосий иқтисодий, маданий, сиёсий маркази. Шаҳар, энг аввало, кўп сонли аҳолининг яшаш, яъни социал муҳити, шу билан бирга, у ягона иқтисодий макон, инвестиция, инновация, ўзига хос геоэкологик (урбоэкологик), нозогеографик муҳит ҳамдир. Бундай катта салоҳият ва масъулият Тошкент шаҳри ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишининг устувор йўналишларини белгилаб беради. Халқаро миқёсда, жаҳон ҳамжамияти ва геосиёсий тизимида мустақил Ўзбекистон Республикаси кўпинча "Тошкент" номи билан танилади ва эътироф этилади.

Тошкент шаҳри мамлакатимиз иқтисодий-ижтимоий ривожланишида кўзга кўринарли мавқега эга. 2013-йилда у республиканинг 14,7 фоиз ялпи ҳудудий маҳсулоти, 21,9 фоизи саноат ишлаб чиқаришини таъминлаган. Чакана савдода унинг улуши 21,4 %, пуллик хизматларда 23,1 %, экспортда 22,7 % ва импортда 45,3 % ни ташкил этади. Мамлакат бўйича жами инвестиция ҳажмининг 1/4 қисмига яқини, қурилиш ишларининг 16,0 – 17,0 фоизи айни Тошкент шаҳрига тўғри келади.

Табиийки, Тошкентнинг катта район ҳосил қилувчи ва районга хизмат қилувчи функцияси, унда халқ истеъмол молларини кўпроқ ишлаб чиқариш ҳамда барча ижтимоий соҳаларнинг юқорироқ даражада ва кенгроқ миқёсда ривожланишни тақозо этади. Мамлакатимизда у,

шубҳасиз, барча янгиликлар, инновация маркази, шаҳар катта инфратузилма ва интеллектуал салоҳиятга ҳам эга. Шу боис, республикамизда барча янгиликлар айни Тошкентдан диффузион равишда бошқа ҳудудларга тарқалади.

Тошкент шаҳри иқтисодиётининг ички таркиби ҳам унинг пойтахтлик хусусиятини ифодалаб беради. Саноат шаҳар ялпи ҳудудий маҳсулотининг 22,2 фоизини таъминлайди, қурилишнинг улуши – 7,9 %, транспорт ва алоқаники – 13,2 %, савдо ва умумий овқатланиш ЯҲМнинг 12,9, солиқлар унинг 10,7 фоизини беради.

Маълумки, иқтисодиёт тизимида бозор муносабатларини шакллантиришда кичик бизнеснинг ўрни ва аҳамияти жуда катта. 2013-йилда Тошкент шаҳрида фаолият кўрсатаётган жами 34,8 мингта кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари рўйхатга олинган. КБ ва ХТ субъектларининг турли соҳалардаги улуши қуйидагича: ЯҲМ да 53,6 %, саноат ишлаб чиқаришида – 40,9 %, қурилишда – 62,8 %, чакана савдода – 53,9 %, хизмат кўрсатишда – 48,4 %. Ушбу секторга иқтисодиётда банд бўлганларнинг 57,1 фоизи, мамлакат экспортининг 16,9 ва импортининг 49,0 фоизи тўғри келади (2009-йилда экспорт 19,6, импорт 50,8 фоизни ташкил этган).

Албатта, ҳар қандай кенгайтирилган ишлаб чиқаришнинг моддий негизини капитал қўйилмалар – инвестиция ташкил қилади. 2013-йилда шаҳар бўйича инвестицияларнинг жами ҳажмида Миробод ва Олмазор туманлари олдинда, инвестициянинг нисбатан кам улуши эса Бектемир ва Учтепа туманларига тегишли.

Капитал қўйилмаларга мос ҳолда қурилиш ишлари ҳам туманлар доирасида бирмунча фарқ қилади. Масалан, 2010-йилда амалга оширилган қурилиш ишларининг 31,7 фоизи Чилонзорга, 14,1 фоизи Миробод туманига тўғри келган. Демак, фақат шу икки туман пойтахтда бажарилган қурилишларнинг 45,8 фоизини таъминлаган.

Саноати. Тошкент саноати кўп йиллар давомида шаклланган. Унинг даражаси ва тармоқлар таркибига шаҳарнинг географик ўрни, меҳнат ва инновация салоҳияти, Иккинчи жаҳон уруши йилларида фронтга яқин ҳудудлардан эвакуация қилинган саноат корхоналари, шунингдек, яқин атрофдаги табиий ресурслар (қурилиш материаллари хом ашёси, сув ресурслари ва б.) ўз таъсирини кўрсатган.

Шаҳарда саноат ишлаб чиқариш ҳажми 2013-йилда жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозига қарамасдан 110,4 фоизга (ЯҲМ – 107,1 %) ўсган. Шу йилда шаҳарда жами 99055 та турли йирикликдаги саноат корхоналари фаолият кўрсатган. Уларнинг 113 таси йирик саноат корхоналари ҳисобланади; саноат ишлаб чиқаришида банд бўлганларнинг умумий сони 126 минг киши ёки бу – иқтисодиётда банд бўлганларнинг 1/10 қисми демакдир.

ХИМ нинг ярмидан кўпроғини озиқ-овқат маҳсулотлари ташкил қилади; енгил саноат маҳсулотлари эса 8,7 %. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, Бектемир, Ҳамза ҳамда Миробод туманлари олдинда, Учтепа, Чилонзор ва Юнусобод туманларида у нисбатан паст.

16-жадвал маълумотларининг таҳлили шуни кўрсатадики, энг сўнгги йилларда пойтахт саноати тармоқ таркибида бирмунча ўзгаришлар содир бўлган: ёқилғи-энергетика саноатининг улуши ортган, енгил саноат ҳам устуворрок ривожланиб борган. Шу билан бирга, шаҳар учун анаънавий саноат тармоқларидан бири – машинасозлик ва метални қайта ишлаш корхоналарининг ҳиссаси бироз пасайган. Айни вақтда, шаҳар саноати таркибида машинасозлик ва металлни қайта ишлаш ҳамда озиқ-овқат саноати тармоқларида жиддий силжишлар кузатилмайди. Аммо уларнинг маҳсулот турларида маълум ўзгаришлар содир бўлган.

Саноат тармоқлари миқёсида алоҳида корхоналарнинг аҳамияти ҳар хил. Чунончи, ёқилги саноати маҳсулотининг 93,0 фоизини "Лукойл Ўзбекистон оперейтинг компани" МЧЖ беради. Металлургия саноатида эса Тошкент қувур заводи (67,5 %) ҳамда Иккиламчи қора ва рангли металлар корхоналарининг ўрни катта. Шаҳар кимё ва нефть кимёси саноатида Тошкент лок-бўёқ ва "Олпласт" қўшма корхонаси, машинасозлик ва металлни қайта ишлашда "Ўзэлектроаппарат" ҳамда "Ўзбеккабель" ва "Дойче кабель" қўшма корхоналари етакчилик қилишади. Шу билан бирга, мазкур тармоқда Тошкент трактор заводи, "Зенит электроникс" қўшма корхонаси, Тошкент йўловчи вагонларни таъмирлаш, "Ўзбекистон аэрвайс техникс" каби корхоналар ҳам ўзларининг салмоқли маҳсулот ҳажмлари билан ажралиб туришади[1].

Енгил ва озиқ-овқат саноатида ҳам қатор қўшма корхоналар мавжуд бўлиб, улар мазкур тармоқда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларининг асосий қисмини таъминлайди. Шунингдек, озиқ-овқат саноати жами маҳсулотнинг тахминан 28,4 фоизини берувчи "Хоразм шакар" қўшма корхонаси ҳамда Самарқанд чой фабрикаси ҳам молиявий-иқтисодий жиҳатдан Тошкент шаҳри тасарруфида фаолият кўрсатишади.

Ун-ёрма ва омихта ем "Ғалла Алтек" ва "Тошкент дон маҳсулот" акциоперлик жамиятларида ишлаб чиқарилади. Фармацевтика саноатида эса "УП Радикс", "Ўзкмёфарм" корхоналари ва бошқалар муҳим аҳамиятга эга. Бу корхоналар жами тармоқ маҳсулотининг 35,0-37,0 фоизини беради. Полиграфия саноатида "Шарқ" АЖ ва "Ўзбекистон" нашриётлари олдинда туради.

[1] 2014 йилда Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси ДАЖ негизида "Тошкент механика заводи" ташкил этилди.

16-жадвал

Тошкент шаҳри саноатининг тармоқлар таркиби

Саноат тармоқлари	Жамига нисбатан фоизда		2000-2013-йилларда ўзгариш, +,-
	2010-йил	2013-йил	
Жами саноат тармоқлари	100	100	-
шу жумладан:			
ёқилғи-энергетика	19,5	23,8	+4,3
металлургия	4,0	3,7	-0,3
кимё ва нефть кимёси	7,2	5,7	-1,5
машинасозлик ва метални қайта ишлаш	22,7	22,0	-0,7
қурилиш материаллари саноати	4,6	3,6	-1,0
ўрмон, целлюлоза-қоғоз саноати	2,7	2,9	+0,2
енгил саноат	6,4	6,6	+0,2
озиқ - овқат саноати	23,1	22,4	-0,7
ун, ёрма ва омихта ем саноати	1,6	1,7	+0,1
полиграфия саноати	4,1	3,4	-0,7
фармацептика саноати	2,5	2,4	-0,1
бошқа саноат тармоқлари	1,6	1,8	-0,3

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Бир йилда Тошкент саноат корхоналари томонидан 780-800 тонна атрофида пўлат, 90 тонна пўлат қувурлар ишлаб чиқарилади. Юқоридагилардан ташқари, шаҳарда 1,2 млн т. иккиламчи алюминий, 20-25 дона кўтарма кранлар, 900 га яқин трактор тиркамалари, 1800 та атрофида трактор, 45-50 минг тонна лок-бўёқ материаллари тайёрланади.

Асосий истеъмол товарларидан 80-82 минг тонна омихта ем, 10 минг дона дазмоллар, 4,1 минг тонна хўжалик совуни, ўртача 16-18 минг рангли телевизорлар, кўп миқдорда мебель ишлаб чиқарилади. Шунингдек, трикотаж маҳсулотлари, пайпоқ, тозаланган ўсимлик ёғи, гўшт ва сут маҳсулотлари ҳам кўплаб ишлаб чиқарилади. 320-330 минг тонна шакар, 280-282 минг тонна ун тайёрланади.

Шу ўринда қайд этиш жоизки, баъзи саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш, хусусан, агросаноат мажмуасига тааллуқли маҳсулотлар кундалик эҳтиёж ҳамда об-ҳаво, иқлим шароитларига мувофиқ ўзгариб туради (ўсимлик ёғи, хўжалик совуни, ун, омихта ем, гўшт-сут маҳсулотлари ва ҳ.к). Айрим саноат маҳсулотлари ҳажми эса маълум сабаблар туфайли бироз қисқарган (ип-газлама, пайпоқ ва б.). Айни вақтда, мебель, маиший қандиллар, пойафзал, минерал сув, узум шарбати, арақ-вино, пиво, макарон маҳсулотларини ишлаб чиқариш сўнгги йилларда анча тез ўсган.

Келажакда шаҳар экологик муҳитини ифлослантирувчи, кўп меҳнат ва хом ашё талаб қилувчи, аҳоли кундалик эҳтиёжи билан бевосита алоқаси бўлмаган саноат корхоналари, яъни пойтахт муҳитига мос бўлмаган ишлаб чиқаришлар шаҳар ҳудудидан чиқарилади. Замонавий технологиялар билан жиҳозланган саноат тармоқларининг "юқори" қаватлари, экологик тоза, инновация ва фан-техника ютуқлари билан боғлиқ ҳамда тажриба-конструкторлик корхоналари эса кўпайиб боради.

Саноат корхоналари шаҳар ҳудуди бўйича нотекис тақсимланган. Бу жойларнинг қайси мақсадда барпо этилганлиги, экологик ва транспорт географик ўрни билан ҳам боғлиқ. Умуман олганда, Тошкент шаҳри саноатида Шайҳонтоҳур, Чилонзор, Ҳамза ва Мирзо Улуғбек туманларининг мавқеи катта (17-жадвал).

Мавжуд маълумотлар таҳлили кўрсатишича, сўнгги йилларда Шайҳонтоҳур, Чилонзор ва қисман Учтепа ҳамда Мирзо Улуғбек туманларида саноат ишлаб чиқариши жадалроқ ривожланган. Шаҳонтоҳур туманида 2000-йилда шаҳар жами саноат маҳсулотининг 5,5 фоизи ишлаб чиқарилган бўлса, 2013-йилда бу кўрсаткич 26,5 фоизга етди. Шунингдек, Чилонзор туманининг мавқеи ҳам кескин кўтарилди. Бектемир туманининг улуши эса бу даврда 12,3 фоиздан 5,6 фоизга, Ҳамза туманиники 23,6 фоиздан 10,6 фоизга тушиб қолди ва ҳ.к.

17-жадвал

Тошкент саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий таркиби

т/р	Туманлар	Жамига нисбатан фоизда		Ўзгаришлар, +,-
		2000 йил	2013-йил	
1	Бектемир	12,3	5,6	-6,7
2	Мирзо Улуғбек	10,9	10,7	-0,2
3	Миробод	12,4	6,8	-5,6
4	Олмазор	4,7	7,0	+2,3
5	Сергели	7,5	5,4	-2,1
6	Учтепа	2,0	4,9	+2,9
7	Ҳамза	23,6	10,6	+13,0
8	Чилонзор	5,6	12,5	+6,9
9	Шайҳонтоҳур	5,5	26,5	+21,0
10	Юнусобод	6,4	5,4	-1,0
11	Яккасарой	9,1	4,6	-4,5
	Жами шаҳар бўйича	100	100	0,0

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Шаҳар саноатининг ҳудудий таркибидаги ўзгаришлар туманларнинг қайси саноат тармоқларига ихтисослашувига ҳам боғлиқ. Масалан, оғир саноатга ихтисослашган (машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, кимё) корхоналарда халқаро кооперация алоқаларда юз берган муаммолар ва истеъмол (эҳтиёж) омиллари таъсирида ишлаб чиқариш анча пасайган.

Бундай тармоқларнинг ривожланишига ҳозирги жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Шу билан бирга, бундай ўзгаришлар кичик бизнес корхоналарининг ривожланиши туфайли ҳам юзага келиши мумкин.

Транспорт. Майдони катта, аҳоли сони кўп бўлган шаҳарда транспорт муҳим роль ўйнайди. Тошкентда транспортнинг кўпчилик турлари – автобус, трамвай, метрополитен мавжуд. Марказий Осиёдаги дастлабки Тошкент метроси 1977-йилда ишга туширилган. Шаҳар кўчаларида қатнаётган автобус ва енгил машиналарнинг кўпчилиги ўзимизнинг республикамизда – Самарқанд ва Асака шаҳарлари корхоналарида ишлаб чиқарилган.

Тошкент республика, Марказий Осиё ва халқаро миқёсдаги муҳим транспорт тугунидир. Бу ерда халқаро аэропорт, темир ва автомобиль йўллари вокзаллари ва шоҳ кўчалар бор; уларда замонавий сервис хизмати ҳам ташкил этилган. Шу билан бирга трамвай қатновлари йўналишлари қисқариб, троллейбуслардан воз кечилди. Бинобарин, уларнинг аҳамияти охирги йилларда анча пасайган.

Таҳлиллар кўрсатишича, жами йўловчилар ташиш йилдан-йилга кўпайиб бораётган бир пайтда, электр транспорти турларининг ҳиссаси пасайиб бормоқда. Барча транспорт турлари бўйича ташилган йўловчиларнинг ярмидан кўпроғи хусусий автомобиль эгаларига тўғри келади. Барча транспорт турлари бўйича ташилган юкларнинг аксариятини автомобиль транспорти амалга оширган; хусусий автомобиль эгалари томонидан 30,0 фоизга яқин юк ташилган.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, мустақиллик йилларида шаҳар кўча ва йўлларини яхшилашга катта эътибор қаратилмоқда. Ҳар йили магистральь йўллар, кўчалар кенгайтирилиб, қатор кўприк ва транспорт қатновини қулайлаштирувчи бошқа мосламалар қурилмоқда. Бироқ, шаҳарда автомобиллар сони ҳам жуда тез кўпайиб бораётганлиги сабабли асосий кўчаларда, айниқса, эрталабки ва кечки соатларда тирбандлик ҳолати вужудга келмоқда. Шу сабабдан, транспорт инфратузилмасини янада такомиллаштириш пойтахтнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши муаммоларидан бири сифатида энг муҳим аҳамият касб этади.

Ижтимоий соҳалар. Шаҳарлар, хусусан, йирик шаҳарлар, энг аввало, аҳоли яшайдиган жой, социал муҳит ҳисобланади. Бу маконда кишилар фаолият кўрсатадилар, дам оладилар, даволанадилар, ўқийдилар, хуллас яшайдилар. Шу боис, ижтимоий соҳаларнинг ривожланиши жуда катта аҳамиятга эга. Бу соҳалар, ўз навбатида, мураккаб бўлиб, улар таълим, соғлиқни сақлаш, маиший хизмат кўрсатиш кабиларни ичига олади.

Чакана савдода Чилонзор ва Миробод туманлари кескин ажралиб туради, пуллик хизматларнинг нисбий кўрсаткичларида эса Миробод ва Яккасарой туманлари олдинда. Шу билан бирга, чакана савдо Миробод ва

Ҳамза туманларида анча суст йўлга қўйилган. Пуллик хизматлар Юнусобод, Бектемир, Шайҳонтоҳур, Учтепа туманларида заифроқ ривожланган. Ушбу соҳаларнинг ҳудудий мужассамлашувида ҳам фарқлар бор. Чакана савдо ҳажмининг 14,0 фоизи Миробод туманига тўғри келади. Юнусободда бу кўрсаткич 11,8 %, Яккасаройда 10,6 %, Шайхонтоҳурда 10,0 % га тенг (18-жадвал).

18-жадвал

Тошкент шаҳри иқтисодиётининг ҳудудий таркиби

(2013-йил, жамига нисбатан фоизда)

Шаҳар ва туманлар номи	ХИМ	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Тошкент шаҳри бўйича	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Бектемир	8,9	5,0	13,6	2,1	2,5	2,3	3,3
Мирзо Улуғбек	6,7	12,9	6,8	10,6	10,2	7,3	9,0
Миробод	3,7	16,0	7,8	14,0	20,0	41,2	22,4
Олмазор	9,2	5,8	3,7	8,6	16,0	1,8	5,2
Сергели	6,0	4,9	6,6	6,5	5,2	3,4	3,6
Учтепа	7,2	4,9	13,5	7,2	5,5	1,5	2,3
Ҳамза	12,8	8,5	6,9	6,8	5,1	6,0	7,3
Чилонзор	27,6	12,2	16,5	10,8	8,6	8,3	11,9
Шайҳонтоҳур	7,9	12,2	10,7	10,0	7,8	3,4	9,2
Юнусобод	5,4	9,4	9,2	11,8	7,1	16,3	17,0
Яккасарой	4,6	8,2	4,6	11,0	12,0	8,5	8,2

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Шаҳарнинг турли жойларида замонавий йирик бозор ва ярмаркалар ташкил этилган: «Қўйлиқ», «Фарҳод», «Паркент», «Эски Жува», («Чорсу»), «Олой», «Юнусобод», «Сергели» каби бозорлар шулар жумласидандир. Улар нафақат Тошкент халқига, балки республикамизнинг бошқа ҳудудларидан келганларга ҳам хизмат кўрсатишади.

Пуллик хизматларда Миробод тумани олдинда, шунингдек, Олмазор, Яккасарой туманларининг ҳам улушлари катта. Айни вақтда, ушбу ижтимоий соҳа корхоналари Бектемир туманида озроқ.

Марказлашган сув таъминоти шаҳар бўйича 99,8 %, табиий газ билан таъминланиш 97,5 % ни ташкил этади. Ушбу соҳалар бўйича туманлар миқёсида кескин фарқлар кузатилмайди. Ичимлик суви билан таъминланиш Бектемир туманида пастроқ, табиий газ билан таъминланиш эса барча туманларда деярли бир хил даражада.

Пойтахт соғлиқни сақлаш тизимида 100 ортиқ тиббиёт муассасалари бор; ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган бемор ўринлари 80,4 та. Бу кўрсаткич Миробод, Мирзо Улуғбек ва Олмазор туманларида ўртача

даражадан 1,6-2,0 марта юқори, аммо Сергели ва Учтепада у паст. Шаҳар бўйича ҳар 10 минг аҳолига 63,4 та врач ва 134,1 нафар ўрта тиббиёт ходимлари хизмат кўрсатишади. Ҳар 100 минг кишига нисбатан касалланганлар сони 81,3 минг кишини ташкил қилган ҳолда, бу кўрсаткич Бектемир ва Мирзо Улуғбек туманларида юқорироқ, Сергели ва Учтепада пастроқ.

Шаҳарда марказлашган ва республика аҳамиятидаги касалхоналар, сиҳатгоҳ ва бошқа соғлиқни сақлаш муассасалари мавжуд. «Семашко», «Чинобод», «Турон» каби сиҳатгоҳлар замонавий жиҳозлар билан таъминланган, уларда беморлар ва дам олувчиларга юқори даражада хизмат кўрсатилади.

Тошкентда жами 520 га яқин мактабгача тарбия доимий муассасалари, 325 та умумтаълим мактаблари бор. Ўртача бир мактабга 971 нафар ўқувчи тўғри келади. Бу рақам республика бошқа минтақаларига қараганда анча юқори. Академик лицейлар 41 та, уларда таълим олаётган талабалар сони 27,7 минг киши. 80 дан ортиқ касб-ҳунар коллежларида 118 минг талаба ўқийди.

Пойтахт йирик фан ва олий таълим маркази ҳам ҳисобланади. Бу ерда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ва унинг илмий тадқиқот институтлари фаолият кўрсатади. Республикамиз пойтахтида 30 та олий ўқув юртлари бор. Улар жумласига Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент техника, иқтисодиёт, Ислом, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия, Жаҳон тиллари, Аграр университетлари, Тиббиёт академияси ва бошқа олий ўқув юртлари киради. Булардан ташқари, Тошкентда Буюк Британия, Италия, Россия, Сингапур олий ўқув юртларининг бўлинмалари (филлиаллари) ҳам мавжуд.

Шаҳарнинг ижтимоий ривожланишида маданият, спортнинг ҳам роли катта. Бу ерда кўплаб музей, театр, истироҳат боғлари ташкил этилган. Айни вақтда Тошкентда туристик индустрия ҳам ривожланиб бормоқда. Шаҳарда сайёҳлик учун 80 га яқин замонавий меҳмонхоналар мавжуд, улар бир йилда 495-500 минг туристларга хизмат кўрсатишади (хорижий туристлар 252,1 минг).

Шунингдек, Тошкент аҳолисини ижтимоий муҳофаза қилиш, шаҳар экологиясини яхшилашга ҳам катта аҳамият берилади. Бу эса, ўз навбатида, пойтахтимизнинг ижтимоий (социал) функциясини янада кучайтиради.

Ташқи иқтисодий алоқалар. Тошкент шаҳри Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқаларида фаол қатнашади. Мутлақ рақамларда шаҳарнинг ташқи савдо айланмаси 2013-йилда 9680 млн. АҚШ доллар, шу жумладан, экспорт – 3430, импорт – 6250 млн. долларни ташкил этган. 2012-йилда бу кўрсаткичлар тегишлича 13044 млн, 7474 ва 5570 млн доллар бўлган.

Экспорт таркибида энергия ресурслари 65,3 %, хизматлар 22,5 %, озиқ-овқат маҳсулотлари 5,2 фоизипи ташкил қилади. Импортда юқори кўрсаткичлар машина ва ускуналар (37,2 %), кимё саноати маҳсулотларига (18,8 %) тўғри келади. Озиқ-овқат ҳамда қора ва рангли металларнинг ҳам улуши бироз кўзга кўринарли даражада.

Тошкент шаҳри ташқи иқтисодий алоқаларининг кўпроқ қисми (56,7 %) МДҲ мамлакатлари билан амалга оширилади. Уларнинг ҳиссаси экспортда (72,3 %), импортда 35,8 %. Ушбу давлатларга қилинган экспортда энергия ресурслари, хизматлар ва озиқ-овқат маҳсулотлари, импортда қора ва рангли металлар, машина ва ускуналар ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари асосий қисмни ташкил қилади. "Узоқ хориж" мамлакатларига товарларни экспорт қилишда ҳам худди шундай вазият кузатилади.

2013-йилда пойтахтда хорижий инвестициялар ёрдамида ташкил этилган ва фаолият кўрсатаётган корхоналар 3121 та эди. Улар шаҳар жами ишлаб чиқарилган маҳсулотининг 63,2 %, экспортининг 12,9 фоизини таъминлайди. Шаҳар ташқи иқтисодий алоқаларининг ҳудудий таркибида энг юқори ўринни Миробод тумани эгаллайди. Юнусобод туманининг улуши ҳам каттароқ. Фақат шу икки туманлар ҳиссасига шаҳар экспортининг 57,6 фоизи тўғри келади (2013 й.). Қолган ҳудудлар орасида Мирзо Улуғбек, Чилонзор ва Яккасарой туманлари бироз ажралиб туради. Импортнинг 1/5 қисмидан кўпроғи Миробод, 17,0 фоизи Юнусобод, 12,0 фоизини Чилонзор тумани олган. Экспортда энг паст кўрсаткичлар Олмазор, Учтепада ва импортда эса – Бектемир ва Учтепа туманларида қайд этилади (18-жадвал).

Тошкент шаҳрининг ички тузилиши. Шаҳарнинг микрогеографик ва транспорт географик ўрни, ер-сув билан таъминланганлиги туманлар ижтимоий-иқтисодий салоҳиятига ўз таъсирини кўрсатади. Умумий тарзда шаҳар ҳудудини тарихий географик жиҳатдан икки катта қисмга ажратиш мумкин: эски шаҳар ва янги шаҳар. Шартли чегара сифатида Анҳор канали хизмат қилади. Шаҳарнинг эски қисмида ҳозирги Шайҳонтоҳур, Олмазор ва Учтепа туманлари жойлашган. Унинг "янги" қисми асосан Чирчиқ йўналиши ва жанубий ҳудудларни эгаллайди. Шарқий йўналиш қадимдан Тошкентнинг асосий дам олиш (рекреация) ва дала ҳовли (дача) зонаси ҳисобланади.

Шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ички тафовутлар туманлар даражасида янада яққолроқ кўзга ташланади. 19-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, саноат ишлаб чиқариши бўйича, аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, Бектемир, Шайҳонтоҳур, Чилонзор ҳамда Миробод туманларининг кўрсаткичлари юқори, Учтепа ва Юнусободда эса мазкур соҳа анча пастлигини кўриш мумкин. Халқ истеъмол молларида Бектемир, Чилонзор, Ҳамза туманларининг мавқеи катта. Асосий

ижтимоий соҳалар, чакана савдо ва аҳолига пуллик хизмат кўрсатишда Бектемир ва Миробод туманлари етакчилик қилса, Юнусобод ҳамда Мирзо Улуғбек туманларининг даражаси анча паст

19-жадвал

Тошкент шаҳри ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари
(2013-йил, аҳоли жон бошига)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат	ХИМ	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Шаҳар, ўртача	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Бектемир	3,845	6,303	0,862	3,478	10,449	1,922
Мирзо Улуғбек	1,153	0,590	0,532	0,724	0,465	0,921
Миробод	1,525	1,081	3,860	2,583	1,524	3,643
Олмазор	0,451	0,351	1,471	0,264	0,288	1,145
Сергели	1,063	0,626	0,689	0,636	0,961	0,775
Учтепа	0,300	0,274	0,187	0,250	0,985	0,504
Ҳамза	1,222	2,040	1,516	0,687	0,827	0,552
Чилонзор	1,548	3,279	0,645	3,246	1,730	0,884
Шайҳонтоҳур	1,663	0,585	0,441	0,830	0,945	0,602
Юнусобод	0,363	0,391	0,570	0,547	0,611	0,534
Яккасарой	0,839	0,650	2,118	1,275	1,040	2,348

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Тошкентдек улкан мегаполиснинг ўз атрофидаги ҳудудлар билан яқиндан алоқада ривожланиши табиий ҳол. Чунки, улар шаҳар аҳолисини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, дам олиш, дала ҳовли ҳудудлари билан таъминлашлари шарт. Бундай вазифани Зангиота ва Қибрай туманлари бажаради. Қолаверса, уларда Тошкент шаҳрига хизмат қилувчи омборхоналар, бозорлар, кичик станциялар, дам олиш зоналари, шунингдек, қадамжо ва қабристонлар ҳам жойлашган.

Пойтахтнинг таъсири шаҳар атрофи қишлоқ хўжалик ва рекреация зонасидан ташқари янада каттароқ ҳудудларни қамраб олади. Бундай минтақада Тошкент агломерацияси шаклланган. Шу нуқтаи назардан Тошкентни унинг яқин атрофи, агломерацияси, вилояти ва бутун Ўзбекистон Республикаси доирасисиз тасаввур қилиш қийин.

Ҳозирги кунда Тошкентда Ўзбекистоннинг 8,0 фоизга яқини истиқомат қилади. Бу кўрсаткич унча катта эмас ва, умуман олганда, меъёрида. Шаҳарнинг ҳаддан ташқари кенгайиши ҳам қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Бинобарин, Тошкентнинг келажак истиқболи унинг амалдаги функцияси, аввалambор, мустақил Ўзбекистон Республикасининг сиёсий пойтахти вазифасини бажариши, иқтисодий географик ўрни ва ички имкониятларига боғлиқ. Пойтахт ҳам ўз аҳолисига, ҳам республикага хизмат қилиши, уни бошқариши, ўз давлатини жаҳон ҳамжамияти ва

геосиёсий тизимида муносиб кўрсата олиши керак. Шу маънода, у республикамизнинг бу борадаги "ишончли вакили" ҳисобланади. Бундай масъулиятли ва "кўп қаватли" вазифапи бажариши унинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва сиёсий ривожланишининг устувор йўналишларини, юксак мавқени белгилаб беради.

2.3.МИРЗАЧЎЛ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Мирзачўл иқтисодий райони ўтган асрнинг 80-йилларида Жиззах ҳамда Сирдарё вилоятлари негизида ташкил топган. Унинг майдони 25,4 минг кв. км. бўлиб, республика ҳудудининг 5,7 фоизига тенгдир. Майдони бўйича бу икки маъмурий ҳудуд бир-биридан кескин фарқ қилади: Жиззах вилоятининг майдони 21,2 минг кв. км. бўлиб, Сирдарёникидан деярли 5 марта катта.

Мазкур иқтисодий район аҳолиси 1990,5 минг киши ёки Ўзбекистон аҳолисининг 6,5 фоизига яқини шу ҳудудда яшайди. Майдони бўйича ҳам, демографик салоҳияти бўйича ҳам Сирдарё вилояти мамлакатимизда энг кичик ҳисобланади. Бу ерда район ҳосил қилувчи асос сифатида янги ерларни ўзлаштириш хизмат қилган. Бинобарин, ҳудудий меҳнат тақсимотида Мирзачўл республикамизда, энг аввало, ўзининг агросаноат мажмуаси билан ажралиб туради. Район хўжалиги пахта, полиз экинларини етиштиришга, ғаллачиликка ихтисослашган. Унинг ҳиссасига Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 4,1 фоизи, саноат ишлаб чиқаришининг 3,7 % ва қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 8,9 фоизи тўғри келади. Умуман олганда, Мирзачўл энди шаклланаётган, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси тўлиқ циклга эга бўлмаган иқтисодий макон ҳисобланади.

Ҳудуди ҳам аниқ чегарага эга эмас (одатда, ҳар қандай географик чегара маълум маънода шартлидар); агар Сирдарё тумани Тошкент вилоятининг давомидек туюлса, Жиззах вилоятининг Бахмал, Ғаллаорол ва, ҳатто Жиззах шахрининг ўзи ҳам Самарқандга анча "ўхшаш". Бироқ, қўшни ҳудудлардан фарқли ўлароқ, Мирзачўл иқтисодий райони табиий ресурсларга, хусусан фойдали қазилмаларга унча бой эмас. Бунга унинг геологик ўтмиши, ер усти ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

Районнинг кучли томонлари унинг нисбатан қулай иқтисодий географик ўрни, меҳнат ресурслари, инфратузилма ҳамда қурилиш ва электр энергия баъзасининг мавжудлигида намоён бўлади. Заиф томонлари эса қазилма ресурсларининг озлиги, иқтисодий "занжирининг" тўлиқсизлиги, қайта ишлаш саноатининг ривожланмаганлигидир. Бошқача қилиб айтганда, Мирзачўл Тошкент ва Зарафшон иқтисодий районлари ўртасида ўзига хос "вакуум" ҳисобланади. Айни вақтда, район ўзининг бундай оралиқ географик мавқесидан ҳам фойдаланиши мумкин.

2.3.1.Жиззах вилояти

Жиззах вилояти Ўзбекистон Республикаси таркибида дастлаб 29 декабрь 1973-йилда ташкил этилган ва у 6 сентябрь, 1988-йилда қўшни вилоятлар таркибига киритилган. Ҳозирги ҳолатда эса Жиззах вилояти 1990-йил 16 февралда қайта тикланган. Вилоят ўзининг майдонига кўра, мамлакатимизда ўрта мавқени эгаллайди (республикада 13 та маъмурий минтақаларнинг ҳар бирига ўртача 34,5 минг кв км ер тўғри келади). Унинг ҳудуди 21,2 минг кв км бўлиб, бу жиҳатдан Сурхондарё вилояти билан деярли тенгдир. Ўзбекистонга нисбатан вилоят майдони 4,7 фоизга баробар бўлган ҳолда, бу ерда, 2014-йил маълумотларига қараганда, 1226,8 минг ёки мамлакатимиз аҳолисининг 4,0 фоизи яшайди. Бу икки нисбий рақамларнинг қиёсий таҳлили Жиззах вилоятида аҳоли жойлашуви республика ўртача кўрсаткичидан бироз пастлигидан гувоҳлик беради. Дарҳақиқат, вилоят аҳолисининг зичлиги 1 кв. км га – 58 киши, мамлакатимизда эса – 68 кишини ташкил этади.

Маъмурий жиҳатдан Жиззах вилояти 12 та қишлоқ туманидан иборат. Уларнинг энг каттаси Фориш тумани – 9,8 минг кв. км ёки вилоят ҳудудининг 46,2 %, энг кичик майдон эса Зафаробод тумани – 0,33 минг кв. км. Шундай қилиб, вилоят ҳудудининг географийлик коэффициенти, яъни энг катта майдонга эга бўлган туманнинг энг кичигига нисбати 29,7 га баробар.

Вилоят қишлоқ туманларининг дастлабкиси Жиззах ва Зомин, энг сўнггиси Янгиобод тумани бўлиб, у 1999 йилда қўшни Сирдарё вилоятининг туташ ҳудуди ҳисобидан ташкил этилган. Жиззах вилояти мамлакат ҳудудий меҳнат тақсимотида пахта, полиз, ғалла ва боғдорчилик маҳсулотларини ҳамда жун ва гўшт етиштириш билан ажралиб туради. Саноатининг тоғ-кон, енгил ва озиқ-овқат тармоқлари республика аҳамиятига эга.

География ўрни ва табиий ресурс салоҳияти. Жиззах вилояти Ўзбекистон Республикасининг марказий қисмида жойлашганлиги, унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида ижобий таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, минтақанинг геосиёсий ўрни ҳам ўзига хос: вилоят шимолда Қозоғистон, жануби-шарқда Тожикистон Республикаси билан чегарадош. Кўриниб турибдики, Жиззах вилояти географик ўрнининг "марказийлиги" ва трансчегаравийлиги унинг тарихий, иқтисодий ва сиёсий ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Жумладан, Жиззах шаҳрининг Ўрта Осиёнинг қадимий марказлари – Самарқанд, Тошкент, Хўжанд ва Ўратепа оралигида, Буюк Ипак йўлида ўрнашганлиги ҳам ҳозирги вилоят маркази шаклланиш ва ривожланиш хусусиятларини белгилаб беради.

Ҳудудининг шимолий, шимоли-ғарб ва жанубий қисмлари тоғликлардан, ўрта қисми пасттекисликлардан иборат. Бу ерда Нурота,

Писталитоғ, Туркистон, Ғўбдинтов тоғлари бор; энг баланд чўққилари Бозорхоним (3401 м, Бахмал туманида) ва Шавкартов (4029 м, Зомин туманининг чекка жанубида). Тоғ ва тоғолди ҳудудларда Нурота тоғ - ёнғоқ, Зомин тоғ - арча давлат қўриқхоналари ташкил этилган.

Вилоятнинг ҳар хил ландшафт турларига бойлиги (у Сирдарё вилоятидан айни шу жиҳатлари билан фарқланади) табиий ҳолда ҳудудий меҳнат тақсимотининг ривожланишида асосий омил бўлган ва шунга мос равишда табиий - хўжалик тармоқлари шаклланган. Тоғ ва тоғ-олди ҳудудларида чорвачилик, боғдорчилик, асаларичилик, лалмикор деҳқончилик, рекреация ва туризм ривожланган, текислик қисми эса эски ва янги ўзлаштирилган, кўпроқ пахта экиладиган ҳудудлардан иборат.

20-жадвал

Жиззах вилояти қишлоқ туманлари ҳақида баъзи бир маълумотлар

т/р	Қишлоқ туманлари	Ташкил топган санаси	Майдони, минг кв км	Маъмурий маркази	Аҳолиси (2014 й.)	
					Минг киши	Зичлиги, 1 кв км/ киши
1	Арнасой	26.12.1975	0,49	Ғолиблар ш-часи	41,9	85,5
2	Бахмал	31.08.1971	1,86	Ўсмат ш-часи	136,4	73,3
3	Дўстлик	16.10.1970	0,45	Дўстлик ш.	58,9	131,0
4	Жиззах	29.09.1926	1,32	Учтепа ш-часи	188,9	143,1
5	Зарбдор	04.12.1973	0,51	Зарбдор ш-часи	60,3	118,2
6	Зафаробод	12.07.1973	0,33	Зафарабод ш-часи	45,0	136,4
7	Зомин	29.09.1926	2,87	Зомин ш-часи	158,7	55,3
8	Мирзачўл	09.01.1967	0,43	Гагарин ш.	44,9	104,4
9	Пахтакор	09.01.1967	0,38	Пахтакор ш.	66,7	175,5
10	Фориш	09.12.1935	9,81	Янгиқишлоқ ш-часи	83,3	8,5
11	Ғаллаорол	22.02.1964	1,95	Ғаллаорол ш.	152,9	78,4
12	Янгиобод	15.04.1999	0,72	Баландчақир ш-часи	25,5	35,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Минтақада турли хил қазилма бойликлар ҳам бор. Улар жумласига олтин, вольфрам, қўрғошин, рух, молибден, оҳак, гранит, мармар каби маъданлар киради. Қўйтошнинг вольфрам, Маржонбулоқнинг олтин, Учқулочнинг полиметал конлари саноат ишлаб чиқаришида катта аҳамиятга эга. Вилоятда темир рудаси (Темиркон), цемент ва ғишт хом ашёси (Ғаллаорол, Қўшкент), базальт (Осмонсой) каби бошқа қазилма ресурслари ҳам бор.

Иқлими континентал, асосий гидрографик шахобчаси Сангзор дарёси бўлиб, у суғорма деҳқончиликда фойдаланилади. Шимолда жойлашган Айдаркўл ва Арнасой кўлларида балиқчилик йўлга қўйилган. Туркистон, Нурота, Писталитоғ, Ғўбдин тоғ тизмалари ўзига хос ландшафт турларини шакллантирган.

1976 йилда Зомин туманида яқин 50 минг гектарни эгаллаган Миллий боғ (парк) ташкил этилган. Умуман олганда, Зомин, Бахмал, Ғаллаорол, Фориш туманларида рекреация ресурслари кўп ва бу ерда экотуризм учун ҳам шароитлар қулай. Ушбу ҳудудларнинг ёзи нисбатан салқинроқ, намгарчилик эса табиий ҳолда лалмикор деҳқончилик, хусусан буғдой етиштириш учун қулайдир.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари географияси. Вилоят мамлакатимизда ўзининг демографик салоҳияти бўйича охирги ўринларнинг бирини эгаллайди (Навоий ва Сирдарё вилоятларидан олдинда, холос).

21-жадвал

Жиззах вилояти аҳолисининг ўсиши ва ҳудудий таркиби.

т/р	Қишлоқ туманлари	Аҳолиси, минг киши		Ўсиш, %	Ўртача бир йиллик кўпайиш, %
		2001й.	2014 й.		
1	Арнасой	38,4	41,9	109,1	0,70
2	Бахмал	102,1	136,4	133,6	2,25
3	Дўстлик	49,5	58,9	119,0	1,35
4	Жиззах	142,3	188,9	132,7	2,20
5	Зарбдор	46,4	60,3	130,0	2,05
6	Зафаробод	40,7	45,0	110,6	0,80
7	Зомин	120,0	158,7	132,3	2,20
8	Мирзачўл	-	44,9	-	-
9	Пахтакор	50,2	66,7	132,9	2,20
10	Фориш	72,5	83,3	114,9	1,05
11	Ғаллаорол	119,8	152,9	127,6	1,90
12	Янгиобод	21,5	25,5	118,6	1,30
	Жиззах шаҳри	132,5	163,4	123,3	1,65
	Жами вилоят бўйича	**991,0**	**1226,8**	**123,8**	**1,65**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Аҳолисининг ўсиш суръати ҳам республика ўртача даражаси атрофида. Аҳолининг табиий кўпайиши бўйича Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларидан кейинги, тахминан Хоразм, Наманган ва Бухоро вилоятлари билан бир қаторда туради. 21-жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатадики, сўнгги 13 йил мобайнида вилоят аҳолиси 123 фоизга ўсган ҳолда, ўртача бир йиллик кўпайиш 1,60 фоизга тенг бўлган.

Энг юқори кўрсаткич Бахмал, Жиззах ва Пахтакор туманларида кўзга ташланади, бу ҳолат уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Арнасой, Зафаробод ва Фориш туманларида демографик ривожланиш суст роқ. Аҳоли сони бўйича Янгиобод республикамизда фақат Томди туманидан (Навоий вилояти) олдинда туради, холос. Демографик хусусиятлар, ўз навбатида, аҳолининг табиий ҳамда механик ҳаракати туфайли юзага келган. Вилоятда туғилиш ва табиий кўпайиш

кўрсаткичлари юқори. Жиззах вилояти аҳолиси йилига, 17-18 минг кишига кўпайиб бормоқда. Бундай кўпайиш тўлиқ табиий ҳаракат натижасида юзага келган, миграция алоқалари эса салбий натижаларга эга бўлиб, табиий кўпайиш бу манфий қолдиғини тўлдирибгина қолмай, умумий аҳоли ўсишини ҳам таъминлайди. 2013-йилда вилоят аҳолисининг табиий кўпайиши 18,6 промилле, миграция қолдиғи эса минус 0,6 ‰. 2012-йилда кўчиб келганлар 7748 киши, кўчиб кетганлар 10016 киши. Ҳар минг кишига ҳисоблаганда, туғилиш вилоят бўйича 22,6 кишини, вафот этганлар 4,0 кишини ташкил қилган. 22-жадвал маълумотлари кўрсатишича, туғилиш ва табиий кўнайишнинг юқори даражалари Бахмал ва Зарбдор туманларида қайд этилган.

22-жадвал

Жиззах вилояти аҳолисининг табиий ва механик ҳаракати

(ҳар минг кишига нисбатан, 2013 й.)

т/р	Ҳудудлар	Табиий ҳаракат			Механик ҳаракат		
		туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	миграция сальдоси
1	Арнасой	20,6	3,1	17,5	11.2	14,6	-3,4
2	Бахмал	25,4	4,4	21,0	5,3	5,7	-0,4
3	Дўстлик	20,7	3,4	19,3	11,2	11,5	-0,3
4	Жиззах	24,3	4,4	19,9	5,8	4,7	1,1
5	Зарбдор	25,1	3,7	21,4	9,4	7,8	1,6
6	Зафаробод	21,5	3,0	18,5	11,9	11,9	0,0
7	Зомин	23,4	4,4	19,0	3,3	4,5	-1,2
8	Мирзачўл	19,5	2,6	16,9	21,6	14,6	7,0
9	Пахтакор	23,0	4,0	19,0	7,6	8,0	-0,4
10	Фориш	20,8	3,8	17,0	6,2	7,4	-1,2
11	Ғаллаорол	23,1	4,5	18,6	3,3	5,1	-1,8
12	Янгиобод	21,1	4,0	17,1	4,8	8,4	-3,6
	Жиззах шаҳри	19,2	3,8	15,4	8,8	11,3	-2,5
	Вилоят бўйича	22,6	4,0	18,6	7,0	7,6	-0,6

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Вилоят маркази – Жиззах шаҳрида туғилиш 19,2 ‰, табиий кўпайиш 15,4 ёки 1,54 % ни ташкил этган. Ўлим кўрсаткичлари Арнасой, Мирзачўл, Зафаробод, Дўстлик туманларида қолган ҳудудларга нисбатан пастроқ. Табиий кўпайиш эса, ўлим географиясида унча катта тафовут бўлмаганлиги сабабли, асосан туғилиш даражаси билан белгиланади. Вилоятнинг нозогеографик вазияти ҳам ўзига хос. Бу ерда, хусусан, Бахмал, Ғаллаорол туманларида тоза ичимлик суви билан таъминланганлик даражаси пастлиги туфайли турли хил юқумли касалликлар учраб туради.

Жиззах вилоятида миграция жараёнлари анъанавий хусусиятга эга. Даставвал, ўтган асрнинг 60-70 йилларида Мирзачўл даштини ўзлаштириш

муносабати билан бу ерга республикамизнинг бошқа вилоятларидан, айниқса қўшни Самарқанд вилоятининг Жомбой, Пойариқ, Булунғур, Пастдарғом, Навоий вилоятининг Нурота туманларидан кўплаб аҳоли кўчиб келган. Сўнгги йилларда эса миграция оқими тескари йўналишда кучайиб бормоқда. Хусусан, янги ўзлаштирилган ҳудудларда келганларга нисбатан кетганлар кўп.

Жадвалдан кўриниб турибдики, 2013-йилда вилоятнинг деярли барча қишлоқ туманлари ва Жиззах шаҳрида миграция интенсивлиги юқори бўлган ҳолда унинг натижаси манфий бўлган. Айни вақтда, Мирзачўл туманида ҳар минг кишига 21,6 киши келган, 14,6 киши кетган, миграция қолдиғи мусбат 7,0 промиллега тенг бўлган. Умуман олганда эса, Жиззах ва Зарбдор туманларида ҳам аҳоли алмашинувининг натижаси ижобий, энг катта йўқотиш Янгиобод ва Арнасой туманларида кузатилади.

Вилоятда 2013-йилда урбанизация даражаси 47,5 % (республикада 51,2 %), 2008 йилда эса у 29,2 фоиз бўлган. Шаҳарликлар 6 та шаҳар 43 та шаҳарчаларда истиқомат қилади. "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили" Давлат дастурининг ижросига биноан вилоятда 34 та қишлоқ аҳоли пунктларига шаҳарча мақоми берилган. Жумладан, Жиззах туманида уларнинг сони 7 та: Жиззахлик, Ғандумтош, Қораянтоқ, Токчилик, Мулканлик, Кангли ва Учтепа; Бахмал туманида 6 та: Муғол, Новка - 1, Аламли, Тонготар, Оқтош ҳамда Бахмал; Ғаллаоролда 4 та: Абдукарим, Лалмикор, Чувиллоқ, Кангли - 1. Қолган туманларда бундай шаҳарчалар озроқ, Пахтакор ва Дўстлик туманларида эса атиги биттадан (Гулзор ва Навруз).

Янги шаҳарчалар орасида Ғолиблар (12,0 минг киши), Жиззахлик (15,6 минг), Токчилик (15,8 минг), Мулканлик (11,0 минг), Юксалиш (11,5 минг киши) аҳоли сони бўйича ажралиб туради. Умуман олганда эса, Жиззах шаҳридан ташқари қолган шаҳар жойлар кўпроқ кичик синфларга тааллуқли. Бу ерда урбанистик таркибнинг ўрта бўғини ниҳоятда заиф: 50-100 минг аҳолига эга бўлган бирорта шаҳар йўқ, Пахтакор, Ғаллаорол, Даштобод шаҳарлари аҳолиси 20-25 минг атрофида.

Жиззах вилоятида 500 дан ортиқ қишлоқ аҳоли пунктлари бор. Янги шаҳарчалар пайдо бўлганлиги сабабли қолган қишлоқлар янада майдалашган; ҳар бир қишлоққа ўртача 1100-1200 кишидан тўғри келади. Нисбатан йирикроқ қишлоқлар Сангзор дарёси ҳамда Тошкент – Самарқанд автомагистральи бўйида, Жиззах шаҳри атрофи ва янги ўзлаштирилган жойларда учрайди.

Меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли 694 минг киши, иқтисодий фаол аҳоли 424 минг, иқтисодиётда банд аҳоли 403 минг кишидан иборат. Бир йилда жами 43-45 мингта янги иш ўринлари яратилади, уларнинг 3/5 қисмидан кўпроғи қишлоқ жойларига тўғри келади. Бу ўринлар, асосан, чорвачилик ва касаначилик доирасида ташкил этилган. Банд бўлган

аҳолининг 2/3 қисми моддий ишлаб чиқариш соҳасига мансуб. 2012-йил якунларига кўра, саноатда банд бўлганлар улуши 7,5 %, қурилишда 6,9 %, савдо, умумий овқатланиш соҳаларида 8,1 %, транспорт ва алоқада 3,7 % га тенг. Иқтисодиётда банд бўлганларнинг энг катта қисми қишлоқ ва ўрмон хўжалигида қайд этилади (42,4 %).

Аҳолининг миллий таркибида маҳаллий миллат вакиллари, яъни ўзбеклар кўпчиликни ташкил қилади (88,5 %, 2013й.). Шунингдек, бу ерда қозоқлар (Фориш, Арнасой, Мирзачўл) ва қирғизлар (Дўстлик, Бахмал, Зомин) ҳам бироз кўпроқ. Бошқа миллат вакиллари – тожик, рус, татарлар ҳам бор.

Хўжалиги. Жиззах вилояти ўзининг минтақавий иқтисодиёт тузилмасига кўра ривожланиб бораётган аграр-индустриал ҳудуд ҳисобланади. Унинг ҳиссасига республика ялпи ички маҳсулоти қийматининг -2,2 фоизи, саноат ишлаб чиқаришининг -1,3, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 5,0, чакана савдо айланмасининг -3,2 ва пуллик хизматнинг -2,3, экспортнинг 10,2 - ва импортнинг -1,0 фоизи тўғри келади. Бу нисбий рақамларни вилоятнинг демографик салоҳияти билан таққослаганда (4,0 %) вазият янада ойдинлашади. Демак, айтиш мумкинки, вилоятнинг фақат агроиқтисодиёт тизимида аҳвол бирмунча яхшироқ.

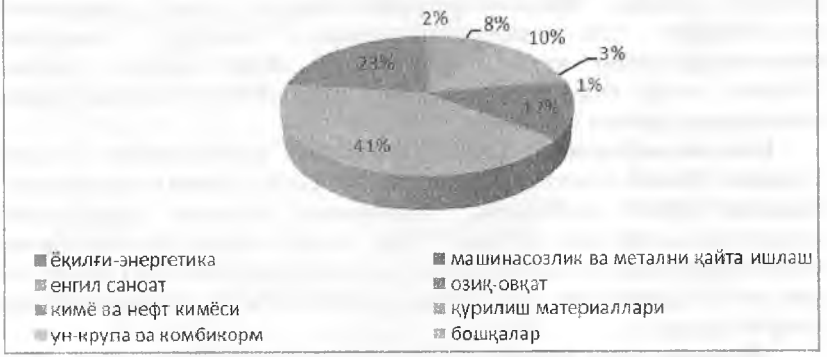
Ялпи ҳудудий маҳсулот таркиби эса қуйидагича (2013 й.): саноат ишлаб чиқариши -10,2 %, қурилиш -8,4 %, қишлоқ хўжалиги -37,8 %, транспорт ва алоқа -10,4 %, савдо ва умумий овқатланиш -8,9 %, солиқлар -3,5 %, бошқа соҳалар -18,8 %.

Сўнгги йилларда барча асосий иқтисодий кўрсаткичларда ўсиш кузатилади. Кичик бизнес (тадбиркорлик) ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 80,1 фоизини таъминлаган бўлиб, бу соҳада иқтисодиётда жами банд бўлганларнинг 82,0 фоизи хизмат қилади. Унинг ҳиссасига қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 99,8%, – қурилиш –89,6 %, савдо – 34,2 %, саноат маҳсулотининг 34,2 % тўғри келади. Кичик бизнеснинг асосий қисми хусусий тадбиркорлар фаолиятидан иборат.

Саноати. Жиззах вилояти саноати унча ривожланмаган. Фаолият кўрсатаётган жами саноат корхоналарининг сони 1170 та, шу жумладан, йирик саноат корхоналари 19 та. Бу макроиқтисодий соҳада 7,2 минг киши ишлайди. Тармоқлар таркибида енгил ва озиқ-овқат саноати етакчилик қилади. Мазкур икки тармоқ вилоят ялпи саноат маҳсулотининг 2/3 қисмини беради (6-расм).

2013-йилда 70,2 минг тонна пахта толаси, 115 минг т чигит, 12,6 минг т ўсимлик ёғи, 56,9 минг т ун, 47,3 минг т омихта ем, 530 минг дона аккумляторлар ишлаб чиқарилган. Шунингдек, 85,4 минг т гўшт ва гўшт маҳсулотлари, 400,2 минг т сут маҳсулотлари ҳам олинган.

6-расм. Жиззах вилояти саноат тармоқлари таркиби
(2013 , фоиз ҳисобида)

Аккумуляторлар Жиззах акумлятор заводида, ун маҳсулотлари Жиззах ва Дўстлик шаҳарларида жойлашган дон маҳсулотлари комбинатларида, нлёнка ва қувурлар "Жиззах пластмасса" АЖда ишлаб чиқарилади. Пахтани қайта ишлаш заводлари пахта етиштиришга ихтисослашган қишлоқ туманлари марказларида жойлашган (Пахтакор, Дўстлик, Мирзачўл).

Вилоят саноати аккумулятор, пластмасса буюмлар, трикотаж буюмлар, оҳак, гипс, пахта ёғи, ун каби маҳсулотларни, ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Вилоятда электр энергетика базаси ниҳоятда суст ривожланган: электр энергияни Сирдарё ИЭС дан олинади.

Тоғ-кон саноати Қўйтош (вольфрам, молибден), Маржонбулоқ (олтин), Учқулоч (қўрғошин, рух) ва бошқа "ресурс" шаҳарчаларда ташкил этилган. Кимё, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, қишлоқ ва йўл хўжалиги машиналарини таъмирлаш йўлга қўйилган. Вилоятда қурилиш материаллари саноати ҳам бирмунча ривожланган (Жиззах, Даштобод, Ғаллаорол). Зафаробод туманида йирик цемент заводи ишга туширилган. (2013-йилда унинг қурилишига 120 млн АҚШ доллари сарфланган).

15-иловада келтирилган маълумотлар таҳлили кўрсатишича, Жиззах шаҳри вилоят саноати маҳсулотининг 36,0 фоизини ва Дўстлик тумани 19,3 фоизини таъминлайди. Бу соҳа Зомин ва Пахтакор туманларида ҳам кўзга кўринарли даражада. Қолган қишлоқ туманларида эса саноат ишлаб чиқариши ривожланмаган (айниқса Мирзачўл ва Янгиобод туманларида). Халқ истеъмол молларининг 46,6 фоизи биргина вилоят маркази – Жиззахга тўғри келади. Қишлоқ туманлари орасида Дўстлик ҳамда Жиззах ва Ғаллаорол, Бахмал туманлари ажралиб туради.

Умуман олганда эса, вилоят саноатининг тармоқлар ва ҳудудий таркиби унча ривожланмаган. Бинобарин, бу ерда мавжуд хом ашё ва

минерал ресурслардан, бой меҳнат захираларидан самарали фойдаланиш асосида саноат ишлаб чиқариш салоҳиятини юксалтиришга катта эътибор қаратиш лозим. Маҳаллийлаштириш ҳамда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификациялаш минтақа саноатини ривожлантиришнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади. Хусусан, "Жиззах" махсус индустриал зонасининг барпо этилиши минтақа саноат салоҳиятини кескин кўтаради.

Қишлоқ хўжалиги. Турли тармоқларга ихтисослашган қишлоқ хўжалиги Жиззах вилояти иқтисодиётининг етакчи тармоғи ҳисобланади. Минтақа пахта, чорвачилик, боғдорчилик, лалмикор деҳқончилик, асаларичилик, картошка, сабзавот, полиз (қовун, тарвуз) маҳсулотларини етиштиришга ихтисослашган. Деҳқончилик ҳиссаси – 48 %. Бу нисбат об-ҳаво, иқлим шароитлари ҳамда мамлакатимизнинг аграр сиёсати таъсирида ўзгариб туради.

Вилоятда жами қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар 1266,3 минг гектарга тенг. Унинг 22,0 фоизи суғориладиган ерлар. Кўриниб турибдики, минтақада интенсив равишда қишлоқ хўжалиги, хусусан суғорма деҳқончиликни ривожлантириш имкониятлари бирмунча чекланган. Суғориладиган ерлар улуши айниқса тоғ ва тоғолди ҳудудларда жойлашган Фориш, Зомин, Бахмал, Ғаллаорол, Янгиобод қишлоқ туманларида оз. Фориш туманининг қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлардан бор-йўғи 0,3 фоизи, Янгиобод туманининг 6,6, Бахмал туманининг 8,2 фоизи суғориладиган ерларга тўғри келади. Бу кўрсаткич Арнасой, Зафаробод, Мирзачўл туманларида анча юқори, Зарбдор, Пахтакор, Жиззах туманларида эса у деярли 100 фоизга тенг (23-жадвалга қаранг).

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 38,4 фоизи экин майдонлари билан, 59,8 фоизи пичанзор ва яйловлар билан банд. Пичанзор ва яйловлар Бахмал, Зомин, Фориш, Янгиобод каби тоғ ва тоғолди ҳудудларда жойлашган қишлоқ туманларида, экин экиладиган ерлар эса пасттекислик ҳудудларда (Арнасой, Дўстлик, Пахтакор, Зарбдор ва бошқалар) кўп.

2013-йил маълумотлари бўйича, қишлоқ хўжалик экинларининг умумий майдони 390 минг гектарни ташкил қилади. Жами қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 63,0 фоизи деҳқон хўжалигига, 36,2 фоизи фермер хўжаликларига тўғри келади. Деҳқон хўжаликларининг улуши чорвачиликда, боғдорчилик, картошка, сабзавот ва полиз маҳсулотларини етиштиришда кўпроқ. Фермер хўжаликлари эса, асосан пахтачиликда. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Жиззах вилоятида, қўшни Сирдарё вилоятида бўлгани каби, тадбиркорлар асосан фермер хўжаликларида фаолият кўрсатишади. Улар ёки уларнинг ота-боболари бир вақтлар республикамизнинг бошқа вилоятларидан айни шу мақсадда кўчиб келишган.

ЖИЗЗАХ ВИЛОЯТИ
ИҚТИСОДИЙ КАРТА

ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ (2010 й.)

Ялпи маҳсулот ҳажми бўйича саноат пунктлари

- Жуда йирик
- Йирик
- Ўрта
- Майда

Саноат тармоқлари

- Ёқилғи
- Рангли металлургия
- Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш
- Кимё
- Қурилиш материаллари
- Енгил
- Озиқ-овқат
- Бошқа тармоқлар

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ

Суғорма деҳқончилик зонаси

- Шаҳар атрофи хўжалиги: сабзавотчилик, боғдорчилик ва сут-гўшт чорвачилиги
- Дончилик, пахтачилик, боғдорчилик, ипакчилик ва сут-гўшт чорвачилиги
- Сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик, ипакчилик, асаларичилик ва сут-гўшт чорвачилиги

Лалми деҳқончилик зонаси

- Дони экинлар, баъзи ерларда техник экинлари ва гўшт-сут чорвачилиги

Чўл-яйлов зонаси

- Чўл-яйлов чорвачилиги

Тоғ-яйлов зонаси

- Тоғ-яйлов чорвачилиги (сўшт-жун қўйчилиги, йилқичилик), дарё водийларида боғлар ва узумзорлар
- Қўриқланадиган ерлар

КЕНГ ТАРҚАЛГАН РАЙОНЛАР

- боғлар
- сабзавот ва картошка
- полиз экинлари
- буғдой
- арпа
- дон-дуккаклилар
- ёнғоқзорлар
- беда
- ўрмонлар

РАЙОНЛАР

- чўчқачилик
- паррандачилик
- асаларичилик

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ (2011 й.)

1 мм устун баландлиги - 100 млрд. сўм

саноат қишлоқ хўжалиги

УНДИРУВЧИ САНОАТ

- Полиметалл рудалари
- Олтин
- Волластонит
- Ранг-баранг тошлар
- Керамзит хом ашёси
- Оҳактош
- Базальт
- Минерал суа булоқлари

Жалойир Конларнинг номлари

- Электр узаткич линиялари
- Газ қувурлари
- Нефт қувурлари

23-жадвал

Жиззах вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркиби

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар майдони, минг га	Шу жумладан, суғориладиган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				экин ерлар	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичан зор ва яйловлар
Арнасой	49,3	35,9	32,0	87,6	1,3	-	11,1
Бахмал	186,4	106,5	8,8	36,9	3,5	2,4	57,1
Дўстлик	45,0	34,4	34,4	98,1	1,9	-	-
Жиззах	132,0	80,7	31,1	59,6	2,0	0,9	37,5
Зарбдор	50,7	35,8	34,3	96,4	1,1	0,5	8,0
Зафаробод	52,2	33,6	27,7	81,9	2,8	-	15,3
Зомин	287,0	197,3	34,9	35,1	0,3	0,2	64,4
Мирзачўл	48,0	35,5	31,4	86,7	2,3	0,8	10,2
Пахтакор	37,7	27,3	27,3	98,7	1,3	-	-
Фориш	953,5	438,8	1,4	4,7	0,2	0,4	94,7
Ғаллаорол	195,0	168,5	10,0	55,3	1,1	0,7	42,9
Янгиобод	72,1	68,2	4,6	42,4	2,1	1,5	54,0
Вилоят бўйича	**2117,8**	**1266,3**	**278,3**	**38,4**	**1,1**	**0,6**	**59,8**

Жадвал "Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 82 бет маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Фермер хўжаликларига бириктирилган ер майдони 475 минг га, уларда ишлайдиганлар 61,3 минг киши, ҳар бир фермер хўжалигига ўртача 11,2 гектардан ер тўғри келади. Ваҳоланки, бу кўрсаткич Фарғона водийси вилоятлари ҳамда Хоразм вилоятида жуда паст. 2012-йил якунлари бўйича барча донли экинлар майдони 206,3 минг га, унинг 194,1 минг гектари бошоқли дон экинлари билан банд бўлган. Шу жумладан, 156,6 минг га ерга буғдой экилган, умумий ҳосил – 443 минг т, ҳосилдорлик 28,3 ц/га (2009 й.-34,2 ц/га) тенг бўлган. Пахта майдонлари 101,4 минг га, ялпи ҳосил – 231 минг т, ҳосилдорлик 22,8 ц/га ни ташкил этган. Картошка 1,6 минг гектарга, 8,6 минг гектарга сабзавот, 8,5 минг гектарга полиз экилган. Ялпи ҳосил, мос ҳолда, 46,3; 282,2; 188,3 минг тоннадан. Ем-ҳашак экинлари, жами 37,5 минг гектар атрофида, уларнинг аксарият қисми фермер хўжаликларига тўғри келган. Боғдорчилик эса 12,8 минг гектарда ташкил этилган, ялпи ҳосил–65,6 минг т. (асосан олма), ҳосилдорлик – 70,4 ц/га.

Вилоят қишлоқ хўжалигида 2012-йилда тирик вазнда 142,3 минг т гўшт, 400,2 минг т сут, 130,2 млн дона тухум, 3 минг тонна жун, 625,5 тонна пилла етиштирилган. Барча тоифадаги хўжаликларда йирик шохли

қорамоллар 700,4 минг бош (кўпчилиги деҳқон хўжаликларда), қўй ва эчкилар 1538 минг бош, отлар 21 минг бош бўлган.

Қишлоқ хўжалиги географиясида сезиларли ҳудудий тафовутлар мавжуд. 16-иловада келтирилган маълумотлар бўйича, энг кўп қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини (қийматига кўра) Бахмал, Ғаллаорол, Жиззах, Зомин ва Дўстлик туманлари беради. Турли хил қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда ҳам туманлараро фарқлар яққол кўзга ташланади. Масалан, бошоқли дон кўпроқ Дўстлик, Мирзачўл, Зомин ва Пахтакор туманларида, полиз – Зарбдор ва Мирзачўлда, сабзавот – Ғаллаорол, Бахмал ва Жиззах туманларида, картошка – Бахмал ва Ғаллаоролда, мева – Бахмалда етиштирилади.

Ижтимоий география. Жиззах вилоятида, мамлакатимизнинг бошқа минтақалари сингари, ижтимоий соҳалар ривожланишига устувор аҳамият берилмоқда. Бу республика Президенти томонидан ишлаб чиқилган бозор муносабатларига ўтишнинг асосий тамойилларига мос келади.

Вилоятда аҳоли жон бошига тўғри келадиган чакана савдо айланмаси Жиззах шаҳридан ташқари, Ғаллаорол, Жиззах, Зомин ва Бахмал туманларида, пуллик хизмат Жиззах, Ғаллаорол, ва Зомин туманларида, нисбий кўрсаткичларда, юқори улушларга эга.

Аҳолининг тоза ичимлик суви билан таъминланиши вилоят бўйича ўртача 72,3 %, табиий газ билан - 75,4 %. Кўриниб турибдики, ушбу соҳада ўз ечимини топмаган муаммолар ҳам мавжуд. Жами тиббиёт муассасалари сони 63 та, уларнинг кўпчилиги бюджет тизимида. Бемор ўринлар сони ҳар 10 минг аҳолига 40,5 та, амбулатория - поликлиника муассасалари 272 та.

2013-йилда вилоятда жами 2006 врачлар бўлиб, ҳар 10000 кишига – 16,6 та врач, 90,7 ўрта медицина ходимлари хизмат кўрсатган; Қишлоқ врачлик пунктлари 174 та бўлиб, ҳар бир қишлоқ туманига ўртача 17,5 тадан тўғри келади. Ҳар 100 минг аҳолига ҳисоблаганда, касалланиш 44,4 минг киши бўлган.

Умумтаълим мактаблари 546 та, ўқувчилар - 199 минг киши; ҳар бир мактабда ўртача 364 тадан ўқувчи бор. Бу кўрсаткич аҳоли зич жойлашган минтақалар – Фарғона водийси, Хоразм ва Тошкент вилоятларига қараганда анча паст, Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро ёки Навоий вилоятларига нисбатан эса каттароқ. Таълим географиясидаги бундай тафовутлар минтақаларнинг табиий шароити ва ишлаб чиқариш ҳамда аҳолини ҳудудий ташкил этиш хусусиятлари билан боғлиқ. Вилоятда академик лицейлар 4 та (талабалар 3610 нафар), касб-ҳунар коллежлари 75 та (талабалар 61780 нафар). Академик лицейлар асосан вилоят марказида, касб-ҳунар коллежлари эса барча қишлоқ туманлари ва шаҳарларида ташкил этилган. Жиззах шаҳрида 2 та олий ўқув юрти – педагогика ва политехника институтлари бор.

Инвестиция, транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Жами киритилган инвестициянинг 2/5 қисми ишлаб чиқариш тармоқларига, 60,0 фоизига яқини ноишлаб чиқариш соҳаларига йўналтирилган. Албатта, бу қўйилмалар яқин келажакда ўз самарасини беради.

Инвестициялар ҳудудий таркибида Жиззах етакчи – 34,2 %, Ғаллаорол туманига жами инвестиция ҳажмининг 13,0 % тўғри келади. Шунингдек, Бахмал, Жиззах ва Зомин туманларининг ҳам ҳиссаси катта. Айни вақтда, бу кўрсаткич Янгиобод, Зафаробод ва Мирзачўл туманларида жуда паст. Хорижий инвестициялар ёрдамида 50 та қўшма корхона ташкил этилган. 2012-йилда фаолият кўрсатган қўшма корхоналар вилоят ялпи маҳсулотининг 20,3, экспортининг 6,8 % ни таъминлаган. Уларда жами 1032 киши ишлаган. Импорт ҳажми 12652 минг АҚШ долларига тенг бўлган.

Вилоятда транспортнинг ҳар хил турлари мавжуд. Юк ва йўловчилар ташиш асосан автомобиль транспорти зиммасига тушади. Масалан, 2010-йилда транспортда ташилган юк 25,6 млн. тоннани ташкил этган ҳолда, у тўлиқ автомобиль транспорти томонидан амалга оширилган. Шу йилда транспортда ташилган йўловчилар сони 187,7 млн. кишига тенг бўлган.

Жиззах вилоятининг транспорт географик ўрни қулай. Бу ердан Катта ўзбек йўли, электрлаштирилган темир йўл ўтган. Вилоят ва унинг маркази – Жиззах шаҳри Тошкент, Самарқанд, Бекобод шаҳарлари билан алоқа қилиш учун қулай имкониятга эга.

Ташқи иқтисодий алоқалар, асосан Хитой, Россия, Швейцария, Гонконг, Туркия, Сингапур ва бошқа давлатлар билан олиб борилади. 2012-йилда вилоятнинг ташқи савдо айланмаси 175,6 млн. АҚШ долларига тенг бўлган ва ўтган йилга нисбатан бироз камайган (270,6 млн доллар). Экспорт 115,3 ва импорт 60,3 млн. долларни ташкил қилган. 2008 йилда бу кўрсаткичлар мос тарзда, 131,0; 103,8; ва 27,1 млн. АҚШ доллари ҳажмига тенг бўлган.

Экспорт таркибида пахта толаси 73,2 % (2009-йилда 81,6 %, 2008 йилда 64,9 %), озиқ-овқат маҳсулотлари 10,1 %. Импорт таркибида эса машина ва ускуналар 30,9 % (2008 йилда 53,0 %), озиқ-овқат маҳсулотлари 31,1 % (13,6 %) фоизни ташкил этган.

Иқтисодий алоқалар географиясида Пахтакор (экспортда 19,4 %) ва Дўстлик (10,3 %) туманлари олдинда туради. Шу билан бирга, қулай инвестиция муҳитининг мавжуд эмаслиги ва қўшма корхоналар барпо этилмаганлиги сабабли Фориш, Янгиобод, Ғаллаорол туманларида экспорт йўқ даражада. Импортда эса, энг аввало, Жиззах шаҳрининг улуши катта – 55,8 %. Зарбдор тумани ҳам бу борада ажралиб туради – 17,6 %. Айни вақтда, Арнасой, Дўстлик ва Мирзачўл қишлоқ туманларида кўрилаётган йилда импорт оз даражада амалга оширилган.

Вилоят хўжалигининг ҳудудий таркиби. Вилоят табиий шароити, агроиқлим ва минерал хом ашё ресурсларининг ҳудудий хусусиятлари бу

ерда иккита асосий табиий-хўжалик районларининг шаклланишига олиб келган. Биринчиси ёки *Юқори район* тоғ ва тоғолди ҳудудларда жойлашган Зомин, Бахмал, Ғаллаорол, Фориш, Жиззах ва Янгиобод туманларини ўз ичига олади. Район вилоят умумий майдонининг 87,8 фоизи ва аҳолисининг 3/4 қисмига яқинини ўзида мужассамлаштиради. Бу ҳудудда лалмикор деҳқончилик, хусусан, буғдой етиштириш, шунингдек, боғдорчилик, асаларичилик, картошка, жун ва сут-гўшт чорвачилиги, рекреация ва туризм ривожланган. Район минтақа ялпи саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотининг ярмидан ортиғини беради. Бу ерда жойлашган Жиззах шаҳар вилоят саноатининг асосий марказидир.

Иккинчи – *Қуйи район* асосан пасттекисликларда жойлашган, янги ерларни ўзлаштириш негизида ташкил топган Арнасой, Дўстлик, Зарбдор, Зафаробод, Мирзачўл ва Пахтакор қишлоқ туманларидан иборат. Район вилоятнинг пахтачиликка ихтисослашган ҳудуди ҳисобланади. Шунингдек, бу ерда сабзавотчилик ва полиз маҳсулотларини етиштириш ҳам яхши йўлга қўйилган. Қуйи районда вилоят умумий майдонининг 12,2 ва аҳолисининг 26,7 фоизи жойлашган. У минтақа саноат ишлаб чиқаришининг 43,8 ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 44,9 фоизини беради.

Келтирилган маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, вилоятда саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми бўйича Дўстлик, Зафаробод, Пахтакор туманлари юқори, Янгиобод, Ғаллаорол, Мирзачўл туманларининг кўрсаткичлари эса, паст даражада. ХИМ ишлаб чиқариш Жиззах шаҳри ва Дўстликдан ташқари барча туманларда вилоят даражасидан камлигини кўриш мумкин. Аҳолига пуллик хизмат кўрсатишда Дўстлик, Жиззах, Мирзачўл туманлари бироз юқори бўлса, Янгиобод туманининг улуши анча оз. Қолган туманларнинг иқтисодий салоҳияти унча юқори эмас.

Келажакда Жиззах вилоятининг ривожланиш стратегияси турли омиллар асосида амалга оширилиши мумкин. Бу борада вилоятнинг мавжуд табиий – ресурс салоҳиятидан кенг фойдаланиш, иқтисодиётининг таркибий тузилишини бойитиш ва замонавийлаштириш, "Жиззах" махсус индустриал зонасини барпо этиш муҳим аҳамият касб этади. Вилоятда меҳнат ресурслари кўп, шу боис, бу ерда меҳнатни кўп талаб қилувчи озиқ-овқат ва енгил саноатни ривожлантириш имкониятлари катта.

Шунингдек, Жиззах вилоятининг қулай иқтисодий ва транспорт иқтисодий географик ўрнини ҳам таъкидлаш жоиз. У республикамизнинг Марказий ва Зарафшон минтақаларини боғловчи халқа ва ўзига хос ўсиш қутби ёки қутбийлашган ландшафт сифатида ҳам ривожланиши мумкин. Бинобарин, вилоятнинг ҳудудий сиёсати кўпроқ шу туманларга қаратилиши лозим. Айниқса Арнасой, Бахмал, Зомин, Фориш, Янгиобод

24-жадвал

Жиззах вилояти ижтимоий ва иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари

т/р	Худудлар	Саноат ишлаб чиқариш	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Пудрат ишлари	Чака-на савдо	Пуллик хизмат	Капитал қуйил-малар
1	Арнасой	0,201	1,118	0,409	0,334	0,369	0,697	2,083
2	Бахмал	0,405	1,150	0,844	0,773	0,716	0,478	0,709
3	Дўстлик	4,659	2,078	3,201	0,849	0,995	0,697	0,677
4	Жиззах	0,515	0,709	0,483	0,775	0,561	0,713	0,571
5	Зарбдор	0,984	1,386	0,373	0,745	0,379	0,676	0,798
6	Зафаробод	1,433	1,552	0,403	0,266	0,173	0,534	0,414
7	Зомин	0,598	0,837	0,368	0,618	0,665	0,541	0,750
8	Мирзачўл	0,320	1,810	0,485	0,559	0,906	0,831	0,546
9	Пахтакор	1,570	1,408	0,413	0,895	0,966	0,648	0,593
10	Фориш	0,462	0,768	0,435	0,651	1,029	0,455	0,708
11	Ғаллаорол	0,209	1,000	0,423	0,502	0,834	0,634	0,897
12	Янгиобод	0,207	1,405	0,436	0,591	0,726	0,297	1,009
13	Жиззах ш.	2,293	0,159	3,399	3,260	2,949	3,603	2,623
	Вилоят бўйича	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

қишлоқ туманларида инвестиция муҳитини яхшилаш, ижтимоий-иқтисодий соҳаларни жадал ривожлантириш талаб этилади.

2.3.2.Сирдарё вилояти

Сирдарё вилояти Ўзбекистон Республикасининг майдони ва аҳоли сони бўйича энг кичик маъмурий бирликларидан саналади. У 1963-йил 16-февралда ташкил этилган, майдони 4,28 минг кв. км ёки республика ҳудудининг бор-йўғи 0,95 фоизини ташкил этади, холос. Бу борада у мамлакатимизда охирги ўринда туради. Аҳолиси 2014-йил маълумотларига қараганда, 763,7 минг киши. Бу Ўзбекистон жами аҳолисига нисбатан 2,5 %, Мирзачўл иқтисодий районининг 39,0 фоизи демакдир. Аҳоли сони бўйича ҳам вилоят энг сўнгги ўринда.

Мамлакатимиз ва иқтисодий район ҳудудий меҳнат тақсимотида бу минтақа аввало қишлоқ хўжалик маҳсулотларига, жумладан, пахта, полиз экинлари, дон ва бошқа маҳсулотларни етиштиришга ихтисослашган. Хўжалиги, умуман олганда, ҳудудий агро-индустриал мажмуа шаклига эга. Қолаверса, ушбу вилоятнинг ташкил этилишини асосий мақсади ҳам янги ерлар, яъни Мирзачўлни ўзлаштириш асосида пахтачиликни ривожлантириш бўлган. Бундан тахминан 100 йил муқаддам мазкур чўлнинг ўзлаштирилиши Чор Россияси томонидан бошланган ва ўша

вақтда жуда катта майдонни эгалловчи Сирдарё вилояти (бўлими) ҳам ташкил этилган.

2013-йил якунларига кўра, Сирдарё вилояти Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 1,9 фоизини берган, унинг саноат ишлаб чиқаришдаги улуши – 2,4 % дир. Қишлоқ хўжалигининг ҳудудий мужассамлашув кўрсаткичи анча юқори, яъни 3,9 фоизга тенг. Қолган асосий ижтимоий-иқтисодий индикаторлар 1,5-1,9 % атрофида, экспорт-импорт салоҳияти эса бундан ҳам паст.

Сирдарё вилояти маъмурий жиҳатдан 8 та қишлоқ туманлари, 5 та туманга бўйсинувчи шаҳар ва 25 та шаҳарчалардан иборат. Қишлоқ фуқаролар йиғинлари 69 та бўлиб, улар жами 257 та қишлоқ аҳоли пунктларини бирлаштиради. 25-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, айрим қишлоқ туманлари вилоят ташкил топганидан олдин ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Сирдарё тумани 1939-йилда, Гулистон 1952 йилда, Боёвут - 1961 йилда ажратилган. Энг сўнгги туман 1988-йилда ташкил этилган (Мирзаобод).

Вилоят майдони кичик, унинг туманлари ҳам шунга мос ҳолда майда, ўртача ҳар бир қишлоқ туманларига 0,54 минг кв. км тўғри келади. Бироқ, бу кўрсаткичлар ҳудуди бўйича деярли тенгдош Андижон вилоятига солиштирилса, улар нисбатан каттароқ туюлади. Маълумки, Андижон вилоятининг майдони 4,30 минг кв. км бўлиб, шундай кичик ҳудудда 14 та қишлоқ туманлари бор, ҳар бир туманнинг майдони ўртача 0,31 минг кв км. Вилоятда энг катта туман билан энг кичик туман орасидаги нисбат (Мирзаобод ва Гулистон туманлари) 1,83 мартани ташкил қилади.

Иқтисодий географик ўрни ва табиий ресурслари. Сирдарё вилояти нисбатан қулай иқтисодий географик мавқега эга. Вилоят мамлакатимиз доирасида ғарб ва жануби-ғарбда Жиззах, шарқ ва шимоли-шарқда Тошкент вилояти билан чегарадош. Геосиёсий ўрни ҳам ўзига хос: Сирдарё вилояти шимолда Қозоғистон Республикасининг Жанубий Қозоғистон вилояти, жанубда Тожикистон Республикасининг Сўғд вилояти билан туташ. Вилоятнинг деярли қоқ ўртасини кесиб ўтган магистраль йўллар (“Сирдарё ўқи”) ҳам унинг географик ўрнининг қулайлиги, транзит хусусиятга эгалигини кўрсатади.

Ер усти тузилиши унча мураккаб бўлмаган, Сирдарё вилояти фойдали қазилмаларга ҳам бой эмас. Фақатгина қурилишларда ишлатиладиган ғишт ишлаб чиқариш учун хом ашёни ҳисобга олмаганда, (Боёвут ва б.) деярли бошқа бойликлари аниқланмаган. Ҳудудининг аксарият қисми текисликлардан иборат бўлиб, Жиззах вилоятидан фарқ қилган ҳолда, у суғорма деҳқончилик қилиш учун анча қулайдир. Аммо умумий ер фонди нафақат иқтисодий районда, балки республикада ҳам нисбатан кичик ҳисобланади.

Вилоятда вегетация даври узун бўлиб, у 210-228 кунга етади. Иқлимининг иссиқлиги, вегетация муддатининг узоқлиги иссиқсевар экинлар етиштириш учун қулай. Асосий сув ресурсларига Сирдарё киради ва у ҳудуд ерларини суғоришга хизмат қилади. Республикамиздаги газ билан ишлайдиган энг йирик, қуввати 3000 кВт бўлган Сирдарё ИЭС вилоятнинг Ширин шаҳрида қурилган. Сирдарё вилоятидаги ўзига хос табиий-иқтисодий, географик омилларнинг мавжудлиги хўжаликнинг суғорма деҳқончилик ва шу асосда баъзи тармоқларнинг ривожланишига олиб келган.

Шундай қилиб, вилоятнинг табиий шароити, хусусан минерал ресурс салоҳиятининг пастлиги, унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсир кўрсатади. Минтақа ер усти тузилиши ҳам ижобий, ҳам бироз салбий аҳамиятга эга. Унинг баландлиги денгиз сатҳидан 310-320 метрдан ошмайди. Бундай текислик уй-жой қурилиши, транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда аҳоли жойлашуви учун қулай. Аммо қишлоқ хўжалиги, хусусан суғорма деҳқончилик нуқтаи назаридан ер бироз нишаб бўлгани ҳам маъқул. Сабаби, бундай шароитда сув тўпланиб, ер захланиб қолмайди.

Қишлоқ туманларининг жойланиши, ташки қиёфаси (конфигурацияси) хўжаликни ҳудудий ташкил этиш ва бошқаришда бироз қийинчиликлар туғдиради. Масалан, Мирзаобод туманининг бир қисми унинг асосий қисмидан "узилган" (эксклав) ҳолда, Оқолтин ва Сардоба туманларининг ўртасида жойлашган; Сирдарё тумани меридианал (тик) ҳолда чўзилган бўлса, Ховос горизантал кўринишга эга. Фақат Сайхунобод тумани бироз ихчам (компакт) ҳудудий кўринишга эга, холос.

Минтақанинг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишига маъмурий-ҳудудий тузилманинг ўзгарувчанлиги ҳам салбий таъсир кўрсатади. Маъмурий бирликларнинг қўшилиб, яна қайта тикланиши, қишлоқ туманлари чегараларнинг ўзгариб туриши каби "географик ўйинлар" ҳудудларни бошқариш, аҳолига хизмат кўрсатиш, қолаверса, ретроспектив илмий тадқиқотлар олиб боришда ҳам айрим қийинчиликларга олиб келади.

Вилоят аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Юқорида таъкидланганидек, минтақанинг демографик кўлами унча катта эмас. Бироқ, бу ерда аҳоли зичлиги анча юқори, яъни анъанавий чўл ҳудудларига хос эмас. Бу кўрсаткич ўртача 178 кишига тенг, у Боёвут туманида 229 кишидан ортиқ; ўртачадан юқори даража Сирдарё туманида ҳам кузатилади (25-жадвал).

Вилоят аҳолисининг ўсиши республиканинг баъзи турдош ҳудудларига қараганда бирмунча сустроқ. У 2008-2014-йилларда ўртача 8,8 минг кишидангина кўпайиб борган. Бу ўртача йиллик кўпайиш 1,20 фоиз демакдир. Ваҳоланки, мамлакатимиз аҳолиси сўнгги йилларда 1,60 фоиз атрофида ортиб бормоқда. Узоқроқ тарихий демографик давр олинса ҳам ўсиш суръатлари жуда катта эмас. Чунончи, 1989-2014-йиллар

мобайнида Сирдарё вилояти аҳолиси 134,2 фоизга ошган, холос (1989-йилда бу ерда жами 569 минг киши яшаган).

25-жадвал

Сирдарё вилояти қишлоқ туманлари ҳақида баъзи бир маълумотлар

т/р	Туманлар	Ташкил топган йили	Маъмурий маркази	Майдони. минг кв км	Аҳолиси, минг киши (2014 й.)	Аҳоли зичлиги, 1 кв км/ киши
1	Боёвут	05.04.1961	Боёвут ш-часи	0,52	116,5	224,0
2	Гулистон	16.04.1952	Деҳқонобод ш-часи	0,35	64,0	182,8
3	Мирзаобод	02.09.1988	Наврўз ш-часи	0,64	63,6	99,4
4	Оқолтин	31.08.1971	Сардоба ш-часи	0,55	46,9	85,3
5	Сайхунобод	07.12.1970	Сайхун ш-часи	0,45	69,5	154,4
6	Сардоба	30.04.1964	Пахтаобод ш-часи	0,52	59,6	113,6
7	Сирдарё	10.02.1939	Сирдарё ш.	0,55	116,7	211,1
8	Ховос	25.08.1966	Ховос ш-часи	0,62	86,8	140,0
	Вилоят бўйича	**16.02.1963**	**Гулистон ш.**	**4,28**	**763,7**	**178,4**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Минтақа аҳолисининг бундай ўсиши унинг табиий ва механик ҳаракатига боглиқ бўлган. Аҳоли табиий ва механик ҳаракати 42-жадвалда келтирилган. Унга кўра, вилоятда туғилиш коэффициентининг тобора камайишини кўриш мумкин. Жумладан, у 2008-йилда 24,3 промиллега тенг бўлган, 2013-йилда эса 21,9 ни ташкил қилган (2000 йилда туғилиш 22,1, ўлим 5,5 промилле бўлган). Бу, албатта, Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм каби вилоятлар кўрсаткичидан пастрокдир.

Туғилишнинг умумий коэффициенти Мирзаобод туманидаги 24,1 промилледан Сирдарё туманидаги 20,3 гача фарқ қилади. 2008 йилда ҳам бундай ҳудудий тафовутлар унча катта бўлмаган: Ховос туманида 26,0, Оқолтинда 21,3 ‰. Қизиғи шундаки, шаҳар жойларда, масалан, Гулистон ва Янгиерда бу кўрсаткич қишлоқ жойларга қараганда юқорироқ. Ўлим кўрсаткичи анча паст; 2013-йилда у вилоят бўйича 4,8 промилле бўлган ҳолда, туманлар доирасида 3,5 дан (Сардоба) 5,5 промиллегача (Сирдарё туманида) ўзгаради. Энг юқори кўрсаткич эса Гулистон шаҳрида қайд этилади.

Аҳолининг табиий кўпайиши туғилиш даражасидаги ҳудудий хусусиятларга эга. Бир йилда у 17,1 промилле, фоизда олинса – 1,71 %. Ваҳоланки, вилоят аҳолисининг реал кўпайиш суръати 1,0 фоиздан ортиқроқ, холос. Демак, бундай демографик вазият аҳолининг ташқи миграцияси туфайли вужудга келган. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, Сирдарё вилояти аҳолиси асосан миграция таъсирида шаклланган республикамиздаги ягона минтақа ҳисобланади. Ўтган асрнинг дастлабки йилларида бу ерга рус фуқаролари (батраклари) кўчиб келган. Ўша пайтда

русча номли аҳоли манзилгоҳлари вужудга келган (Крестьянское, Славянский, Дмитровское ва ҳ.к.).

XX асрнинг 50-йиллари охирларида Мирзачўл даштини комплекс ўзлаштириш дастури амалга оширилиши бошланган. Сал кейинроқ шу мақсадда алоҳида вилоят ҳам ташкил этилган ва унга пойтахт сифатида деярли "бўш" жойда Янгиер (исми жисмига монанд) шаҳри барпо этилган. Унинг қурилиши архитектор А.Зотов лойиҳаси бўйича 1956 йилда бошланган. Бироқ, у кўзланган мақсадига эриша олмади, бунга оддий географик омил, яъни Ховос ёки Урсатьевск шамоллари сабаб бўлди. Натижада, Сирдарё вилояти маъмурий маркази сифатида Гулистон (аввалги Мирзачўл) шаҳри танланди.

Мирзачўлни ўзлаштириш учун республиканинг бошқа вилоятларидан, асосан аҳолиси зич жойлашган ҳудудлардан аҳоли (дастлаб мажбурий, сўнг ихтиёрий равишда) кўчиб келтирилган. Бу ерга кўпроқ Андижон, Фарғона вилоятларидан деҳқонлар (аввал ўзлари, келиб-кетиш тарзида ("вахта" кўринишида), кейинги йилларда оилалари билан бутунлай) кўчиб келишган. Чўлни ўзлаштириш жараёнининг кейинги босқичларида Самарқанд вилоятидан ҳам миграция бўлган. Улар кўпроқ чўлнинг ҳозирги қўшни Жиззах вилояти туманларига жойлашган (Пахтакор, Арнасой туманлари ва ҳ.к).

Энг сўнгги йилларда ҳам Сирдарё вилояти аҳолиси анча "серқатнов", яъни миграцион ҳаракатчан: 2008-2013-йилларда вилоятга, ҳар 1000 кишига ҳисоблаганда, 8,5-10,2 киши келган, 10-13 киши ундан кетган, миграция қолдиғи энг сўнгги 2013-йилда ижобий бўлган. Келиш интенсивлиги, айниқса, Гулистон шаҳрида юқори (12-16 ‰); Ширин шаҳрида ҳам бу кўрсаткич анча катта, унинг паст даражаси эса Сардоба ва Ховос туманларида қайд этилади. Янгиер ва Ширин шаҳарларида миграция жараёни анча интенсив хусусиятга эга бўлиб, уларнинг аҳолиси ўзининг қўнимсизлиги билан бошқа жойлардан фарқ қилади. Шунингдек, Сирдарё, Ховос туманларида ҳам аҳолининг кўчиб келишига нисбатан кўчиб кетиши кўпроқ. Натижада, уларда миграция қолдиғининг юқори кўрсаткичлари кўзга ташланади. 2013-йил якунлари бўйича энг катта мусбат миграцион қолдиқ Гулистон туманига тегишли (26-жадвал).

Вилоятда 2009-йилгача 5 та шаҳар (уларнинг 3 таси вилоятга бўйсунувчи мақомига эга) ва шунча шаҳарча мавжуд бўлган. Уларда жами аҳолининг 31,1 фоизи истиқомат қилган. Урбанизация жараёнининг бундай демографик кўрсаткичи республика ўртача даражасидан 35,8 % анча паст. 2009-йилга келиб эса, вазият мамлакатимизда юз берган "қишлоқ" ёки "маъмурий урбанизация" туфайли шаҳарчалар сони 25 тага етган, урбанизация даражаси эса 43,2 фоизга етган.

26-жадвал

Сирдарё вилояти аҳолисининг табиий ва механик ҳаракати
(1000 кишига нисбатан)

т/р	Ҳудудлар	Аҳоли табиий ҳаракати			Аҳоли миграцияси		
		туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	миграция қолдиғи
	Вилоят бўйича	21,9 24,3	4,8 5,0	17,1 19,3	10,2 8,5	9,9 12,9	0,3 -4,4
1	Гулистон ш.	22,0 19,9	5,8 5,7	16,2 14,2	16,4 12,2	17,1 18,5	-0,7 -6,3
2	Ширин ш.	19,6 27,6	4,8 5,1	14,8 22,5	15,8 17,8	15,4 22,0	0,4 -4,2
3	Янгиер ш.	22,6 27,5	5,6 7,3	17,0 20,2	14,2 20,1	14,5 21,0	-0,3 -0,9
	туманлар:						
1	Боёвут	21,8 23,4	4,5 4,6	17,3 18,8	7,9 6,7	7,1 8,4	0,8 -1,7
2	Гулистон	21,8 24,8	5,2 5,7	16,6 19,1	10,4 7,2	7,1 9,2	3,3 -2,0
3	Мирзаобод	24,1 25,3	4,4 3,8	19,7 21,5	10,8 6,3	10,9 11,3	-0,1 -5,0
4	Оқолтин	23,6 23,3	3,9 3,5	19,7 19,8	13,4 9,5	13,3 14,9	0,1 -5,4
5	Сайхунобод	21,3 25,5	4,2 4,5	17,1 21,0	8,9 4,2	7,4 11,5	1,5 -7,3
6	Сардоба	22,4 24,3	3,5 4,1	18,9 20,2	6,3 7,4	6,4 11,9	0,1 -4,5
7	Сирдарё	20,3 24,4	5,5 6,5	14,8 17,9	8,6 9,0	9,3 14,1	-0,7 -5,1
8	Ховос	21,9 26,0	4,9 4,6	17,0 21,4	7,9 6,4	8,6 10,8	-0,7 -4,4

Изоҳ: *каср суратида 2013 йил, махражида 2008 йил маълумотлари келтирилган.*

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Вилоятда 72,2 минг қишлоқ аҳолиси тўғридан-тўғри "шаҳарлик" бўлди. Бу хусусда Оқолтин тумани пешқадам (25,3 минг киши), Сирдарё ва Сайхунобод туманлари ҳам "янги" шаҳарликлар бўйича бирмунча олдинда. Айни пайтда, Ховос, Сардоба туманларида бирорта қишлоқ аҳоли пункти бундай мақомга сазовор бўлмаган. Таъкидлаш ўринлики, янги агрошаҳарлар сони Сирдарё вилоятида унча кўп эмас; бу борада у Қорақалпоғистон Республикаси билан биргаликда (11 та) мамлакатимизда охирги ўринларни бўлиб олишган (27-жадвал).

Сирдарё вилоятида 260 та қишлоқ аҳоли пункти мавжуд – бу республикамизда энг паст рақам ҳисобланади. Ҳар бир қишлоққа ўртача 1560 киши тўғри келади. Кўриниб турибдики, вилоят қишлоқ жойлар

географияси ва демографияси кўпроқ ўртача катталикдаги аҳоли манзилгоҳлари борлиги билан тавсифланади (республикада бу кўрсаткич 1250 киши атрофида).

27-жадвал

Сирдарё вилоятида 2009-йилда ташкил этилган янги шаҳарчалар рўйхати

т/р	Номи	Тумани	Аҳолиси, киши, 2013 й.
1	Марказ	Боёвут	4612
2	Боёвут-разъезд (Бекат)	Боёвут	3125
3	Дўстлик	Боёвут	3236
4	А. Турдиев (Ҳулкар)	Гулистон	4105
5	Бешбулоқ	Гулистон	2898
6	Улуғбек	Гулистон	2333
7	Наврўз	Мирзаобод	2151
8	Оқолтин	Мирзаобод	3425
9	Сардоба	Оқолтин	12234
10	Фарғона	Оқолтин	9057
11	Гулистон (Соҳил)	Сайхунобод	8564
12	Шўрўзак	Сайхунобод	3270
13	Қуёш	Сирдарё	3518
14	Малик	Сирдарё	4524
15	Охунбобоев (Зиёкор)	Сирдарё	2899
16	Ж. Маманов	Сирдарё	3446

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Вилоят қишлоқлари унча катта бўлмасада, уларнинг ташқи кўриниши, архитектура ва ободончилиги, ижтимоий инфратузилма билан таъминланганлиги мамлакатимизнинг қадимги ўзлаштирилган минтақаларидан ўзларининг ижобий хусусиятлари билан тубдан фарқ қилади. Чунки, улар аввалбошданоқ махсус режа, шаҳарсозлик қоидаларига риоя қилинган ҳолда қурилган.

Минтақанинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан суст ривожланганлиги унинг урбанистик таркибида ҳам ўз аксини топган. Вилоятда бирорта катта, яъни "юзминглик" шаҳар йўқ ва бу борада у республикамиз геосиёсий тизимида ягона ҳисобланади. Ҳатто вилоят маркази ҳам бу даражага етиша олмаган. Гулистон шаҳрида 84,7 минг, Янгиерда 38,2 минг, Ховос шаҳарчасида 28,0 минг аҳоли бор. Қолган шаҳар жойларнинг ҳар бирида 20 мингдан оз аҳоли яшайди. Демак, вилоятнинг урбанистик "пирамидаси" жуда суст ривожланган ва унинг поғоналари тўлиқ эмас. Бу эса, ўз навбатида, ишлаб чиқариш ва аҳолини ҳудудий ташкил этишнинг, уларнинг ҳудудий мужассамлашув даражасининг ўзига хослигидан далолат беради; аҳоли нисбатан зич жойлашган қишлоқ ва шаҳарлари эса унча катта эмас. Эътироф этиш зарурки, вилоят аҳолиси ўз моҳиятига кўра бошқа ҳудуд аҳолисига қараганда ўзининг юқори даражада тадбиркорлиги билан ажралиб туради.

Сабаби, у миграция окибатида шаклланган, миграция эса селектив, яъни "танловчанлик", "териб олиш" хусусиятига эга.

Вилоят аҳолисининг кўпмиллатлилиги ҳам қисман шу демографик омилларга боғлиқ. Бу ерда ўзбеклардан ташқари, қозоқ, тожик, рус, татар ва бошқа миллат вакиллари яшайди. Ўзбеклар жами аҳолининг 77,3 фоизини, тожиклар 9,3, қозоқлар 1,8, қирғизлар 2,1 фоизини ташкил қилади (2013 й.).

Меҳнатга лаёқатли аҳоли сони 2013-йилда 448 минг, иқтисодиётда банд бўлганлар 342 минг киши (2001 йилда 246 минг) ни ташкил этган. Уларнинг 3/5 қисмига яқини моддий ишлаб чиқариш соҳаларида, шу жумладан, саноатда – 8,9 %, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида – 46,3 %, транспорт ва алоқада – 5,4 %, қурилишда – 6,3 %, савдо ва умумий овқатланишда – 7,2 % хизмат қилишади. Номоддий соҳалар ичида бу борада таълим, маданият, санъат ва фан, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот бирмунча кўзга кўринарли кўрсаткичларга эга.

Бир йилда 40-42 минг атрофида янги иш ўринлари яратилади. Уларнинг катта қисми қишоқ жойларга тўғри келади. Кичик бизнес ва тадбиркорлик соҳасида сўнги йилларда 25-27 минг янги иш ўринлари ташкил этилмоқда.

Минтақа хўжалиги ва унинг таркиби. Сирдарё вилоятида ишлаб чиқариш кучлари, бошқа ҳудудлардан фарқ қилган ҳолда, асосан бир аср доирасида шакллана бошлаган. Ҳозирги вақтда у кўпроқ қишлоқ хўжалигига ихтисослашган район ҳисобланади. Вилоят ялпи ҳудудий маҳсулотининг 41,7 фоизини қишлоқ хўжалиги беради. Агроиқтисодиётнинг бундай катта улуши бўйича Сирдарё Сурхондарё вилоятидан кейинги иккинчи ўринда туради. Саноат ишлаб чиқаришининг ҳиссаси Жиззах, Сурхондарё, Хоразм ва Наманган вилоятларидан юқори, қурилиш ҳам худди шундай ўртача мавқега эга.

Бошқа вилоятлар қаторида бу ерда ҳам кичик бизнес ривожланиб бормоқда. У 2013-йилда ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 84,1 фоизини таъминлаган. Бу республикада энг юқори кўрсаткич. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик минтақа иқтисодиётининг турли тармоқларида ҳар хил ривожланган. Жумладан, у саноат маҳсулотининг 36,8 %, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 99,4 фоизини беради. Қурилишда КБ нинг улуши анча катта – 86,4 %; иқтисодиётда банд бўлганлар таркибида ҳам унинг ҳиссаси – 78,7 %, чакана савдода эса пастроқ. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик (улар таркибига кичик корхоналар ва микрофирмалар киради) ҳудуд экспортининг 3-4 фоизини беради. Ушбу сектор субъектларининг умумий сони 6549 (фаолият кўрсатаётгани 5732)та, уларнинг деярли аксариятини микрофирмалар ташкил қилади.

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИ
ИҚТИСОДИЙ КАРТА

Вилоят ҳудудлари доирасида ҳам КБ анча тафовутларга эга. Масалан, Янгиер ва Ширин шаҳарлари, Мирзаобод туманида 81-97 % саноат маҳсулоти КБ корхоналарида ишлаб чиқарилади. Энг паст кўрсаткичлар Оқолтин, Гулистон ва Сардоба туманларида кузатилади. Қишлоқ хўжалигида кичик бизнеснинг мавқеи айниқса Оқолтин, Сайхунобод, Мирзаобод, Гулистон туманларида баланд – 100 %. Қурилиш ишларида бу кўрсаткичлар Боёвут ва Оқолтин туманлари ҳамда Янгиер шаҳрида 99 %, унинг нисбатан паст даражаси Ширин шаҳри ва Сидарё туманида қайд этилган.

Маълумки, иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришда инвестиция катта аҳамиятга эга. 2013-йилда Сирдарё вилоятига республика жами инвестиция ҳажмининг 2,3 фоизи киритилган. Бу эса ҳудудда қурилиш ишларини амалга оширишга хизмат қилади. Минтақада кўрилаётган йилда олиб борилган қурилиш ишларининг ҳажми мамлакат умумий кўрсаткичларига нисбатан 1,5 фоизини ташкил қилган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, юқоридаги ҳар икки кўрсаткич ҳам республикада энг паст миқдорлардир. Саноат бўйича вилоят Хоразм билан бир даражага эга бўлса, қурилиш ишларида энг охирги ўринда туради.

Саноати. Юқорида қайд этилганидек, Сирдарё вилоятида саноат унча ривожланмаган, унинг тармоқлари ва ҳудудий таркиби ҳам мукаммал кўринишга эга эмас. Вилоятда фаолият кўрсатаётган саноат корхоналарида 2013-йилда 9,5 минг киши банд бўлган. Саноат ишлаб чиқаришининг тармоқлар таркиби қуйидагича: машинасозлик ва метални қайта ишлаш – 0,9%, қурилиш материаллари саноати – 1,9 %, ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш –0,4 % ва ҳ. к. Енгил саноат (асосан, пахта тозалаш заводлари) жами саноат маҳсулоти ҳажмининг 56,1 фоизини таъминлайди, озиқ-овқат саноати – 25,6 % ва ун-ёрма, омихта ем 11,0 фоизини беради. Бошқа тармоқлар орасида фармацевтика соҳасининг улуши кўпроқ.

Саноат маҳсулоти турлари ҳам унча бой эмас; вилоят саноати, асосан, минтақанинг ихтисослашган тармоғи–қишлоқ хўжалиги, аниқроғи, пахтачилик билан чамбарчас боғлиқ. Жумладан, қурилиш материаллари ва дон маҳсулотлари ишлаб чиқариш (Янгиер), пахта тозалаш (қишлоқ туманлари марказларида), ёғ ишлаб чиқариш (Гулистон шаҳри) кабилар айни шу етакчи тармоқ билан биргаликда алоҳида ишлаб чиқариш мажмуасини шакллантиради. Ширин шаҳридаги Сирдарё ИЭС республикамизда энг йирик электр станцияси ҳисобланади.

Муҳим саноат маҳсулоти турларидан бир йилда 11,9 минг метр куб миқдорида йиғма темир бетон конструкциялар ва тайёр буюмлар (2009-йилда 3,2 минг метр куб), 12,1 минг куб метр бетон маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Шунингдек, 2010-йилда 75 минг тоннага яқин пахта толаси, 550 минг кв. метр атрофида нотўқима материаллар, ҳар хил дори-дармонлар ва мебель, 43 минг т. омихта ем, 3792 минг дона трикотаж

маҳсулотлари, 10 минг т. ўсимлик ёғи, 38,7 минг т. ун тайёрланган, 900 тонна балиқ овланган. Халқ истеъмол молларининг 3/4 қисми озиқ-овқат маҳсулотларига тўғри келади, вино-ароқ ва пиво ичимликлари улуши 8,6 %. Асосий истеъмол товарларидан 31 минг шартли банка атрофида мева-сабзавот консервалари, 4,7 минг тонна гўшт ва гўшт маҳсулотлари, 13,3 минг тонна сут етиштирилади.

Саноат географиясида Гулистоннинг ҳиссаси 13,6 %, Янгиер шаҳриники – 3,2 %. Қишлоқ туманлари орасида бу иқтисодиёт тармоғи айниқса Сирдарё туманида яхши ривож топган – 33,2 %. Бу ерда Хитой Халқ Республикаси билан ҳамкорликда қурилаётган "PENG SHENG" қўшма корхонаси катта аҳамиятга эга. Сайхунобод туманининг ҳиссаси 12,7 %, Оқолтин, Гулистон, Боёвут туманларининг улушлари ҳам кўзга ташланади. Нисбатан паст кўрсаткичлар эса Ховос ҳамда Мирзаобод туманида кузатилади. Халқ истеъмол молларини ишлаб чиқаришда ҳам ҳудудий тафовутлар деярли шундай; уларнинг 45,6 фоизи Сирдарё тумани, 16,4 фоизини Гулистон шаҳри беради. Шунингдек, Сайхунобод туманининг мавқеи ҳам бирмунча юқорироқ (17-илова).

Вилоят саноатининг ҳудудий ташкил қилинишида Гулистон шаҳрини саноат маркази сифатида ажратиш мумкин. Шунингдек, Сирдарё, Янгиер шаҳарлари ҳам худди шундай мақомга эга. Бу шаҳарларда минтақанинг йирик саноат корхоналари: ёғ-мой ва қурилиш материаллари корхоналари жойлашган. Аҳоли сони бўйича бирмунча кичик саноат марказлари қаторида Ширин ва Бахт шаҳарлари туради. Юқоридагилардан ташқари, Сирдарё шаҳридаги сут заводи ва қурилиш материаллари корхоналари, тиббиёт соҳалари учун момиқ-пахта, дока, бинт, дори-дармонлар ишлаб чиқарувчи корхоналарни ҳам қайд этиш жоиз.

Умуман олганда, Сирдарё вилоятида гарчи саноат ишлаб чиқариши яхши ривожланмаган бўлса-да, бу ерда ушбу тармоқнинг жуда катта корхоналари барпо этилган. Бу эса бозор муносабатлари ва минтақалар иқтисодий мустақиллиги шароитида бирмунча қийинчиликлар туғдиради. Масалан, Гулистон шаҳрида ўтган асрнинг 70-йилларида қурилган ёғ-мой комбинатининг лойиҳа қуввати 1 суткада 1200 тонна пахта чигитини қайта ишлашга мўлжалланган, бундай хом ашё эса бугунги кунда вилоятнинг ўзида мавжуд эмас. Худди шундай, бир вақтлар пахта хом ашёсини қайта ишлаш учун етиштирилган пахта бошқа вилоятларга, ҳатто Фарғона водийси пахта тозалаш заводларига жўнатилар эди, энди эса вилоятнинг ўзида ишга туширилган пахта тозалаш заводларига хом ашё озлик қилади. Шу қаторда, минтақада қурилган йирик саноат корхоналарининг, жумладан Сирдарё ИЭС нинг атроф-муҳитга экологик таъсирини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Қишлоқ хўжалиги. Сирдарё вилояти республикамизнинг асосан қишлоқ хўжалигига ихтисослашган ва шу мақсадда ташкил этилган маъмурий ҳудуди

ҳисобланади. Бироқ ҳозирги вақтда, хусусан собиқ Иттифоқ парчаланиши ва "умумиттифоқ меҳнат тақсимоти"нинг барҳам топиши билан вилоят иқтисодиётида жиддий муаммолар юзага келди. Бундай шароитда, энг аввало, минтақа иқтисодиётини диверсификациялаш, пахта якка ҳокимлигини йўқотиш, ишлаб чиқаришнинг юқори технологик поғоналарини ташкил қилишдек жиддий вазифалар пайдо бўлди. Мустақиллик йилларида бу ва шунга ўхшаш масалалар босқичма-босқич ҳал этиб борилмоқда.

Вилоят катта ер майдонига эга эмас; унинг жами майдони 427,6 минг гектар бўлиб, шундан 290,4 минг гектари ёки 67,9 фоизи қишлоқ хўжалигида фойдаланилади. Бу республикамизнинг қатор ҳудудларига қараганда анча юқори кўрсаткич ҳисобланади (28-жадвал). Қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг 92,4 фоизини суғориладиган ерлар ташкил қилади. Бу ҳам Хоразм, Андижон вилоятларига ўхшаш ниҳоятда юқори кўрсаткичдир. Демак, Сирдарёда ер-ресурс салоҳиятидан интенсив фойдаланиш коэффициенти анча катта.

28-жадвал

Сирдарё вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркиби

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, минг га	Шу жумладан, суғориладиган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				экин ерлар	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Боёвут	52,3	37,3	33,1	86,3	2,5	0,1	11,1
Гулистон	34,9	24,6	23,0	87,6	4,1	1,9	6,3
Мирзаобод	63,6	43,0	35,0	71,5	0,9	9,0	18,6
Оқолтин	55,1	43,0	42,8	96,0	1,1	2,4	0,5
Сайхунобод	45,1	30,8	29,2	92,7	1,2	0,8	5,3
Сардоба	51,8	36,6	35,5	90,8	2,0	4,3	2,9
Сирдарё	53,6	33,4	29,5	83,0	4,2	1,0	11,8
Ховос	61,9	40,1	38,8	86,4	3,0	7,4	3,2
Вилоят бўйича	**427,6**	**290,4**	**268,4**	**86,5**	**2,3**	**3,6**	**7,5**

Жадвал "Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 158 бет маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар ҳиссаси Оқолтин, Гулистон, Сардоба туманларида нисбатан юқори, суғориладиган майдонлар эса Оқолтин, Ховос, Сайхунобод каби туманларда 95-100 фоизни ташкил қилади. Ерларни суғориш мақсадида вилоятда қатор ирригация инфратузилма шахобчалари, жумладан, магистральь канал ва ариқлар қазилган (Саркисов номли Жанубий Мирзачўл, Дўстлик канали ва

унинг марказий ҳамда чап, ўнг ирмоқлари, Жиззах машина канали, 1 ва 2 машина каналари). Шунингдек, янги ерлар ўзлаштирилган бошқа минтақаларга хос бўлган қатор коллектор ва дренажлар, ташламалар ҳам қурилган. Масалан, Марказий, 1 ва 2 – Сардоба, Боёвут, Шўрўзак ва бошқа коллекторлар, Шарқий ташлама ва ҳ.к. Канал, коллектор ва ташламалар вилоят ирригация ва мелиорация инфратузилмасининг ўзагини ташкил этади. Каналлар вилоятнинг жанубида кўпроқ бўлса, коллекторлар унинг қуйи ва марказий қисмларида зичроқ жойлашган.

Экин экиладиган ерлар қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган майдонларнинг ўртача 86,5 фоизини эгаллайди. Бу кўрсаткич, айниқса, Оқолтин ва Сайхунобод туманларида юқори, унинг бирмунча пастроқ ҳолати эса Ховос туманига тегишли. Кўпгина минтақалардан фарқ қилиб, бу ерда яйлов ва пичанзорлар майдони унча катта ҳудудни эгалламайди– ўртача 7,1 %. Унинг нисбатан кўпроқ улуши Мирзаобод ва Боёвут туманларида кузатилади.

Вилоят қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 64,3 фоизини деҳқончилик беради. Фермер хўжаликларининг агроиқтисодиёт тизимидаги улуши 41,3 %. Бу республикамизда энг юқори кўрсаткичлардан ҳисобланади. 2013-йилда вилоятда жами 242,2 минг гектар ерга турли хил экинлар экилган (2000 йилда 260 минг га). Донли экинлар 101,5 минг гектарни эгаллаган (2000 йилда 217 минг га). Шу йилда жами 444 минг тонна буғдой олинган; унинг ҳосилдорлиги 48,1 ц/га бўлган. Донли экинлардан вилоятда қисман шоли ҳам экилади. Ушбу экин турига 5,0 минг га ер ажратилган бўлиб, ундан 37,0 минг т ҳосил олинган (ҳосилдорлик ўртача 46,5 ц/га).

Пахта ҳар йили тахминан 105-110 минг гектар майдонда етиштирилади, ялпи ҳосил 240-250 минг тонна атрофида. Қайд этиш лозимки, пахтанинг ҳосилдорлиги юқори эмас – атиги 23,2 ц/га. Демак, вилоят пахтачилигининг иқтисодий самарадорлиги унча катта эмас. Яна шуни таъкидлаш керакки, вилоятда пахта экин майдонлари йилдан-йилга қисқариб бормоқда. Бу ижобий ҳол бўлиб, пахтадан бўшаган ерларга ғалла, полиз, сабзавот экилади. Агар 2000 йилда пахтазорлар барча экин майдонларининг 53,1 фоизини эгаллаган бўлса, 2013-йилда бу рақам 44,2 фоизга тушган.

Сирдарёда азалдан полизчилик, хусусан қовун, тарвуз етиштириш ("Мирзачўл қовунлари") яхши ривожланган. 2013-йилда полиз майдонлари 4,3 минг гектарга тенг бўлган ва 250 минг тоннага яқин ҳосил олинган. Бу ерда сабзавотчилик ҳам ривожланиб бормоқда: майдони 4,0 минг га, ялпи ҳосили – 218 минг тонна. Боғдорчилик ва узумчилик Сирдарёда нисбатан сустроқ ташкил этилган: боғдорчиликка 5,6 минг га, узумзорларга 1,6 минг га ер ажратилган.

Йирик шохли қорамоллар сони 327 минг, қўй ва эчкилар 224 минг бош. Бир йилда тирик вазнда 46 минг тонна гўшт, 240 минг т сут, 66 млн

дона тухум, 510 тонна жун олинади. Чорвачилик соҳаларида маҳсулотнинг кўпчилик қисмини деҳқон хўжаликлари беради.

Қишлоқ хўжалик географиясида энг катта кўрсаткичларга Боёвут (жами маҳсулотнинг 15,0 %), Сирдарё (13,8 %), Оқолтин (13,5 %) ва Сардоба (12,8 %) туманлари эга. Бирмунча пастроқ улуш Гулистон ва Мирзаобод туманларига тўғри келади (17-илова).

Аввалроқ таъкидланганидек, Сирдарё вилоятида фермерчилик баъзи минтақаларга қараганда яхши йўлга қўйилган. Бунга ер майдонларининг аҳоли сонига нисбатан катталиги, тадбиркорликнинг ривожланганлиги ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Табиийки, катта ер майдонларида механизациядан фойдаланиш имкониятлари катта. Бу ерда Фарғона водийсидан фарқ қилиб, экин майдонлари катта ва аҳоли манзилгоҳлари билан бўлинмаган. Бепоён пахтазорларни, ўзига хос агроландшафтни айни шу ҳудудда кўриш мумкин.

Вилоятда 2013-йилда жами 4301 та фермер хўжаликлари мавжуд бўлган ва уларга 245,7 минг га ер бириктирилган[1]; ўртача ҳар бир фермер хўжалигининг майдони 57,1 га, ишлайдиган ходимлар сони жами 79,8 минг киши, ўртача 1 хўжаликда – 18,5 киши. Кўриниб турибдики, фермер хўжаликлари анча катта ер майдонларига эга (республикамизнинг баъзи минтақаларида у атиги 25-30 гектар). Айниқса, Сайхунобод туманининг фермер хўжаликлари кенг майдонларни эгаллайди; 423 та фермер хўжаликларининг ҳар бирига ўртача 68,8 гектардан ер тўғри келади - бу республикада энг юқори кўрсаткичлардан саналади. Сардоба туманида ҳам бу даража бирмунча юқори, Сирдарё туманида эса у пастроқ (29-жадвал). Фермер хўжаликлари 2013-йил якунларига кўра ўртача 41,3 фоиз қишлоқ хўжалиги ялпи ҳосилини таъминлаган. Боёвут ва Ховос туманларидаги кўрсаткич эса янада юқори.

Шундай қилиб, Сирдарё вилоятида қишлоқ хўжалиги катта аҳамиятга эга. Бироқ иқтисодиётнинг бу тармоғида муаммолар ҳам оз эмас. Чунончи, ерларнинг мелиоратив ҳолатини тубдан яхшилаш, канал, дренаж ва коллекторларни тозалаш, ерларнинг иккиламчи шўрланишига қарши кураш, пахта ҳосилдорлигини ошириш, агросаноат мажмуасини ривожлантириш каби масалалар минтақанинг долзарб вазифаларидир.

Ижтимоий соҳалар. Чўл шароитида ижтимоий инфратузилма тизимини мукаммал яратиш, таълим, соғлиқни сақлаш, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланиши айниқса муҳимдир. Сабаби, бу ҳудудда яшовчилар қачондир бошқа туман ва вилоятлардан кўчиб келган, бинобарин, уларнинг муқим яшаши учун тегишли шарт-шароитларни яратиш катта аҳамиятга эга.

[1] Фермер хўжаликларини оптималлаштириш натижасида уларнинг сони камайиб борган. Жумладан, 2009 йилда уларнинг сони 4250 та, бириктирилган ерлар 275 минг га бўлган.

29-жадвал

Сирдарё вилояти фермер хўжаликлари ҳақида маълумотлар

(2013 й.)

т/р	Ҳудудлар	Фермер хўжаликлар сони	Бир фермерга тўғри келадиган		Ялпи к/х маҳсулотдаги улуши, %
			ер майдони, га	ходимлар сони, киши	
1	Боёвут	561	64,7	22,4	48,7
2	Гулистон	399	55,6	22,4	39,4
3	Мирзаобод	419	62,3	20,5	42,4
4	Оқолтин	701	52,5	10,2	36,0
5	Сайхунобод	423	68,8	29,5	42,6
6	Сардоба	483	67,5	17,0	49,4
7	Сирдарё	766	39,5	15,6	36,5
8	Ховос	534	60,2	18,4	48,5
	Вилоят бўйича	**4301**	**57,1**	**18,5**	**41,3**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Чакана савдо айланмасининг салмоғи бўйича Гулистон шаҳри (вилоят жамига нисбатан 37,0 %), Сирдарё тумани (16,0 %) етакчи. Шу билан бирга, Янгиер шаҳри ҳамда Сардоба ва Боёвут туманларининг улуши ҳам каттароқ. Пуллик хизматларнинг ҳам қишлоқ туманлари ва шаҳарлари бўйича тақсимланиши ҳар хил: бунда Гулистон шаҳрининг мавқеи янада баланд – 58,6 %. Демак, бу соҳа минтақада ўта марказлашган. Вилоят марказидан ташқари пуллик хизматлар ҳажми Сирдарё туманида ҳам каттароқ улушга эга (10,6 %). Аммо аҳолининг жон бошига ҳисоблаганда мутлақо бошқача хулосаларга келиш мумкин. Масалан, Сардоба туманида бу кўрсаткич энг паст, аксинча, Гулистонда у энг юқори.

Чўл шароитида аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлашга катта эътибор берилади. Вилоят бўйича бу кўрсаткич ўртача 80,6 фоизга тенг. Гулистон шаҳарида у 92 %, Боёвут ва Мирзаобод туманларида ҳам вазият анча яхши. Бироқ, бошқа ҳудудларда, хусусан Ширин шаҳри, Оқолтин ҳамда Сайхунобод туманларида у қониқарли даражада эмас.

Табиий газ билан таъминланиш - 78,8 %. Гулистон, Янгиер ва Ширин шаҳарлари ҳамда Сирдарё тумани хонадонлари газ билан 90-100 фоиз таъминланган. Пастроқ кўрсаткичлар эса Ховос ва Боёвут (71,7 %) ҳамда Сайхунобод (71,2 %) туманларида кузатилади.

Сирдарё вилоятида жами 28 та тиббиёт муассасалари мавжуд. Ҳар 10 минг кишига 48,7 та бемор ўринлари, 19,7 та врачлар ва 128,7 нафар ўрта тиббиёт ходимлари тўғри келади. Жами ҚВП сони 142 та ёки ҳар бир туманга 17,6 тадан; тахминан 1,9 та қишлоқ аҳоли пунктига битта ҚВП хизмат кўрсатади.

Вилоятда 2012/2013 ўқув йилида жами 155 та доимий мактабгача тарбия муассасалари мавжуд бўлган. Умумтаълим мактаблари 301 та, уларнинг ҳар бирида 400 яқин ўқувчи бор. Бу кўрсаткич кўпгина бошқа вилоятларга қараганда пастроқ бўлиб, у аҳоли ва аҳоли пунктларининг жойлашув хусусиятлари билан тавсифланади. Академик лицейлар 4 та, ўқувчилар 3,3 мингдан кўпроқ, касб-ҳунар коллежлари эса 48 та, уларда 39,7 минг талаба ўқийди. Сўнгги йилларда академик лицей ва касб-ҳунар коллежларини қуриш ва уларнинг фаолиятини яхшилашга жиддий эътибор қаратилмоқда. Вилоятда битта олий ўқув юрти – Гулистон давлат университети бор. У замонавий ўқув қуроллари, техник жиҳозлар билан яхши таъминланган. Шу билан бирга қайд этиш жоизки, республика миқёсида фақат Сирдарёда битта олий ўқув юрти ташкил этилган, холос.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Вилоятнинг транспорт географик ўрни қулай; унинг ҳудудидан қатор халқаро ва республика аҳамиятидаги темир ва автомобиль йўллари ўтади. Гулистон, Ховос муҳим транспорт марказлари ҳисобланади. Умуман олганда, Тошкент–Ховос (Янгиер) – Бекобод Сирдарё ҳамда пойтахт вилоятларининг муҳим транспорт "учбурчаги" сифатида катта аҳамиятга эга. Яқинда қурилган, Гулистон шаҳрини четлаб ўтувчи, Зарафшон минтақаси, Жанубий Ўзбекистон ва Қуйи Амударё иқтисодий районини Фарғона водийси билан боғловчи магистраль автомобиль йўли ҳам вилоятнинг транспорт географик ўрнини, унинг транзитлиги ва марказийлигини янада кучайтиради.

Вилоятда 2013-йил якунларига кўра, жами 15,4 млн. тонна юк ташилган, унинг барчаси автомобиль транспорти зиммасига тушади. Юк ташиш ва юк айланмаси бўйича Гулистон шаҳри, шунингдек, Мирзаобод, Оқолтин ва Ховос туманлари ажралиб туради. Кўрилаётган йилда жами 119,3 млн. йўловчи ташилган; бу борада ва йўловчи айланмасида, вилоят марказидан ташқари Сирдарё ва Боёвут туманларининг салоҳияти каттароқ. Юк ва йўловчи ташишда хусусий автомобиль эгаларининг ҳиссаси 73 - 74 %.

Таҳлиллар кўрсатишича, Сирдарё вилоятининг ташқи савдо айланмаси, жумладан, экспорт ва импорти республика миқёсида анча паст. 2012-йилда ташқи савдо айланмаси 240,6 млн., экспорт 122,7, импорт 117,9 млн. АҚШ доллари ҳажмида (2000 йилда 83,1 млн. АҚШ доллар, экспорт 49,7 ва импорт 33,4 млн. доллар) бўлган. Экспорт таркибида асосан пахта етакчилик қилади – 52,5 %, озиқ-овқат маҳсулотлари – 18,2 %; импортда эса машина ва ускуналарнинг улуши 27,3 %, кимё саноати маҳсулотлари – 47,2 %. Келтирилган машина ва жиҳозлар келгусида ишлаб чиқариш жараёнини кенгайтиришга замин бўлади.

Ташқи иқтисодий алоқаларда "Узоқ хориж" ва Болтиқбўйи давлатлари фаолроқ иштирок этишади. Улар билан жами 59,6 % ташқи савдо айланмаси, шу жумладан, экспортнинг 50,3 % ва импортнинг 69,2 фоизи

амалга оширилган. Мазкур алоқаларда қисман хорижий инвестициялар ёрдамида қурилган қўшма корхоналар ҳам қатнашади. 2013-йилда фаолият кўрсатаётган бундай корхоналар сони 41 та бўлиб, улар минтақада экспортнинг 12,3 фоизини таъминлаган.

Минтақа иқтисодиётининг ҳудудий таркиби. Сирдарё вилояти майдонининг кичиклиги ва ижтимоий-иқтисодий соҳаларда катта ҳудудий тафовутларнинг кўзга ташланмаслиги, унинг доирасида иқтисодий районлар ажратишни бироз чеклайди. Бироқ шундай бўлса-да, вилоят миқёсида, шартли равишда, Марказий (Гулистон шаҳри, Гулистон, Мирзаобод, Боёвут, Оқолтин туманлари), Жанубий (Ховос, Сардоба) ҳамда Шимолий (Сирдарё ва Сайхунобод туманлари) районларни ажратиш мумкин. У ҳолда Марказий район ҳиссасига 48,1 % вилоят майдони, 47,1 % аҳолиси, 47,4 % саноат ва 47,7 % қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тўғри келади. Жанубий ва шимолий районларнинг улуши анча паст.

30-жадвал маълумотларига биноан, Гулистон шаҳридан ташқари Сирдарё, Сайхунобод, Оқолтин туманларининг саноат ишлаб чиқариш индекси вилоятнинг ўртачасидан юқори; қишлоқ хўжалигида бу борада Сардоба, Сайхунобод, Гулистон, Оқолтин туманлари яхши мавқеларни эгаллайди. Ижтимоий соҳалар, хусусан, чакана савдо ва пуллик хизматлар Сирдарё ва Гулистон туманларида нисбатан яхшироқ йўлга қўйилган. Шунингдек, Боёвут, Ховос туманларида ушбу соҳаларни ривожлантиришга катта эътибор қаратиш лозим.

Умуман олганда эса, таҳлиллар кўрсатишича, вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси етарли эмас. Шу жиҳатдан бу ерда қатор ўз ечимини кутаётган муаммолар мавжуд. Энг аввало, минтақа иқтисодиётини мукаммал ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси сифатида шакллантириш, асосий ихтисослашган тармоқ – қишлоқ хўжалигининг самарадорлигини ошириш зарур. Шу билан бирга, саноат ишлаб чиқариши таркибини "юқори қаватлар" ҳисобидан бойитиш, кучли саноат марказлари ва тугунлари, ўсиш қутбларини ривожлантириш талаб этилади. Ижтимоий соҳалар (масалан, соғлиқни сақлаш, таълим, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари) ривожланишида ҳам ҳозирча ҳал этилмаган муаммолар бор.

Минтақа ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини юксалтиришда, аввалambор, Боёвут, Гулистон, Мирзаобод туманларига устувор аҳамият бериш талаб этилади. Шунингдек, вилоят маркази ҳам ўзининг ҳуқуқий мавқеига тенг бўлган шаҳарлардан анча орқада. Бинобарин, Гулистон шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига, унинг демографик салоҳиятини кўтаришга ҳам эътибор бериш мақсадга мувофиқ. Ҳозирги вақтда бу шаҳарда вилоят жами аҳолисининг 10 фоиздан ортиқроғи яшайди. Бу, бошқа вилоят марказларига қараганда, анча паст кўрсаткич (демак, иқтисодий жиҳатдан вилоят ҳам

30-жадвал

Сирдарё вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари

Шаҳар ва тумаилар номи	Саноат маҳсу-лоти	ХИМ	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Капитал қўйил-малар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Гулистон ш.	1,271	2,049	1,450	1,392	2,258	3,281	5,161
Ширин ш.	0,301	0,531	0,531	3,153	1,349	0,991	0,763
Янгиер ш.	0,854	1,138	0,738	2,219	1,518	2,128	1,197
туманлар:							
Боёвут	0,652	0,385	0,885	0,325	0,767	0,399	0,318
Гулистон	1,143	0,510	1,184	0,602	0,969	0,516	0,410
Мирзаобод	0,198	0,436	0,960	0,373	1,112	0,779	0,407
Оқолтин	1,488	0,625	1,061	0,435	0,380	0,490	0,368
Сайхунобод	1,533	1,038	1,239	0,566	0,655	0,324	0,365
Сардоба	0,915	0,447	1,847	2,054	0,585	0,456	0,344
Сирдарё	1,668	2,163	0,761	1,524	1,144	1,387	0,792
Ховос	0,308	0,634	0,716	0,616	0,528	0,412	0,418

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маъ-лумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

"бўшроқ", унинг бош шаҳри ҳам заиф). Қолаверса, кенгроқ миқёсда Тошкент шаҳри иқтисодий ривожланишини бошқариш ва тартибга солиш, уни бирмунча чеклашда ҳам Гулистон ўзига хос "контрамагнит" вазифасини бажариши мумкин.

Сирдарё вилояти ва, умуман, Мирзачўл иқтисодий макони Ўзбекистон геоиқтисодий муҳитида Тошкент ва Зарафшон минтақалари ўртасида ўзига хос, иқтисодий географик суст ривожланган ҳудуд кўринишига эга. Шу боис, бу бўшлиқни тўлдириш ёки оралиқни мустаҳкамлаш республика иқтисодий маконининг ривожланиши ва такомиллаштирилишига ёрдам беради. Сўнгги йилларда Сирдарё тумани салоҳиятининг ошиб бориши ҳам мазкур масаланинг ечимини бироз енгиллаштиради.

Ҳозирги вақтда бу ерда Хитой Халқ Республикаси билан биргаликда "PENG SHENG" ҚК барпо қилинмоқда (Тошкент шаҳридан 70 км масофада). Ушбу индустриал парк ташкил этилиши 2009-йилда бошланган бўлиб, унинг ҳозирги майдони 80,0 минг кв. м-га тенг. 2013-йилда Ўзбекистон Президенти фармони асосида «Жиззах» махсус индустриал зонасининг вужудга келтирилиши муносабати билан, Сирдарё индустриал парки унинг филиалига айлантирилди. Мажмуа керамик плиталар, натурал тери ва ундан пойафзаллар ишлаб чиқаришга ихтисослашган. У тўла лойиҳа қувватига эга бўлгач, йилига 100 млн АҚШ доллари миқдорида турли хил маҳсулот ишлаб чиқаради ва унинг деярли ярми экспорт қилинади.

2.4.ФАРҒОНА ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Бк иқтисодий район маъмурий жиҳатдан Фарғона водийси табиий географик районининг Ўзбекистон қисмини ўз ичига олади. Унга Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари кириб, жами 18,5 минг кв. км. ёки республика умумий майдонининг 4,1 фоизини ташкил қилади. Кўриниб турибдики, район ҳудуди анча кичик, у Самарқанд ёки Тошкент вилоятларидан бироз каттароқ, Жиззах ёки Сурхондарё вилоятларига сал яқинроқ. Бу ерда, 2014-йил маълумотларига кўра, 8284,0 минг киши аҳоли яшайди (республикага нисбатан 28,5 %). Нисбий кўрсаткичларда Фарғона иқтисодий районининг майдони унинг аҳолисидан 7 марта кўп. Демак, аҳоли зичлиги ҳам шунча миқдорда юқори.

Район табиий ресурсларга бой эмас, унда меҳнат ресурслари кўпроқ, холос. Бинобарин, водий учлиги, яъни табиати, аҳолиси, хўжалигини пирамида шаклида тасвирланса, унинг биринчи қавати (табиати) ниҳоятда нозик, иккинчи қавати, яъни демографик вазияти ёки юки вазмин, хўжалиги эса ўртача. Шу боис, айтиш мумкинки, Фарғона иқтисодий районида антропоген босимнинг ниҳоятда юқорилиги, ер ва сув ресурсларининг чекланганлиги бу ҳудуднинг энг муҳим географик хусусиятларини белгилаб беради.

Фарғона иқтисодий райони Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулотининг 17,5 фоизини, саноатини 23,9 %, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 26,1 фоизини таъминлайди; пуллик хизматларда унинг улуши 24,6 %, чакана савдода 22,8 %, ташқи савдо айланмасида – 16,0 % (2013 й.).Район мамлакатимиз ҳудудий меҳнат тақсимотида қишлоқ хўжалиги, хусусан, пахта ва пилла, мева ва узум, саноатида эса автомобилсозлик, тўқимачилик, кимё ва нефть кимёсига ихтисослашган. География ўрни, сиёсий географик вазияти трансчегаравий бўлганлиги сабабли, бу ерда ички транспорт инфратузилмаси анча ривожланган. Минтақанинг алоқа йўллари Тожикистон Республикасининг Сўғд, Қирғизистон Республикасининг Боткен, Жалолобод ва Ўш вилоятлари билан боғланган.

Умуман олганда, район ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг заиф томонлари унинг ижобий, яъни кучли томонларига нисбатан устунлик қилади; Унинг табиий ресурсларга бой эмаслиги, анклав иқтисодий ва сиёсий географик ўрни (у фақат тор масофада Ўзбекистоннинг – Тошкент вилояти билан чегарадош) районнинг заиф томонлари ҳисобланади. Ижобий (кучли) томони эса асосан меҳнат ресурсларининг кўплигидадир.

Ички таркибда ҳудуди бўйича энг каттаси Наманган вилояти, иқтисодий салоҳият Андижонда, демографик салоҳият Фарғона вилоятида юқори. Айни вақтда, нафақат иқтисодий районда, балки республикамизда ҳам Наманган вилояти нисбатан суст ривожланган.

2.4.1.Андижон вилояти

Ўзбекистон Республикасининг майдони энг кичик, бироқ аҳолиси энг кўп бўлган минтақаларидан бири – Андижон вилояти 1941-йилда ташкил топган. Ўтган асрнинг 60-йилларида у қўшни Наманган вилояти билан бирлашиб, Андижон вилояти номида мавжуд бўлган ва сўнгра яна аввалги расмий мақоми ва ҳудуди қайта тикланган.

Майдони - 4,30 минг кв. км ва бу нуқтаи назардан у мамлакатимизда Сирдарё вилоятидан (4,28 минг кв. км) олдинда туради, холос. Атиги 0,96 фоиз республика майдонини эгаллаган ушбу ҳудудда 2805,2 минг киши ёки мамлакат жами аҳолисининг 9,2 фоизи яшайди (аҳоли сони бўйича Фарғона иқтисодий районида иккинчи, республикамизда тўртинчи ўринда туради).

Андижон вилояти ҳудуди ва аҳолиси нисбий кўрсаткичларини таққослашнинг ўзи минтақа ижтимоий-иқтисодий вазиятининг асосий хусусиятларини яққол намоён қилади. Бунда, энг аввало, вилоят демографик сиғимининг жуда юқорилиги, аҳолининг ўта зич жойлашуви, ер ресурсларининг танқислиги кўзга ташланади. Бундай вазият унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегик йўналишларини белгилаб олишни тақозо этади.

Маъмурий жиҳатдан Андижон вилояти вилоятга бўйсунувчи 3 та шаҳар, 14 қишлоқ туманлари, 9 та туманга бўйсунувчи шаҳарлар ҳамда 78 та шаҳарча ва 90 та қишлоқ фуқаролар йиғинларидан иборат. Қишлоқ аҳоли пунктлари 456 та. 18-иловада келтирилган маълумотлар кўрсатишича, вилоятнинг 7 та, яъни жами қишлоқ туманларининг тенг ярми бир санада – 1962-йилда ташкил этилган. Энг "янги" қишлоқ тумани Булоқбоши бўлиб, у 1992-йилда, асосан, Хўжаобод туманидан ажралиб чиққан.

Вилоят географиясининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, бу ерда қишлоқ туманлари зич ва майдони деярли бир текис тақсимланган. Шунчалик миқдорда, яъни 14 та қишлоқ туманлари Қорақалпоғистон Республикаси, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида ҳам мавжуд, аммо уларнинг ҳудуди Андижон вилоятидан бир неча марта катта. Вилоятда ҳар бир туманга атиги 0,31 минг кв. км.дан майдон тўғри келади. Бу мамлакатимиз бўйича энг оз кўрсаткич ҳисобланади. Бу ерда "географийлик коэффициенти" 2,61 га тенг. Бошқача қилиб айтганда, энг катта туман – Қўрғонтепа энг кичик туман – Булоқбошидан 2,6 марта катта, ваҳоланки, бундай ҳудудий тафовутлар бошқа минтақаларда, ҳатто қўшни Наманган ва Фарғона вилоятларида ҳам сезиларли даражада.

Унча катта майдонга эга бўлмаган вилоят республика ҳудудий меҳнат тақсимотида, миллий иқтисодиётнинг шаклланишида муҳим рол ўйнайди. У мамлакатимизнинг 6,6 фоиз ялпи ички маҳсулотини, 13,6 % саноат ва 9,9

фоиз қишлоқ хўжалик маҳсулотини беради. Вилоятнинг хўжалиги индустриал-аграр йўналишга эга бўлиб, у, энг аввало, машинасозлик (автомобилсозлик), тўқимачилик саноат тармоқларига, пахта ва пилла етиштиришга ихтисослашган.

География ўрни ва табиий бойликлари. Вилоят ҳудуди Фарғона иқтисодий райони ва Ўзбекистон Республикасининг чекка шарқида жойлашган. У Қирғизистон Республикасининг Жалолобод ҳамда Ўш вилоятлари билан чегарадош. Республикамиз доирасида эса Андижон вилояти жануби-ғарбда Фарғона ва шимоли-ғарбда Наманган вилоятлари билан қўшни.

Ер усти тузилиши баландлик, адир ва текисликлардан иборат. Энг баланд нуқталари жануб ва чекка шарқда – Хўжаобод ва Қўрғонтепа туманларида жойлашган (1350-1550 м.). Андижон гуруҳ районларини вилоятнинг жануби-шарқда жойлашган ҳудудларидан 800-900 метр баландликдаги адир зонаси ажратиб туради. Шу адирнинг (Тешиктош адирлари) жанубий қисмида Ғарбий Полвонтош, Шарқий Хартум, Гумхона, Жанубий Оламушук каби унча катта бўлмаган нефть конлари мавжуд. Нефть-газ конлари Шаҳрихон, Хўжаобод, Полвонтош; ғишт хом ашёси Султонободда аниқланган. Бироқ таъкидлаш лозимки, вилоятда бошқа қазилма бойликлар деярли йўқ даражада. Фақат қурилиш ғишт ишлаб чиқариш учун хомашёлар бор, холос. Вилоятнинг ғарбий ва шимолий-ғарбий, нисбатан янги ўзлаштирилаётган ҳудудларининг баландлиги 400-420 м. Бу икки орографик шакллар ўртасида қишлоқ хўжалиги ва аҳоли жойлашуви учун ниҳоятда қулай бўлган пасттекислик бор.

Иқлими континентал: йиллик ёғин-сочин миқдори водийнинг бошқа қисмларига қараганда кўпроқ (500 мм. атрофида). Асосий гидрографик элементлари Қорадарё ва унинг ўнг ирмоқлари – Мойлисув ва Тентаксойдан иборат. Улардан ташқари, вилоят хўжалиги ва аҳолисини ҳудудий ташкил этишда Оқбўра ҳамда Аравансой дарёларининг ҳам аҳамияти бор. Чекка жанубий-шарқда Қиргизистон ҳудудига туташ жойда Андижон сув омбори ва 100 минг кВт қувватга эга бўлган Андижон СЭС қурилган. Вилоят ҳудудида Жанубий Андижон, Катта Фарғона, Жанубий Фарғона каналлари мавжуд.

Шундай қилиб, Андижон вилоятида қазилма бойликлар оз, сув захиралари эса бирмунча кўп. Айнан ана шу агроиқлимий имкониятлар бу ерда қадимдан суғорма деҳқончилик ва шу асосда хўжаликнинг бошқа тармоқларини ривожлантиришга олиб бўлган. Суғорма деҳқончиликда юқоридаги асосий ирригация инфратузилмаларидан ташқари нисбатан кичикроқ сув омборлари, канал ва ариқлар ҳам катта аҳамиятга эга. Улар жумласига Асака, Отчопар сув омборлари, Норин чапқирғоқ, Улуғнор, Озод, Кўтарма, Халқобод, Кишкиш, Хўжақатортол, Янгиариқ каби канал

ва ариқлар киради. Қорадарёдан бошланган Шаҳрихонсой ва Андижонсой шу номли шаҳар ва туманларга ўз сувларини етказади.

Демак, вилоятда сунъий ва табиий гидрографик шахобчалар жуда кўп. Бинобарин, Андижон вилояти ҳам Фарғона ёки Хоразм вилоятларидек, канал ва ариқлар кўп бўлган минтақа ҳисобланади. Асосий дарё - Қорадарёнинг, умуман Сирдарё сингари, Ўзбекистоннинг Фарғона водийси қисмида бевосита ерларни суғоришда аҳамияти деярли йўқ. Аксарият дарёлар трансчегаравий хусусиятга эга бўлиб, уларнинг тўйиниш ва бошланиши қўшни Қирғизистон ҳудудида жойлашган. Энг катта Андижон сув омборининг асосий қисми ҳам шу мамлакат доирасига тўғри келади. Шу боис, сув муаммоси, сув масаласини халқаро тартиб-қоидалар, меъёрлар асосида ҳал қилиш муҳим иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий аҳамиятга эга.

Мелиорация тизими ҳам вилоятда анча ривожланган. Унинг "қуйи" қисмида, кўпроқ янги ўзлаштирилган ҳудудларда, масалан, Улуғнор, Бўз туманларида қатор коллектор ва зовурлар қазилган (Зовур, Ёзёвон, Сариқсув, Шеркўрғон, Сарижўға, Шаҳрихон, Қорагуна ташламаси, Мазгилсой ва б.).

Аҳоли географияси ва демография. Андижон вилоятининг энг муҳим географик жиҳати бу ерда аҳолининг зич жойлашувидир. Аҳоли сони кейинги ¼ аср мобайнида 1,5 марта кўпайган. Бу эса аҳоли зичлигининг янада кўтарилишига олиб келган. Ҳозирги вақтда қишлоқ туманларининг аҳолиси Бўз туманидан 64,0 минг кишидан Шаҳрихон туманидаги 265,1 минг кишигача фарқ қилади (тафовут 4.14 га баробар). Шаҳрихон тумани ўзининг демографик салоҳияти бўйича мамлакатимизнинг бу борадаги энг йирик ҳудудлари қаторига киради.

Аҳоли динамикаси нуқтаи назаридан кўрилаётган даврда Шаҳрихон, Асака, Бўз, Қўрғонтепа туманларида ўсиш анча юқори бўлган. Шунингдек, бу ўсиш Марҳамат туманида ҳам юқорироқ. Айни вақтда демографик ўсиш кўрсаткичи Балиқчи, Пахтаобод ва Олтинкўл туманларида бирмунча паст. Хўжаобод туманидаги аҳоли сонининг 1989 йилга нисбатан камайиши унинг таркибидан Булоқбоши туманини ажралиб чиқиши сабабли юз берган.

Вилоят бўйича аҳоли зичлиги 1 кв кмга – 652 киши. Бу нафақат Ўзбекистонда, балки бутун МДҲ мамлакатлари бўйича ҳам энг юқори кўрсаткич ҳисобланади. Асака тумани эса, Асака шаҳри туманга бўйсинувчи мақомга туширилганидан сўнг (2010 й.) Ўзбекистонда аҳоли зичлиги бўйича энг олдинги ўринга чиқиб олди – 1 кв.км.га 1113 киши. Шаҳрихонда зичлик 914 киши – бу ҳам республикамизда энг юқори кўрсаткичлардан бири саналади. Шу билан бирга, зичлик Олтинкўл, Булоқбоши, Избоскан туманларида ҳам юқори, фақат янги ўзлаштирилган чўл ҳудудларда - Улуғнор ва Бўзда у нисбатан паст. Бироқ, уларнинг кўрсаткичлари ҳам мамлакат ўртача даражасидан 2-3 марта зиёд.

Кўриниб турибдики, вилоят ҳудудида антропоген босим, демографик юк ниҳоятда юқори. Бундай демографик вазият қатор муаммоларни, жумладан, миллий халқ анъаналаридан келиб чиққан ҳолда уй-жой билан таъминланиш, фермер хўжаликларини оптималлаштириш каби соҳаларда муайян қийинчиликларга олиб келади.

Таҳлиллар кўрсатишича, вилоятда аҳолининг ўсиш суръати мамлакатимизнинг баъзи минтақалари, масалан, Қашқадарё, Сурхондарё, Жиззах каби вилоятларига қараганда, сўнгги йилларда бироз паст. Шунга қарамасдан вилоят аҳолисининг сони бир йилда ўртача 60 минг кишига ортиб бормоқда. Бошқа ҳудудларда бўлганидек, бу ерда ҳам аҳоли сонининг ўсиши тўлиқ табиий кўпайиш асосида бўлмоқда. 2013-йилда ҳар 1000 кишига нисбатан туғилиш 23,0, ўлим 5,1 промиллени, табиий кўпайиш 17,9 ‰ёки 1,79 фоизни ташкил қилган. Бу борада энг сўнгги йилларда туғилиш ва табиий кўпайиш кўрсаткичларининг юқорилаб бориши кузатилмоқда. Туғилишнинг умумий кўрсаткичи 1995 йилда Андижон туманида 31,0, 2000-йилда 20,1 промилле бўлган ҳолда, у 2005 йилда 20,1 ва 2010-йилда 23,5 промиллега, Қўрғонтепа туманида улар, юқоридагиларга мос ҳолда, – 31,4; 20,9; 20,7 ва 24,3 промиллега тенг бўлган. Худди шундай жараённи ёки туғилиш динамикасидаги ўзгаришларни вилоятнинг бошқа туманларида ҳам кузатиш мумкин.

2005 йилда энг юқори туғилиш кўрсаткичи Шаҳрихон туманида қайд этилган - 22,9 ‰, энг паст Жалақудуқда - 19,7 ‰, фарқ 3,2 ‰. 2013-йилга келиб энг юқори кўрсаткич Пахтаобод ва Шаҳрихон туманларида кузатилган – 24,4 ‰ (2005 йилда 21,7 ‰), энг паст туғилиш коэффициенти Жалақудуқ туманида - 22,1 ‰. Бундай тарихий-демографик таққослаш кўрсатадики, туманлараро фарқлар бироз ортиб борган. Яна шуни таъкидлаш лозимки, 2013-йилнинг энг паст туғилиш кўрсаткичлари 2005 йилнинг энг баланд даражасида бўлган.

Ўлим коэффициентида сўнгги 10-15 йил мобайнида мунтазам пасайиб бориши кузатилади. Масалан, 1995-йилда вилоят қишлоқ туманларида ўлимнинг умумий коэффициенти 3,7 ‰ (Улуғнор) дан 6,3 промиллегача (Олтинкўл) фарқ қилган. 31-жадвалда келтирилган 2013-йил натижаларига кўра ҳам энг паст даража яна Улуғнорда (3,5 ‰), унинг нисбатан юқориси Андижон туманида (5,5 ‰) қайд этилган.

Кўрилаётган йилда табиий кўпайишнинг энг юқори даражаси Улуғнор туманида кўзга ташланади (21,2 ‰). Юқорида таъкидланганидек, ташқи миграция минтақа аҳолисининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатмайди. 1997-йилда миграция қолдиғи вилоят бўйича минус 970, 1998-йилда 960 кишига тенг бўлган ҳолда, шу йилларда қишлоқ жойларда у бироз кўпроқ, минус 1690 ва 1555 киши бўлган.

Энг сўнгги йилларда умумий вазият ижобий томонга бироз ўзгарган: 2013-йилда ҳар минг кишига ҳисоблаганда, қишлоқ туманларида келганлар

Шахрихон туманида 0,3 дан Андижон туманида 4,9 промиллега баробар бўлган. Кетганларнинг энг кўпи Андижон ва Улуғнор туманларида, миграция қолдиғининг энг катта кўрсаткичи – плюс 1,7 ‰ Олтинкўл ва Балиқчи туманларида қайд этилади. Вилоят қишлоқ туманларининг еттитасида ташқи миграция сальдоси ижобий натижаларга эга. Шу билан бирга, миграция қолдиғи айрим туманларда, жумладан, Асака, Булоқбоши ҳамда Қўрғонтепада ижобий бўлса-да, унча катта эмас[1]. Кузатилаётган жараён қишлоқ жойларда янги иш ўринларини ташкил қилиш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, аҳолига хизмат кўрсатиш ҳамда сервис соҳаларини ривожлантириш ва ҳудудий ташкил этишда эътиборга олиниши керак.

2009-йилда амалга оширилган урбанистик ислоҳотлар туфайли вилоят шаҳарчалари 5 тадан 78 тага кўпайди. Ҳозирги кунда жами 11 шаҳар ва 83 та шаҳарчаларда жами аҳолининг 52,7 фоизи яшайди. Бу кўрсаткич бўйича Андижон Наманган ва Фарғона вилоятларидан кейинги 3-ўринга чиқиб олди. Таққослаш учун: 2008-йилда урбанизациянинг умумий кўрсаткичи 29,2 % ёки республика даражасидан 6,6 пунктга паст бўлган, энди эса вилоят ўртача кўрсаткичидан юқори туради.

31-жадвал

Андижон вилояти қишлоқ туманлари аҳолисининг табиий ҳаракати ва миграцияси (ҳар минг аҳолига нисбатан, 2013 й.)

т/р	Туманлар номи	Табиий ҳаракат			Аҳоли миграцияси		
		туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	миграция қолдиғи
1	Андижон	22,5	5,5	17,0	4,9	3,3	1,6
2	Асака	23,7	4,7	19,0	1,7	1,4	0,3
3	Балиқчи	22,8	5,2	17,6	3,5	1,8	1,7
4	Булоқбоши	22,6	5,0	17,6	2,0	1,7	0,3
5	Бўз	23,9	4,2	19,7	3,3	2,1	1,2
6	Жалақудуқ	22,1	5,2	16,9	1,4	2,8	-1,4
7	Избоскан	24,3	5,4	18,9	0,5	1,5	-1,0
8	Мархамат	23,8	5,2	18,6	0,3	2,0	-1,7
9	Олтинкўл	24,3	4,9	19,4	4,8	3,1	1,7
10	Пахтаобод	24,4	5,0	19,4	0,8	1,6	-0,8
11	Улуғнор	24,8	3,6	21,2	3,7	5,2	-1,5
12	Хўжаобод	22,4	5,4	17,0	1,4	2,7	-1,3
13	Шахрихон	24,4	4,5	19,9	0,3	2,0	-1,7
14	Қўрғонтепа	22,4	5,0	17,4	2,3	2,1	0,2
	Вилоят бўйича	23,0	5,1	17,9	2,3	2,6	-0,3

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

[1] Вилоят бўйича 2013-йилда келганлар 2,3 ‰, кетганлар 2,6 ‰ ва миграция қолдиғи минус 0,3 промиллега тенг бўлган.

Ташкил этилган 78 та янги шаҳарчаларнинг 18 таси биргина Андижон туманига тўғри келади; 11 та шаҳарча Олтинкўлда, 9 та Марҳаматда, Жалақудуқ ва Хўжаободда 6 тадан пайдо бўлган; биттадан агрошаҳарчалар Улуғнор ва Қўрғонтепа туманларида ташкил этилган. 2009-йилгача Олтинкўл, Балиқчи ва Улуғнор туманларида бирорта шаҳар жойлар бўлмаган. Андижон туманида ҳозирги шаҳар аҳолисининг 93,1 %, Булоқбошида 85,1 %, Марҳаматда 82,2 фоизи айни шу йилда шаклланган. Шундай қилиб, энг сўнгги шаҳарлар таркибидаги ўзгаришлар асосан қишлоқ ёки "маъмурий" урбанизация хусусиятига эга бўлган.

Андижон вилояти кўп қишлоқли эмас, балки катта қишлоқларга бой ҳудуд ҳисобланади. Қишлоқлар сони бўйича у республикамизда охирги ўринларда (фақат Сирдарё ва Наманган вилоятларидан олдинда), ваҳоланки, аҳоли сони бўйича Андижон 4-ўринда туради. Ўртача ҳар бир қишлоқ аҳоли пунктига 2008 йилда 3236 киши, 2013-йилда 2860 киши тўғри келган. Агар янги шаҳарлар ташкил этилганида қабул қилинган меъёр, яъни энг камида 2000 киши аҳоли сонига эга бўлиши (тегишли шаҳарсозлик талаблари мавжуд бўлган ҳолда) эътиборга олинса, вилоятнинг кўпчилик қишлоқлари шаҳарча мақомини олган бўлар эди. Шу нуқтаи назардан қараганда, баъзи вилоятларда "иккиминглик" қишлоқлар деярли қолмаган, бу ерда эса уларнинг сони жуда кўп.

Минтақада аҳоли сони 250 кишигача бўлган қишлоқ аҳоли пунктлари деярли йўқ даражада; 500 кишигача аҳоли сони бор қишлоқлар вилоятда атиги 23 та ва уларда бор-йўғи 0,6 % аҳоли истиқомат қилади. Бу синфдаги қишлоқларнинг асосий қисми Бўз ва Избоскан туманларида жойлашган, Асака, Балиқчи, Булоқбоши, Олтинкўл, Хўжаобод, Қўрғонтепада эса улар умуман йўқ.

Ҳар бирида 500-1000 кишилик қишлоқлар географияси Жалақудуқ, Бўз ва Улуғнор, ундан кейинги гуруҳ қишлоқлар таркибида Қўрғонтепа, Балиқчи, Жалақудуқ ва Бўз туманлари ажралиб туради. Катта қишлоқлар, яъни 2000-3000 аҳолиси бор манзилгоҳлар Шаҳрихон, Избоскан ва Жалолқудуқда кўпроқ учрайди. Йирик қишлоқлар географияси асосан Шаҳрихон, Асака туманларида, жумладан, Асакада жами шу тоифадаги қишлоқларнинг 31 таси жойлашган.

19-иловада келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Андижон вилоятида 32 та энг йирик, яъни ҳар бирида 5000 ва ундан ортиқ аҳоли жойлашган қишлоқлар мавжуд. Уларга жами қишлоқ аҳолисининг 1/5 қисмига яқини тўғри келади. Бундай йирикликдаги қишлоқлар биргина Шаҳрихон туманида 8 та: Дўрмон, Хўжаобод, Аҳмад Хўжа, Оқолтин, Сарой, Янги Найнов, Янгийўл, Назармаҳрам; Қўрғонтепада 5 та: Қўрғонтепа, Қўштепа, Маъмуробод, Чироқтамға, Хонобод; Избоскан ва Асака туманларида 3 тадан. Улар жумласига Ойим, Булоқбоши, Уйғур,

Миробод каби “мегақишлоқлар” ҳам киради. Фақат Бўз, Улуғнор ва Хўжаобод туманларида энг йирик қишлоқлар йўқ, холос.

Қишлоқлар географияси шаҳарларга қараганда жойларнинг табиий шароити, хусусан ер-сув, агроиқлимий ресурсларнинг мавжудлиги билан тавсифланади. Интенсив суғорма деҳқончилик ривожланган ҳудудларда қишлоқлар ғуж ёки асосий йўл, канал-ариқлар бўйида занжирсимон жойлашган, ўзига хос “қишлоқ агломерацияларини” вужудга келтирган. Бевосита урбанистик таркибга келсак, вилоятда 1 та йирик – Андижон шаҳрида 404 минг киши аҳоли бор; Асакада 62, Шаҳрихонда 68 минг киши яшайди. Демак, республикамизнинг айрим минтақаларидан фарқ қилиб, бу ерда ўрта бўғин шаҳарлар ҳар ҳолда мавжуд. Хонобод, Охунбобоев, Пойтуғ, Қорасув, Қўрғонтепа ва Пахтаободнинг ҳар бирида 20-30 мингдан аҳоли истиқомат қилади. Қолган 85 шаҳар жойлар кичик манзилгоҳларини ташкил қилади; умумий урбанизация даражаси 52,7 % (2014 й.)

Вилоят маркази – Андижон негизида йирик шаҳар агломерацияси шаклланмоқда. Унинг “йўлдошлари” орасида, энг аввало, ўзбек автомобильсозлари шаҳри Асака ҳамда Шаҳрихон, Марҳамат, Пойтуғ кабилар ажралиб туради.

Минтақа шаҳарлари турли функцияларни бажаради: Андижон – кўп функцияли, иқтисодий, сиёсий, маданият ва фан маркази; Асака ва Шаҳрихон – саноат марказлари, Қўрғонтепа, Хўжаобод, Охунбобоев, Пахтаобод, Пойтуғ, Улуғнор, Балиқчи, Булоқбоши, Бўз, Оқолтин, Олтинкўл, Куйганёр –агросаноат шаҳар ва шаҳарчалар, туман маъмурий марказлари, Қорасув, Хонобод – транспорт ва савдо марказлари. Бошқа шаҳар жойларнинг аксарияти агрошаҳарчалар ҳисобланиб, уларнинг айримларида ҳозирча шаҳар пайдо қилувчи тармоқлар суст ривожланган. Андижон шаҳрида 404 минг, Шаҳрихонда – 71 минг, Хонободда 40 минг аҳоли бор, қолган шаҳарлар аҳолиси бундан кам.

Андижон вилоятининг иккинчи муҳим бойлиги – бу унинг меҳнат ресурсларидир (биринчиси – агроиқлимий ресурслар). 2014-йил 1-январь маълумотларига кўра, вилоятда меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони 1631 минг киши, иқтисодий фаол аҳоли 1279 ва иқтисодиёт тармоқларида банд аҳоли 1211 минг кишини ташкил қилади. Жами банд бўлганларнинг 71,4 фоизи моддий ишлаб чиқаришда, қолганлари номоддий соҳаларга тўғри келади. Шу жумладан, саноатда – 11,6 %, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида – 37,5 %, транспорт ва алоқада – 2,5 %, қурилишда – 5,1 %, савдо, умумий овқатланиш, моддий техника таъминотида уларнинг 8,2 % банд.

Номоддий ишлаб чиқариш соҳаларидан таълим, маданият, санъат, фан ва илм-фан соҳаларида 10,9 %, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминотда 5,9 %, уй-жой хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат

кўрсатишда 2,5 % иқтисодий фаол аҳоли ишлайди[1]. 2013-йилда жами 80,3 мингта иш ўринлари яратилган бўлиб, уларнинг 4/5 қисми қишлоқ жойларга тўғри келади.

Вилоят иқтисодий географияси. Андижон вилояти хўжалиги, аввал эътироф этилганидек, индустриал–аграр йўналишга эга. Бу турдаги минтақалар мамлакатимиз иқтисодий маконида унча кўп эмас. Вилоят ялпи ҳудудий маҳсулотининг 18,1 фоизини саноат, 28,7 фоизини қишлоқ хўжалиги таъминлайди; транспорт ва алоқанинг улуши – 7,1 %, савдо ва умумий овқатланишники – 10,1 %, қурилишники – 5,7 % ва ҳ.к. (2012 й.).

Агар юқоридаги рақамлар аҳолининг бандлик таркиби билан таққосланса, хўжалик тармоқларининг иқтисодий самарадорлиги ва меҳнат унумдорлиги ҳақида маълум тасаввурларга эга бўлиш мумкин. Масалан, саноатда банд бўлган 11,6 % аҳоли ЯҲМ нинг 1,5 баробаридан кўпроғини яратса, аграр соҳада, аксинча, 37,5 фоиз ишловчилар 28,7 фоиз маҳсулот ишлаб чиқаради. Транспорт ва алоқада бу нисбат 2,5 ва 7,1 %, қурилишда 5,1 ва 5,7 %, савдо ва умумий овқатланишда 8,2 ва 10,1 фоизга тенг. Демак, иқтисодиёт тармоқлари орасида саноат, транспорт ва алоқада меҳнат унумдорлиги юқорироқ.

Вилоят республика халқ истеъмол молларининг (ХИМ) 30,0 фоизига яқинини беради ва бунга асосан ноозиқ-овқат маҳсулотлари ҳисобидан эришилади. Фаолият кўрсатилаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг сони ҳам ошиб бормоқда – умумий сони 40 минг атрофида, уларнинг кўпчилигини микрофирмалар ташкил этади. Ушбу секторнинг ЯҲМ улуши – 57,4, саноатда – 12,3 %, қишлоқ хўжалигида – 99,8 %, қурилишда –93,1, чакана савдода – 45,0 %. Жами кичик бизнес субъектлари томонидан 2012-йилда 65,0 минг янги иш ўринлари яратилган; вилоятда яратилган иш ўринлари асосан шу сектор зиммасига тушади.

Саноати. Мустақиллик йилларида Андижон вилояти саноати тез ривожланиб борди ва республика иқтисодий маконида ўзига хос ўсиш қутбига айланди. Бу, энг аввало, вилоятнинг Асака шаҳрида жойлашган аввалги "УзДЭУ авто" – ҳозирги "GM Ozbekiston" қўшма корхонаси асосида рўй берди. Навоий вилояти саноат ишлаб чиқаришида бу ердаги йирик тоғ-металлургия комбинатининг аҳамияти қандай бўлса, Андижон вилоятида ҳам ушбу автомобилсозлик заводи мавқеи шундай. Уларсиз мазкур вилоятлар иқтисодиёти бутунлай бошқача кўринишда бўларди.

Асакадаги завод қурилиши 1994 йилда бошланиб, унда 1996-йилда биринчи ўзбек автомобильи ишлаб чиқарилган. Умумий лойиҳа қуввати бир йилда 200 минг дона автомобиль. Завод конвейеридан чиққан турли

[1] Таққослаш учун: 2000 йилда саноатда 12,0 %, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида 43,5 %, қурилишда 5,4%, савдо, умумий овқатланишда 8,5 %, таълим, маданият, санъат ва фанда 11,2 фоиз меҳнат ресурслари банд бўлган.

русумдаги замонавий автомобиллар: “Нексия 1 ва 2”, “Матиз”, “Дамас”, “Спарк”, “Джентра”, “Ласетти”, “Кобальт”, “Каптива”лар жаҳон бозорида, хусусан МДҲ мамлакатларида яхши мавқеларни забт этган. Ҳозирги вақтда айтиш мумкинки, республикамизда Андижон деганда Асака, Асака деганда енгил автомобиллар тушунилади.

Шундай қилиб, машинасозлик, аниқроғи автомобилсозлик вилоят саноати ва, умуман, минтақа иқтисодиётининг етакчи тармоғи ҳисобланади. Унинг ҳиссасига жами яратилган саноат маҳсулотининг 77,0 фоизи тўғри келади. Енгил саноат маҳсулотининг қиймати 4,7 %, озиқ-овқат – 4,8 % (32-жадвал). Жадвал маълумотларининг қиёсий таҳлили Андижон вилояти саноатининг ўта тор ихтисослашуви томон боришини кўрсатади. Чиндан ҳам вилоятнинг ҳозирги саноат маҳсулотида машинасозлик мавқеи йилдан-йилга ошиб бормоқда. Бу, албатта, нисбий кўрсаткич, бироз унинг замирида икки жараён ётибди: биринчидан, автомобилсозликнинг юқори суръатда ривожланиши бўлса, иккинчидан, бошқа саноат тармоқларида бу кўрсаткичларнинг пастлигини англатади. Бинобарин, вилоятда анъанавий, хусусан енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқларини ҳам жадал ривожланиши талаб этилади.

32-жадвал

Андижон вилояти саноатининг тармоқлар таркиби
(жами маҳсулот қийматига нисбатан фоизда)

Саноат тармоқлари	2000 й.	2012 й.	Шу даврда ўзгариш, +, -
Жами саноат маҳсулоти	100,0	100,0	-
шу жумладан:			
Ёқилғи-энергетика	1,3	1,3	0,0
Кимё ва нефть кимёси	2,7	3,6	+0,9
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	53,3	77,0	+23,7
Қурилиш материаллари саноати	2,0	1,1	-0,9
Енгил саноат	17,8	4,7	-13,1
Озиқ-овқат саноати	6,4	4,8	-1,6
Ун-ёрма, омихта ем саноати	13,1	2,0	-11,1
Бошқа саноат тармоқлари	3,4	0,8	-2,6

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статисика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Бундай сиёсат мавжуд меҳнат ресурсларидан кўп меҳнат талаб қилувчи тармоқларда кенгроқ фойдаланиш ҳамда минтақа иқтисодиётини диверсификация қилиш жиҳатидан ҳам тўғри ҳисобланади. Қолаверса, вилоятнинг демографик вазиятидан келиб чиққан ҳолда, халқ истеъмол моллари, айниқса, енгил ва озиқ-овқат саноати маҳсулотларини кўпроқ

ишлаб чиқариш мақсадга мувофиқдир. Ваҳоланки, жами ХИМ таркибида озиқ-овқат маҳсулотлари 5,4 фоиз ва енгил саноат маҳсулотлари 4,3 фоизни ташкил қилади, холос. Табиийки, бу жуда паст кўрсаткич. Шу боис, бу тармоқларни ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастури нуқтаи назаридан ҳам ривожлантириш зарур ҳисобланади.

Саноат тармоқлари доирасида ишлаб чиқариш ҳажми ва асосий саноат корхоналари турлича. Вилоятда жами йирик саноат корхоналари 51 та. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Андижон вилояти саноат корхоналарида ишлаб чиқариш мужассамлашуви жуда юқори; бу ерда, бошқа қатор минтақаларга қараганда, саноат корхоналарининг сони оз, лекин "оз бўлсада - соз", аксарияти катта корхоналардир.

Вилоятда тахминан 500-600 млн. кВт соат электр энергия ишлаб чиқарилади ва уни 100 минг кВт қувватига эга бўлган Андижон СЭС беради. Кимё ва нефть-кимё саноатида маҳаллий конлардан оз миқдорда (90-100 минг т атрофида) нефть қазиб олинади ва у Фарғона нефтни қайта ишлаш заводига жўнатилади. Ушбу тармоқда "Уз Кора Ко" ва "Уз Донгжу Пэинт Ко" қўшма корхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноатининг энг йирик корхонаси, албатта, "GM Ozbekiston" ҚК ҳисобланади. У тармоқнинг 80,5 фоиз маҳсулотини, вилоят саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг 62,0 фоизини таъминлайди. Шунингдек, бу ерда "Прицеп" АЖ, "Уз Коджи ", "УзТонг Хонг КО" ва бошқа қўшма корхоналар мавжуд (аксарияти Жанубий Корея Республикаси билан ҳамкорликда яратилган). Юқоридагилардан ташқари, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноат тармогига қарашли қатор тажриба ва таъмирлаш механика ва бошқа заводлар бор ("Андижонкабел", Авиа механика заводи, "Идас электроника систем" ва ҳ.к). Улар ичида маҳсулот қиймати бўйича "УзДонг Янг Ко" қўшма корхонаси автомобиль ишлаб чиқарувчи заводидан кейинги иккинчи ўринда туради – у тармоқнинг 6,0 фоиз маҳсулотини беради.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, Асака автомобиль заводи нафақат вилоят, балки бутун Фарғона водийси саноатининг ривожланишига ҳам жиддий таъсир кўрсатди. Заводни эҳтиёж қисмлари билан маҳаллий ишлаб чиқариш ҳисобига кўпроқ таъминлаш мақсадида қўшни вилоятларда ҳам унга турдош ёки ёрдамчи саноат корхоналари барпо этилган (масалан, Наманган, Қувасой ва бошқа шаҳарларда).

Қурилиш материаллари саноати суст риивожланган, у асосан ғишт ишлаб чиқарувчи заводлардан иборат. Илгари катта мавқега эга бўлган енгил саноатда ҳам ўсиш суръатлари унча катта эмас. Тўғри, хорижий сармоялар ҳисобидан қатор тўқимачилик корхоналари барпо этилган (уларнинг энг йириги Шаҳрихондаги "Антекс" ҚК саналанади). Бироқ, бу суръатлар мавжуд хомашё, меҳнат ресурслари ва эҳтиёжлар нуқтаи

назаридан қониқарли эмас. Собиқ Иттифоқ даврида қурилган йирик Андижон тўқимачилик комбинати ҳозирги кунда депрессия ҳолатида.

Пахта тозалаш заводлари барча қишлоқ туманларида жойлашган. Улар бир йилда, об-ҳаво, пахта ҳосилига қараб 100-102 минг тонна пахта толаси ишлаб чиқаради. Худди шундай шароитда ўртача 12-15 минг тонна тозаланган ўсимлик ёғи олинади (Андижон ва Асака шаҳарлари). 2013-йилда 246,0 минг енгил автомобиль, 900 минг дона атрофида подшипник, 9,0 минг дона велосипед (уни "Авиа механика заводи" АЖ беради), 4213 тонна қурилиш бўёқлари ("Уз Карам Компани" МЧЖ) ишлаб чиқарилади. Шунингдек, ўртача бир йилда 95-110 минг тонна атрофида ун олинади, уни Андижон ва Асака, Қўрғонтепа дон маҳсулотлари АЖ беради. Фарғона водийсида Қўқондан ташқари Андижонда ҳам спирт заводи - "Биокимё" АЖ бор. Бир йилда 750-800 минг кв.м ип газлама, 2500 минг кв. м нотўқима материаллар тайёрланади. Айни вақтда пайпоқ ишлаб чиқариш қайта йўлга қўйилмоқда, тикилган буюмлар, трикотаж маҳсулотлари ҳам сезиларли даражада кўпаймоқда.

Озиқ-овқат маҳсулотларидан 2012-йилда 13,2 минг тонна ўсимлик ёғи (2008 йилда -20,5 минг т), 32905 минг шартли банка мева ва сабзавот консервалари, 38,3 минг т гўшт ва гўшт маҳсулотлари, 56,6 минг т сут ва сут маҳсулотлари, 100,3 минг т ун олинган. Омихта ем ишлаб чиқариш 54,0 минг тоннани ташкил қилган.

Саноат географиясига қараганда, Андижон шаҳри вилоят ялпи саноат маҳсулотининг 16,9, Асака – 64,3 фоизини, демак, бу икки шаҳар унинг 4/5 қисмидан кўпроғини беради. Қишлоқ туманлари орасида Андижон, Шаҳрихон, Асака, Избоскан бироз ажралиб туради. Хонобод шаҳрининг улуши 4,8 фоизга тенг. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, Асака ва Хонобод шаҳарлари ажралиб туради. Қишлоқ туманлари кўрсаткичлари ўртачадан паст, энг паст даража Улуғнор, Пахтаобод ва Булоқбошида қайд этилади.

ХИМ бўйича олганда, уларнинг 87,3 фоизи биргина Асака шаҳрига тўғри келади. Вилоят марказининг бу борадаги ҳиссаси 5,9 %, Шаҳрихон туманиники 1,5 %, Хўжаободники 1,0 % (54-жадвал). Хўжаобод ва Қўрғонтепа туманларининг улуши ҳам шу атрофида. Қолган қишлоқ туманларида бу салоҳият анча паст, баъзиларида (Бўз, Улуғнор) у йўқ даражада. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда ҳам худди шундай тафовутлар кўзга ташланади - энг юқори кўрсаткич Асака шаҳрида, қолган ҳудудларда у паст даражада.

Қишлоқ хўжалиги. Андижон вилоятида нафақат саноат, қишлоқ хўжалиги ҳам яхши ривожланган. Бундан вилоятда ўзлаштирилган ерларнинг деярли қолмаганлиги ҳам далолат беради. Агар ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятини аниқлаш лозим бўлса, яратилган ялпи маҳсулотни минтақа майдонига бўлиб топиш мумкин. Албатта, мазкур вилоятда бу

АНДИЖОН ВИЛОЯТИ
ИҚТИСОДИЙ КАРТА

ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ
(2010 й.)

Ялпи маҳсулот ҳажми бўйича саноат пунктлари

Жуда йирик
Йирик
Ўрта
Майда

Саноат тармоқлари

- Электроэнергетика
- Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш
- Автомобилсозлик
- Кимё
- Қурилиш материаллари
- Енгил
- Озиқ-овқат
- Бошқа тармоқлар

УНДИРУВЧИ САНОАТ

- Нефт
- Нефт ва табиий газ
- Минерал сув булоқлари

Андижон Конларнинг номлари

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ

Суғорма деҳқончилик зонаси

Шаҳар атрофи хўжалиги: сабзавотчилик, боғдорчилик, узумчилик ва сут-гўшт чорачилиги

Пахтачилик, сабзавотчилик, мевачилик, сут-гўшт чорачилиги, ипакчилик

Чўл-яйлов зонаси

Чўл-яйлов чорачилиги

Тоғ-яйлов зонаси

Тоғ-яйлов чорачилиги (гўшт-жун қўйчилиги, гўшт-сут чорачилиги), дарё водийларида боғлар ва узумзорлар

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ
(2011 й.)

1 мм устун баландлиги - 100 млрд. сўм

- саноат
- қишлоқ хўжалиги

КЕНГ ТАРҚАЛГАН РАЙОНЛАР

- пахтачилик
- боғлар
- узумзорлар
- анор ва анжирзорлар
- сабзавот ва картошка
- полиз экинлари
- маккажўхори
- шоли

РАЙОНЛАР

- қўй ва эчкиларни урчитиш
- паррандачилик
- асаларичилик

- Гидроэлектростанциялар
- Электр узаткич линиялари
- Газ қувурлари
- Нефт қувурлари

кўрсаткич ниҳоятда катта бўлади ва у ҳудуднинг иқтисодий салоҳияти юксаклигидан, иқтисодиётининг юқори зичлигидан дарак беради. Шу жиҳатдан қишлоқ хўжалиги ҳам бу ерда интенсив ривожланиш хусусиятига эга.

Вилоят қишлоқ хўжалиги республикамизнинг айрим минтақаларидан фарқ қилиб, ялпи аграр маҳсулотда деҳқончиликнинг улуши катталигида (2013-йилда 71,6 %) ўз аксини топади. Ер танқислиги сабабли фермер хўжаликлар ривожланишига ҳам имкониятлар минтақада бироз чекланган. Бироқ шунга қарамасдан, мулкчиликнинг бу шакли ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 45,8 фоизини беради.

Андижон вилояти умумий ер майдони 430,3 минг гектар, шундан қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар 61,1 % – бу жуда юқори кўрсаткич. Бундай ерлар ҳиссаси фақат Улуғнор туманида бироз кичикроқ.

Қишлоқ хўжалигининг интенсивлигини бизнинг шароитимизда суғориладиган ерларнинг мавжудлиги белгилаб беради. Алоҳида таъкидлаш лозимки, вилоятда бу кўрсаткич ниҳоятда юқори – суғориладиган ерларнинг қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган жами ерларга нисбатан улуши 91,1 %. Балиқчи, Бўз, Избоскан, Олтинкўл, Пахтаобод туманларида улар 100 фоизни ташкил қилади (20-илова). Экин экиладиган ерлар қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 79,3 фоизига тенг; унинг 8,3 % пичанзор ва яйловлардан иборат, холос. Экин ерларнинг ҳиссаси, хусусан, Балиқчи, Бўз, Избоскан, Пахтаобод, Улуғнор каби туманларда катта, пичанзор ва яйловлар эса Андижон, Хўжаобод, Марҳамат ва Асака туманларида нисбатан кўпроқ майдонни эгаллайди.

2013-йилда вилоятда жами экин майдонлари 256,2 минг гектар бўлган. Шундан донли экинлар 93,9 минг га майдонда етиштирилган. Ялпи ҳосил 646 минг т (2000 й.-580 минг т) ёки республика ғалласининг 8,6 фоизига баробар. Донли экинлар таркибида буғдой етакчи: 80 минг га, ялпи ҳосил 568 минг т, ҳосилдорлик 70,8 ц/га. Пахтазорлар 94 минг гектарга яқин бўлиб, у 2000-йилга қараганда бироз қисқарган. Ялпи ҳосил ҳам камайган ва 292 минг тоннани ташкил қилган, ҳосилдорлик 31,3 ц/га (2000 йилда 31,8 ц/га). Пахта деярли тўлиқ фермер хўжаликларида етиштирилади.

Бошқа техника ва мойли экинлардан кунгабоқарга катта эътибор берилмоқда. У 2012-йилда 3,2 минг гектарга экилган. Кунгабоқар асосан ёғ олиш мақсадида етиштирилади. Шу мақсадда ер ёнғоқ ҳам экилади.

Вилоятда картошка етиштиришга ҳам эътибор катта. Кўрилаётган йилда у 5,9 минг гектарга экилиб, 201 минг тоннага яқин ҳосил олинган. Сабзавот 21,0 минг гектарни эгаллаган, ялпи ҳосили 1077 минг тонна. 2012-йилда ем-ҳашакка ажратилган ер майдони 12,5 минг гектар, унинг ярмидан кўпроғи силос учун экиладиган маккажўхори билан банд. Боғдорчилик майдони 29,0 минг гектарни ташкил қилган; узум 4,2 минг гектарда етиштирилган; ялпи ҳосил, мос ҳолда, 439 ва 52 минг тонна.

7-расм. Андижон вилоятининг экин майдони (жамига нисбатан фоизда)

Чорвачилик маҳсулотларидан 2012-йилда тирик вазнда гўшт 105 минг т, сут 655 минг т, тухум 276 млн. дона, жун 2128 тонна, пилла 3303 тонна олинган. Йирик шохли қорамоллар сони 863 минг бош, қўй ва эчкилар 1176 минг бош. Таққослаш учун: 2000-йилда 2700 тонна атрофида пилла тайёрланган, йирик шохли қорамоллар 440 минг бош, қўй ва эчкилар 500 минг бошга яқин бўлган.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда Андижон, Жалақудуқ, Қўрғонтепа, Пахтаобод, Избоскан туманлари олдинда (7,0-8,8 %). Улуғнор, Хўжаобод, Бўз ва Булоқбоши туманларининг улуши эса пастроқ. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, энг юқори кўрсаткич Бўз ва Улуғнор туманларида қайд этилган. Марҳамат, Пахтаобод, Хўжаобод туманларида ҳам бу кўрсаткич ўртача даражадан кўпроқ.

Юқорида таъкидланганидек, вилоятда фермер хўжаликларининг ташкил этилиши ва ривожланиши ўзига хос минтақавий хусусият касб этади. 2013-йилда бу ерда жами 7175 та фермер хўжаликлари бўлиб, уларга 256 минг гектар ер бириктирилган; ишлайдиган ходимлар сони – 127,2 киши (21-илова).

Илова маълумотларига кўра, ҳар бир фермерга ўртача 35,7 гектар ер тўғри келган ва 17,7 киши ишлаган. Энг катта ер майдони ёки нисбатан каттароқ фермер хўжалиги, энг аввало, янги ўзлаштирилган Улуғнор туманида кузатилади (61,5 га); ишчилар сони Шаҳрихонда энг кўп (28,2 киши). Асака, Бўз, Избоскан туманларида ҳам бу кўрсаткичлар анча юқори. Майдони энг кичик фермер хўжаликлари Пахтаобод туманида (24,5 га), энг кам ходимлар сони Улуғнорда (8,8 киши) бўлган.

Таҳлил этилаётган йилда вилоят бўйича фермер хўжаликлари жами қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 45,8 фоизини берган. Қизиғи шундаки, янги ўзлаштирилган Улуғнор туманида фермер хўжаликларининг иқтисодий самародорлиги энг юқори (71,4 %). Балиқчи, Бўз, Шаҳрихон

туманларида ҳам бу кўрсаткичлар сезиларли – 50 фоиздан кўп. Айни пайтда, нисбатан паст кўрсаткичлар Асака, Хўжаобод, Олтинкўл қишлоқ туманларида. Бундай тафовутлар қисман аҳоли зичлиги ва табиий географик шароити билан боғлиқ. Умуман олганда эса, вилоят қишлоқ иқтисодиётида деҳқон хўжаликларининг ўрни катта.

Ижтимоий соҳалар географияси. Аҳоли зич, аҳоли пунктлари катта бўлган Андижон вилоятида ижтимоий соҳалар ривожланиши муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, мавжуд меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш, аҳоли бандлигини ошириш орқали унинг турмуш шароитларини яхшилаш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан саналади.

Одатда, аҳолининг сифат жиҳатидан ривожланиши, баркамол даражада шаклланиши унинг ҳар томонлама соғлом, билимли бўлишини талаб қилади. Шу нуқтаи назардан, соғлиқни сақлаш ва таълим тизимларига алоҳида эътибор бериш талаб қилинади. Вилоятда тиббиёт муассасаларининг умумий сони 117 та бўлиб, уларнинг ярмидан кўпи бюджет тизимида фаолият кўрсатади. Ҳар 10000 кишига 42,9 та бемор ўринлари тўғри келади. Амбулатория - поликлиникалар сони 559 та, врачлар ҳар 10000 кишига 22,7, ўрта медицина ходимлари 90,6 та. Бу рақамлар минтақа соғлиқни сақлаш соҳаларининг яхши йўлга қўйилганлигидан далолат беради.

Қишлоқ врачлик пунктлари (ҚВП) 341 та ёки ҳар бир қишлоқ туманида 24,4 тадан. Агар вилоятда жами 456 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжудлиги эътиборга олинса, ушбу соҳанинг муҳим географик хусусиятлари яққол намоён бўлади. Бу ҳам бўлса, қишлоқ аҳоли пунктлари катталигининг натижасидир.

Касалхонадаги ўринлар сони ҳар 10 минг кишига Марҳамат туманида энг юқори – 43,9 (Асака шаҳрида 55,8). Шу билан бирга, 2013-йил якунлари мазкур соҳанинг Бўз ва Пахтаобод туманларида бироз паст ривожланганлигини кўрсатади. Ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган амбулатория-поликлиника муассасалари ўртача 153,8 бўлган ҳолда, у Асака шаҳрида 234,9 та, Улуғнор туманида 183,9 та; нисбатан пастроқ кўрсаткичлар Асака ва Андижон қишлоқ туманларида ҳамда Хонобод шаҳрида кузатилмоқда. Бошқа минтақаларда бўлганидек, бу ерда ҳам вилоят маркази ёнида жойлашган қишлоқ туманларида ижтимоий соҳалар билан таъминланганлик бироз паст бўлади, сабаби бу жойларнинг аҳолиси катта шаҳар имкониятларидан фойдаланади.

Вилоятда мактабгача тарбия доимий муассасалари 455 та. Умумтаълим мактаблари 742 та бўлиб, уларда ўқувчилар сони 2012-2013 ўқув йилида 386 минг ёки ҳар бир мактабда ўртача 520 кишидан тўғри келган. Академик лицейлар жами 12 та, уларнинг кўпчилиги Андижон шаҳрининг ўзида жойлашган; талабалар сони 9945 та. Барча қишлоқ

туманлари ва шаҳарларда касб-ҳунар коллежлари мавжуд: умумий сони 117 та, талабалар – 147,4 минг киши.

Андижон шаҳри мамлакатимизда олий маълумотли кадрлар етказиб беришда муҳим мавқега эга. Бу ерда 4 та олий ўқув юрти, шу жумладан, университет, тиббиёт институти бор. Андижон туманининг маъмурий маркази Куйганёр шаҳарчасида Қишлоқ хўжалиги (аввалги пахтачилик) институти жойлашган. Вилоят олий ўқув юртларида жами 15 мингдан зиёд талаба таҳсил олади[1].

Ижтимоий соҳалар орасида аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ва чакана савдо ҳам катта аҳамиятга эга. 2012-йил якунларига кўра, вилоятда аҳоли жон бошига тўғри келадиган пуллик хизматлар Андижон шаҳри ҳисобидан шаклланган. Қишлоқ туманларида эса мазкур кўрсаткич Хўжаобод ва Шаҳрихонда бирмунча юқорироқ. Салоҳият нуқтаи назардан ҳам Андижон шаҳри, албатта, олдинда – унинг бу борадаги ҳиссаси 31,4 %. Шунингдек, Андижон туманида вилоят пуллик хизматининг 6,8, Асака туманида – 8,5 фоизи амалга оширилган (22-илова). Чакана савдода: Андижон шаҳри 40,9 %, Асака тумани 7,0 %, Шаҳрихон тумани 9,2 %, Қўрғонтепа тумани 6,6 % ва ҳ.к.; энг паст кўрсаткичлар Улуғнор ва Бўз туманларида.

Аҳолининг яшаш шароити кўп жиҳатдан ижтимоий инфратузилма шахобчаларининг қай даражада ривожланганлигига боғлиқ. Бу борада, айниқса, аҳолининг тоза ичимлик суви, газ ва электр энергия билан мунтазам таъминланиши катта мазмун касб этади. Андижон вилоятида 2013-йил якунлари бўйича, аҳолининг марказлашган ичимлик суви билан таъминланганлиги 80,4 фоиз бўлган. Шаҳар жойларда бу вазият, албатта, яхши, қишлоқ туманлари миқёсида эса айрим муаммолар йўқ эмас. Чунончи, Марҳамат тумани аҳолисининг атиги ярми бундай имкониятларга эга. Избоскан, Қўрғонтепа, Баликчи туманларида ҳам мазкур кўрсаткич юқорироқ бўлишини талаб қилади (65 – 71 %).

Табиий газ билан таъминланиш ичимлик сувига нисбатан пастроқ – 79,9 %. Хонобод шаҳри яқинида йирик газхона барпо этилишига қарамай, вилоятда газ билан таъминланганлик ўртача 78,1 %. Избоскан ва Жалақудуқ туманларида бу кўрсаткич 60 фоиздан паст. "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги" Давлат дастурида бу масалаларга устуворроқ эътибор берилгани табиий.

Вилоятда ер танқислиги боис, уй-жой билан таъминланганлик республиканинг бошқа минтақаларига қараганда пастроқ – ўртача бир кишига 9,8 кв.м. тўғри келади. Нисбатан юқорироқ кўрсаткич Жалақудуқ (13,1 $м^2$) ва Шаҳрихон (12,1 $м^2$), Андижон (11,7 $м^2$) ва Пахтаобод туманларида (10,6 $м^2$)

[1] 2010/2011 ўқув йилида чет тиллар институти Андижон Давлат университетининг таркибига киритилди, Муҳандислик-иқтисодиёт институти Машинасозлик институтига айлантирилди.

кузатилади, Улуғнорда эса у 7,7 $м^2$ га тенг. Бундай ижтимоий муаммо, энг аввало, аҳоли зичлигининг юқорилиги ва ер ресурсларининг камлиги боис юзага келган.

Инвестиция, транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Ҳар қандай мамлакат ёки минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланиши асосини инвестиция, капитал қўйилмалар белгилаб беради. Айтиш жоизки, Андижон вилоятида капитал қўйилмалар ва қурилиш ишлари яхши олиб борилмоқда. Жами инвестициялар ҳажмининг 1/5 қисмидан кўпроғи Андижон шаҳрига, 22,3 фоизи Асака шаҳрига йўналтирилган. Айни вақтда, Бўз ва Улуғнор қишлоқ туманларининг инвестиция муҳити унча қулай эмас.

2012-йилда вилоятда амалга оширилган қурилиш ишларининг 1/3 қисми Андижон шаҳрига тўғри келди. Бу ишлар кўлами Балиқчи, Андижон, Избоскан, Шаҳрихон туманларида ҳам бироз кўпроқ бўлган ҳолда, Улуғнор ва Қўрғонтепа туманларида қурилиш камроқ эканлиги қайд этилади.

Мавжуд маълумотларга қараганда, вилоятда жами 46,2 млн тонна юк, 394,2 млн киши йўловчи ташилган. Юк ва йўловчи ташиш айланмаси олдинги йилга қараганда ортган. Ташилган юкнинг 60,6 фоизини, йўловчиларнинг 52,5 фоизини автомобиль транспорти амалга оширган. Юкнинг ҳам, йўловчининг ҳам аксарият қисмини хусусий автомобиль эгалари бажаришган. Юк ташишда, энг аввало, Андижон шаҳри, туманлар орасида эса Андижон ҳамда Пахтаобод ажралиб туради. Йўловчилар ташишда вилоят марказидан ташқари Андижон, Қўрғонтепа ва Асака туманлари олдинда.

Ташқи савдо айланмаси 2008-йилда 2060,5 млн, 2009-йилда 1521,8, 2013- йилда 2889,5 млн АҚШ долларига тенг бўлган. Шундан экспорт 2013-йилда 894,6, импорт 1994,5 млн долларни ташкил қилган. Экспорт таркибида машина ва ускуналар – 66,1 %, импортда – 78,6 фоиз. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, машина ва ускуналар импорти қиймати уларнинг экспорт ҳажмидан кўп бўлган. Демак, бу борада қўшимча захиралар яратилган. Импортда қора ва рангли металлар ҳамда кимё саноати маҳсулотлари 7,6 фоизни ташкил қилади. Ушбу импорт товарлари ҳам асосан автомобилсозлик мақсадларида амалга оширилган.

2012-йилда рўйхатга олинган хорижий сармоялар ёрдамида қурилган ва фаолият кўрсатаётган корхоналар сони 86 та бўлган. Уларнинг 30 таси Андижон шаҳрида, 8 таси Андижон туманида, 10 таси Шаҳрихонда, 5 таси Избосканда ва ҳ.к. Шу билан бирга, Пахтаобод, Бўз, Булоқбоши ва Улуғнор туманларида қўшма корхоналар йўқ даражада. Маълумки, қўшма корхоналарнинг муҳим вазифаси мамлакат ва минтақалар экспортида фаол иштирок этишдир. Шу йилда мазкур корхоналар томонидан 795,8 млн.

АҚШ доллари миқдорида экспорт ишлари бажарилган, унинг 3/5 қисми биргина Асака шаҳрига (автомобиль заводига) тўғри келади[1].

33-жадвал

Андижон вилояти ижтимоий ва иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари (2013-йил, аҳоли жон бошига)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсу-лоти	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Капитал қўйил-малар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Андижон ш.	1,155	0,190	0,346	1,454	2,257	2,803	2,691
Асака ш.	28,556	0,522	38,779	9,905	0,646	2,202	1,617
Хонобод ш.	3,262	0,533	0,062	1,187	2,334	0,494	0,708
туманлар:							
Андижон	0,234	1,055	0,079	0,685	0,930	0,376	0,694
Асака	0,210	0,927	0,116	0,392	0,564	0,454	0,525
Балиқчи	0,177	1,253	0,065	0,481	1,111	0,515	0,805
Булоқбоши	0,045	1,065	0,053	0,554	0,686	0,882	0,654
Бўз	0,269	2,124	0,032	0,791	1,471	0,326	0,493
Жалақудуқ	0,207	1,529	0,038	0,585	0,589	0,480	0,807
Избоскан	0,176	0,919	0,054	1,359	0,490	0,459	0,569
Марҳамат	0,146	1,297	0,069	0,419	0,825	0,548	0,717
Олтинкўл	0,116	1,114	0,058	0,977	0,757	0,591	0,686
Пахтаобод	0,032	1,323	0,021	0,511	0,660	0,727	0,840
Улуғнор	0,013	1,875	0,017	0,629	0,959	0,391	0,470
Хўжаобод	0,289	1,271	0,305	0,614	0,914	1,074	1,076
Шаҳрихон	0,221	0,884	0,138	0,462	0,537	1,109	0,559
Қўрғонтепа	0,156	1,142	0,147	0,521	0,944	0,969	0,723

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Жами экспортнинг 96,9 фоизи МДҲ мамлакатларига тўғри келади (2012 й). Импортда "Узоқ хориж" ва Болтиқбўйи мамлакатлари устунлик қилади (91,8 %). Ташқи савдо айланмаси географиясининг айни шу жиҳатлари билан ҳам Андижон вилояти республикамизнинг бошқа минтақаларидан фарқ қилади. Вилоят ичида экспортнинг 75,7, импортнинг 81,8 фоизи Асака шаҳри зиммасига тушади. Қолган ҳудудлардан бу хусусда Хонобод шаҳри, шунингдек, Избоскан, Шаҳрихон, Андижон туманларини қайд этиш мумкин (22-илова).

Андижон вилоятини микроиқтисодий районларга ажратадиган бўлсак, у ҳолда бу ерда уч районни кўрсатиш мумкин: Марказий (Андижон ва Асака шаҳарлари, Андижон, Асака, Шаҳрихон, Пахтаобод, Избоскан туманлари); Жануби-шарқий (Марҳамат, Жалақудуқ, Қўрғонтепа, Хўжаобод, Булоқбоши туманлари) ва Ғарбий район (Балиқчи, Бўз ва

[1] Хорижий инвестициялар асосида ташкил этилган корхоналар минтақа экспортининг 88,9 фоизини таъминлайди.

Улуғнор). Шубҳасиз, улар орасида Марказий районнинг иқтисодий қудрати катта. Бу борада, айниқса, Андижон - Асака - Шаҳрихон «учбурчаги» муҳим мавқега эга. Андижон агломерацияси ва саноат тугуни вилоят геоиқтисодий маконининг ўзагини ташкил этади. Шу билан бирга, адир орқасидаги Жануби-шарқий район ҳам анча ривожланган, аммо учинчи, яъни кейинги йилларда ўзлаштирилган Ғарбий районнинг иқтисодий ва демографик салоҳияти ҳозирча юқори эмас.

Бевосита қишлоқ туманлари даражасида кўриладиган бўлса, бу жойларда қишлоқ жойлар саноати суст ривожланган. Бу борадаги индикаторлар айниқса Улуғнор, Пахтаобод, Булоқбоши туманларида паст. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш индекси фақат Шаҳрихон, Избоскан, Асака туманларида 1,000 дан паст, энг юқори кўрсаткич Бўз туманида – 2,124 (33-жадвал). Худди шундай ҳудудий тафовутлар бошқа ижтимоий – иқтисодий соҳаларда ҳам кўзга ташланади. Масалан, қурилиш ишларида, 2012-йил якунларига кўра, шаҳарларни ҳисобга олмаганда, индикатор Баликчи ва Бўз туманларида нисбатан катта. Чакана савдода эса Хўжаобод ва Шаҳрихонда вазият яхшироқ, пуллик хизмат кўрсатиш асосан шаҳар жойларда – Андижон ва Асакада амалга оширилади.

Умуман олганда, Андижон вилоятида Булоқбоши, Марҳамат, Пахтаобод ва Улуғнор қишлоқ туманларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси пастроқ. Таҳлиллар мазкур туманларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида маълум муаммолар борлигини кўрсатади.

2.4.2.Наманган вилояти

Наманган вилояти Ўзбекистон Республикаси Фарғона водийси қисмининг энг катта ҳудуди ҳисобланиб, унинг майдони 7,44 минг кв. км. Бу Фарғона иқтисодий районининг 40,2 фоизи, мамлакатимизнинг 1,6 фоиз майдони демакдир. Аҳолиси – 2504,0 минг киши ёки республика аҳолисининг 8,2 фоизи шу минтақада яшайди. Водийда, гарчи вилоят ўз майдонининг нисбатан катталиги билан ажралиб турсада, аҳоли сони бўйича у Фарғона ва Андижон вилоятларидан орқада туради. Бироқ, шунга қарамасдан, республика миқёсида Наманган вилояти аҳолиси зич жойлашган ҳудудлар қаторига киради.

Мамлакат меҳнат тақсимотида Наманган вилояти, энг аввало, деҳқончилик (пахта, пилла, мева, узум етиштириш), енгил ва озиқ-овқат саноатига ихтисослашган. У республика ялпи ҳудудий маҳсулотининг 4,2, саноат маҳсулотининг 2,7, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 7,9, чакана савдо ҳажмининг 6,1 фоизини беради (2013 й.).

Вилоят ҳозирги ҳолатда 1967- йил 18-декабрда ташкил топган. Аслида эса у даставвал 06.03.1943 йилда бу мақомга эга бўлган, сўнгра, яъни

25.01.1960-йилда Наманган ва Андижон вилоятлари қўшилиб, алоҳида бир маъмурий бирликни ташкил қилган. Маълумки, бу даврда собиқ Иттифоқда вилоятларни йириклаштириш, "совнархоз"ларни шакллантиришга катта аҳамият берилган. Худди шундай ўзгаришлар Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида ҳам юз берган.

Наманган вилоятининг маъмурий-ҳудудий бўлиниши вилоятга бўйсунувчи 1 та шаҳар, 11 та қишлоқ тумани, 7 та туманга бўйсунувчи шаҳар ва 120 та шаҳарчалардан иборат. Шунингдек, бу ерда 99 та қишлоқ фуқаролар йиғинлари ва 402 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд. Қишлоқ туманлари орасида майдони бўйича Поп ва Чуст ажралиб туради. Хусусан, Поп туманининг майдони энг катта бўлиб (2,91 минг кв. км), у вилоят умумий ҳудудининг 39,1 фоизини эгаллайди. Чуст туманининг майдони 0,91 минг кв.км, кичиги эса Норин тумани ҳисобланади. Бу борадаги географийлик коэффициент 13,8 га тенг. Демак, вилоят табиий-хўжалик жиҳатдан анча катта ички ҳудудий тафовутларга эга.

Вилоятда биринчилар қаторида ташкил этилган туманлар Наманган, Чуст, Поп ва Янгиқўрғон бўлиб, улар республикамизда дастлабки – 1926 йилда амалга оширилган маъмурий ислоҳотларга тўғри келади. Тарихий нуқтаи назардан энг сўнггиси эса Чортоқ тумани, у 1980 йилда Янгиқўрғон туманидан ажралиб чиққан (23-илова).

Географик ўрни ва табиий бойликлари. Наманган вилояти асосан Сирдарёнинг ўнг қирғоғи, Фарғона водийсининг шимолий қисмини эгаллайди. У Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг шарқий қисмида, Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилоятидан жанубда жойлашган; ғарбда Тожикистон Республикасининг Сўғд вилояти билан, республикамиз доирасида эса Тошкент вилояти, жанубда Фарғона, жануби-шарқда Андижон вилоятлари билан чегарадош.

Вилоят ҳудудининг ярмидан кўпроғи тоғ ва тоғолди районларидан ташкил топган. Бу ерда адир минтақаси қўшни вилоятларга қараганда кенг тарқалган ва у боғдорчилик, узумчилик ҳамда чорвачилик учун қулай. Шу жиҳатдан Наманган вилоятининг ер фонди ҳам каттароқ. Бироқ, унинг энг чекка шимоли-ғарбий қисми баланд тоғликлардан иборат (баландлиги 4000 метргача етади).

Орографик жиҳатдан вилоятнинг ғарбий ва шимолий қисмидаги Чотқол, Қурама ҳамда Фарғона тизмалари Ғарбий Тяншань тоғ тизмаларига киради. Уларнинг асосий қисми – Поп туманида. Ушбу туманнинг ер усти тузилиши анча мураккаб бўлиб, баландлик амплитудаси энг жанубдаги 365-367 м баландликдан 4008 м нуқталар доирасида 3640 метрга тенг. Дарҳақиқат, Поп тумани республикамизда типик тоғли

ҳудудлар қаторига киради ва бу жойда "фойдали ер" коэффициенти вилоятнинг бошқа туманларига қараганда анча паст[1].

Вилоят ҳудудида баъзи қазилма бойликлари ҳам мавжуд (флюорит, кумуш, олтин, гранит нефть ва б.). Чодоқ, Чоркесар, Уйғурсой полиметал ва қимматбаҳо металлар ҳамда Тергачи, Наманган ва Мингбулоқ нефть конлари шулар жумласидандир. Аммо бу конларда қазилма бойликларининг захираси кўп эмас, бинобарин, улар минтақа иқтисодиётига кучли таъсир этмайди.

Ёғин-сочин миқдори ғарбдан шарққа томон ортиб боради (100-400 мм). Асосий гидрографик элементи – Сирдарё, у шу номда айни вилоят ҳудудида, Норин ва Қорадарёнинг қўшилиши натижасида шаклланади. Бироқ Сирдарёнинг ерларни суғоришдаги аҳамияти катта эмас, чунки у анча пастликда оқиб ўтади. Бу жиҳатдан унинг ирмоқлари - сойларнинг аҳамияти юқорироқ: Резаксой, Ғовасой, Косонсой, Чортоқсой, Намангансой ва ҳ.к. Ушбу сойларнинг юқори қисмида кичик-кичик сув омборлари қурилган (Чортоқ, Кўксарой, Олмоссой, Ғовасой, Кенгкўлсой, Резаксой ва бошқалар).

Норин дарёси Қирғизистон ҳудуди, баланд тоғликлардан водийга чиққандан сўнг кенг ёйилиб кетади. Худди ана шу ердан водийнинг аксарият каналлари бошланади. Жумладан, Катта Наманган, Шимолий Фарғона, Катта Фарғона, Катта Андижон каналлари Учқўрғон шаҳри ва Шамолдисой шаҳарчаси яқинидан бошланади. Катта Наманган канали кейинги йилларда қурилган бўлиб, у адир зонасининг пастроқ қисмларини суғоришга мўлжалланган. Умуман олганда эса, Наманган вилояти, айниқса, унинг ғарбий қисми сув билан яхшироқ таъминланмаган. Шу жойларда ва тоғолди ҳудудларда жуда кўп ариқлар бор. Улар сув омборларидан бошланади.

Наманган вилояти табиий бойликларига унинг дори-дармон учун фойдаланиладиган турли хил ўтлар (фармацевтика ресурслари) ҳамда рекреация масканларини ҳам киритиш мумкин. Бундай жойларга Чортоқ, Поп туманидаги Парда Турсун сиҳатгоҳлари, Янгиқўрғон, Чуст туманларининг гўзал ландшафтлари мисол бўла олади.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Яқин йилларгача Наманган вилояти республикамизда аҳолиси нисбатан жадал кўпайиб бораётган ҳудудлар қаторига кирар эди. Аммо сўнгги йилларда демографик ўсиш кўрсаткичлари бироз пасайиб бормоқда. Масалан, 1989-2000-йилларда вилоят аҳолиси йилига ўртача 2,50 фоиздан кўпайиб борган бўлса, 2000-йиллар бошида бу кўрсаткич 1,70 фоизга тушиб қолган. Энг сўнгги

[1] Француз географи Э. Реклю фойдали ёки "самарали" ерларга денгиз сатҳидан 2000 метргача баландлик ва йиллик ўртача ҳарорат минус 20 С даражагача бўлган ҳудудларни киритган. Бизнинг шароитимизда қишлоқ хўжалигида фойдаланиш нуқтаи назаридан баландлиги 1000-1200 м ерларни олиш тўғрироқ бўлса керак. Иккинчи кўрсаткич ўрнига ёки унга қўшимча равишда йиллик ёғин-сочин миқдори олиниши мақсадга мувофиқ (200 мм дан кўп).

йилларда аҳоли сони 1,70-1,80 фоиздан кўпайиб бормоқда. Демографик ривожланиш аср бошида бироз пасайиб, тахминан 2006 йилдан янада жадаллашган ва ўзига хос тўлқин сифатида қисқа муддатли ўтиш даврини намоён қилган.

Қишлоқ туманлари миқёсида аҳоли ўсиши анча ҳудудий тафовутларга эга: агар вилоят аҳолиси 1989-2014-йилларда 1,7 мартага ўсган бўлса, бу кўрсаткич Чортоқ, Чуст ва Косонсой туманларида 2,5-2,7 мартани ташкил қилган. Учқўрғон, Тўрақўрғон ва Поп туманларида ҳам бу ўсиш анча юқори бўлган, Наманган ва Янгиқўрғон туманларида эса аҳоли ўсиши динамикасининг бироз паст даражалари қайд этилади (23-илова).

Наманган вилоятида аҳолининг зичлиги ўртача 1км^2 га 337 кишини ташкил қилади. Бу рақам қўшни Фарғона ва, айниқса, Андижон вилоятига қараганда бироз пастроқ бўлса-да, у республика кўрсаткичидан 5 марта кўпдир. Вилоят ҳудудида аҳоли зичлиги ҳар хил: у Наманган шаҳрига бевосита яқин, суғорма деҳқончилик яхши ривожланган туманларда (Уйчи, Тўрақўрғон, Норин, Наманган) 680-890 кишига етади. Ваҳоланки, майдони бўйича энг катта Поп туманида зичлик 68 киши, холос. Бу эса бутун Фарғона иқтисодий районида энг кичик кўрсаткичдир. Шу қаторда, янги ўзлаштирилган Мингбулоқ туманида ҳам аҳоли жойлашуви унча зич эмас – 151 киши ва бу жиҳатдан у қўшни Андижон вилоятининг Улуғнор, Бўз, Фаргонанинг Ёзёвон туманларига ўхшаб кетади. Маълумки, бу маъмурий бирликлар Марказий Фарғона – Қорақалпоқ чўли ҳудудларида жойлашган. Демак, вилоят туманларининг демографик сиғими бир-биридан анча фарқ қилади. Бундай ҳолат асосан сув ресурсларининг ҳудудий шаклланишига боғлиқ бўлиб, у ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг минтақавий хусусиятларига ҳам таъсир кўрсатади.

Вилоятда аҳоли сони бўйича Чуст тумани олдинда туради. Бу ерда 237,6 минг киши истиқомат қилади. Қолган қишлоқ туманлари аҳолиси эса Мингбулоқ туманидаги 112 минг кишидан Наманган туманидаги 212 минг кишигача фарқ қилади (23-илова). Аҳоли сонининг нисбатан юқори суръатларда ўсишига унинг табиий ҳаракати сабабчидир. Чунончи, 2001 йилда туғилиш 20,7 промилле, ўлим 4,7 ва табиий кўпайиш 16,0 промиллега тенг бўлган (1999 йилда бу кўрсаткичлар юқоридагиларга мос равишда 23,1, 4,9 ва 18,2 промиллени ташкил этган). 2010-йилда табиий ҳаракат кўрсаткичлари қуйидагича: туғилиш 21,5, ўлим 4,5, табиий кўпайиш 17,0 промилле, 2013-йилда мос равишда, 22,9; 4,6 ва 18,3 ‰.

Аҳолининг табиий ҳаракати ҳудудий фарқларга эга бўлиб, бу жойларнинг демографик вазияти, аҳолисининг ёш ва жинсий, миллий таркиби, миграция ва бандлиги, маълумотлилик ва урбанизация даражаси каби қатор омилларга боғлиқ. 24-илова маълумотларининг таҳлили кўрсатишича, сўнгги йилларда вилоят аҳолисининг такрор барпо этилиши умумий тарзда пасайиб бораётган бўлса-да, у тўлқинсимон ўзгаришга эга.

Бу ўзгариш ёки бурилиш тахминан 2005-2006-йилларга тўғри келиб, у, ўз навбатида, авлодлар алмашуви, демографик жараёнлар ўтмишининг хусусиятлари билан изоҳланади.

Таҳлилларга биноан, туғилиш 1995-2013-йиллар мабойнида 15-20 промиллега қисқарган. Агар 2005-2013-йиллар оралиғи олинса, қатор туманларда туғилиш умумий коэффициентининг бироз кўтарилганлигини кўриш мумкин. Масалан, Косонсой туманида у 21,9 дан 24,3 промилллега, Наманган туманида 20,6 дан 23,0 гача, Уйчида 20,4 дан 23,8 промиллега кўтарилган ва ҳ.к. Фақат Мингбулоқ туманида акс ҳолат рўй берган. Умуман, барча қишлоқ туманларида кўрилаётган йилларда туғилиш коэффициенти юқорилашган. 1995 йилда энг юқори туғилиш кўрсаткичи Косонсойда, энг пасти – Янгиқўрғонда, фарқ 8,6 промиллени ташкил қилган. 2000 йилда энг юқори кўрсаткичга (27,0 ‰) Тўрақўрғон тумани, энг пастига Норин (19,0 ‰) тумани эга бўлган, фарқ 8,0 ‰. 2005-йилга келиб туғилиш географиясида қуйидаги ўзгаришлар юз берган: энг юқори туғилиш даражаси – 21,9 ‰ (Косонсой ва Поп туманларида), энг пасти – 18,7 ‰ Учқўрғон туманида, улар ўртасидаги фарқ бор-йўғи 3,2 пунктни ташкил қилган.

2013-йилда вилоят туманлари орасида нисбатан юқори кўрсаткич Косонсойда (24,3 ‰), энг пасти Чустда (20,9 ‰) қайд этилди, фарқ 3,4 промилле. Кўриниб турибдики, 2000-йиллар ўртасида туғилиш кўрсаткичларидаги ҳудудий тафовутлар бироз текислашган, кейинчалик эса бу фарқ, бироз ортиб борган.

34-жадвал

Наманган вилояти аҳолисининг миграцияси (промилледа)

т/р	Туманлар	2008 й.			2013 й.		
		келганлар	кетганлар	миграция қолдиғи	келганлар	кетганлар	миграция қолдиғи
	Вилоят бўйича	1,1	1,2	-0,1	2,0	2,0	0,0
	Наманган ш.	1,4	2,6	-1,2	0,8	4,1	-3,3
	туманлар:						
1	Косонсой	1,2	1,2	0,0	1,0	1,0	0,0
2	Мингбулоқ	1,4	2,6	-1,2	2,7	2,5	0,2
3	Наманган	1,3	1,0	0,3	3,1	1,5	1,6
4	Норин	2,0	2,7	-0,7	1,3	2,0	-0,7
5	Поп	1,4	2,5	-1,1	3,1	2,0	1,1
6	Тўрақўрғон	1,2	2,7	-1,5	2,7	1,4	1,3
7	Уйчи	1,7	2,9	-1,2	2,9	1,5	1,4
8	Учқўрғон	1,6	2,7	-1,1	1,9	2,0	-0,1
9	Чортоқ	0,5	2,4	-1,9	1,2	1,2	0,0
10	Чуст	1,0	2.1	-1,1	2,7	1,6	1,1
11	Янгиқўрғон	1,1	1,2	-0,1	2,2	0,9	1,3

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Ўлим коэффициенти ҳам бу йилларда пасайиб борган. Аммо қишлоқ туманлари миқёсида катта фарқлар кузатилмайди. 1995-йилда энг юқори ўлим кўрсаткичи Норинда, энг пасти Чуст туманида, 2013-йилда энг юқориси – Учқўрғонда, энг қуйи даражаси Косонсой туманида қайд этилган.

Аҳоли табиий ҳаракатининг якунловчи кўрсаткичи – табиий кўпайиш жараёнлари туғилиш коэффициентидаги ўзгаришларни такрорлайди. Вилоят бўйича 2013-йилда табиий кўпайиш 18,3 промилле ёки 1,83 фоизга тенг. Бу ҳақиқий аҳоли кўпайишидан бироз кўпроқ, холос. Сабаби, ташқи миграция вилоятда салбий натижага эга бўлиб, энг сўнгги йилларда у ижобийлашмоқда. 2013-йилда ҳар минг кишига вилоятга келганлар 2,0, кетганлар ҳам шунча бўлган (34-жадвал). Келганлар бўйича Наманган ва Поп туманлари олдинда – 3,1 ‰, кетувчилар даражаси Мингбулоқ туманида юқори - 2,5 ‰. Аҳоли миграцияси билан шаҳарлар ривожланиши, урбанизация жараёни чамбарчас боғлиқ. Қишлоқ аҳолисининг шаҳарларга кўчиши, шаҳарлар тўри ва таркибининг ривожланиши урбанизацияга олиб келади.

Наманган вилоятида, республикамизнинг бошқа минтақаларида бўлгани каби, шаҳар аҳолиси 1989-2008-йилларда деярли ўсмади ёки унинг ўсиши қишлоқ аҳолисининг кўпайишидан унча ортиқ бўлмади. Натижада, урбанизациянинг умумий демографик кўрсаткичи бу даврда кескин ўзгармади, аксинча, мамлакат ва қатор вилоятларда у ҳатто қисқарди. Аммо 2009-йилга келиб "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили" Давлат дастурини қабул қилиш ва амалга ошириш муносабати билан вазият кескин ўзгарди, яъни урбанистик тўлқин вужудга келди. Биргина Наманган вилоятида 109 та қишлоқ аҳоли пункти шаҳарча мақомига муяссар бўлди ва урбанизация кўрсаткичи 2008-йилдаги 37,1 дан 64,7 фоизга "сакради". Ҳозирда вилоят мазкур кўрсаткич бўйича республикамизда биринчи ўринга чиқиб олди. Ваҳоланки, саноат ишлаб чиқариш ва умуман ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари бунга мос келмайди.

Ташкил этилган янги шаҳарчалар, тўғрироғи – ***агрошаҳарчалар*** аҳолиси 613,1 минг киши ёки 2008-йил қишлоқ аҳолисининг 44,8 фоизи, 2009-йил шаҳар аҳолисининг 42,7 фоизи демакдир. Ушбу рақамлар "маъмурий" урбанизациянинг ёки қишлоқ урбанизациясининг нақадар таъсирчанлигини исботлаб беради. Энг кўп агрошаҳарчалар Янгиқўрғон тумани харитасида вужудга келди – 18 та. Уларнинг энг катталари – Қорачашуркентда 10560 киши, Искавотда 8490 киши истиқомат қилади. Тумандаги жами шаҳарчалар аҳолиси 111,6 минг киши ёки вилоятдаги янги шаҳарчалар аҳолисининг 1/6 қисмига тўғри келади.

Тўрақўрғон туманида бундай манзилгоҳлар 12 та, уларнинг умумий аҳолиси 64,2 минг киши. Уйчи туманида, мос равишда, 11 та ва 47,3 минг киши. Поп ва Косонсой туманларида 10 тадан; улар орасида энг йириклари

Чодакда – 13,8, Сангда – 13,6 (Поп тумани), Озод шаҳарчасида– 9,7 минг киши (Косонсой тумани) истиқомат қилади. Шунингдек, Наманган туманининг Ғирвон шаҳарчасида 13,4, Ғалчада – 13,0, Учқўрғоннинг Кайки шаҳарчасида –16,4, Чуст туманининг собиқ Олмос қишлоғида – 23,5, Варзикда 12,5 нафар аҳоли бор. 2013-йил маълумотларига қараганда, Кайки шаҳарчасида (Учқўрғон т.) 16,4 минг, Корасконда (Чортоқ т.) 19,2 минг аҳоли жойлашган.

Наманган вилояти Ўзбекистонда қишлоқ аҳоли пунктларининг катталиги билан алоҳида ажралиб туради. 2008 йилда ҳар бир қишлоққа ўртача 2672 киши тўғри келган. Шу боис, янги шаҳарчалар ва улар аҳолисининг сони анча кўп бўлган. Агар фақат шу кўрсаткичлардан келиб чиқилса, янги шаҳарсозлик қоидаларнинг мазкур бандига кўра (шаҳарчалар аҳолиси 2000 кишидан кам бўлмаслиги керак) вилоятнинг деярли барча қишлоқларини шаҳар жойларига айлантириш мумкин бўлар эди. Бироқ, бундай юзаки ёндошув ёлғон ёки сунъий урбанизацияга олиб келиши ҳам шубҳасиз.

Вилоятнинг урбанистик таркиби ассимметрик кўринишга эга: бу ерда фақат битта катта шаҳар – Наманган бор, холос (Фарғона вилоятида улар 3 та). Вилоят марказида 2014-йил бошида 475,7 минг аҳоли бор. Чуст – вилоятнинг "иккинчи" шаҳрида 71,0 минг атрофида, Чортоқда 52,6, Косонсойда 50,0 минг аҳоли жойлашган. Поп, Тўрақўрғон, Учқўрғон, Уйчи, Янгиқўрғон "ярим ўрта" шаҳарлар синфига мансуб (20,0-50,0 минг киши). Қолган барча 119 та шаҳар ва шаҳарчаларнинг аҳолиси 20 мингдан ошмайди. Шу ўринда Наманган шаҳри демографик ривожланишига алоҳида тўхтаб ўтмоқ зарур. Сабаби, сўнги йилларда бу шаҳар ўзига хос "Наманган тезлигини" намоён қилмоқда. Яқин йилларгача у аҳоли сони бўйича республикамизнинг иккинчи, пойтахт – Тошкентдан кейинги поғонани эгалловчи шаҳри бўлиб қолган эди.

Қуйидаги таққослаш рақамларига мурожаат қилайлик:
(аҳоли сони, минг киши ҳисобида):

1979-йил	**1989-йил**	**1990-йил**
1. Тошкент - 1793;	1. Тошкент - 2096;	1. Тошкент - 2118;
2. Самарқанд - 346;	2. Самарқанд - 367;	2. Самарқанд - 370;
3. Андижон - 230;	3. ***Наманган - 306***;	3. ***Наманган - 306***;
4. ***Наманган – 227***	4. Андижон - 293;	4. Андижон - 297;
5. Бухоро – 185.	5. Бухоро – 224.	5. Бухоро – 228.
2000-йил	**2011-йил**	**2014-йил**
1. Тошкент -2142;	1. Тошкент - 2248;	1. Тошкент - 2352;
2. ***Наманган-386***;	2. ***Наманган- 454***	2. Самарқанд – 513;
3. Самарқанд -361;	3. Самарқанд - 407;	***3. Наманган- 476***
4. Андижон -334;	4. Андижон - 388;	4. Андижон - 404;
5. Бухоро-239.	5. Нукус – 284.	5. Нукус – 295.

Наманган шаҳри аҳолисининг бундай тез ўсиши қисман аҳоли табиий кўпайишининг тақкосланаётган шаҳарларга нисбатан бирмунча юқорилиги, асосан эса, унинг ҳудудини кенгайиши ҳисобига юз берган. Айни вақтда, Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида табиий кўпайиш пастроқ ва ташқи миграция кучлироқ бўлган.

Вилоятда қишлоқ аҳоли пунктлари 402 та, ҳар бир қишлоққа ўртача 2210 кишидан тўғри келади. Бу республикамизда энг юқори кўрсаткич ҳисобланади. Қишлоқлар географиясида сойлар ўзига хос ўринга эга. Нисбатан йирик қишлоқ аҳоли пунктлари сойларнинг пастки қисмида, канал ва ариқлар бўйида, Наманган шаҳри атрофида жойлашган. Айни вақтда, тоғ ва тоғолди ҳудудларда, хусусан, Поп туманида майда ва тарқоқ жойлашган қишлоқлар ҳам оз эмас. Бу эса, уларда ижтимоий инфратузилманинг ривожланишига анча ноқулайликлар туғдиради.

Наманган вилояти аҳолисининг миллий таркиби ҳар хил. Бу ерда ўзбеклардан ташқари тожик, қирғиз, рус, татар ва бошқа миллат вакиллари яшайди. Ўзбеклар жами аҳолининг 88,8 фоизини ташкил қилади (2013 й.), тожиклар кўпроқ Чуст, Косонсой ва Поп туманларида, қирғизлар Янгиқўрғон ва Учқўрғон туманларида жойлашган.

Меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони, 2014-йил 1-январь маълумотига кўра, 1499 минг киши, иқтисодий фаол аҳоли 953 минг, иқтисодиётда банд бўлганлар 904 минг киши. Шундан моддий ишлаб чиқаришда 68,0 фоиз, жумладан, саноатда – 13,0 %, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида – 30,3 %, транспорт ва алоқада – 2,7 %, курилишда – 7,4 %, савдо, умумий овқатланиш ва моддий-техник таъминотда 9,4 фоиз меҳнат қилувчилар банд. Номоддий соҳалар орасида таълим, маданият, санъат, фан ва илмий хизматлар (12,5 %), соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот (8,0 %) ҳамда уй хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишнинг номоддий қисмлари (3,4 %) ажралиб туради. Бир йилда вилоятда жами 75,6 минг янги иш ўринлари яратилган. Уларнинг кўпчилиги қишлоқ жойларда, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда ташкил этилган.

Минтақа иқтисодиёти, унинг тармоқлари ва ҳудудий таркиби. Наманган вилояти иқтисодиёти аграр-индустриал йўналишга эга. Бу ерда иқтисодиётнинг барча тармоқлари мавжуд, уларнинг ривожланганлик ҳолати, ихтисослашуви ва муаммолари вилоятнинг географик ўрни, табиий шароити ва ресурслари, демографик вазияти ва меҳнат салоҳияти, ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий инфратузилма таъсирида шаклланган.

Вилоят ялпи ҳудудий маҳсулотининг 9,8 фоизини саноат, 32,7 фоизини қишлоқ хўжалиги беради. Қурилишнинг улуши 7,9 фоизга, транспорт ва алоқаники – 9,7, савдо ва умумий овқатланишнинг ҳиссаси – 9,2 ва солиқлар салмоғи 3,0 фоизга тенг (таққосланг: вилоятда республика аҳолисининг 8,2 фоизи жойлашган). Агар ушбу кўрсаткичлар аҳоли

бандлигининг тармоқлар таркиби билан солиштирилса, у ҳолда алоҳида соҳаларда меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий самарадорлик тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Энг аввало, икки асосий макроиқтисодий тармоқларни олайлик: саноат ишлаб чиқаришида 13,0 % иқтисодий фаол аҳоли банд, ишлаб чиқариладиган маҳсулот эса 9,8 %, қишлоқ хўжалигида нисбатлар 30,3 ва 32,7 %. Кўриниб турибдики, бу ерда айрим номутаносибликлар мавжуд. Қизиғи шундаки, вилоятда саноатга қараганда аграр соҳа унумдор туюлади. Чиндан ҳам минтақада саноат суст ривожланган, унинг ЯҲМ даги улуши республика вилоятлари орасида энг пастлардан бири (2013 й.).

Бундай ҳолат унинг урбанизация даражасига (63,8 % – мамлакатда биринчи) асло тўғри келмайди. Бинобарин, бу даражага мослашиш учун, энг аввало, кучли саноат сиёсати олиб борилиши, қишлоқ хўжалигига дохлдор бўлмаган иқтисодиёт тармоқларини – транспорт, қурилиш, аҳолига хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларини жадал ривожлантирмоқ зарур.

Бу хусусда кичик бизнеснинг ривожланиши ҳам катта аҳамиятга эга. Бироқ, вилоятда уларнинг сони ниҳоятда секинлик билан кўпаймоқда. 2013-йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари сони 23,7 мингта бўлган, ундан 20,7 мингтаси, яъни 87,3 фоизи фаолият кўрсатган. Уларнинг кўпчилигини микрофирмалар ташкил қилади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг вилоят ялпи ҳудудий маҳсулотидаги улуши 79,0, шу жумладан, саноатда 44,6%, қурилишда 86,1 %, чакана савдода 49,3 %, аҳолига хизмат кўрсатишда 66,7 %. Демак, бу соҳа қишлоқ хўжалигида кўпроқ ривожланган (99,2 %). Умуман олганда, жами иқтисодиётда банд бўлганларнинг 78,4 фоизи шу соҳага тўғри келади. 2013- йилда 39,1 млн АҚШ доллари миқдорида экспорт ишлари бажарилган, импорт – 72,6 млн доллар.

Албатта, иқтисодиёт тармоқларининг ривожланишида, энг аввало, капитал қўйилмалар – инвестициялар ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бир йилда вилоятга киритилган жами инвестициялар ярмига яқинини Наманган шаҳри олган. Қишлоқ туманлари миқёсида Чуст, Янгиқўрғон ва Наманган бироз устунликка эга. Мингбулоқ ва Норин туманлари энг паст кўрсаткичларга эга. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда ҳам бу борада Норин, Мингбулоқ ва Чортоқ туманлари орқада туради, нисбатан юқори даража эса Попда кўзга ташланади.

Саноати. Наманган вилояти саноати сўнгги йилларда жадал ривожланмоқда. Жумладан, 2010-йилда вилоят ЯҲМ 110,9 фоизга ўсган ҳолда, саноат ишлаб чиқариши 123,7 фоизга ортган (2012-йилда бу кўрсаткичлар 110,0 фоизданни ташкил қилган). Шу ўринда айтиш жоизки, аввалги йилларда, хусусан, 90-йилларнинг биринчи ярмидаги депрессив ҳолат асосан вилоятнинг етакчи саноат тармоғи – тўқимачилик ҳисобидан юз берган. Маълумки, собиқ Иттифоқ даврида мазкур вилоят, айниқса ипак

газламалар ишлаб чиқаришда республикада биринчи ўринда (ҳатто анъанавий Марғилондан ҳам олдинда) турган. Биргина Наманган шаҳрининг ўзида иккита йирик ипак газлама ишлаб чиқаришга ихтисослашган саноат корхоналари–комбинатлар мавжуд бўлган. Айни ана шу корхоналарнинг инқирозга учраши вилоят саноат салоҳиятининг кескин пасайиб кетишига сабаб бўлган.

2013-йил бошида вилоятда фаолият кўрсатаётган корхоналар сони 2887 та, шундан йириклари 34 та эди. Жами саноат корхоналарида 110 мингдан ортиқ киши хизмат қилади, ваҳоланки, 2000-йилда бу кўрсаткич 37 минг киши бўлган. Умумий саноат маҳсулотининг 3/5 қисмини халқ истеъмол моллари ташкил қилади. Уларнинг 61,2 фоизи озиқ-овқат маҳсулотларига, 15,7 фоизи енгил саноат маҳсулотларига тўғри келади.

Келтирилган 35-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, вилоят саноат ишлаб чиқаришида ҳамон енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари етакчи мавқеларни эгаллайди. Оғир саноат, хусусан, қурилиш материаллари саноатининг ҳиссаси 2000-йилга қараганда анча тушиб кетган, машинасозликнинг улуши деярли шунча миқдорда кўтарилган. "Бошқа тармоқлар" орасида ўрмон, ёғочни қайта ишлаш саноати бирмунча ажралиб туради (2010-йилда - 2,4 %).

35-жадвал

Наманган вилояти саноатининг тармоқлар таркиби

(жамига нисбатан фоизда)

Саноат тармоқлари	2000 й.	2010 й.	2013 й.
Ёқилғи-энергетика саноати	0,9	8,1	3,8
Кимё ва нефть кимёси	1,3	0,9	1,1
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	3,9	8,1	10,1
Қурилиш материаллари саноати	8,0	4,7	3,3
Енгил саноат	45,8	40,7	37,9
Озиқ-овқат саноати	25,0	25,9	31,0
Ун-ёрма ва омихта ем саноати	12,3	8,8	9,7
Бошқа саноат тармоқлари	3,7	2,8	3,1

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган. 2000 йил маълумотлари А. Солиев, Э. Аҳмедов ва бошқаларнинг "Минтақавий иқтисодиёт" ўқув қўлланмасидан олинган (Т., 2003, б. 208).

2010-йилда вилоятда 8756 минг кв. м рубероид ("Узрубероид" МЧЖ ва "Роу-Том" қўшма корхонаси, Поп тумани), 9258 минг кв. м юмшоқ том ёпғич материаллар, 75,2 минг т. омихта ем, 7846 минг кв. м ип газлама, 2390 минг дона трикотаж маҳсулотлари (олдинги йилга нисбатан 2,1 марта кўп), 83,7 минг т. пахта толаси ишлаб чиқарилган. Озиқ-овқат маҳсулотларидан 11,9 минг т. ўсимлик ёғи, 38009 ш/б мева-сабзавот консервалари, 5,8 минг т. сут ва сут маҳсулотлари тайёрланган. Бир йилда ун 140,7 минг т. ҳажмида ишлаб

НАМАНГАН ВИЛОЯТИ
ИҚТИСОДИЙ КАРТА

чиқарилган. Таққослаш учун: 2012-йил якунлари бўйича кўзга кўринарли кўрсаткичлар : омихта ем 92,3 минг т., трикотаж маҳсулотлари 3830 минг дона, ўсимлик ёғи 13,2 минг т., ун 211 минг т., пахта толаси 77,9 минг тонна.

Вилоят саноат корхоналарининг кўпчилиги пахта тозалаш ва мева-консерва заводларидан иборат. Пахта тозалаш заводлари барча қишлоқ туманлари марказларида, консерва – Наманган, Тўрақўрғон, ёғ заводлари Наманган, Учқўрғонда жойлашган. Хорижий инвестициялар ёрдамида 63 та қўшма корхона ташкил этилиб, фаолият кўрсатган. Уларнинг энг кўпи – Наманган шаҳри (23 та) ҳамда Наманган ва Уйчи туманларида. Шунингдек, бу турдаги корхоналар Поп, Косонсой, Чуст, Тўрақўрғон ва бошқа қишлоқ туманларида ҳам мавжуд, Мингбулоқ ва Янгиқўрғонда эса улар йўқ даражада.

Саноат салоҳиятининг ҳудудий таркиби қуйидагича: Наманган шаҳри 41,9 %, Учқўрғон тумани – 9,6 %, Наманган – 9,0 %, Уйчи – 7,5 %, Поп - 5,9 % ва ҳ.к. (26-илова). Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, Наманган шаҳри ва Учқўрғон тумани юқорироқ кўрсаткичларга эга. Чортоқ ва Янгиқўрғон туманлари эса саноат ниҳоятда суст ривожланган, ҳатто Чуст туманида ҳам мазкур даража анча паст.

Таҳлиллар кўрсатишича, вилоят саноатининг ривожланишида қатор муаммолар мавжуд. Энг аввало, саноат салоҳиятини юксалтириш, унинг тармоқлар ва ҳудудий таркибини ривожлантириш зарур. Бунинг учун мавжуд қишлоқ хўжалиги хом ашёси, меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланиш, қурилиш ишларини кўпроқ олиб бориш талаб этилади.

Вилоят агроиқтисодиёти. Минтақа иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги етакчи роль ўйнайди. Ҳудуднинг ер майдони, унинг агроиқлимий ресурслари, сойлар ва қатор ирригация инфратузилмаси кўп тармоқли қишлоқ хўжалигининг ривожланишига хизмат қилади. Хусусан, вилоят ҳудуди, унинг қатор адирларини қуёшга рўпара турганлиги (“кунгай”) ҳам ижобий аҳамиятга эга. Бу ерда Шимолий Фарғона канали, Катта Андижон, Катта Наманган ва Катта Фарғона каналлари асосий суғориш манбалари ҳисобланади.

Наманган вилоятининг умумий ер майдони 718,1 минг гектар, унинг 390,3 минг гектари қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлардир (54,3 %). Ернинг фойдали коэффициенти Наманган, Норин, Уйчи туманларида юқори, Поп туманида эса у бироз паст – 52,6 %.

Суғориладиган ер майдонлари вилоятда 235 минг га ёки қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 60,9 фоизига тенг. Норин, Мингбулоқ, Уйчи, Учқўрғон, Наманган туманлари қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг деярли 100 фоизи суғориладиган ерлардан иборат. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 50,8 фоизига экинлар экилади. Бу кўрсаткич Мингбулоқ, Учқўрғон, Норин ҳамда Уйчи

туманларида юқори, унинг нисбатан паст даражаси эса Янгиқўрғон, Поп ва Косонсой туманларида кузатилади. Пичанзорлар ва яйловлар улуши ўртача 39,1 % бўлган ҳолда, унинг каттароқ кўрсаткичлари Поп ва Косонсой туманларида қайд этилади (25-илова).

Вилоят қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 31,6 фоизини фермер хўжаликлари таъминлайди. Жами экин майдони 2012-йилда 221 минг га бўлиб, уларнинг 88 фоизи фермерларга берилган. Шу йилда 93 минг гектар майдонга донли экинлар экилган, шу жумладан, буғдой 88 минг га , ялпи ҳосил 501 ва 442 минг т. (2000-йилда бу рақамлар, мос ҳолда 320, ва 300 минг тоннани ташкил қилган), ҳар бир гектардан 51 центнерга яқин буғдой олинган. Пахта майдони 83 минг га, ялпи ҳосил 233 минг тонна, ҳосилдорлик 28,0 ц/га. Бошқа техника ва мойли экинлардан кунгабоқар ажралиб туради. Унинг майдони фақат 2009-йилдаги 280 гектардан 2012-йилда 2440 гектарга етган, ялпи ҳосил 4954 тонна; ер ёнғоқ 2009-йилда 109 гектарга экилган, 2012- йилда эса анча қисқарган – 76 га, ялпи ҳосил 398 т.

Наманган вилояти мамлакатимизда картошка етиштиришда ҳам кўзга кўринарли мавқега эга (майдони 6,7 минг га). Бу экин, хусусан, Янгиқўрғон, Чуст, Чортоқ туманларида кўпроқ экилади. Вилоят бўйича бир йилда 188 минг тонна картошка олинган. Шунингдек, сабзавот (13,9 минг га), полиз экинлари (1,9 минг га) ҳам анча кўп. Сабзавотчилик Наманган шаҳри атрофида, полиз, қовун (шакарпалак, оби наввот ва б.) Чуст ва Поп туманларида кўп етиштирилади.

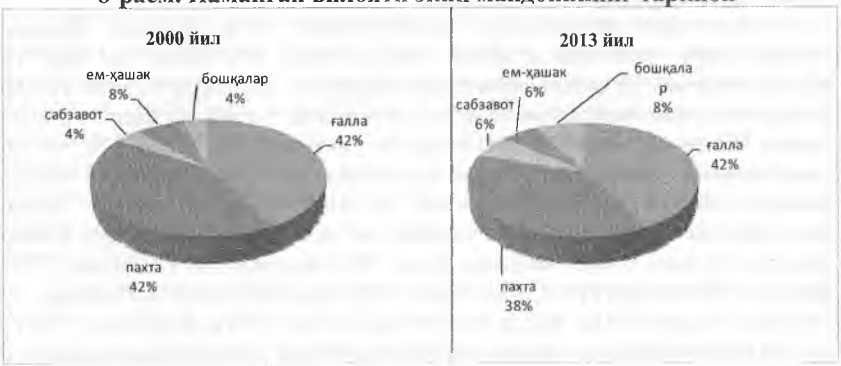
Ем-хашак экинларидан (13,8 минг га) кўпроқ силос учун маккажўхори экилади (8-расм). Вилоят адир минтақалари, айниқса, боғдорчилик учун қулай. Унинг майдони 26,7 минг га, ялпи ҳосил 158 минг тонна. Бу эса, ўз навбатида, мева-консерва саноати учун муҳим хом ашёдир. Токзорлар майдони ҳам анча – 11,1 минг га. Умуман, вилоят ширин-шакар узум ва анорлари, Наманган олмаси кабилар билан машҳур.

2013-йил бошида йирик шохли қорамоллар сони 557 минг бош (2000 йилда 350 минг бош). Агар қорамолчилик учун вилоятда шароит бирмунча чекланган бўлса, қўй ва эчкичиликка бу ерда қулай имкониятлар мавжуд. Уларнинг сони 648 минг бош. Ваҳоланки, 2000-йилда бу ерда 480 минг бош қўй ва эчкилар боқилган. Бу борада, энг аввало, Поп тумани ажралиб туради. 2012-йилда тирик вазнда 93 минг тонна гўшт, 464 минг т сут, 170 млн. дона тухум, 1350 тонна атрофида жун, 2646 тонна пилла олинган. Вилоятнинг, хусусан, тоғ этакларида асаларичилик ҳам яхши ривожланган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг салмоғи бўйича Янгиқўрғон ва Чуст туманлари етакчилик қилади: 18,0 ва 10,0 %. Қизиғи шундаки, Наманган шаҳри ҳам вилоят қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 7,3 фоизини беради (26-илова). Бу ҳозирги замон урбанизацияси нуқтаи назаридан антиқа ҳолатдир. Нисбатан кам кўрсаткичга Косонсой ва Мингбулоқ туманлари эга. Албатта, реал вазият юқоридаги кўрсаткичларда эмас, балки аҳоли жон бошига

ҳисоблаганда яққол намоён бўлади. Бу жиҳатдан Янгиқўрғон ва Мингбулоқ туманлари олдинда, Косонсой, Уйчи, Поп туманларида эса пастроқ мавқени эгаллайди.

8-расм. Наманган вилояти экин майдонининг таркиби

Вилоят қишлоқ хўжалигида фермерчилик ҳам анча ривожланган. 2013-йилда 5793 фермер хўжаликлари бўлган ва уларга 265 минг гектар ер майдони бириктирилган, жами ишловчилар сони 83,0 минг киши. Ҳар бир фермер хўжалигига ўртача 45,7 га ер ва 14,3 кишидан ишчи тўғри келади. Бу кўрсаткичлар мамлакатимизнинг кўпгина минтақаларига қараганда сезиларли даражада паст. Ушбу мулкчилик шаклига асосланган хўжаликлар, айниқса, Мингбулоқ ва Поп туманларида яхши натижаларга эга. Бундай ҳудудий тафовутлар, одатда, қишлоқ хўжалигининг ихтисослашуви, ер-сув имкониятлари ҳамда геодемографик вазият таъсирида юзага келади. Таҳлиллар кўрсатишича, фермер хўжаликлари ғалла, пахта, ем-хашак, боғдорчилик ҳамда узум етиштиришда етакчи ҳисобланади. Деҳқон хўжаликлари эса кўпроқ сабзавот, полиз маҳсулотларини етиштиради, чорвачилик билан шуғулланади. Деҳқончиликда хусусан Чуст тумани, унинг Олмос қишлоғи (агрошаҳарчаси) тадбиркорлари республикамизда маълуму машҳурдир.

Шундай қилиб, юқоридаги ўрганишлар Наманган вилояти қишлоқ хўжалиги салоҳиятининг катталигини яна бир бор исботлаб беради. Яқин келажакда ҳам бу макроиқтисодий соҳанинг аҳамияти сақланиб қолади.

Ижтимоий соҳалар. Минтақалар иқтисодиётининг ҳудудий мажмуа сифатида шаклланиши уларнинг ижтимоий соҳалари ривожланишини ҳам талаб қилади. Чунки, ижтимоий ва иқтисодий соҳалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, бирининг ривожланиши иккинчиси учун тегишли имкониятлар, шарт-шароитлар яратади.

Наманган вилояти номоддий ишлаб чиқариш соҳаларида 280 минг кишига яқин ёки иқтисодиётда жами банд бўлганларнинг 32 фоизи хизмат қилади. Минтақа ЯҲМ да хизматларнинг ҳиссаси 45 фоиз атрофида.

Таъкидлаш жоизки, ялпи ҳудудий маҳсулот таркибида савдо ва умумий овқатланиш ҳамда солиқлардан ташқари “бошқа” сегментларнинг улуши анча юқори.

Чакана савдонинг – 20,7, пуллик хизматларнинг 38,1 фоизини Наманган шаҳри бажаради. Қишлоқ туманлари орасида савдода Уйчи ва Наманган, пуллик хизматларда Чуст ва Тўрақўрғон ўзларининг нисбатан юқори салоҳияти билан бироз ажралиб туради. Эътиборлиси шундаки, Чуст тумани таҳлил этилаётган йилда вилоят пуллик хизматларининг11,0 фоизини амалга оширган (26-илова). Бу борада паст кўрсаткичлар Мингбулоқ ва Уйчи туманларида кузатилади, чакана савдода эса Мингбулоқ энг паст мавқега эга. Аҳоли жон бошига чакана савдо айланмаси, Наманган шаҳрини ҳисобга олмаганда, айни Чуст туманида юқори; пуллик хизматларда Чортоқ ва Наманган туманлари олдинда.

Соғлиқни сақлаш тизимида жами 113 та тиббиёт муассасалари мавжуд: ҳар 10 минг кишига беморлар ўринлари – 50,3 ни ташкил қилади. Шу жумладан, Наманган шаҳрида 108,5, Поп туманида 61,6, Косонсойда 43,5, Норин ва Наманган туманларида эса пастроқ. Шу ўринда қайд этиш жоизки, кўпгина ҳолатларда вилоят марказини қишлоқ туманлари қаторида кўриш ҳақиқатга тўғри келмайди. Сабаби, ушбу тоифадаги шаҳарлар минтақа миқёсидаги вазифаларни бажаришга ихтисослашган ва айни шунинг учун ҳам улар вилоят “пойтахти” ҳисобланади. Вилоят марказларининг саноат, аҳолига хизмат кўрсатиш, савдо каби соҳаларда энг катта кўрсаткичга эга бўлиши табиий. Бинобарин, оддий қишлоқ туманларининг бу борадаги улуши биргаликда қаралганда улар вилоят бош шаҳри “соясида” қолиб кетади. Айни вақтда, одатда, вилоят марказига туташ қишлоқ туманларида ижтимоий соҳалар ривожланиши пастроқ кўрсаткичларга эга. Гап шундаки, бундай ҳудудларнинг аҳолиси ўзларининг ижтимоий эҳтиёжларини асосан вилоят маъмурий марказларида қондиришади.

Вилоятда ҳар 10 минг кишига 21 нафар врач ва 108 та ўрта тиббиёт ходимлари тўғри келади. Қишлоқ врачлик пунктлари 244 та ёки ҳар бир қишлоқ туманига 22,2 тадан, қишлоқ аҳоли пунктларига нисбатан қаралганда эса, 1,7 та қишлоққа (қулайроғи - 2 тага яқин қишлоқ манзилгоҳларига) битта ҚВП хизмат қилади.

Наманганда қадимдан халқ табобати ҳам ривожланган, бу ерда турли хил доривор ўсимликлар кўп. Минтақада рекреация имкониятлари ҳам оз эмас. Вилоят марказидан ўтган магистраль каналлар соҳилларида ташкил этилган оромгоҳлар, чойхона ва ошхоналар ҳам кишиларга хизмать қилади, уларга роҳат-фароғат бағишлайди. Бир вақтлар Наманган республикамизда “гуллар шаҳри” номи билан маълуму машҳур бўлган.

Аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш вилоят бўйича ўртача 74,8% дир. Қишлоқ жойлари орасида Мингбулоқ, Наманган ва Поп туманларида

бу вазият бирмунча ижобий. Шу билан бирга, Косонсой ҳамда Норин қишлоқ туманларида бу кўрсаткич анча паст. Чуст, Чортоқ ва Учқўрғон туманларида ҳам мавжуд ҳолат яхшиланиши талаб этилади.

Газ билан таъминланиши марказлашган сув таъминотига қараганда бироз яхшироқ – 83,5 %га тенг. Наманган шаҳри аҳолиси 100 фоиз таъминланган ҳолда, юқори кўрсаткичлар Мингбулоқ, Поп ва Чуст туманларида кўзга ташланади. Бироқ, Норин тумани хонадонларининг фақат 2/3 қисми табиий газ билан таъминланган, бу муаммо Янгиқўрғон, Учқўрғон туманлари учун ҳам хосдир.

Вилоятда 2012/2013 ўқув йилида халқ таълими тизимида жами 474 та мактабгача тарбия муассасалари мавжуд бўлган. Умумтаълим мактаблари 689 та, ҳар бир мактабда ўртача 530 нафар ўқувчи ўқиган. Академик лицейлар 10 та, талабалар сони 9,1 минг, касб-ҳунар коллежлари 108 та, талабалар – 138,3 минг киши. Наманган шаҳрида 3 та олий ўқув юрти, шу жумладан Давлат университети фаолият кўрсатмоқда. Тиббиёт ва педагогика касб-ҳунар коллежлари Чуст, Косонсой каби йирик қишлоқ туманлари марказларида жойлашган.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Наманган вилояти ҳудудининг ички тузилиши, географик қиёфаси (яъни ғарбдан шарққа чўзилганлиги, тоғ ва тоғолди адирларда жойлашганлиги), географик ўрни, унинг транспорт инфратузилмаси ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади. Республика марказининг Фарғона водийси вилоятлари, қолаверса, Қирғизистон ва ҳатто Хитой давлатлари билан автомобиль транспорт алоқаси айни Наманган вилояти ҳудудидан (Ангрен - Поп йўли Қамчиқ довони орқали) ўтади. Шу боис, вилоятнинг трансчегаравий ва транзит хусусияти катта. Бундай хусусият 2016-йилда ишга туширилиши мўлжалланган Ангрен-Поп темир йўли таъсирида янада кучаяди.

2013-йилда вилоят бўйича 39,1 млн тонна турли хил халқ хўжалик юклари ташилган. Бу хусусда Наманган шаҳридан ташқари, Чуст ва Учқўрғон туманлари олдинда. Йўловчилар ташиш ҳажми эса 342,9 млн кишини ташкил қилиб, у Наманган шаҳри, шунингдек, Чуст, Косонсой, Наманган қишлоқ туманларида нисбатан кўпроқ.

Таъкидлаш жоизки, Наманган вилоятининг экспорт-импорт салоҳияти унча катта эмас. 2013-йилда республика умумий кўрсаткичига нисбатан экспорт бор-йўғи 0,7, импорт 1,2 фоизга тенг бўлган. Мутлақ рақамларда экспорт ҳажми 94,7 млн. АҚШ доллари, импорт – 138,3 млн. доллар; ташқи савдо айланмаси – 232,9 млн. доллар. Экспорт таркибида озиқ-овқат маҳсулотлари устунлик қилади – 17,8 %, пахта толаси – 9,3 %. Импортда машина ва ускуналарнинг улуши 32,7 фоизни ташкил қилади. Бундай товарларнинг келтирилиши, гарчи вилоят ташқи савдо айланмасида салбий қолдиққа эга бўлсада, ижобий ҳисобланади. Чунки янги, замонавий машина ва ускуналарнинг импорти ишлаб чиқаришни модернизация

қилишда ва унинг истиқболда ривожланишига замин ҳозирлайди. Шу билан бирга, кимё саноати ҳамда озиқ-овқат маҳсулотларининг улуши ҳам вилоят импортида бироз каттароқ.

Минтақа экспортининг 52,5 фоизи, импортининг 50,3 фоизи "Узоқ хориж" ва Болтиқбўйи давлатлари билан амалга оширилади. Қолган қисми МДҲ мамлакатлари зиммасига тушади. Ташқи иқтисодий алоқаларининг заифлигига кичик шаҳар ва қишлоқ жойларда қулай инвестиция муҳитининг яратилмаганлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Жумладан, 2013-йил якунларига кўра, вилоят экспортининг 61,0 фоизи биргина Наманган шаҳрига тўғри келган. Наманган тумани 16,8 %, Уйчи 7,8 %, Чуст 3,7 % вилоят экснортини таъминлаган. Импортда Наманган шаҳри (61,8 %) ва Наманган тумани (4,6 %) олдинда. Шунингдек, Поп, Чортоқ туманларида ҳам инвестиция муҳити яхшиланиб бормоқда. Айни вақтда, кўрилаётган йилда экспортда Чортоқ ва Мингбулоқ туманлари, импортда Мингбулоқ тумани жуда суст ҳолда иштирок этишган.

Иқтисодий-ижтимоий ривожланишнинг ҳудудий таркиби ва районлаштириш. Қатор табиий ҳамда иқтисодий географик шароит, тарихий омиллар вилоятнинг ҳозирги ички таркибига сабаб бўлган. Соф географик жиҳатдан бу борада текислик ҳамда тоғ ва тоғолди (адир) ҳудудларини, шаҳар атрофи хўжалиги – Наманган агломерациясини ажратиш мумкин. Наманган агломерацияси вилоятнинг энг катта қисмини эгаллайди. Уйчи, Учқўрғон, Хаққулобод, Унҳаёт, Косонсой, Тўрақўрғон, Оқтош кабилар унинг яқин ва асосий "йўлдош" шаҳар жойлари ҳисобланади. Агар Наманган ва Тўрақўрғон шаҳарлари ўртасида бироз "бўшлиқ" бўлса-да, Учқўрғон йўналишида у, умуман, кўзга ташланмайди; хонадонлар бир-бирига уланиб кетган ва бу ерда Наманган шаҳрининг ҳақиқий чегарасини ажратиш қийин.

Умуман олганда, Наманган вилоятида иккита ички иқтисодий районларни ажратиш мумкин: Наманган ва Чуст - Поп. Ўз номидан кўриниб турибдики, иккинчи район шу номли қишлоқ туманларидан ташкил топган. Унинг майдони вилоят майдонининг 51,6 фоизини, аҳолисининг эса 17,4 фоизига тенг. Саноат салоҳияти – 10,2 %, қишлоқ хўжалиги –16,6 %. Бу район гарчи катта майдонни эгалласада, унинг нисбатан ноқулай табиий шароити туфайли унча юқори кўрсаткичларга эришмаган.

Бевосита вилоят маркази таъсирида шаклланган район эса, минтақа ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг асосини тавсифлайди. Ҳатто, вилоятнинг иккинчи шаҳри – қадимий Чуст ҳам маълум даражада Наманган шаҳрига "тортилган". Шу ўринда айтиш лозимки, Чуст шаҳри республикамизнинг бир қатор тарихий, аммо суст ривожланган шаҳарлар рўйхатига киради (Денов, Хива, Ғиждувон, Нурота ва бошқалар). Бироқ, унинг ўзига хос ва ўзига мос салоҳияти ҳозирча вужудга келмаган; Чуст

дўпписи, пичоғи, истироҳат боғи билан машҳур (Чуст халқи азалдан тадбиркор). Фикримизча, ҳозирги даврда бу шаҳарни қандайдир қўшимча омиллар ёки қулайликлар асосида "уйғотиш", уни вилоятнинг ўсиш маркази сифатида ривожлантириш минтақа ишлаб чиқариш кучларини бирмунча тўғрироқ ҳудудий ташкил этишга олиб келади. Бунинг учун туманнинг инвестиция муҳити ва инфратузилма тизимини янада яхшилаш талаб этилади.

36-жадвалдан кўринишича, Учқўрғон, Поп, Наманган қишлоқ туманларининг саноат салоҳияти (индекси) нисбатан юқорироқ, қишлоқ хўжалигида эса Янгиқўрғон, Мингбулоқ, Учқўрғон туманлари олдинда.

36-жадвал

Наманган вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари (2013 й. аҳоли жон бошига)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсу-лоти	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Капитал қўйил-малар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Наманган ш.	2,221	0,450	2,697	2,447	1,239	1,881	3,291
Туманлар:							
Косонсой	0,471	0,809	0,484	0,547	0,949	0,573	0,484
Мингбулоқ	0,758	1,474	0,161	0,636	0,801	0,800	0,428
Наманган	0,815	1,186	1,011	0,768	1,229	0,527	0,512
Норин	0,547	1,125	0,198	0,488	0,740	0,613	0,428
Поп	0,897	0,789	0,209	0,582	1,049	0,927	0,421
Тўрақўрғон	0,695	0,994	0,308	0,563	0,965	1,026	0,401
Уйчи	0,720	0,872	0,430	0,554	1,067	0,707	0,355
Учқўрғон	2,219	1,273	2,477	0,777	0,752	0,788	0,479
Чортоқ	0,211	1,102	0,479	0,515	1,070	0,550	0,543
Чуст	0,451	1,038	0,399	0,802	0,777	1,393	0,470
Янгиқўрғон	0,220	1,995	0,406	0,824	0,838	0,536	0,359

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Ижтимоий соҳалар ривожланиши бўйича, Наманган шаҳрини ҳисобга олмаганда, Чуст, Тўрақўрғон, Поп каби қишлоқ туманлари ажралиб туради. Янги ўзлаштирилган ерлар негизида ташкил этилган Мингбулоқ туманининг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти ўртачага яқин.

Шундай қилиб, Наманган вилоятининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида қатор муаммолар мавжуд. Булар: Наманган шаҳри ва агломерация ривожланишини тартибга солиб, бошқариш, адир минтақаларини ўзлаштириш, ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳамда геоэкологик муаммолардан иборат. Айниқса, минтақа ва унинг қишлоқ жойларида инвестиция муҳитини яхшилаш, шу асосда қурилиш ишларини жадаллаштириш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани

замон талаби даражасида шакллантириш орқали ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини кескин кўтариш зарур. Чунки, республикада ижтимоий-иқтисодий салоҳият ва мазмунга эга бўлган урбанизациянинг энг юқори даражаси мавжуд ҳолатга асло тўғри келмайди. Бинобарин, истиқболда бу борада ҳам давлатимиз минтақавий сиёсати доирасида анчамунча ишлар амалга оширилиши керак. Жумладан, қадимий Чуст ҳамда Косонсой ва Учқўрғон шаҳарларини ўсиш қутб ва марказлари даражасида ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, Наманган ва Тошкент вилоятларини боғловчи темир йўлнинг ишга туширилиши вилоят ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун янги истиқболларни очади.

2.4.3.Фарғона вилояти

Фарғона вилояти республикамизда 1938-йилда ташкил топган 5 та вилоятлардан биридир. Унинг майдони 6,76 минг кв км бўлиб, бу борада Сирдарё, Андижон ва Хоразм вилоятларидан олдинда туради. Ўзбекистон Республикаси майдонига нисбатан эса Фарғонанинг ҳудуди атиги 1,5 фоизга тенг, холос. Ваҳоланки, бу ерда, 1.01.2014-йил маълумотларига кўра, 3386,1 минг ёки мамлакат аҳолисининг 11,1 фоизи яшайди. Ўзининг демографик салоҳияти бўйича, у мамлакатимизда Самарқанд вилоятидан кейинги 2-ўринда туради.

Маъмурий тузилишига кўра вилоятга бўйсунувчи 4 та шаҳар, 15 та қишлоқ туманлари мавжуд. Шунчалик қишлоқ туманлари яна фақат Тошкент вилоятида мавжуд, холос. Шаҳарчалар сони 197 та, қишлоқ фуқаролар йиғинлари 161 та, қишлоқ аҳоли пунктлари – 1020 та. Юқорида келтирилган рақам ва ҳолатлар шундан далолат берадики, Фарғона вилоятининг демографик "юки" оғир, аҳолиси зич, ҳудуди юқори даражада ўзлаштирилган, бошқарув тизими мураккаб. Вилоят даражасида энг биринчи ташкил этилган қишлоқ туманлари – Олтиариқ, Бешариқ ва Учкўприк саналади. Улар 1926-йилда вужудга келган. Нисбатан "янгироқ туман" эса – Фурқат тумани, у 1992-йилда ушбу мақомни олган.

Асосий шаҳарлари, хусусан, Қўқон ва Марғилон ҳам 2000 йиллик тарихга эга. Вилоят маркази Янги Марғилон, (кейинчалик Скобелев), ҳозирги Фарғона 1877-йилда Фарғона водийси Россия томонидан босиб олингандан сўнг барпо этилган. Бу ҳозирги мустақил мамлакатимиз ҳудудида руслар асос солган 3 та шаҳарлардан биридир. Қолган иккитаси – Когон (Янги Бухоро) ва Тўрткўл (Петро-Александровск).

Вилоятнинг маъмурий-сиёсий жиҳатдан "зичлиги" унинг қишлоқ туманларини унча катта эмаслиги ва бир-биридан бу борада катта фарқ қилмаслигига сабаб бўлади. Дарҳақиқат, минтақанинг ҳар бир қишлоқ туманига ўртача 0,45 минг кв. км майдон тўғри келади. Бу республиканинг айрим ҳудудлари, жумладан, чўл ва тоғли минтақаларига қараганда жуда

кичик рақамдир.

Энг катта туман – Бешариқ 0,77 минг кв км майдонни эгалласа, Тошлоқ туманида 0,24 минг кв. км майдон бор; фарқ 3,2 мартага тенг. Ҳудуди бирмунча каттароқ қишлоқ туманлари вилоятнинг тоғолди, адир ёки "чўлроқ" қисмларида жойлашган. Масалан, Ўзбекистон ёки Бешариқ туманлари шулар жумласидандир. Типик тоғли туман – Сўх майдони бўйича унча йирик эмас, у Риштон туманидан ажралиб чиққан. Анча қумликларга эга бўлган Фурқат тумани эса, бир вақтлар Бешариқ тумани таркибида бўлган.

Фарғона вилояти республикамиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишида муҳим ўринни эгаллайди. У мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотининг 6,7 фозини, саноат ишлаб чиқаришининиг – 7,6 %, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг – 8,3 % таъминлайди; инвестициялар ҳажми 5,5 ва капитал қурилишлар – 4,8 %. Вилоятга Ўзбекистон экспортининг 2,7 ва импортнинг 4,5 фоизи тўғри келади (2013 й.). Кўриниб турибдики, Фарғона вилояти баъзи соҳаларда кўзга кўринарли нисбий кўрсаткичларга эга бўлса-да, бу рақамлар кўп ҳолларда унинг мавжуд демографик сиғимидан паст. Демак, бу ерда ҳам ижтимоий-иқтисодий салоҳиятни ошириш масаласи долзарбдир.

Географик ўрни ва табиий шароити. Вилоят Фарғона водийсининг ғарбий ва жанубий қисмида жойлашган. У ғарбда ва жануби-ғарбда Тожикистон Республикасининг Сўғд вилояти, жанубда Қирғизистон Республикасининг Ўш ва Боткен вилоятлари билан чегарадош, республикамизда эса, шимолда Наманган ва шарқда Андижон вилоятлари билан қўшни. Вилоятнинг шимоли-ғарбидаги чегараси Сирдарё оқими бўйлаб ўтади.

Фарғона вилоятининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унинг ҳудуди географик жиҳатдан яхлит эмас; Фарғона туманининг бир қисми (Шоҳимардон) ва Сўх тумани Қирғизистон ҳудудининг ичида, эксклав ҳолатда жойлашган. Бундай геосиёсий вазият хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш, сув ва ер захираларидан фойдаланиш ва, умуман, ҳудудни бошқариш тизимида айрим қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Вилоятнинг ер усти тузилиши унча мураккаб эмас, у жанубдан шимолга томон пасайиб боради. Шимолда мутлақ баландлик денгиз сатҳидан 360-380 м, жанубда энг баланд нуқталар 2200 м дан ортади (Туркистон тизмасининг шимолий қисми, Сўх тумани ҳудудида Сариқамиш давони). Рельеф шаклининг бундай тузилиши вилоят жанубий қисмидаги ерларни тоғлардан оқиб чиқадиган сойлар суви билан суғориш учун табиий қулайлик яратади.

Фарғона вилояти ҳам, қўшни ҳудудлар сингари, қазилма ресурсларга бой эмас. Бу ерда бироз нефть ва қурилиш саноати учун хом ашё мавжуд, холос. Нефть қазиб олиш ўтган асрнинг дастлабки йилларида чет

мамлакатлар сармояси ёрдамида (Бельгия ва бошқалар томонидан ташкил этилган «САНТО» компанияси) бошланган. Республикадаги энг қадимий нефть кони ҳам шу вилоятда (Чимён). Шўрсувда илгари олтингугурт ва озокерит қазиб олинарди, ҳозирда эса унинг захираларининг саноат аҳамияти қолмаган. Бу ерда керамзит, шунингдек, қурилиш материаллари – ғишт, цемент ҳамда чинни, ойна ишлаб чиқариш хом ашёси ҳам мавжуд. Умуман олганда, вилоятнинг минерал-ресурс салоҳияти катта эмас, бинобарин, уни район ҳосил қилувчи ёки минтақавий ривожланишининг асосий омили сифатида баҳолаш қийинроқ.

Иқлими қуруқ – континентал: йиллик ёғин-сочин миқдори Наманган вилоятидан сал кўпроқ, Андижондан эса бироз камроқ (300-400 мм атрофида). Вилоятнинг шимолий қисмида Марказий Фарғона чўллари – Қорақалпоқ ва Ёзёвон чўллари мавжуд бўлиб, уларнинг давоми қўшни Наманган ва Андижон вилоятларига ўтиб кетади, чекка ғарбида, хусусан, Бешариқ ва Фурқат туманларининг Сирдарё қирғоғида ҳам қисман чўл ҳудудлар бор (масалан, Қайроққум қумлари). Ушбу чўлларни ўзлаштириш фақат сунъий суғориш ёрдамида бўлиши мумкин. Чеғарадаги Сирдарёни ҳисобламаганда, бу ерда катта сув манбалари йўқ. Фарғона вилояти ҳам Наманган вилоятига ўхшаш сойлар ўлкасидир. Бу ерда сойлар қадимдан классик типдаги воҳаларни вужудга келтирганки, бундай маданий ландшафтлар республикамизда жуда кам учрайди. Чунончи, Сўх ва Исфара сойлари тоғ оралиқларидан текисликка чиқиш қисмида панжасимон таралиб кетади, жуда кўп канал ва ариқларни сув билан таъминлайди. Бинобарин, Фарғона вилоятида ариқлар жуда кўп. Масалан, Сўх сойи Риштон, Самарқанд, Нурсуқ ариқларига, Қўқонсой, Янгинайман, Томоша, Авғонбоғ, Шоҳимардон, Наймансой, Турксой, Сассиқсой канал ва ариқларга тақсимланиб кетади. Исфара дарёсининг қуйи қисмидан эса Олтиариқ, Янгиқишлоқ ариқлари, Бешкапа, Исфара, Жанубий Исфара, Жўга, Ғамбой, Рапқон каналлари бошланади.

Вилоят ижтимоий-иқтисодий ҳаётида Шоҳимардонсой ва Исфайрамсойларнинг ҳам аҳамияти катта. Шоҳимардонсойнинг давоми Марғилонсой, Олтиариқсой ва улардан таралиб кетган кўплаб ариқлар муҳим суғориш манбаи ва агроландшафтларнинг асосини ташкил қилади. Шоҳимардонсой Исфайрамсой билан биргаликда Фарғона, Олтиариқ, Қўштепа, қисман Тошлоқ ва Ёзёвон туманларини сув билан таъминлайди. Исфара дарёсининг таъсир доираси эса асосан Бешариқ тумани билан чегараланади. Айни вақтда, энг катта ва серсув Сўх ўзининг типик географик ёйилмаси (конусини) ҳосил қилган ва унинг сувлари билан Қўқон воҳаси, яъни Данғара, Яйпан, Учкўприк, Бувайда, Сўх, Риштон, Фурқат туманларининг ерлари суғорилади.

Ўтган асрнинг ўрталарида қурилган Сариқўрғон (Сирқўрғон) гидроузели Сўх дарёсини тўсиб, унинг сувини турли қисмларга

тақсимлайди. Қизиғи шундаки, сойлар ўзларининг гидрологик хусусиятларига мос ҳолда (энг аввало, сув ҳажмига кўра) ўзига хос ва мос гидроҳўжалик районларни ташкил этган. Улар горизонтал йўналишда ўтказилган Катта Фарғона канали ҳамда Жанубий Фарғона ва Катта Андижон каналлари билан бирга минтақанинг тарихий-географик ўзаги, "қовурғаси" ҳисобланади ва ягона Фарғона воҳасини ташкил қилади. Сув режими ва миқдорига қараб бу сойлар турли йирикликдаги шаҳарларга ҳаёт бағишлайди. Масалан, Сўх Қўқонни, Шоҳимардонсой (Марғилонсой) Марғилон ва Фарғонани сув билан таъминлайди. Вилоят суғориш тизими ёки ирригация инфратузилмасига Каркидон, Шўрсув, Қўрғонтепа сув омборлари ҳам киради. Улар сой сувларини йиғиб, вегетация даврида пастки ҳудудларга сув беради. Айни пайтда, аксарият сув манбалари қўшни мамлакатлар ҳудудидан бошланганлиги сабабли, улар стратегик аҳамият ҳам касб этади ва халқаро тартиб-қоидалар асосида давлатлараро тўғри фойдаланишни талаб қилади. Фарғона вилоятининг қуйи, яъни шимолий қисмида мелиорация тизимига дахлдор зовур ва коллекторлар қурилган. Улар жумласига Пастки Қизилтепа, Ўрта Қизилтепа, Шимолий Боғдод, Риштон – Боғдод коллекторлари ва қатор зовурлар киради.

Таъкидлаш жоизки, тоғ ва адирларда қурилган сув омборлари, суғориш каналларининг пастки қисмида ер ости сувлари (грунт сувлари)нинг сатҳи юқори ва ер юзасига яқин. Натижада, зах жойлар ва улар билан боғлиқ зоо- ва геоэкологик вазиятлар, турли хил термитлар, кемирувчиларнинг баъзан кўпайиш ҳолатлари кузатилади.

Шундай қилиб, вилоят табиий шароити, аниқроғи сув ресурслари – сойлар, улар асосида ўтказилган ариқлар, қазилган каналлар минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг етакчи омили ҳисобланади. Бу ердаги кўплаб оромгоҳлар, рекреация манбалари (Шоҳимардон, Водил, Рапқон ва б.) ҳам мазкур гидрологик омиллар сабабли вужудга келган.

Аҳоли географияси ва демографик жараёнлар. "Табиат - аҳоли - хўжалик" учлик тизимида аҳоли марказий ўринда туради. У табиатга таъсир қилади, ундан фойдаланади, хўжалигини ташкил этади ва ўз ҳаётини кечиради. Табиат, аҳоли ва хўжаликнинг ўзаро муносабати умумгеографик ва, айни вақтда, геоэкологик вазиятни юзага келтиради. Шу сабабдан ҳам, бу "учлик" география фанида олиб борилаётган тадқиқотларда муҳим методологик аҳамият касб этади.

Фарғона водийси, жумладан, Фарғона вилоятида табиат, аҳоли ва хўжалиги пирамида шаклида тасвирланса, табиати "юпқа" ва нозик, демографик юки катта, хўжалиги ўртача кўринишга эга бўлади[1]. Аҳоли ва хўжаликнинг биргаликдаги таъсири ўзига хос зўриқиш, кучли антропоген

[1] Фарғона вилоятининг республикамиздаги улуши, юқорида таъкидланганидек, майдони бўйича 1,5 %, аҳолиси 11,1 % ва ялпи ички махсулотда – 6,7 % (2013 й.).

босимни келтириб чиқаради. Минтақанинг асосий ижтимоий географик муаммоси ҳам ана шу босимни енгиллаштириш, аҳоли ҳаёти ва фаолияти учун тегишли шарт-шароитлар яратишдан иборат бўлмоғи лозим. Сабаби, айни демографик босим, ер-сув захираларининг етишмаслиги, озлиги минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишида янгича, замонавий, индустриал-инновацион ривожланиш стратегияси ва йўналишларини тақозо этади.

Вилоятда аҳоли ўсиш суръати ўртача даражада, қишлоқ туманларида 1989-2014-йиллардаги ўсиш кўрсаткичлари эса 27-иловада келтирилган. Кўрилаётган давр мабойнида нисбатан юқори ўсиш Қува, Ёзёвон ва Тошлоқ туманларида қайд этилади. Шу билан бирга, Фарғона, Бешариқ, Риштон, Қўштепа ва Ўзбекистон туманларида аҳолининг ўсиши бирмунча пастроқ бўлган. Бешариқ ва Риштон туманларида бундай вазият асосан уларнинг таркибидан янги маъмурий бирликларни ажралиб чиқиши – Фурқат ва Сўх туманларининг ташкил этилиши туфайли юзага келган.

Фарғона вилояти республикамизда аҳолиси ўта зич жойлашган минтақалардан биридир. Бу ерда ҳар бир кв. км майдонга 501 киши тўғри келади. Бу хусусда, айниқса, Тошлоқ (749 киши), Учкўприк (725 киши) ва Бувайда (724 киши) кескин ажралиб туради. Мазкур туманларда ер майдонининг танқислиги яққол кўзга ташланади. Бу эса, ўз навбатида, етарли иш ўринларнинг озлиги туфайли ички ва ташқи миграцияни зарурият қилиб қўяди. Зичлик кўрсаткичи энг паст Сўх туманида – 222 киши. Бироқ, бу даража республика ўртача кўрсаткичидан деярли 3,5 марта зиёд. Фарғона вилоятининг чўл ҳудудларини ўзлаштириш асосида вужудга келган. Ёзёвон туманида ҳам, маҳаллий нуқтаи назардан қараганда, аҳоли зичлиги пастроқ (240 киши).

Умумдемографик салоҳиятига қараганда Қува, Бешариқ, Бувайда, Учкўприк ва Ўзбекистон туманларида аҳоли сони 200 мингдан ортиқ. Энг кам аҳоли Сўх туманига тегишли – 69 минг киши. Вилоят аҳолисининг миллий таркибида ўзбеклар 89,0 %, тожиклар 5,8 фоиз, шунингдек, бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди (2013 й.). Ўзбеклар барча шаҳар ва қишлоқ туманларида, тожиклар асосан Сўх туманида яшашади. Рус ва маҳаллий бўлмаган миллатлар Қўқон ва, айниқса, Фарғона шаҳарларида кўпроқ.

Аҳоли сони тўлиқ унинг табиий кўпайиши негизида кўпайиб бормоқда. 2013-йилда Фарғона вилояти бўйича туғилиш ҳар минг кишига 21,8 промиллени ташкил қилган (тахминан республика даражасида). Қайд этиш лозимки, мазкур кўрсаткич Ёзявон ва, айниқса, Сўх туманида анча юқори: 24,4 ва 28,4 ‰ (37-жадвал).

Геодемографик вазиятнинг мамлакат миқёсида таҳлили туғилишнинг айни тоғли ёки тоғолди ҳудудларда жойлашган туманларда кўплигини кўрсатади (Чироқчи, Нуробод, Қўшробот, Бойсун, Сариосиё туманларидаги ҳолат шунга яқин ёки шу даражада). Сўх туманида 2013-

йилда ҳам энг юқори туғилиш коэффициенти кузатилган – 28,4 ‰. Туғилиш шаҳар жойларнинг баъзиларида 2008 - 2010-йилларда бирмунча пасайган. Масалан, у Фарғона шаҳрида 19,5 дан 17,2 промиллега, Марғилонда 22,4 ‰ дан 21,2 га тушган. Агар Фарғона шаҳрида туғилиш урбанистик муҳитга хос бўлса, Марғилонда у анча юқори, ҳатто Тошкент туманидан ҳам олдинда (21,1 ‰).

37-жадвал

Фарғона вилояти аҳолисининг табиий ҳаракати ва миграцияси

(ҳар минг аҳолига нисбатан, 2013 й.)

т/р	Шаҳар ва туманлар номи	Табиий ҳаракат			Аҳоли миграцияси		
		туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	миграция қолдиғи
	Марғилон ш.	21,2	5,5	15,7	3,7	4,5	-0,8
	Фарғона ш.	17,2	5,9	11,3	12,7	10,7	2,0
	Қувасой ш.	21,2	4,8	16,4	5,7	4,1	1,6
	Қўқон ш.	19,5	5,9	13,6	6,2	6,9	-0,7
	Туманлар:						
1	Бешариқ	23,4	4,9	18,5	3,1	3,3	-0,2
2	Боғдод	22,7	4,5	18,2	3,6	2,5	1,1
3	Бувайда	23,9	4,4	19,5	1,5	2,9	-1,4
4	Данғара	23,8	5,6	18,2	3,5	3,3	0,2
5	Ёзёвон	24,4	4,2	20,2	1,7	2,4	-0,7
6	Олтиариқ	20,6	4,5	16,1	0,8	2,2	-1,4
7	Риштон	23,2	4,8	18,4	3,6	2,5	1,1
8	Сўх	28,4	4,5	23,9	0,0	0,7	-0,7
9	Тошлоқ	21,4	4,3	17,1	3,3	3,7	-0,4
10	Учкўприк	22,9	4,9	18,0	3,3	3,2	0,1
11	Фарғона	21,5	4,6	16,9	0.9	4,8	-3,9
12	Фурқат	22,6	4,6	17,0	2,6	4,5	-1,9
13	Ўзбекистон	22,7	5,2	17,5	7,6	3,4	4,2
14	Қува	20,8	4,7	16,1	2,9	2,3	0,6
15	Қўштепа	22,8	4,6	18,2	0,9	3,1	-2,2
	Вилоят	21,8	5,0	16,8	4,0	4,0	0,0

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Аҳолининг табиий кўпайиш географиясини унинг туғилиш даражасидаги ҳудудий тафовутлар белгилаб беради. Ушбу кўрсаткич Сўх, Бешариқ, Ёзёвон, Боғдод, Бувайдада юқори, Олтиариқ, Фарғона, Фурқат ва Қува қишлоқ туманларида бироз пастроқ.

Одатда, аҳоли зич, унинг нисбий ва мутлақ кўплигидап миграция ҳам келиб чиқади. Фарғона вилояти бу қоидадан мустасно эмас. Сўнгги йилларда ташқи миграция натижаси “0,0” даражасини қайд этмоқда. Демак, минтақа аҳолиси фақат табиий кўпайиши ҳисобидан ортиб бормоқда (1,68 %). Бу, албатта, анча юқори кўрсаткич ҳисобланади.

Салбий миграция, хусусан, Фарғона туманида (минус 3,9 ‰), Қўштепада (минус 2,2) ҳамда Марғилон (-0,8 ‰) ва Қўқон (минус 0,7 ‰) шаҳарларида кўпроқ; Бувайда, Сўх, Учкўприк, Ёзявон туманларида ҳам салбий, қолган ҳудудларда эса, миграция сальдоси ижобий.

Аслини олганда, аҳолининг миллий таркибидан келиб чиқиб, Фарғона шаҳрида ташқи миграция кучлироқ бўлиши мумкин эди. Эҳтимол, олдинги йиллардаги катта миграцион "йўқотиш" бу шаҳарда тўхтади ва унинг миграция ресурси ёки имконияти анча пасайди 2013-йилда эса вилоят маркази ижобий сальдога эга бўлди. Марғилон шаҳридаги бундай вазият тасодифий эмас, чунки дунёнинг кўпгина мамлакатларида иқтисодий муаммолар (бу марказлар "моношаҳарлар", яъни бир соҳага тор ихтисослашган ҳисобланади) туфайли ана шундай демографик ҳолат кузатилади. Ўзимизнинг кўмирчилар шаҳри – Ангренда ҳам шунга ўхшаш жараёнлар кечмоқда. Демак, бундай саноат марказларида ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, функционал таркибини диверсификациялаш зарур.

Вилоятнинг ҳудудий-урбанистик таркиби яхши ривожланган: бу ерда 3 та катта, яъни ҳар бирининг аҳолиси 100 минг кишидан ортиқ бўлган шаҳарлар мавжуд: Фарғона (265 минг киши), Қўқон (233 минг), Марғилон (215 минг киши). Бундай "триоград" (учкент) республикамизда фақат Тошкент вилоятида бор, холос – Чирчиқ, Ангрен ва Олмалиқ. Бироқ пойтахт вилоятига таққослаганда Фарғонада ўрта бўғин шаҳарлар тизими ривожланмаган. "Элликминглик" шаҳар вилоятда фақат битта – Қувасой (85 минг киши), Қува шаҳрида 46 минг, Риштонда 35 минг, қолганларида аҳоли сони бундан кам. Кичик шаҳар ва шаҳарчалар сони 2009-йилда янада кўпайди, урбанистик таркиб майдалашди, кичик шаҳарлар муаммосининг долзарблиги янада кучайди. Шу йилда бирданига 196 та қишлоқларга шаҳарча мақоми берилди, бундай бетакрор урбанистик ҳолат бўйича республикамизда вилоят биринчи ўринда туради. Маълумки, Ўзбекистонда жами 966 та янги шаҳарчалар – агрошаҳарлар вужудга келган бўлса, уларнинг ҳар бештадан биттаси (1/5 қисми) айни биргина Фарғона вилояти харитасида пайдо бўлган.

Ҳозирги вақтда вилоятда 9 та шаҳар, 200 га яқин шаҳарчалар бор (шаҳар жойлар сони бўйича ҳам республикамизда биринчи ўринда) ва уларда жами аҳолининг 57,3 фоизи истиқомат қилади. Мазкур кўрсаткич 2008 йилда 27,8 фоизга тенг бўлиб, бу борада вилоят Хоразм, Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд вилоятларидан олдинда турган эди, холос. Энди эса Фарғона умумий урбанизация даражаси бўйича Наманган вилоятидан кейинги иккинчи ўринга "сакради". Янги шаҳарчаларнинг энг кўпи Ўзбекистон (21 та), Фарғона ва Боғдод (20 тадан) туманларида ташкил этилган. Уларнинг сони Қува, Қўштепа ва Олтиариқда ҳам кўпроқ. Аҳоли сони бўйича эса Фарғона ва Олтиариқ туманлари олдинда.

Янги шаҳарчалар Фарғона ва Қувасой шаҳар ҳокимиятларида ҳам ташкил этилган. Таъкидлаш жоизки, Қўштепа, Бувайда, Учкўприк ва Фурқат туманларида 2008 йилда бирорта шаҳар ёки шаҳарча бўлмаган, уларнинг ҳозирги урбанистик вазияти айни 2009-йилнинг "янги урбанистик сиёсати" натижасида вужудга келган (28-илова). Бундай шаҳарчаларнинг катталари Олтиариқ туманида кўп – 17,2 минг киши; Фарғона шаҳар ҳокимиятига қарашли шаҳарчалар ҳам анча каттароқ - 13,8 минг киши. Ўртача ҳар бир янги шаҳарчага 5,0 минг кишига яқин аҳоли тўғри келади. Улар орасида энг катталари Фарғона шаҳрига қарашли Бешбола, Ёрмозор, Оқариқ қишлоқ фуқаролар йиғинлари[1]; қишлоқ туманлари миқёсида Олтиариқ туманида Бўрбалиқ (16,1 минг), Эскиараб (12,6), Полосон (14,0), Янгиқўрғон (13,3); Бувайда туманида Бувайда (22,0), Фарғона туманида Водил (15,2), Ёзёвонда - Қоратепа (13,3 минг киши) ва ҳ.к.

Фарғона вилоятида 2009-йилда жами 993 қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд бўлган, уларнинг ҳар бирида ўртача 1255 киши яшаган. (2013-йилда қишлоқ аҳоли пунктлари 1020 та; - қишлоқлар аҳолисининг ўртача катталиги 1395 киши). Қишлоқлар географияси ўзига хос ва бетакрор; ажойиб ва ғалати номли қишлоқлар, каналлар, сой ва йўллар бўйларида занжирсимон, йирик шаҳарлар атрофида уларга "ёпишиб" жойлашган. Қадимдан кўп қўл меҳнатни талаб қилувчи суғорма деҳқончилик бу ерда катта-катта қишлоқларга ҳаёт бағишлаган. Аҳоли пунктларининг ғуж жойлашиши шаҳарларнинг мураккаб ҳудудий тизими – агломерациялар шаклланишига олиб келган. Вилоят аҳолиси ва иқтисодиёти, энг аввало, Фарғона–Марғилон, шунингдек, вужудга келаётган Қўқон агломерациясида мужассамлашган.

Вилоятнинг катта бойлиги – бу унинг меҳнат ресурсларидир. 2014-йил 1 январь маълумотига кўра, жами меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли 1964 минг киши, иқтисодий фаол аҳоли 1506 минг ва иқтисодиётда банд бўлганлар 1431 минг киши. Жами банд бўлганларнинг 70,5 % моддий ишлаб чиқаришда, жумладан: саноатда – 14,7 % (2000 йилда - 13,7 %), қишлоқ ва ўрмон хўжалигида – 30,2 % (41,9 %), транспорт ва алоқада – 5,1 %, қурилишда – 7,1 %, савдо, умумий овқатланиш, моддий техник таъминотда – 10,4 % аҳоли хизмат қилади.

Номоддий соҳаларга иқтисодиётда банд бўлганларнинг – 29,5 фоизи тўғри келади; уй хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишда – 4,2 %, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминотда – 8,2 %, таълим, маданият, санъат, фан ва илмий хизматда – 12,7 % аҳоли банд (2013 й.). Шу йилда вилоятда жами 93,3 минг янги иш ўринлари яратилган. Улар, асосан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда ташкил этилган.

[1] Мазкур аҳоли пунктлари кейинчалик Фарғона шаҳри ҳудудига киритилган.

Минтақавий иқтисодиёт ва унинг ҳудудий ташкил этилиши. Фарғона вилояти хўжалиги кўп тармоқли ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуасини ташкил қилади. Минтақавий иқтисодиёт, умуман олганда, индустриал-аграр йўналишга эга. 2013-йилда ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 16,6 фоизини саноат ишлаб чиқариши берган, қишлоқ хўжалигининг ҳиссаси эса 20,4 %; қурилиш – 6,3 %, транспорт ва алоқа – 12,3 %, савдо ва умумий овқатланиш – 8,7 %, солиқлар – 10,9 %. Қишлоқ хўжалигининг нисбати тахминан республика ўртача даражасига яқин келади. Саноат кўрсаткичи бу ерда Навоий, Қашқадарё, Тошкент ва Андижон вилоятларидан пастроқ, қолганларидан эса юқори. Қишлоқ хўжалигининг улуши бўйича фақат Навоий вилояти Фарғонадан пастроқ, холос.

Ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 61,8 %, жами хизматларнинг 59,9 % кичик бизнес ҳиссасига тушади. 2013-йилда вилоятда фаолият кўрсатаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари 20,5 минг та, шундан 2,2 мингтаси кичик корхоналар, қолганлари микрофирмалардан иборат. Ушбу сектор 19,0 % саноат, 96,5% қишлоқ хўжалиги маҳсулотини беради, қурилишда унинг улуши 81,9%, чакана савдода – 43,1%. Кичик бизнесда иқтисодиётда банд бўлганларнинг 77,2 фоизи ишлайди, ҳудуд экспортида унинг ҳиссаси 18,5 %, импортида – 22,3%.

Капитал қўйилмалар ҳажмининг ¼ қисмидан Фарғона шаҳрига тўғри келади. Бу борада Қўқон, Қувасой шаҳарларининг, Қўштепа, Тошлоқ, Данғара қишлоқ туманларининг ўрни ҳам сезиларли даражада. Қурилиш географияси маълум даражада инвестициянинг ҳудудий таркибини акс эттиради. Масалан, 23,0 фоиз қурилиш ишларининг 1/5 қисми вилоят марказида, 18,2 % - Қўқонда, 6,2 % - Олтиариқ, 5,2 % Данғара туманларида бажарилган. Сўнгги йилларда Қўқон шаҳрида республика Президенти кўрсатмаси асосида катта ободончилик ишлари олиб борилди.

2012-йил якунлари бўйича хорижий инвестициялар асосида 105 та корхона фаолият кўрсатган. Улар ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 23,9 фоизини ишлаб чиқарган. Экспортда хорижий инвесторлар ёрдамида ташкил этилган корхоналарнинг улуши 34,2 %. Таққослаш учун: 2000 йилда қўшма корхоналар 32,4 млн. АҚШ доллари ҳажмида маҳсулот ишлаб чиқарган, уларнинг экспортдаги улуши 20 фоизга яқин бўлган.

Саноати. Минтақа саноати ўзининг кўп тармоқли йўналишлари билан мамлакатимизнинг бошқа ҳудудларидан фарқ қилади. Бу ерда анъанавий енгил ва озиқ-овқат саноати билан бир қаторда, оғир саноат тармоқлари корхоналари ҳам мавжуд. Хусусан, кимё ва нефть кимёси, қурилиш материаллари саноати, озиқ-овқат ва бошқалар яхши ривожланган. Кўпгина корхоналар Фарғона иқтисодий районида ягона ҳисобланади (масалан, ИЭМ, Фарғона фуран бирикмалари заводи, Қувасойцемент ва б.).

Вилоятда фаолият кўрсатаётган жами 3624 саноат корхоналари қайд этилган, уларнинг йириклари 46 та. Халқ истеъмол моллари ишлаб

чиқариш ҳажми ҳам анча катта. Унинг таркибида ноозиқ-овқат маҳсулотлари 59,5 фоизга баробар, шундан енгил саноат – 12,0 %.

Саноат ишлаб чиқаришининг тармоқлар таркиби қуйидагича (маҳсулот қиймати бўйича, 2012 й.): ёқилғи-энергетика саноати – 33,5 %, кимё ва нефть кимёси – 10,4 %, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш – 2,4 %, қурилиш материаллари саноати – 10,5 %, фарфор - фаянс саноати - 4,1 %, енгил саноат – 24,0 %, озиқ-овқат саноати – 10,2 %, ун-ёрма ва комбикорм саноати - 3,9 %. Таққослаш учун: 2000 йилда ёқилғи саноатининг маҳсулот қиймати 50,4 %, кимё ва нефть кимёси - 5,8 %, қурилиш материаллари - 5,0 %, енгил саноат - 19,6 %, озиқ-овқат - 5,7 фоизни ташкил қилган. Умуман олганда, Фарғона вилояти саноат тармоғининг диверсификацияланиш кўрсаткичи республикамизда фақат Тошкент вилоятида учрайди, холос.

Вилоят оғир саноатининг йирик корхоналари Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи (у Япония фирмалари билан биргаликда қайта таъмирланган, бунинг учун 250 млн. АҚШ долларига яқин маблағ сарфланган), Фарғона-азот, Фарғона кимёвий тола заводлари, Қўқон суперфосфат заводи, "Евразия ТАПО - ДИСК" ҚК, Фарғона ва Қўқон механика заводлари ва бошқалар. Шунингдек, бу ерда Фарғона "Азот" ишлаб чиқариш бирлашмаси, "Қувасойцемент", вилоятнинг турли ҳудудларида ташкил этилган тўқимачилик қўшма корхоналари ҳам фаолият кўрсатишмоқда. Улар орасида Тошлоқда ташкил этилган тўқимачилик ҚК катта экспорт салоҳиятига эга. Фарғонада 1927 йилда қурилган, ҳозирги номи ўзгарган тўқимачилик комбинати республикамизда бу турдаги саноат корхоналарининг дастлабкиси эди. Олтиариқ (Ҳамза) нефтни қайта ишлаш заводи эса ўтган асрнинг бошларида қурилган[1].

2012-йилда вилоятда 511 минг тонна бензин (2009 й.-835 минг т.), 543 минг тонна дизел ёнилғиси (2009-йилда 891 минг т.) ишлаб чиқарилган. Бу ерда катта миқдорда минерал ўғитлар, карбомид, цемент ва бошқа саноат маҳсулотлари тайёрланади. Бир йилда 109 минг т омихта ем, 75-80 минг т пахта толаси, 60-70 млн. кв м ип-газлама, 3,5 млн дона трикотаж, 20-25 минг т ўсимлик ёғи, 250 минг т ун ва бошқа маҳсулотлар ҳам ишлаб чиқарилади. Таққослаш учун: 2000-йилларда вилоятда 130-140 минг тонна нефть, 1,1 млн тонна бензин, 1,5 млн. тонна дизел ёқилғиси, 140 минг тонна атрофида минерал ўғитлар, 750 минг т цемент, 100 минг тоннага яқин пахта толаси, 53 млн. кв. м ип ва 2,0 млн. кв. м ипак газлама, 10 млн жуфт пайпоқ, 26,5 минг тонна тозаланган ўсимлик ёғи тайёрланган эди. Умуман олганда, Фарғона вилояти ҳозирги вақтда ўзининг саноат ишлаб чиқариш салоҳияти бўйича республикамизда Тошкент шаҳри ва вилояти

[1] Ўзбекистон ҳудудида биринчи нефть қазиб олиш 1902-йилда Чимён конида бошланган.

ҳамда Қашқадарёдан кейинги ўринда туради.

Электр энергетика базасини Фарғона ИЭМ ва Қувасой ИЭС ташкил этади. Мамлакатимиз миқёсида вилоят ёқилғи, нефть ва нефть кимёси, минерал ўғитлар, цемент кабиларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Шунингдек, бу ерда спирт (Қўқон), Асака автомобиллари учун ойна ("Кварц" Қувасой), ўсимлик ёғи ва хўжалик совунлари (Фарғона ва Қўқон), консерва (Фарғона), қандолат ва мебель (Қува) ишлаб чиқариш ҳам ривожланган. Пахта тозалаш заводлари барча қишлоқ туманлари марказларида мавжуд.

Вилоят саноатини ҳудудий ташкил этишда Фарғона–Марғилон саноат тугуни етакчи мавқега эга. Бу ерда минтақанинг асосий саноат корхоналари мужассамлашгани боис, ишлаб чиқаришнинг агломерация самарадорлиги юқори. Шу билан бирга, ишлаб чиқариш географиясида Қўқон саноат тугунининг ҳам мавқеи кўзга кўринарли. Фарғонада қадимдан ҳунармандчилик ва косибчилик ривож топган. Дўппи тикиш, сопол буюмлар ясаш (кулолчилик), ёғочда ўймакорлик ишларини бажариш кабилар Қўқон, Марғилон, Риштон, Боғдод ва бошқа шаҳарларда тарихан шаклланган.

Саноат маҳсулотининг 42,0 фоизи биргина Фарғона шаҳри зиммасига тушади; Қувасой вилоят ялпи саноат маҳсулотининг 12,0 %, Қўқон – 11,4%, Тошлоқ тумани – 8,6 % ни беради. Айни вақтда Бувайда, Ёзёвон, Олтиарик, Қўштепа, Сўх, Учкўприк, Фарғона, Фурқат туманларида қишлоқ саноати ниҳоятда суст даражада (30-илова). Бир вақтлар хон атласи билан дунёга машҳур бўлган Марғилон шаҳри ҳозирги вақтда депрессив ҳолатда. У вилоят саноат маҳсулотининг бор-йўғи 2,7 фоизини беради, холос; Қўқон пайпоқ ишлаб чиқариш корхонасининг ҳолати ҳам деярли шунга ўхшаш.

ХИМ ишлаб чиқаришда Фарғона шаҳрининг ҳиссаси – 33,6%, Қўқонники - 17,8 %, Қувасойники – 8,2 % ва ҳ.к. Бу борада ҳам Сўх, Қўштепа, Қува туманлари орқада. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, саноат маҳсулоти шаҳарларда ва қишлоқ туманлари орасида фақат Тошлоқда юқори; Боғдод ҳамда Данғара туманларида нисбатан каттароқ. Ўртача кўрсаткич, асосан, шаҳарлар ҳисобидан (Фарғона, Қўқон ва Қувасой) шаклланган.

Қишлоқ хўжалиги географияси. Фаргона вилояти республикамизда муҳим қишлоқ хўжалиги райони ҳам ҳисобланади. Вилоят мамлакат ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 8,3 фоизини беради. Бу ерда пахта ва пилла етиштириш, сабзавотчилик ва боғдорчилик яхши ривожланган. Жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 62,0 фоизи деҳқончиликка тўғри келади. Фермер хўжаликларида агроиқтисодиёт маҳсулотининг 34,4 фоизи етиштирилади.

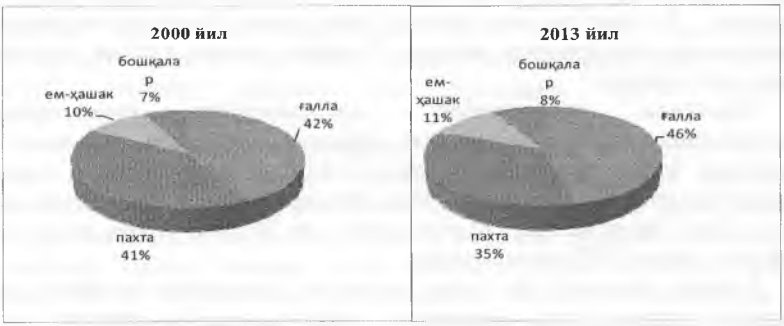
29-иловада келтирилган маълумотларга қараганда, вилоят умумий ер

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ
ИҚТИСОДИЙ КАРТА
3623,6
1605,4
Сирдарё
Бувайда
Данғара
Учқўприк
Янгиқўрғон
ҚЎҚОН
Чўвуллоқ
Наябахор
Чимбой
БЕШАРИҚ
ЯЙПАН
Бешбосил
Муқимий
Бағдод
Янгиобод
ҚАМЗА
РИШТОН
Ёзёвон
Қоратепа
ҚУВА
Лангар
Тошлоқ
Ғарб. Полвантош
Қақир
Арсиф
Қорадарё сув омб.
Юқори Валик
МАРҒИЛОН
ФАРҒОНА
Олтиарик
Чимён
Чимён
Аввал
ҚУВАСОЙ
Қувасой
Чимён Новқи
Ерқўрғон
Водил
Ралкон
Ўқчидашт
Шўрсув
Чонғара
Галча
II Варик
I Варик
IV Шўрсув
Шим. Сўх
Ўзбекистон
Қайроққум сув омб.
Девайрон
Равон
Сўх
Шохимардон
Ёрдон
ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ
Суғорма деҳқончилик зонаси
Шаҳар атрофи хўжалиги: сабзавотчилик, боғдорчилик ва узумчилик, сут-гўшт чорвачилиги
Дончилик, пахтачилик, ипакчилик, мевачилик, сут-гўшт чорвачилиги
Пахтачилик, дончилик, сабзавотчилик, мевачилик, сут-гўшт чорвачилиги
Тоғ-ялов зонаси
Тоғ-ялов чорвачилиги (гўшт-жун қўйчилиги ва гўшт-сут чорвачилиги), дарё водийларида боғлар ва узумзорлар
ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ
(2010 й.)
Ялпи маҳсулот ҳажми бўйича саноат пунктлари
Жуда йирик
Йирик
Ўрта
Майда
Саноат тармоқлари
Электрэнергетика
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш
Кимё, нефт-кимё ва нефтни қайта ишлаш
Қурилиш материаллари
Енгил
Озиқ-овқат
Бошқа тармоқлар
УНДИРУВЧИ САНОАТ
Нефт
Нефт ва табиий газ
Керамзит хом ашёси
Гилмоя тупроқ
Цемент хом ашёси
Минерал сув булоқлари
Аввал Конларнинг номлари
Иссиқлик электростанцияси
Электр узаткич линиялари
Газ қувурлари
Нефт қувурлари
КЕНГ ТАРҚАЛГАН РАЙОНЛАР
боғлар
узумзорлар
анор ва анжирзорлар
сабзавот ва картошка
маккажўхори
шоли
дон-дуккаклилар
ўрмонлар
РАЙОНЛАР
паррандачилик
асаларичилик
ипакчилик
САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ
(2011 й.)
1 мм устун баландлиги - 100 млрд. сўм
саноат
қишлоқ хўжалиги

майдонининг 45,5 фоизи қишлоқ хўжалигида фойдаланилади. Ушбу кўрсаткич Риштон, Учкўприк, Боғдод, Бувайда ва Қўштепа туманларида юқори (жами майдоннинг 60-70 фоизи атрофида), Сўх, Олтиариқ, Бешариқ, Ўзбекистон, Фарғона туманларида нисбатан озроқ. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркибида суғориладиган ерлар улуши ўртача 93,9 %. Бундай ерлар ҳам Қўштепа, Бувайда, Олтиариқ, Тошлоқ, Ёзёвон қишлоқ туманларида кўпроқ. Айни пайтда Сўх, Риштон, Учкўприк туманларида суғориладиган ерлар улуши озроқ.

Экин экиладиган майдонлар қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 78,3 фоизини ташкил қилади, яйлов ва пичанзорлар – 7,4 %. Интенсив қишлоқ хўжалиги, яъни суғорма деҳқончилик, хусусан Олтиариқ, Қўштепа, Қува, Тошлоқ туманларида яхши йўлга қўйилган, яйлов ва пичанзорлар эса Сўх, Риштон, Ўзбекистон, Бешариқ туманларида кўпроқ. Жами экин майдони вилоят бўйича 290 минг гектар (2000 йилда 300 минг га) бўлиб, унинг 244 минг гектари фермер хўжаликларига бириктирилган. Донли экинлар 2012-йилда 132 минг гектарга экилиб, ундан 771 минг тонна ҳосил олинган; ҳосилдорлик – 58,5 ц/гани ташкил этган (шу жумладан, бугдой майдони 128,0 минг га, ялпи ҳосил – 740 минг тонна). Бошқа донли экинлардан қисман маккажўхори ҳам экилади. Таққослаш учун: 2000-йилда вилоятда 125 минг гектар ердан 450 минг тонна ғалла олинган, ҳосилдорлик буғдойдан – 35,8 ц/га бўлган.

9-расм. Фарғона вилоятининг экин майдони (фоизда)

Таъкидлаш жоизки, бошқа минтақаларда бўлгани каби, бу ерда ҳам пахта майдонлари бироз қисқариб бормоқда. Масалан, 2000 йилда пахтазорлар жами экин майдонининг 41,0 фоизини ташкил қилган бўлса, 2012-йилда 34,5 фоизгача тушиб қолган. Умумий майдони 100 минг гектар ерга пахта экилиб, ундан 280-290 минг тонна ҳосил олинади, ҳосилдорлик – 28,2 ц/га (2000 йилда 363 минг т пахта, ҳосилдорлик – 29,4 ц/га).

Таҳлиллар кўрсатишича, республикамизда сўнгги йилларда кунгабоқар етиштиришга кўпроқ эътибор берилмоқда. Агар ундан инсон

саломатлиги учун сифатли ёғ олиниши ҳисобга олинса, бу жараённи алоҳида ижобий баҳолаш лозим. 2012-йилда Фарғонада 107 гектар ерга кунгабоқар экилиб, 1224 тонна ҳосил етиштирилган. Ёг олиш мақсадида ер ёнғоқ ҳам экилади. Зиғир ва кунжут, масхар эса Фарғонада экилмаган, ваҳоланки, бу мойли ва техник экинлар Зарафшон водийси ва Қашқадарё вилоятида экилмоқда. Фаргона вилояти картошка етиштиришга ҳам ихтисослашган. Бу экин айниқса Сўх, Риштон, Ўзбекистон туманларида кўпроқ экилади. Вилоят бўйича картошка майдони 8,3 минг га, ялпи ҳосил 208 минг тонна атрофида.

Қишлоқ туманлари орасида, Олтиариқ тумани булғор қалампири, турп, шолғом, бодринг кабиларни етиштириш билан машҳур. Вилоят, хусусан, Қўқон гуруҳ туманларида аччиқ қалампир (гармдори) ҳам кўп етиштирилади ва кўп истеъмол қилинади. Турли хил сабзавот экинлари билан 17,8 минг га ер банд; бир йиллик ҳосил 560 минг тонна. Сабзавотчилик билан, картошка етиштириш сингари, асосан деҳқон хўжаликлари шуғулланишади. Ем-ҳашак экинлари 29,5 минг гектарни эгаллайди. Асосан, силос учун маккажўхори экилиб, бир йилда 660 минг тонна ҳосил олинади.

Фарғона водийси, шу жумладан, Фарғона вилоятида боғдорчилик ва узумчилик яхши йўлга қўйилган. Бу ерда ўрик, олма, анор, анжир, шафтоли, нок, беҳи, сўнгги йилларда хурмо, шунингдек, турли навли узумлар етиштирилади. Жами мевазорлар майдони – 47 минг га. Бу соҳа кўпроқ фермер хўжаликларига тегишли. Ялпи ҳосил – 310 минг тонна. Узумзорлар майдони – 5,6 минг га, ялпи ҳосил 83 минг тонна. Узум кўпгина қишлоқ туманларида етиштирилсада, айниқса, Олтиариқ ўзининг ҳусайни узумлари билан донг таратган.

Фарғонада чорвачиликни ривожлантириш имкониятлари республикамизнинг чўл минтақалари, Самарқанд, Қашқадарё вилоятларига қараганда бироз чекланган. Бу ерда 2013-йил бошида йирик шохли қорамоллар сони 820 минг бош, қўй ва эчкилар – 707 минг бош бўлган. Бир йилда гўшт (тирик вазнда) 113 минг тонна, сут 700 минг тонна, тухум 215 млн дона, пилла 2500 тонна олинади.

Бевосита агрогеография нуқтаи назаридан, боғдорчилик нисбатан адир зоналарда кўпроқ, пахта вилоятнинг қуйи қисмида жойлашган барча туманларида, сабзавотчилик йирик шаҳарлар атрофида ривожланган. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда Қува, Фаргона, Олтиариқ, Бешариқ туманлари –етакчи, уларнинг улуши вилоят қишлоқ хўжалиги маҳсулотига нисбатан, мос ҳолда, 7,0; 7,1; 8,4 ва 6,9 %. Пастроқ кўрсаткичлар Сўх, Ёзёвон, Фурқат туманларида кузатилади (30-илова). Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса Ёзёвон, Фурқат, Қўштепа, Данғара туманлари бирмунча ажралиб туради. Бу ҳолат қисман уларнинг демографик салоҳиятининг озлигидан ҳам юзага келади. Пастроқ кўрсаткичлар Учкўприк ҳамда Ўзбекистон туманларида қайд

этилган. Умуман олганда эса, бу борада катта ҳудудий тафовутлар кўзга ташланмайди. Бу ҳам бўлса, вилоятда қишлоқ хўжалигининг яхши ривожланганлигидан дарак беради.

Юқорида таъкидланганидек, фермер хўжаликларининг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Мулкчиликнинг бу турини минтақавий хусусиятлари шундан иборатки, у аҳоли зич, ер-сув ресурслари чекланган ҳудудда ривожланмоқда. Фарғона вилоятида 2014-йил 1-январь ҳолатига жами 7175 та фермер хўжалиги қайд этилган; улар тасарруфидаги умумий ер майдони – 236,2 минг га, уларда ишлайдиган ходимлар сони –127 минг киши; ҳар бир хўжаликка ўртача 35,7 га ер ва 17,7 ишчи тўғри келган. Кўриниб турибдики, вилоят фермер хўжаликларининг ер майдонлари республиканинг бошқа, масалан, Бухоро, Навоий вилоятларига қараганда анча кичик, ишчилар сонида эса бунчалик катта фарқ йўқ. Бу, табиийки, фермер хўжаликларининг фаолияти, уларнинг самарадоригига катта таъсир кўрсатади. Фермер хўжаликлари вилоят ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 34,4 фоизини беради. Бу кўрсаткич Боғдод, Қува, Ёзёвон, Фурқат туманларида анча юқори, Сўх туманида эса у атиги 18,1 фоизга тенг, холос.

Шундай қилиб, вилоят иқтисодиётида, ишлаб чиқаришни технологик жиҳатдан ташкил қилиш нуқтаи назаридан, нефть-газ-кимё, агроиндустриал, тўқимачилик индустриал ҳамда қурилиш материаллари мажмуаларини ажратиш мумкин. Хусусан, нефтни қайта ишлаш ва ундан тегишли ёнилғи ва кимёвий маҳсулотларни ишлаб чиқариш, пахта у билан ҳудудий – даврий ва технологик жиҳатдан уйғунлашган пиллачилик ҳамда уларнинг хом ашёсини қайта ишлаш, газлама, трикотаж ва тикувчилик, тўқимачилик машинасозлигининг мавжудлиги агроиндустриал энергия ишлаб чиқариш циклини ҳам мукаммал, тўлиқ даражада шаклланганлигини кўрсатади.

Ижтимоий соҳалар ва уларнинг географияси. Аҳоли зич, уни иш билан банд қилиш муаммоси кескин бўлган минтақаларда ижтимоий соҳаларни ривожлантириш ўта долзарб масаладир. Янги иш ўринларининг кўпроқ қисмини қишлоқ жойларда, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаларида ташкил этилиши ушбу муаммони, қисман бўлсада, ечишга ёрдам беради. Республикамиз, шу жумладан, Фарғона вилоятида ҳам бу соҳалар, айниқса "Қишлоқ" йилига доир Давлат дастурини амалга ошириш жараёнида ривожланиб бормоқда. Жумладан, чакана савдо айланмаси биргина 2012-йилда 118,7 фоизга ўсган.

Чакана савдо айланмасининг 28,0 фоизи Фарғона, 13,6 фоизи Қўқон шаҳрига тўғри келади. Сабаби, бу шаҳарлар катта район ҳосил қилувчи ва районга хизмат кўрсатувчи йирик марказлар саналади. Қишлоқ туманлари даражасида эса Фарғона (7,6 %), Қува (4,2 %), Олтиариқ (3,5 %) олдинда туради. Бироқ бу салоҳиятни белгиловчи кўрсаткичлар реал ҳолатни акс эттирмайди. Бу борада аҳоли жон бошига тўғри келадиган рақамлар катта

мазмун касб этади. Шу нуқтаи назардан, Қува, Ёзёвон ва Сўх туманларида вазият нисбатан яхшироқ.

Вилоятда аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминланиш даражаси 85,5 % бўлгани ҳолда, у шаҳарларда, шунингдек, Бувайда, Данғара, Олтиариқ ва Ўзбекистон туманларида юқорироқ. Айни чоғда, Риштон тумани аҳолисининг 71,6 %, Бешариқ туманининг – 72,7 %, Сўх туманининг – 67,4 фоизи бундай имкониятларга эга, холос. Газ билан таъминланиш минтақада ўртача 81,2 % дир. Албатта, шаҳар жойлар аҳолиси бу борада қулай шароитларга эга. Қишлоқ туманларида эса мазкур кўрсаткич Боғдод, Бешариқ шаҳарларида 65 фоиздан Олтиариқнинг 99,1 фоизигача фарқ қилади.

Нозогеографик вазият ва аҳоли саломатлигини яхшилаш ҳар қандай мамлакат ёки минтақа ижтимоий ривожланишининг муҳим вазифасидир. Баркамол авлод, соғлом болани тарбиялашда ҳам бу соҳанинг аҳамияти беқиёс. Фарғона вилоятида жами 159 та тиббий муассасалар бор, ҳар 10000 кишига тўғри келадиган бемор ўринлари – 41,5 та. Қувасой шаҳри, Боғдод, Данғара, Қўштепа, Фарғона ва Ўзбекистон туманларида бу даража пастроқ. Ҳар 10 минг кишига 21,1 врач, 121,7 та ўрта тиббиёт ходими хизмат кўрсатади. Қишлоқ врачлик пунктлари 293 та, бир қишлоқ туманига 19,5 тадан, тахминан 3,5 та қишлоққа биттадан. Ҳар 100 минг кишига нисбатан касалланганлар сони бўйича энг юқори кўрсаткич Тошлоқ ва Учкўприк туманларида, энг пасти Марғилон шаҳрида.

Аҳоли зич, сони нисбатан тез кўпайиб бораётган ҳудудда халқ таълими географияси ҳам ўзига хос. Вилоятда 691 та доимий мактабгача тарбия муассасалари мавжуд бўлиб, болалар қамрови – 18,8 %. Умумтаълим мактаблари 921 та, ўқувчилар сони 481,4 минг киши; битта мактабга ўртача 523 ўқувчи тўғри келади (2012/2013 ўқув йили). Академик лицейлар 12 та, ўқувчилар сони 9,2 минг нафар, касб-ҳунар коллежлари 145 та, ўқувчилар 183,6 минг киши. Касб-ҳунар коллежлари минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ва демографик ҳолатига мос ҳолда, турли йўналишларда шакллантирилган ва жойлаштирилган. Фарғонада 4 та, шу жумладан, университет, Қўқон шаҳрида республикамизнинг энг дастлабки олий ўқув юртларидан бири – Педагогика институти бор. Келажакда Фарғона шаҳри ўзига хос индустриал–инновация маркази бўлиши мумкин. Шунингдек, Қўқон, Қува каби шаҳарларда ҳам ўрта махсус ва олий таълим тизими ривожланиб бормоқда.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Вилоятда транспорт инфратузилмасининг барча турлари бор. Аммо юк ва йўловчи ташишда асосан автомобиль транспортининг аҳамияти катта. Қўқон, Марғилон шаҳарлари йирик транспорт тугун ва марказлари вазифасини бажаради. Вилоят ҳудудидан Ўзбекистон Республикасини қўшни Қирғизистон ҳамда Хитой билан боғловчи халқаро автомобиль йўллари ўтган.

2013-йилда жами ташилган юк 93,2 млн. тонна бўлиб, унинг 89,8 фоизи автомобиль транспорти зиммасига тушди. Шу йилда умумий ҳисобда 538. млн йўловчи ташилган. Бу миқдорни тўлиқ автомобиль транспорти амалга оширган. Хусусий автомобилларда жами йўловчиларнинг 3/4 қисмидан ортиқроғи ташилган.

Фарғона вилояти мамлакатимиз ташқи иқтисодий алоқаларида фаол иштирок этади. Бир йиллик ташқи савдо айланмаси, 2013-йилнинг дастлабки маълумотларига кўра, 1026,0 млн АҚШ долларига тенг, шундан экспорт ҳажми - 420 млн, импорт - 606 млн. доллар. 2010-йилда улар, мос ҳолда, 922,0; 475,0; 447,0 млн долларни ташкил этган. Экспорт таркибида энергия ресурслари 10,1 %, пахта толаси-9,5 %, кимё саноати маҳсулотлари-20,9 %, озиқ-овқат маҳсулотлари-6,4 % бўлган. Импортда энергия ресурслари-51,6 %, машина ва ускуналар-16,4 %, кимё саноати озиқ-овқат маҳсулотлари-8,8 % ни ташкил этган. Жами ташқи савдо айланмасининг ярмидан кўпроғи МДҲ мамлакатлари билан амалга оширилади. Улар орасида асосий алоқалар Россия, Қозоғистон ва бошқа давлатлар билан олиб борилади. Кўриниб турибдики, Фарғона вилоятининг иқтисодий муносабатлари республикамизнинг баъзи минтақаларидан фарқли равишда, МДҲ мамлакатлари билан фаолроқдир.

Ҳудудий таркибда экспортнинг 41,9, импортнинг 62,3 фоизи Фарғона шаҳрига тўғри келади. Экспортда, шунингдек, Тошлоқ (24,6 %), Данғара (11,3 %) ва Қўқон шаҳри (11,7 %) ҳам иштирок этади. Импортда Қўқон шаҳри ҳамда Данғара тумани ажралиб туради.

Вилоят иқтисодиётининг ҳудудий таркиби. Фарғона вилоятида 2 та ички иқтисодий район яққол кўзга ташланади. Бу районлар кўпроқ гидрографик омиллар, яъни сойлар, суғорма деҳқончилик, қайта ишлаш саноати ва тарихий омиллар асосида шаклланган.

Биринчи район, яъни Фарғона – Марғилон райони таркибига Қувасой шаҳри, Фарғона, Қува, Тошлоқ, Олтиариқ, Ёзёвон, Қўштепа қишлоқ туманлари киради. Район ҳосил қилувчи марказ Фарғона-Марғилон агломерацияси. Унинг ҳиссасига вилоятнинг 40,1 % майдони, 47,9 % аҳолиси, 83,8 % саноат ва 42,0 % қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари тўғри келади; инвестицион салоҳияти – 63,9 %.

Иккинчи ижтимоий-иқтисодий район тарихан Қўқон шаҳри таъсирида шаклланган. Унинг таркибига Ўзбекистон, Бешариқ, Риштон, Фурқат, Боғдод, Бувайда, Данғара, Сўх, Учкўприк туманлари мансуб. Вилоятга нисбатан олганда, ушбу район майдони, аҳолиси ва қишлоқ хўжалик маҳсулоти бўйича биринчи районга қараганда устунроқ туради.

Фарғона – Марғилон иқтисодий районида нефтни қайта ишлаш, кимё, қурилиш материаллари, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати тармоқлари, электр энергетика яхшироқ ривожланган. Бу ерда боғдорчилик, хусусан, узумчилик ва сабзавотчилик ҳам қишлоқ хўжалиги етакчи тармоқларидан

ҳисобланади. Қўқон гуруҳ райони эса асосан озиқ-овқат (спирт, ўсимлик ёғи) минерал ўғитлар (суперфосфат), трикотаж маҳсулотлари ишлаб чиқариш, агроиқтисодиёт соҳасида пахта ва мева етиштиришга ихтисослашган.

Туманлар орасида Тошлоқ, Қува саноати яхшироқ ривожланган (вилоятга нисбатан 8,6 ва 2,3 фоиздан). Риштон, Боғдод, Ўзбекистон, Бешариқ туманларида ҳам қишлоқ саноати бирмунча шаклланган. Айни вақтда, у Сўх, Фурқат, Қўштепа, Данғара ва Бувайда каби туманларда – суст даражада. Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти бўйича олдинги ўринларда Фарғона, Қува, Учкўприк, Олтиариқ ва Бешариқ туманлари туради, ўртача мавқега Боғдод, Бувайда, Данғара, Қўштепа ва Риштон туманлари эга (30-илова). Қолган туманларнинг ишлаб чиқариш салоҳияти пастроқ (энг кичик кўрсаткич Сўх, Ёзёвон ва Фурқат туманларида). Вилоятнинг Марказий Фарғона ёки Қорақалпоқ каби чўл зонасидаги ҳудудлари ҳамда тоғ оралиғида жойлашган Сўх тумани нисбатан суст ривожланган (31-илова). Бинобарин, келажакда ушбу ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш, қишлоқ меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш, Фарғона – Марғилон агломерацияси экологик вазиятини яхшилаш минтақанинг долзарб муаммоларидир.

Дарҳақиқат, аҳоли сонининг кўплиги, унинг сонини ошиб бориши, ер ва сув захираларининг етишмаслиги минтақа ижтимоий-иқтисодий ҳолатига жиддий таъсир кўрсатади. Бундай кескин вазиятдан чиқиш йўлларидан бири саноатлашув ва урбанизацияни қўллаб қувватлаш, замонавий инфратузилмалар асосида индустрия – инновация, ўсиш қутб ва марказларини вужудга келтириш бўлиши мумкин. Бундай стратегик йўналиш мамлакатимизнинг аҳолиси зич бошқа воҳа ва водийлари учун ҳам мосдир.

2.5.ЗАРАФШОН ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Ушбу район Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятларини бирлаштиради. Майдони бўйича, у Ўзбекистонда фақат Қуйи Амударё иқтисодий районидан кейинда туради. Районнинг майдони 168,1 минг км^2 бўлиб, республика ҳудудининг 37,4 фоизини ташкил қилади. Аҳолиси 2014-йил 1-январь ҳолатида – 6070,0 минг киши ёки мамлакатимиз жами аҳолисига нисбатан 19,9 % дир.

Худди шундай таркибда бу район ўтган асрнинг 60-йилларида ҳам ажратилган эди. У кейинчалик “майдалашиб”, турлича кўринишда бўлган. Масалан, Бухоро ва Навоий Қизилқум ёки Бухоро-Навоий иқтисодий райони, Самарқанд Қашқадарё билан биргаликда Самарқанд-Қарши райони деб ҳам юритилган. Ҳозирда VIII синф дарслигида (муаллифлар П.Мусаев ва Ж.Мусаев) Самарқанд вилояти алоҳида иқтисодий район сифатида кўрсатилган.

Таъкидлаш лозимки, биз ажратган тартибда, яъни 3 та маъмурий-иқтисодий районларни бирлаштирувчи асосий район мақомида республикамизнинг баъзи илмий тадқиқот институтларида ҳам бу район тилга олинади. Аммо у географик жойлашган ўрнига қараб "Марказий район" деб юритилади. Фикримизча, "марказ" тушунчаси иқтисодий районлаштиришда, одатда, географик ўрнига қараб эмас, балки сиёсий функциясига кўра, пойтахт шаҳар мавжуд бўлган ҳудудга нисбатан қўлланилади (масалан, Россия Федерациясида Марказий иқтисодий район шу мамлакатнинг ўртасида жойлашмаган).

Мазкур иқтисодий районнинг тарихий-географик асоси ёки негизи, район ҳосил қилувчи омили Зарафшон дарёси ҳисобланади. Тўғри, бу гидрографик шахобча ҳозирда Бухоро вилоятига етиб бормайди, бироқ, қадимий Бухоронинг маданияти ва тарихи айни унинг таъсирида шаклланган. Қолаверса, ҳозирги Бухоро-Қоракўл воҳаси ҳам Зарафшон дарёсининг қадимий оқими асосида вужудга келган[1].

Республикамизнинг ҳудудий меҳнат тақсимотида Зарафшон иқтисодий райони рангли металлургия, машинасозлик, кимё ва нефть кимёси, енгил ва озиқ-овқат саноатига, пахта, жун, қоракўл териси етиштиришга ихтисослашган. Шунингдек, уни халқаро аҳамиятга эга бўлган туристик объект сифатида ҳам кўриш мумкин. 2013-йил якунларига кўра, район улушига республикада яратилган ялпи ички маҳсулотнинг – 17,1, саноат ишлаб чиқаришининг – 19,9, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг – 20,1, инвестиция ҳажмининг 30,7 фоизи тўғри келди. Бироқ, унинг экспорт-импорт фаолияти унча катта эмас: 5,9 ва 14,5 %.

Районнинг кучли томонлари – унинг фойдали қазилмалари ва меҳнат ресурслари, нисбатан қулай транспорт – географик ўрни, заиф жиҳатлари эса сув захираларининг етишмаслиги, "чўллик" хусусиятидир. Хўжалиги ҳам мукаммал ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси кўринишида шаклланмаган.

Зарафшон иқтисодий райони трансчегаравий хусусиятга эга бўлган Зарафшон дарёсининг ўрта ва қуйи қисмини ўз ичига олади. Табиий географик жиҳатдан унинг аксарият қисми Қизилқум чўлларидан иборат. Тоғли ҳудудлар қисман Самарқанд вилоятида, воҳа ва водийлар эса тарқоқ ҳолда жойлашган. Район хўжалигининг ҳудудий таркиби ҳам шунга мувофиқ ҳолда шаклланган. Унинг ичида майдони бўйича Навоий, демографик салоҳиятига кўра эса Самарқанд вилояти ажралиб туради. Бухоро вилояти бу борада ўртача мавқега эга.

[1] Агар тарихий, палеогеографик нуқтаи назардан қаралса, бир вақтлар Қашқадарё ҳам Зарафшонга қуйилган. Аммо ҳозирги кунда уни Сурхондарё билан биргаликда жанубий иқтисодий район таркибида кўриш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

2.5.1.Бухоро вилояти

Республикамизнинг майдони катта бўлган ҳудудларидан бири Бухоро вилояти бўлиб, у 1938-йил 15-январда ташкил топган. Майдони – 40,3 минг кв. км, Ўзбекистон ҳудудининг 9,0 фоизига тенг ва бу борада Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Навоий вилоятидан сўнг 3-ўринда туради. Одатда, майдони катта вилоятлар табиий шароити хўжалик нуқтаи назаридан ноқулай тоғ ёки чўллардан иборат бўлади. Бухоро вилояти ҳам типик чўл минтақасидир. Аҳолиси – 1756,5 минг киши ёки республика аҳолисининг 5,8 фоизи шу ҳудудда яшайди (2014 й.).

Маъмурий жиҳатдан у вилоятга бўйсунувчи 2 та шаҳар, 11 та қишлоқ туманларини ўз таркибига олади. Шаҳар поёлкалари 69 та, ҚФЙ 121 та, қишлоқ аҳоли пунктлари 1469 та. Қишлоқ туманларининг энг дастлабкилари Бухоро, Вобкент, Ғиждувон, Когон, Қоракўл, Ромитан ва Шофиркон 29.09.1926 йилда ташкил этилган. Демак, 11 та маъмурий бирликдан 7 таси 1926 йилга, яъни республикамизнинг энг биринчи маъмурий қурилмасига тўғри келади ва бундай ҳолат кўпгина бошқа вилоятларда қайд этилмайди (32-илова).

Вилоятнинг энг катта тумани Пешку 8,72 минг км^2, энг кичиги – Вобкентда 0,29 минг км^2 майдон бор, улар орасидаги тафовут 30 баробар. Бу анча катта рақам ҳисобланади. Қоракўл туманининг ҳам ҳудуди катта, у Пешку билан биргаликда минтақа майдонининг 43,5 фоизини ташкил қилади. Бундай географик вазият кўпроқ чўлларга хос бўлади.

Бухоро вилоятининг маъмурий картасига назар ташласак, унда қишлоқ туманларининг ҳақиқий чўлга хос чегаралари ва ташқи қиёфаси (конфигурацияси) яққол кўринади. Бунда, энг аввало, йирик туманлар, Қоракўл, Жондор, Ромитан ва Пешкунинг "ётиқ" ҳолда шимоли - ғарбдан жануби - шарқ йўналишида чўзилиб ётгани қайд этилади. Ромитан тумани эса уларнинг орасида "лахтаксимон" парча – парча кўринишда, туман марказига нисбатан эксклав ҳолатда жойлашган. Бундай географик манзара бошқа вилоятларда кам учрайди ва уни карталарда акс эттириш ҳам унча кўринарли бўлмайди ёки "картабоп" эмас.

Кўпинча, маъмурий бирликларнинг ихчам (компакт) бўлмаганлиги уларнинг ичида ишлаб чиқариш ва аҳолини ҳудудий ташкил этиш, унга хизмат кўрсатиш ва бошқарувда бироз қийинчиликлар туғдиради. Бу нуқтаи назардан, Вобкент ва Когон туманлари анча қулайликларга эга. Аммо, Когон тумани бевосита вилоят марказига туташ бўлиб, уни Бухоро тумани "тақасимон" ўраб туради. Бундай маъмурий – географик вазият ҳам камдан- кам учрайди. Бухоро вилояти республикамиз меҳнат тақсимотида ёқилғи, енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқлари, қишлоқ хўжалигида пахта, жун, қоракўл териси етиштиришга ихтисослашган. Унинг туристик имкониятлари ва салоҳияти ҳам катта.

Географик ўрни ва табиий ресурслари. Бухоро вилояти Ўзбекистон Республикасининг ғарбий қисмида жойлашган, унинг қўшни Туркманистон давлати билан чегараси қисман Амударё бўйлаб ўтади. Вилоят шимолда, қисқа масофада Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси билан, шимол ва шимоли - шарқда кенг миқёсда Навоий ва жанубда Қашқадарё вилоятлари билан чегарадош. Унинг "қўшничилик" кўрсаткичи 1:5, яъни вилоят 5 та маъмурий бирликлар, шу жумладан, хорижий давлатлар билан чегарадош. Бу нисбат қанча катта бўлса, ҳудуд трансчегаравий, ундан халқаро ва магистраль йўлларнинг ўтганлигини, баъзан эса унинг марказийлигини билдиради. Республикамиз ҳам ана шундай сиёсий географик ўринга эга, у 5 та хорижий мамлакатлар билан чегарадош. Бинобарин, мамлакатимизни Марказий Осиё минтақасининг марказида жойлашганлиги эътироф этилади. Унинг таркибида бундай қўшничилик нисбати Қашқадарё вилоятида ҳам учрайди.

Ер усти тузилишининг тахминан ярмидан кўпроғи текислик – Қизилқум чўлларидан иборат. Баландлик ва тоғликлар асосан вилоятнинг шимоли - шарқи ва шарқида жойлашган. Энг баланд нуқтаси денгиз сатҳидан 800 метрга яқин бўлиб, у Қўлжуқ тоғининг вилоят ҳудудидаги қисмига тўғри келади (Шофиркон ва Пешку туманларининг чеккасида). Вилоятнинг ер майдони катта, бироқ сув ресурсларининг етишмаслиги сабабли ушбу омилнинг минтақа иқтисодиётини ривожланишидаги роли бироз чекланган.

Яқин ўтмишда бу ерда собиқ Иттифоқда донғи кетган Газли табиий газ кони ишга туширилган эди. Ҳозирги вақтда ҳам Бухоро вилоятида мазкур ёқилғи турининг захиралари бор (Жарқоқ, Учқир, Қандим, Қувачи, Хаузак, Денгизкўл ва бошқа конлар). Газли, Ўртабулоқ ва Жарқоқ конларидан қисман нефть қазиб олинади. Ёқилғи ресурсларидан ташқари вилоят ҳудудида қурилиш материаллари хом ашёси мўл. Жумладан, Когон ва Қоровулбозор атрофида оҳактош ва гипс, Тасқозғонда графит, Тозбулоқда мармар, Жонкелдида гранит ва минерал бўёқ конлари мавжуд. Шунингдек, жанубда ғишт ва кулолчилик учун тегишли хом ашё (Бухоро, Вобкент ва б.), Ғиждувон туманининг чекка шимоли-шарқида рангдор металлар кони (Зафаробод) жойлашган, Янгиқўзғонда олтин захиралари бор. Умуман эса, вилоятда аниқланган қазилма бойликлар кўпроқ ёқилги ва қурилиш саноатини ривожлантиришда аҳамиятлидир.

Қишлоқ туманлари миқёсида вилоятнинг минерал ресурс географияси қуйидагича: Пешку туманида безак тошлари, минерал бўёқлар; Вобкентда– безак тошлари, ғишт хом ашёси; Олотда – ғишт; Бухоро туманида – гипс, ғишт ва бошқа қурилиш материаллари; Ғиждувонда – қум, шағал, рангли металлар; Когонда – гипс, қум, шағал; Қоракўлда – оҳак, силикат хом ашёси ва ҳ.к. захиралар мавжуд. Демак, бу табиий қазилмаларнинг кўпчилиги қурилиш ва бинокорлик материаллари саноати учун қулай

имкониятлар яратади. Айниқса, Когон туманида жойлашган Мамаджурготин гипс конларининг саноат аҳамияти катта.

Иқлими – континентал ва чўл минтақасига хос. Январь ойининг ўртача ҳарорати – минус 2 даража, июль ойида иссиқлик, баъзан, 40 даражадан ҳам ошиб кетади. Ёғин-сочин миқдори жуда кам; Газлидан шимолрокда у 100 мм га ҳам етмайди. Вилоятда йилига тахминан 150 - 200 мм атрофида ёғин-сочин ёғади. Кўриниб турибдики, Бухоро вилоятининг иқлими асосан яйлов чорвачилигига қулайроқ, суғорма деҳқончилик учун эса бу ерда шароит унча яхши эмас. Зарафшон дарёси вилоят ҳудудининг шарқий чеккасига етиб келади, холос, суғориш учун эса сув кўпроқ Амударёдан олинади. Айни шу мақсадда Аму–Қоракўл, Аму–Бухоро, Ёмонжар каналлари қурилган. Қўшни Навоий вилоятида жойлашган Қуйимозор сув омборларидан шу номли канал бошланади ва у Бухоро, Когон, Жондор туманларининг бир қисмини суғоради. Булардан ташқари, Зарафшон, Хайробод, Шофиркон каби каналлар, Шўркул сум омбори ҳам мавжуд.

Вилоятда жуда кўп коллекторлар (зовурлар) ҳамда оқова кўллар (қора кўллар) жойлашган. Уларга мисол қилиб Шимолий, Оғитма, Парсонкўл зовурлари, Денгизкўл, Шўркўл, Оёқоғитма, Шўрхок, Қорақир кўлларини келтириш мумкин. 1993-йилда қурилган Дамхўжа - Бухоро сув қувури вилоят марказини ичимлик суви билан таъминлашда катта аҳамиятга эга бўлди. Бироқ, шунга қарамасдан, бу ерда сув муаммоси кескин. Юзага келган ҳолат нафақат қишлоқ хўжалигига, балки аҳолининг саломатлигига ҳам катта таъсир кўрсатади.

Умуман олганда, юқорида таъкидланганидек, Бухоро вилояти типик чўл минтақасидир. Катта қумликлардан бири – Қизилқум бу ҳудудни ҳам қамраб олган. Таниқли бухоролик чўлшунос олим И.Қ.Назаров чўлларни, хўжаликда фойдаланиш нуқтаи назаридан, икки қисмга, яъни чўл-яйловлар ва чўл-воҳаларга ажратади. Чўл-воҳалар Бухоро вилоятининг жанубироқ қисмида Бухоро, Қоракўл воҳаларида жойлашган. Минтақанинг айни шу қисмидан асосий транспорт инфратузилмалари ўтган ва аҳолининг кўпчилиги мужассамлашган. Шу жиҳатдан Ғиждувон - Олот йўналишини вилоятнинг асосий иқтисодий минтақаси, йўлаги ёки тарихий - географик "ўқи", деб баҳолаш мумкин. У ўтмишда бу ердан оқиб ўтган Зарафшон дарёсининг ҳавзасига ҳам мос келади. Бу "йўлакнинг" жанубида ҳам, шимолида ҳам бепоён чўллар ётади.

Вилоятнинг транспорт ва иқтисодий географик ўрнининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унинг ҳудуди, аниқроғи Олот тумани мамлакатимизнинг хорижий давлатларга чиқадиган дарвозаларидан бири саналади. Туркманободга ўтган темир йўл орқали Ўзбекистон Туркманистон, Кавказорти мамлакатлари ҳамда Эрон ва бошқа жанубий, жанубий-гарбий Осиё (Яқин Шарқ) давлатлари билан ташқи иқтисодий

алоқалар олиб боради. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Навоий – Учқудуқ – Нукус темир йўлининг ишга туширилиши Бухоро вилояти транспорт географик ўрнини бироз ўзгартирди, Когон, Қоракўл ва Олот бекатларининг бундай функциялари сусайди.

Демографик вазият. Вилоят аҳолисининг сони 1989-йилга нисбатан (1136 минг) 1,5 мартага ёки 620 минг кишига кўпайган. Туғилиш бу ерда ҳар минг аҳолига 20,9 киши, ўлим кўрсаткичи 4,4 кишига тўғри келади. Туғилиш коэффициенти фақат Бухоро шаҳрида пастроқ, қишлоқ туманлари доирасида эса у катта фарқ қилмайди (20-24 промилле). Аҳоли миграцияси шаҳар ва қишлоқ жойларида манфий натижага эга. 1997-йилда миграция қолдиғи шаҳарларда минус 2,0 минг, 1998 йилда эса 1,9 минг кишига тенг бўлган, қишлоқларда мазкур кўрсаткич 800-900 кишини (минус) ташкил қилади.

38-жадвал маълумотларининг таҳлили кўрсатишича, туғилиш коэффициенти сўнгги 10 йил мабойнида бироз кўтарилиш жараёнини намоён этмоқда.

38-жадвал

Бухоро вилояти аҳолисининг табиий ва механик ҳаракати

(2013 й., промилледа)

т/р	Шаҳар ва туманлар номи	Табиий ҳаракат			Аҳоли миграцияси		
		туғи-лиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	миграция қолдиғи
Шаҳарлар:							
	Бухоро	16,8	4,8	12,0	1,7	9,5	-7,8
	Когон	17,6	5,5	12,1	7,4	6,8	0,6
	Туманлар:						
1	Бухоро	19,9	3,9	16,0	6,9	1,4	5,5
2	Вобкент	21,3	4,3	17,0	3,1	3,6	-0,5
3	Жондор	23,5	4,0	19,5	0,8	1,9	-1,1
4	Когон	22,6	4,6	18,0	1,5	2,6	-1,1
5	Олот	22,0	4,7	17,3	3,7	2,3	1,4
6	Пешку	22,9	3,8	19,1	0,4	1,5	-1,1
7	Ромитан	22,2	4,1	18,1	1,8	2,9	-1,1
8	Шофиркон	20,5	4,4	16,1	4,2	4,6	-0,4
9	Қоракўл	20,7	4,4	16,3	0,7	2,3	-1,6
10	Қоровулбозор	18,6	3,0	15,6	24,5	13,5	11,0
11	Ғиждувон	22,8	4,8	18,0	3,5	5,5	-2,0
	Вилоят бўйича	**20,9**	**4,4**	**16,5**	**3,0**	**4,4**	**-1,4**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Масалан, агар вилоят бўйича 2000-йилда туғилиш 20,0 промилле бўлган бўлса, 2013-йилда бу кўрсаткич 1,3 промиллега ортган. Фақат 2008-2009-йилларда у 0,3 фоизга ошган. Табиий кўпайиш шунга мос равишда

ўзгарган. Бундай жараён шаҳар жойларда ҳам қайд этилади. Жумладан, Бухоро шаҳрида табиий кўпайиш 2008 йилда 9,5 промиллени ташкил қилган бўлса, 2013-йилда у 12,0 га баробар бўлган. Шу муносабат билан таъкидлаш лозимки, аҳолиси бундай анъанавий, маҳаллий миллатлардан иборат бўлган Бухоро шаҳрида тугилиш унга тенгқур ва турдош марказларга қараганда анча паст.

Ўлим кўрсаткичларида катта ҳудудий фарқлар йўқ; унинг энг баланд даражаси Когон шаҳрида, энг пасти эса Қоровулбозор туманига тегишли. Таҳлилларга кўра, ўлимнинг бундай даражаси тасодифий бўлмасдан, у олдинги йилларда ҳам кузатилади.

Юқорида таъкидланганидек, ташқи миграция, бошқа баъзи вилоятларда бўлгани каби, бу ерда ҳам салбий оқибатларга эга. Вилоят бўйича миграция қолдиғи 2008 йилда минус 3,3; 2009-йилда минус 2,7 промиллени (ёки 4,3 минг киши) ташкил қилган. 2009-йилда Қоракўл туманида ҳар минг кишидан 7-10 киши миграция ҳисобидан камайган, Олот ва Ғиждувон қишлоқ туманларида ҳам миграция натижалари бу ҳудудлар учун ижобий эмас. Айни вақтда, Қоровулбозор ва Бухоро туманларида у 2009-йилда ижобий натижа берган.

2013-йил натижалари эса қуйидагича: вилоят бўйича жами миграция сальдоси минус 1,4 промилле; бу борада энг катта кўрсаткичлар Бухоро шаҳар ва Ғиждувон туманида қайд этилган. Жондор, Когон ва Қоракўлда ҳам миграцион йўқотиш сезиларли даражада. Миграциянинг ижобий қолдиғи асосан Бухоро ва Қораулбозор туманида қайд этилган (38-жадвал). Умуман олганда, эса, ташқи миграциянинг динамикаси ва кўлами, унинг натижаси иш ўринларининг мавжудлиги ва қисман аҳолининг миллий таркибига боғлиқ.

Демографик сиғими бўйича Ғиждувон тумани олдинда (280 минг киши), бу ерда вилоят аҳолисининг деярли 16 фоизи истиқомат қилади. Ғиждувон Самарқанд вилоятининг Ургут, Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз ва водийнинг кўпчилик туманлари қаторида демографик салоҳияти катта саналган ҳудудларга киради. Вобкент ва Бухоро туманлари аҳолиси ҳам кўпроқ, Қоровулбозорда эса бор-йўғи 16,3 минг киши бор ва бу хусусда мазкур туман республикамизда фақат Томди туманидан олдинда туради.

Аҳоли вилоят ҳудудида ниҳоятда нотекис тақсимланган. Ўртача зичлик 1 кв^2 га 44 кишига тенг ҳолда, у Бухоро – Қоракўл воҳасида анча юқори даражага эга. Вилоятнинг чўл қисмида аҳоли зичлиги жуда паст. Қишлоқ туманлари доирасида ушбу кўрсаткич Қоровулбозорда 10 кишига ҳам етмайди, Вобкентда эса у 433 киши; фарқ 59 карра. Бундай геодемографик вазият фақат табиий шароити ноқулай, чўл ҳудудлари географияси учун хосдир.

Вилоятда яқин йилларгача 11 та шаҳар ва 2 та шаҳарча мавжуд бўлган.

2009-йилда "янги урбанистик тўлқин" туфайли бу ерда 60 та қишлоқлар шаҳарча мақомини олди, натижада, умумий урбанизация даражаси бир йилда 29,2 фоиздан 38,8 фоизга етди. Бироқ шунга қарамасдан, шаҳарликлар улуши вилоятда энг пастлардан бири бўлиб қолмоқда (пастдан Хоразм ва Сурхондарё вилоятларидан олдинда туради).

33-иловада Бухоро вилоятининг янги шаҳарчалари – собиқ қишлоқлар, уларнинг ҳудудий таркиби тўғрисида маълумотлар келтирилган. Уларга кўра янги агрошаҳарчаларнинг энг кўпи Қоракўл (12 та) ва Ғиждувон (10 та), яъни воҳаларда, суғорма деҳқончилик ривожланган, аҳолиси зич ҳудудларда ташкил топган. Ромитан ва Пешкуда 3 тадан, Вобкентда эса 2 та шаҳарча шаклланган.

Бундай ўзгаришлар вилоят урбанистик таркибини янада майдалаштиради. Ҳозирги кунда минтақада 1 та йирик шаҳар – Бухоро бор, унинг аҳолиси 272 минг киши атрофида (бу борада Тошкент, Самарқанд, Наманган ва Андижондан кейинги 5-ўринда). Вилоятнинг аҳоли сони бўйича иккинчи шаҳри, Бухоро агломерациясига кирувчи Когонда (Янги Бухорода) –59 минг, ҳақиқий "иккинчи" шаҳри Ғиждувонда 43 минг киши яшайди. Қолган шаҳар жойлар орасида фақат Қоракўлда 20 мингдан зиёд аҳоли бор, холос. Демак, 69 та шаҳар жойларнинг ҳар бирида аҳоли, бундан кам. Майда шаҳар ва шаҳарчаларнинг кўпчилиги, тарқоқлиги, "ресурс" марказларнинг мавжудлиги (Газли, Зафаробод) чўл ҳудуди шаҳарлар географияси учун типик воқеликдир.

Чўл шароитида ҳудудий қарама - қаршилик, "контрастлик" яққол кўзга ташланади. Жумладан, вилоятнинг воҳа қисмида аҳоли ва аҳоли пунктлари зич Бухоро агломерацияси шаклланмоқда. Унинг таркибига Бухоро шаҳри ва унинг "йўлдошлари" Когон, Вобкент, Жондор, Қоровулбозор, Галаосиё ва кўплаб шаҳарчалар киради.

Бухоро вилояти республикамизда "серқишлоқ" минтақалардан биридир. 2008 йилда 1519 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд бўлган ва бу хусусда у фақат Самарқанд вилоятидан орқада турган, холос. Кўрилаётган йилда ўртача ҳар бир қишлоққа 730 кишидан тўғри келган, ваҳоланки, бу кўрсаткич мамлакатимизда 1468 га тенг бўлган (Бухоро қишлоқлари республиканикига қараганда 2 марта майдароқ). Агар бу рақам Фарғона водийси вилоятларига солиштирилса, унинг кичиклиги янада яққол намоён бўлади.

2009-йилдан кейин ҳам вилоят қишлоқлар географиясидаги умумий хусусият ўзгармади: Бухорода бир қишлоқ аҳоли пунктига 724 киши, республикада 1327 киши тўғри келади. Бу эса қишлоқ жойларда амалга оширилаётган чора-тадбирларни, воҳа ва водийларга нисбатан анча мушкуллаштирди. Ҳозирги вақтда вилоятнинг тахминан ҳар 6 тадан битта қишлоғида аҳоли сони 250 кишига ҳам етмайди. Гарчи уларда атиги 3,7 % қишлоқ аҳолиси яшаса-да, бу ҳолат қишлоқлар ижтимоий-иқтисодий

ривожланиши муаммоларини енгиллатмайди. 250-500 кишилик қишлоқлар 460 та (31,3 %), аҳолиси – 17,8 %; 500-1000 кишига эга бўлган қишлоқлар жами бундай тоифадаги манзилгоҳларнинг 1/3 қисмини ташкил қилган ҳолда, минтақа қишлоқ аҳолисининг 35,6 фоизини ўзида мужассамлаштиради.

Шу билан бирга, 2000 кишидан зиёд, келажакда аҳоли сони бўйича шаҳарча мақомини олишга даъвогар қишлоқлар бугунги кунда ҳам топилади (уларнинг сони 23 та). Бундай қишлоқ аҳоли пунктларига Олот туманининг Кўл Човдир, Хидрейли ва Буржок; Бухоро туманининг Сўлокиён; Ғиждувоннинг Бештува, Ростгўй, Чагдари, Тодарак, Намадгарон, Қулоқ; Қоракўлнинг Қизилработ, Қандим, Осиё, Қароун; Пешкунинг Толисобун; Шофиркон туманининг Маҳаллаи Қози, Саврон ва Юксунларни киритиш мумкин. Бироқ, уларга шаҳарча мақомини беришдан олдин Президентимизнинг бу борадаги кўрсатмасига, яъни вазиятнинг пухта ва атрофлича ўрганилишига, мавжуд шаҳарсозлик қоида ва талабларининг тўлиқ риоя қилинишига эътибор бериш зарур бўлади.

Вилоят аҳолисининг миллий таркиби ҳам хар хил. Бу унинг тарихий-географик ривожланиш хусусиятлари билан боғлиқ бўлган. Минтақада ўзбеклар 91,3 фоизни ташкил қилади. Шунингдек, бу ерда туркман, қозоқ ва бошқа миллат вакиллари ҳам бор. Тожиклар (3,3 %) Бухоро ва бошқа баъзи шаҳарларда, қозоқлар (1,1 %) асосан Ғиждувон туманининг чўл қисмида, туркманлар (0,6 %) Олот ва Қоракўл туманларида яшайдилар. Рус миллатининг улуши 1.01.2014-йилда 1,6 фоизга тенг бўлган.

2014-йил 1-январь ҳолатида Бухоро вилоятида меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли 1036 минг ёки жами аҳоли сонининг 60,3 фоизини ташкил қилган. Иқтисодий фаол аҳоли 895 минг, иқтисодиётда банд бўлганлар 818 минг кишига яқин. Жами банд бўлган меҳнат ресурсларининг 68,3 фоизи моддий ишлаб чиқариш соҳаларида хизмат қилишади. Жумладан, саноатда – 16,2%, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида – 24,4%, транспорт ва алоқада – 4,1%, қурилишда – 12,2%, савдо ва умумий овқатланиш, моддий-техника таъминотида – 9,0%. Номоддий ишлаб чиқариш соҳалари орасида таълим, маданият, санъат, илм-фан соҳаларида умумий банд аҳолининг – 12,8%, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминотда – 7,2 %, уй хўжалиги ва аҳоли маиший хизмат кўрсатишининг номоддий қисмида 2,6 % ишчи ва хизматчилар банд.

Хўжалиги, ихтисослашуви ва ҳудудий таркиби. Бухоро вилояти иқтисодиёти аграр-индустриал йўналишга эга. Мустақиллик йилларида минтақа саноати, хусусан, ёқилғи, қурилиш материалларини ишлаб чиқариш анча тез ривожланди, чунки қулай инвестиция муҳити яратилди. Ҳозирги кунда вилоят умумиқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари бўйича республика ўртача даражасидан юқорироқ поғонада туради.

2013-йил якунларига кўра, Бухоро вилояти Ўзбекистон Республикасининг 5,8 фоиз ялпи ички маҳсулотини, 4,1 % саноат, 9,9 % қишлоқ хўжалик маҳсулотини таъминлайди. Унинг зиммасига мамлакатимизда амалга оширилаётган капитал қўйилмаларнинг 13,5 фоизи, қурилиш ишларининг 7,0 %, чакана савдо ҳажмининг 6,3 % ва пуллик хизматларнинг 5,5 фоизи тўғри келади. Вилоят сўнгги йилларда республикамизга кириб келаётган хорижий инвестициянинг 35-40 фоизини ўзига жалб қилган.

Бу рақамларнинг оз ёки кўплигини вилоятнинг мамлакат аҳолисидаги улушига (5,8 %) қиёслаб, тегишли хулоса чиқариш мумкин[1]. Шу нуқтаи назардан қараганда, Бухоро вилоятининг ҳозирги экспорт салоҳияти унча катта эмас – атиги 1,9 % (импортда 5,0 %). Бироқ, инвестиция ҳажмининг сўнгги йилларда кўпайиши, қурилиш ишларининг катта кўламда олиб борилиши, шубҳасиз, яқин келажакда ўз самарасини беради.

Минтақа иқтисодиётининг таркибига назар солсак, қуйидагиларни кўриш мумкин: саноат вилоят ялпи ҳудудий маҳсулотининг 18,0 фоизини, қурилиш –8,5 %, қишлоқ хўжалиги –29,6 %, транспорт ва алоқа –5,5 %, савдо ва умумий овқатланиш – 6,1 %, солиқлар 11,4 фоизини беради. Ялпи ҳудудий маҳсулотда кичик тадбиркорлик (бизнес) улуши 66,8 % бўлиб, бу рақам 2008 йилга қараганда 4,8 пунктга кўпдир. Унинг ярмидан зиёдроғини кичик корхона ва микрофирмалар таъминлайди. Кичик бизнес секторида жами иқтисодиётда банд бўлганларнинг 3/5 қисмидан кўпроғи фаолият кўрсатишади. Унинг ҳиссаси саноатда 25,3 %, қишлоқ хўжалигида 98,4 %, қурилишда 64,3 %, савдо ва пуллик хизматларда 42,3 ва 54,1 % дир. Демак, кичик тадбиркорлик кўпроқ агроиқтисодиёт ва хизматларда кенг ёйилган.

Кичик тадбиркорлик саноат бўйича, хусусан Вобкент ва Когон туманларида, қурилиш Қоракўлда яхши ривожланган. Масалан, Вобкент туманида мазкур сектор саноат маҳсулотининг қарийб 100 фоизини беради. Бу жиҳатдан, Шофиркон, Ромитан ҳамда Қоровулбозор туманлари анча орқада. Айни пайтда, Қоракўл туманидаги қурилиш ишларининг 100 фоизи кичик бизнес томонидан бажарилган.

Маълумки, барча ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, кенгайтирилган ишлаб чиқаришни амалга оширишда капитал қўйилмалар асос бўлиб хизмат қилади. Бу хусусда вилоят республикамизда олдинги ўринларга чиқиб олган. Ўсиш асосан чет эл инвестициялари ҳисобидан юзага келмоқда. Чунончи, 2009-йилда хорижий инвестициялар ҳажми жами инвестицияларда 78,1 фоизга етди; шу йилда Бухорога республикага кириб

[1] Таққослаш учун: 2000 йилда вилоят республика ялпи ҳудудий ва саноат маҳсулотининг 6,4 %, қишлоқ хўжалигининг 7,7 %, инвестиция ҳажмининг 4,1 %, чакана савдонинг 4,4 %, пуллик хизматларнинг 5,4 фоизини бажарган.

келган инвестицияларнинг 46,9 фоизи тўғри келган. Бу рақам, ўз навбатида, минтақанинг инвестицион фаоллигини кўрсатади.

Инвестициянинг кўпчилик қисми бевосита ишлаб чиқаришга, энг аввало, ёқилғи саноатига, жумладан, Қандим гуруҳи, Хаузак, Шоди нефть конларини ўзлаштиришга йўналтирилган. Шу мақсадда Россиянинг "Лукойл" нефть компаниясидан тўғридан-тўғри инвестиция киритилган. Шунингдек, инвестициялардан енгил саноат корхоналарини, Бухоро вилояти ҳудудидан ўтувчи Ўзбекистон – Хитой газ қувурини қуриш, геологик қидирув ишларини олиб бориш, қишлоқ хўжалик, сув қувурларини таъмирлаш ва янгиларини барпо қилишда ҳам фойдалинилмоқда.

Саноати. Мамлакатимиз нефть ва нефть-кимё саноатининг ривожланишида Бухоро (Қоровулбозор) нефтни қайта ишлаш заводининг биринчи навбатини қуриш катта аҳамиятга эга бўлди. Ушбу замонавий корхона асосан Франция билан ҳамкорликда барпо этилди ва бунинг учун 500 млн. АҚШ долларига яқин маблағ сарфланди. Завод қўшни Қашқадарё нефть-газ конлари асосида ишламоқда. Яқин йилларда Қандим кони негизида 11 млрд. $м^3$ газни қайта ишловчи завод ҳам ишга тушади ва бунинг натижасида Бухорода нефть-газ энергия ишлаб чиқариш цикли янада мукаммаллашади, вилоят ҳудудида ўсиш қутб ва марказлари шаклланади.

Вилоятда саноат корхоналари сони жами 10 мингдан зиёд, бироқ, уларнинг йириклари 25 та. Бухоро саноати, асосан, ёнилғи (бензин, керосин, дизель ёнилғиси), мебель, оҳак, гипс, гипскартон, пахта толаси, ип газлама ва бошқаларни ишлаб чиқаради. Бир йилда 80-90 минг т нефть ва газ конденсати, 2,6 млрд. $м^3$ табиий газ, 730 минг т бензин, 465 минг т атрофида дизель ёқилғиси, 160-165 минг т. мазут, 90 минг тоннадан зиёд керосин, 6-7 минг т суюлтирилган газ ишлаб чиқарилади. Шу билан бирга, бир йилда ўртача 110-120 минг т пахта толаси, 200 т атрофида ипак толаси, 4,5-5,5 млн. кв. км гилам ва гилам маҳсулотлари, 20-25 минг т ўсимлик ёғи, 105 минг т ун, 45 минг т омихта ем ҳам олинади. Бу рақамлар ҳар йили, об-ҳаво шароити ва бошқа сабабларга кўра, ўзгариб туради.

Корхоналар миқёсида ёқилгини асосан Қоровулбозор нефтни қайта ишлаш заводи ва қисман "Газлинефтгаз қазиб чиқариш" ширкат корхонаси ишлаб чиқаради. "Трубодеталь", Бухоро таъмирлаш заводи, "НЭМ" таъмир механика заводи, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш билан шуғулланади, енгил саноат соҳасида "Daewoo Tekstil Buhhara", "Ўзкарпет", "Қоракўлтекс" қўшма корхоналари мавжуд. Озиқ-овқат саноати корхоналари орасида энг каттаси – Когон ёғ-экстракция заводи. Шунингдек, Бухоро ёғ-экстракция заводи, "Вобкент ёғ", "Шоҳруд", "Евроснар" қўшма корхоналари ҳам етакчилик қилади. Айни вақтда, 2009-йилдан бошлаб собиқ Бухоро тўқимачилик комбинати (ўз пайтида у улкан

корхона ҳисобланган) кейинчалик "Бухоро-текс" номли корхона ўз фаолиятини тўхтатди.

Вилоятда юқоридагилардан ташқари "Халима бегим Омад", "Сис Бухоро сайилга", Олотда – "Мергантекс", Когон, Ромитан ва Шофирконда тўқимачилик қўшма корхоналари, шунингдек, "Бухорогипс", "Когонгипс" ҚК, Бухоро ва Ғиждувонда тери маҳсулотларини қайта ишловчи "Нақшбандий" ОАЖлари бор[1].

Ун ва ун маҳсулотларини Бухоро дон маҳсулотлари, Қоракўл ва Коган ун-дон комбинатлари беради. Қишлоқ туманлари марказларида пахта тозалаш заводлари жойлашган, уларнинг энг катталари Ғиждувон ва Вобкент шаҳарларида қурилган. Ароқ ва ароқ маҳсулотларини "Шоҳруд" корхонаси ишлаб чиқаради. Қурилиш материаллари корхонаси Когон, Бухоро ва Вобкентда, қоракўл териси заводлари Бухоро ва Ғиждувонда жойлашган. Шу билан бирга, Бухоро, Ғиждувон каби шаҳарларда маҳаллий саноат ва миллий ҳунармандчилик яхши ривожланган (зардўзлик, заргарлик, мисгарлик ва б.).

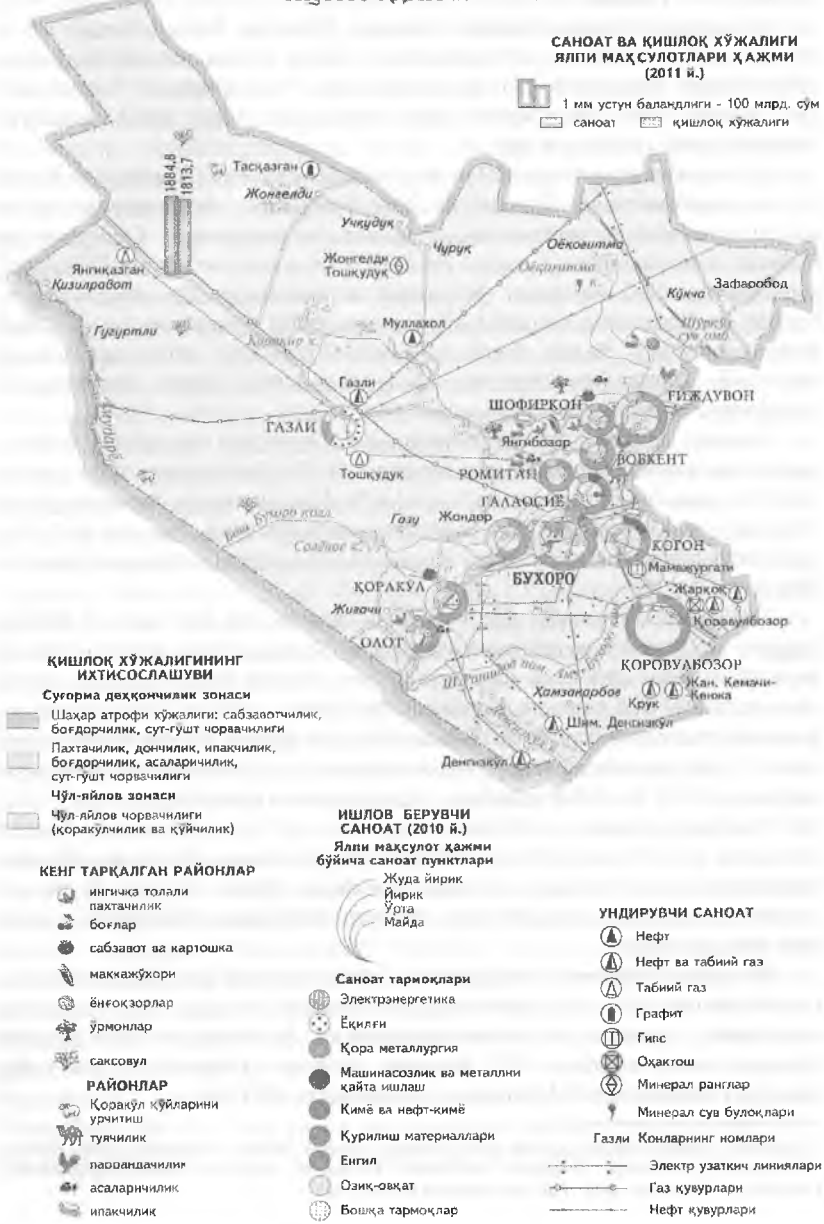
Умуман олганда, вилоят саноатининг тармоқлар таркибида ёқилғи-энергетика саноати пешқадамлик қилади – 41,3%. Енгил саноатнинг улуши –25,9 %, озиқ-овқат тармоғиники – 14,6 %. Қолган саноат тармоқларидан ун-ёрма, омихта ем (4,4 %), қурилиш материаллари саноати (6,7 %), машинасозлик ва метални қайта ишлаш (2,5 %) корхоналари ҳам фаолият кўрсатади.

Саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий таркиби бир хил эмас; бу борада Бухоро ва Когон шаҳарларидан ташқари Қоровулбозор тумани кескин ажралиб туради. 2000 йил якунлари бўйича, Бухоро шаҳри вилоят саноат маҳсулотининг 34,8 фоизини, Қоровулбозор тумани – 34,5 ва Когон шаҳри 5,3 фоизини етиштириб берган. 2013-йилда биринчи ўринга Қоровулбозор чиқиб олган. У ҳозирда вилоят саноат маҳсулотининг 36,4 фоизини беради; Бухоро ҳиссасига –14,5 %, Когон шаҳрига – 8,5 % (тумани билан биргаликда – 14,3 %), Ромитан туманига – 8,1 %, Ғиждувонга 5,5 % тўғри келади. Саноат салоҳияти паст туман Вобкент ҳисобланади (36-илова). Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда ҳам тахминан шундай манзарани кўриш мумкин; бу борада Қоровулбозор кескин ажралиб турса, Вобкент, Шофиркон, Жондор туманлари анча орқада туради.

Қишлоқ хўжалиги географияси. Бухоро вилояти республикамизнинг муҳим қишлоқ хўжалиги районларидан биридир. Бу ерда, айниқса, пахта етиштириш, қоракўлчилик яхши ривожланган. Деҳқончилик жами қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 55,1 фоизини, фермер хўжаликлари эса ушбу маҳсулот ҳажмининг 28,9 фоизини таъминлайди (2013 й.).

[1] Вилоятда юқоридагилардан ташқари енгил саноатга тегишли Вобкент, Ғиждувон, Олот, Қоракўл тўқимачилик корхоналари, Шофиркон тикувчилик, Бухоро ва Ғиждувон пойабзал фабрикалари, Ғиждувон ва Шофиркон гилам тўқиш фабрикалари ҳам мавжуд.

БУХОРО ВИЛОЯТИ
ИҚТИСОДИЙ КАРТА

Вилоятнинг чўллик хусусияти бу ерда "фойдали ер" коэффициентининг пастлигига сабаб бўлган. Масалан, жами 4197,3 минг гектар ердан 2807,4 минг гектари ёки 66,9 фоизи қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга тўғри келади. Уларнинг катта қисми эса экстенсив чорвачиликка хизмат қилувчи пичанзор ва яйловлардан иборат. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар улуши Пешку, Вобкент, Ромитан, Ғиждувон ва Қоракўл каби туманларда анча юқори.

Интенсив қишлоқ хўжалиги, хусусан деҳқончиликни ривожлантиришда суғориладиган ерларнинг аҳамияти катта. Бундай ерлар вилоятда 227 минг га ёки жами қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 8,1 фоизини ташкил қилади. Кўриниб турибдики, бу рақам ниҳоятда паст бўлиб, юқорида қайд этилган Бухоро вилоятининг энг муҳим чўллик хусусиятини исботлаб беради.

Суғориладиган ерлар воҳаларда, яъни Бухоро – Қоракўл воҳасида жойлашган. Бинобарин, уларнинг ҳиссаси Вобкент, Когон, Бухоро туманларида каттароқ. Энг кам суғориладиган ерлар туманларнинг қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерларига нисбатан ҳисоблаганда Пешку, Жондор, Ғиждувон, Қоракўл ва бошқа чўл туманларида қайд этилади.

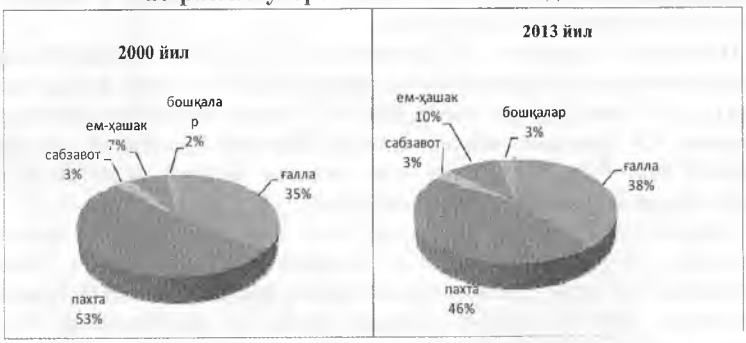
Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг атиги 7,1 фоизига экин экилади. Айни вақтда, бу кўрсаткич Когон, Вобкент туманларида 64-74 фоизга етади. Пешкуда эса у бор-йўғи – 2,0 %, Қоракўлда – 4,8 %, Ғиждувонда–5,3 % ва ҳ.к. Чўлда, албатта, яйлов ва пичанзорлар кўп бўлади. Шу боис, уларнинг ҳиссаси 91,9 фоизга баробардир. Айниқса, бу кўрсаткич Пешку туманида юқори - 97,8 %, Вобкент ва Когонда эса у анча паст (34-илова).

2000-йилда вилоятнинг жами экин майдони 240 минг га атрофида бўлган. Унинг 81 минг гектарига ғалла, 120 минг га пахта, 16 минг га ем-ҳашак, 7 минг гектарига сабзавот экилган. Бир йилда ўртача 330-350 минг т ғалла, 350-400 минг т пахта, 150 минг тонна турли хил сабзавотлар олинган; ҳосилдорлик ғалла етиштиришда 40,3 ц, пахтада 27,3 ц/га ни ташкил қилган. Шунингдек, бир йилда 180-190 минг дона қоракўл териси, 2200 тонна пилла тайёрланган. 2013-йилда эса вазият қуйидагича бўлган: жами экин майдонлари 241 минг га, унинг 200 минг гектари фермер хўжаликларига берилган. Донли экинлар (асосан буғдой) майдони 93 минг га, ялпи ҳосил 628 минг тонна, ҳосилдорлик 60,4 ц/га. Шундан буғдой – 554 минг т, ҳосилдорлик – 60,5 ц/га. Пахта майдони 110 минг га, ялпи ҳосил 350 минг тонна атрофида, ҳосилдорлик 31,5 ц/га тенг бўлган. Демак, кўриниб турибдики, сўнгги йилларда жами экин майдонлари кам ўзгарган, ғаллага кўпроқ ер ажратилган, пахта майдони эса бироз қисқарган; ҳосилдорлик ғалла ва пахта етиштиришда ошган (10-расм).

Вилоятда картошка етиштириш унча ривожланмаган. Бу экинга 4,2 минг га ер ажратилиб, ундан 142 минг тоннадан кўпроқ ҳосил олинади.

Сабзавот майдони эса 7,8 минг га, ялпи ҳосил – 438 минг тонна. Уларнинг асосий қисми деҳқон хўжаликларида етиштирилади. Ем-хашак экинларининг умумий майдони жами экин майдонларининг 9,8 фоизини ташкил қилади, мевазорлар 11,7 минг га, узум - 9,7 минг гектарда етиштирилади.

10-расм. Бухоро вилояти экин майдони

2013-йил 01.01. ҳолатига йирик шохли қорамоллар сони 992 минг бош, қўй ва эчкилар 1703 минг бош бўлган. 2000-йилда чорва молларининг сони анча кўпайган. Масалан, ўша йилда йирик шохли қорамоллар 430 минг, қўй ва эчкилар 840 минг бош бўлган (бу борада Бухоро, Қашқадарё, Навоий ва Самарқанд вилоятлари билан бирга республикамизда ажралиб туради).

2012-йилда гўшт (тирик вазнда) 162 минг тонна, сут 625 минг т, тухум 217,5 млн. дона, жун 3120 т, қоракўл териси 384 минг дона, пилла 3100 т ҳажмида олинган. Бу рақамлар 2000 йил кўрсаткичлари билан солиштирилса, чорвачилик соҳасининг ҳам сўнгги йилларда анча ривожланганлигини кўриш мумкин. Бевосита агроиқтисодиётга келсак, бунда Бухоро, Ғиждувон, Қоракўл ва Жондор туманларининг вилоят қишлоқ хўжалигида юқори ўринларни эгаллаши кузатилади. Уларнинг ҳар бирининг улуши 10 - 11 фоизга тенг, энг кам кўрсаткич Қоровулбозор туманига тегишли (36-илова). Жон бошига ҳисоблаганда эса бироз ўзгача ҳолатлар кўзга ташланади: бу кўрсаткичлар Когон, Пешку, Олот ва Қоравулбозор туманларида юқори, Шофиркон, Ғиждувонда пастроқ даражада.

35-иловада қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳудудий таркиби келтирилган. Унинг тахлилига кўра, бошоқли дон етиштиришда Ғиждувон, Вобкент ва Қоракўл; боғдорчиликда – Вобкент, Жондор, Пешку ва Ғиждувон; узумчиликда – Бухоро ва Шофиркон; йирик шохли қорамоллар сони бўйича Қоракўл ва Жондор; қўй ва эчкилар сонида ҳам шу туманлар етакчилик қилади. Паррандачилик, асосан, Когон туманида, шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги Бухоро ва Вобкент туманларида ривожланган.

Бошқа вилоятларда бўлгани каби Бухоро вилоятида ҳам фермер хўжаликларига катта эътибор қаратилади. 2014-йил бошида уларининг умумий сони 4006 та бўлган ва уларга жами 792 минг ер ажратилган; ишчи- ходимларининг сони – 71 минг киши. Ҳар бир фермер хўжалигига ўртача 197,7 га ер ва 18 нафардан ишчи тўғри келади[1]. Бу катта рақамлар минтақалар миқёсида таққослаганда кўпроқ қўшни Навоий вилоятига яқин туради. Фермер хўжаликлари вилоят қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 28,9 фоизини таъминлайди. Бу борада айниқса Қоровулбозор тумани олдинда – 59,7 %. Шунингдек, Ромитан туманида ҳам уларнинг улуши каттарок, Қоракўл ва Когон туманларида эса бундай хўжаликлар нисбатан суст ривожланган.

Ижтимоий соҳалар. Ҳар қандай ҳудуднинг тўлиқ, атрофлича (комплекс) ривожланиши ижтимоий соҳаларга ҳам боғлиқ, чунки бу соҳалар кишиларнинг ҳаёт кечириши, таълими, соғлиғини яхшилаш, дам олиши ва бўш вақтидан самарали фойдаланишга қаратилган. Бухоро вилоятида номоддий ишлаб чиқаришда жами банд аҳолининг 31,7 фоизи хизмат қилади.

Аҳоли, меҳнат ресурслари, улардан самарали фойдаланиш, янги иш ўринларини яратиш, турли хил хизматларни амалга ошириш кабилар ижтимоий ривожланиш доирасига киради. Масалан, 2009-йилда вилоятда 72,9 минг, 2010-йилда 73,2 минг, 2013-йилда 74,3 минг янги иш ўринлари яратилган, унинг ярмига яқини КБ ва ХТ-га тўғри келади. Бу эса ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, "Қишлоқ" Давлат дастурини амалга оширишда катта аҳамият касб этади.

Киши жон бошига ҳисобланганда, чакана савдо айланмаси Қоровулбозорда энг юқори. Ҳудудий таркибда эса, Бухоро шаҳрини ҳисобга олмаганда (чунки, у айни вактда муҳим савдо маркази бўлганлиги сабабли, бу кўрсаткич юқори бўлиши мумкин), Ғиждувон тумани олдинда – 18,0 %. Пуллик хизматлар ҳам асосан вилоят марказида юқори, қишлоқ туманларида эса ўртача даражадан паст. Бухоро шаҳрига жами пуллик хизматлар ҳажмининг 36,4 %, Ғиждувон туманига унинг 12,1 фоизи тўғри келади. Қоровулбозор, Когон, Олот туманларида эса бу соҳа камроқ ривожланган (36-илова).

Аҳолининг саломатлиги, уй-жой шароити кўп жиҳатдан табиий газ, тоза ичимлик суви билан таъминланганлигига боғлиқ. Айниқса, чўл шароитида сув масаласи ниҳоятда муҳимдир. Вилоятда марказлашган сув тармоғи билан 85,0 % аҳоли таъминланган. Бу кўрсаткич Қоровулбозор туманида 100 фоиз бўлгани ҳолда, у Қоракўл, Жондор, Олот, Ғиждувон туманларида анча паст. Мазкур ҳолат, хусусан, ушбу туманларнинг чўл

[1] Бухоро вилоятида ҳам фермер хўжаликларини оптималлаштириш натижасида уларнинг сони 2009 йилга қараганда кескин қисқарган.

ҳудудларида ночорроқ. Бу, ўз навбатида, носоғлом нозогеографик вазиятни ҳам келтириб чиқаради. Маълумки, қадимдан Бухорога хос эндемик касалликлар айни сув муаммоси орқали келиб чиққан (безгак, тери касалликлари ва б.). Шунинг учун ҳам, вилоятда ҳовуз маданияти, сардобаларни қуриш азалдан ривожланган бўлган[1].

Табиий газ билан таъминланиш вилоятда ўртача 98,8 % ва бу кўрсаткич Бухоро шаҳри ва тумани, Қоровулбозор ва Ғиждувонда – 100%дир. Аммо, Олот ва қисман Шофиркон туманларида барча хонадонлар ҳам бундай имкониятларга эга эмас. Вилоятда уй-жой ҳар бир кишига 14,5 кв. метрдан тўғри келса, Қорвулбозор, Қоракўл ва Ромитан туманларида бу кўрсаткич юқорироқ.

Аҳолига жами 77 та тиббиёт муассасалари хизмат кўрсатади, бемор ўринлари ҳар 10 минг кишига 43 та, шу жумладан, Вобкентда у 73, Қоровулбозор туманида 56 тани ташкил қилади. Қолган ҳудудларда касалхона ўринлари билан таъминланиш даражаси бироз паст. Албатта, дунёга тиббиёт илмининг машҳур намоёндаси – Абу Али ибн Синони берган (Авицена) бу ҳудуд учун бундай вазиятни ижобий баҳолаб бўлмайди[2]. Вилоятда ҳар 10 минг кишига 29,4 та врач, 121,1 нафар ўрта медицина ходимлари хизмат кўрсатишади. Ҳар 100 минг кишига тўғри келадиган касалланиш (яъни поликлиникага мурожаат қилганлар) 43071 кишига тенг. Олот, Қоракўл, Бухоро туманларида бу кўрсаткич пастроқ, Пешкуда энг юқори. Қоровулбозор тумани республикамизда сил касаллигининг нозогеографик ўчоғларидан бири ҳисобланади.

Қишлоқ врачлик пунктлари ҳаммаси бўлиб 342 та ёки ҳар бир туманга 31,2 тадан. Агар вилоятда жами 1471 та қишлоқ аҳоли пункти мавжудлиги эътиборга олинса, вазият ўз-ўзидан маълум бўлади. Шу нуқтаи назардан, таълим географияси, халқ таълими муассасаларининг ҳудудий ташкил этилишида ҳам айрим муаммолар мавжуд. Бухоро вилоятида 2013-йилда жами 345 та доимий мактабгача тарбия муассасалари қайд этилган. Умумтаълим мактаблари 534 та, уларнинг ҳар бирида ўртача 470 нафардан ўқувчи бор. Бу рақам, хусусан, чўл ҳудудларда жойлашган мактабларда жуда кичик.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, малакали ишчи кадрларни тайёрлашда касб-ҳунар коллежларининг ўрни катта. Бухоро вилоятида уларнинг сони 80 та, талабалар – 83,8 минг киши. Академик лицейлар 8 та, талабалар сони 5793 киши (2012/2013 ўқув йили). Юқори малакали кадрлар вилоятдаги мавжуд 3 та, жумладан, Бухоро Давлат университетида тайёрлади.

Минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишида туризмнинг аҳамияти

[1] Самарқанд, энг аввало, унинг Регистони билан тасаввур қилинса, Бухорои Шариф эса кўпроқ ўзининг Баҳоуддин Нақшбандий зиёратгоҳи, Минораи калон, Лаби ҳовузи билан машҳурдир.
[2] Абу Али ибн Сино 980 йилда ҳозирги Пешку туманида таваллуд топган.

катта. Бухоро шаҳридаги Арк, Лаби Ҳовуз, Минораи Калон, Сомонийлар мақбараси, вилоят маркази яқинида жойлашган Баҳовуддин Нақшбанд, Ситораи-Моҳи Хосса, Чор Бакр ансамблари Ғиждувон шаҳридаги Абдухолиқ Ғиждувоний мақбараси, шунингдек, Вобкент, Ромитан ва бошқа туманлардаги қадамжо ва зиёратгоҳлар минг-минглаб сайёҳларни ўзига жалб этади. Қолаверса, чўл ландшафти ҳам ўзига хос туристик аҳамиятга эга.

Кенгроқ географик нуқтаи назардан қаралганда, умуман, Зарафшон водийси ўзининг тарихи, шаҳар ва бошқа қадамжолари билан ягона халқаро туристик районни ҳосил қилади. Бу районнинг икки асосий маркази Бухоро ва Самарқандни республикамиз Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан қайта тикланган Имом Бухорий мажмуаси боғлаб туради[1].

Вилоятда 65 та туристларни жойлаштирувчи тармоқлар, шу жумладан, 50 дан зиёд меҳмонхоналар мавжуд, уларда ўринлар сони 2200 тадан кўпроқ. Бу соҳада хусусий сектор ҳам шаклланиб бормоқда. Бир йилда жами 130-150 минг сайёҳларга хизмат кўрсатилади, уларнинг деярли аксарияти хорижий туристлар. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, вилоятнинг туристик имкониятларидан ҳозирча тўлиқ фойдаланилмаяпти. Бунинг учун бу ерда замонавий туристик индустрия ва инфратузилмани ривожлантириш, қишлоқ жойлар туризм имкониятларини ҳам ишга солиш, тарғиб ва ташвиқ қилиш керак. Бухоро қадимдан ўзининг миллий таомлари, парварда ва бошқа ширинликлари, спорт турлари, санъаткор ва ҳазилчилари билан машҳур бўлиб келган. Бу эса, туризмни ривожлантиришга ёрдам берувчи муҳим омилдир.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалари. Одатда, катта ҳудудларга эга бўлган минтақаларда, хусусан, уларнинг ички қисмларида транспорт инфратузилмасини ривожлантириш муаммолари долзарб бўлади. Бухоро вилояти ҳам бундан мустасно эмас.

Вилоятнинг асосий транспорт йўллари унинг воҳа қисмидан ўтган. Бу ерда Бухоро–Туркманобод (аввалги Чоржўй), Бухоро–Қарши темир йўллари ўтган, Бухоро шаҳри ва Тошкент ўртасида тезюрар электропоезд қатнови йўлга қўйилган. Вилоятда қатор темир йўл бекатлари мавжуд, уларнинг энг каттаси ва қадимийси "поезд гудоги билан туғилган" Когон ҳисобланади. Ҳозирги кунда у муҳим транспорт тугуни вазифасини ўтайди. Шунингдек, Қоракўл, Олот бекатлари ҳам мавжуд, бироқ, Навоий–Учқудуқ–Нукус темир йўлининг ишга туширилиши муносабати билан бу бекатларнинг аҳамияти бироз пасайди.

Бухоро (Когон)–Самарқанд–Қарши "учбурчагида" Бухоро шаҳри ҳам

[1] Имом Бухорий ҳозирги Самарқанд вилоятининг Пойариқ туманида таваллуд топиб, Бухорода ўқиган, Ғиждувонлик Садриддин Айний эса ўз меҳнат фаолиятини, ижодини Самарқандда бошлаган ва Тожикистонда давом эттирган.

ўзига хос мавқега эга. Тошгузор–Бойсун–Қумқўрғон йўлининг ишга туширилиши Бухоро–Қарши–Термиз йўлагининг шаклланиши ва ривожланишига имкон берди. Айни вақтда, Бухоро–Газли–Нукус автомобиль йўли–Катта Ўзбек йўлининг ҳам аҳамияти ортиб бормоқда[1].

Мамлакатимизда қабул қилинган "Ўзбекистон Миллий автомагистральи" Давлат дастури доирасида бу трактда таъмирлаш ва кенгайтириш, йўл бўйи инфратузилма, сервис соҳасини ривожлантириш бўйича катта ишлар олиб борилмоқда. 2012-йилда вилоятда жами 56,3 млн тонна юк ва 299,3 минг йўловчи ташилган. Ички миқёсда уларнинг барчасини автомобиль транспорти амалга оширган. 2013-йилда ташқи савдо айланмаси 863 млн. АҚШ доллари атрофида, шу жумладан, экспорт 337 ва импорт 626 минг долларга тенг бўлган[2]. Экспорт таркибида пахта толаси 58,7 фоизни ташкил қилади. Сўнгги йилларда хизматлар, энергия ресурслари, қурилиш материалларининг ҳиссаси ҳам ошиб бормоқда. Импортда асосий ўринларни энергия ресурслари (84,7 %) ҳамда машина ва ускуналар етакчилик қилади.

Ташқи иқтисодий алоқаларнинг асосий қисми, яъни экспортнинг 77,2 % ва импортнинг эса 68 фоизи "Узоқ хориж" мамлакатлари билан олиб борилади. Бу борада сўнгги йилларда Эрон, Хитой ва Афғонистон, МДҲ мамлакатларидан Россия устуворлик қилади. Ички ҳудудий таркибда Бухоро шаҳри ва Қоровулбозор вилоят ташқи савдосида етакчи. Улар вилоят жами ташқи савдо айланмасининг деярли ярмини таъминлайди. Шунингдек, Ғиждувон ҳамда Бухоро туманларининг ҳам ҳиссаси катта. Экспортда биринчи ўринда Қоровулбозор, иккинчида Бухоро шаҳри, учинчида Ғиждувон, тўртинчида Бухоро ва бешинчи ўринда Ромитан тумани туради (36-илова). Аммо Вобкент туманининг экспорт салоҳияти анча паст. Инвестиция муҳити ҳам Бухоро шаҳри ва Қоровулбозорда нисбатан яхшироқ. Келажакда вилоятнинг барча қишлоқ туманларида инвестиция муҳитини янада яхшилаш, инвестициялардан самарали фойдаланиш, қўшма корхоналар сони ва географиясини кенгайтириш зарур.

Вилоят ижтимоий-иқтисодий ҳолатининг ҳудудий тафовутлари. Чўл шароитида ички иқтисодий районлаштириш жуда қийин илмий масала ҳисобланади. Сабаби, иқтисодий салоҳият маъмурий бўлинишга бўйсунмаган ҳолда асосан вилоятнинг воҳа қисмида, яъни Бухоро – Қоракўл воҳасида жойлашган. Бунда Бухоро, Когон, Ғиждувон, Қоракўл каби шаҳарларнинг аҳамияти катта, "ресурс" шаҳарлар – Газли ва Зафаробод тор ихтисослашув хусусиятига эга. Бинобарин, чўл ландшафти

[1] Келажакда Бухоро-Қорақалпоғистон йўналишида ҳам темир йўл қурилиши мумкин.

[2] 2009 йилда вилоятда катта ҳажмда инвестиция, шу жумладан хорижий инвестиция киритилганлиги натижасида экспорт-импорт ҳажми олдинги йилга нисбатан тахминан 2 мартага ортган.

39-жадвал

Бухоро вилояти қишлоқ туманлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиш индикаторлари

(2013 й.)

т/р	Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Х И М	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо айланмаси	Пуллик хизматлар
	Вилоят:	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	Бухоро ш	1,010	0,174	1,127	0,409	1,303	2,551	2,781
2	Когон ш	2,275	0,286	2,548	0,918	3,070	1,179	1,051
	Туманлар:							
1	Бухоро	0,417	1,375	0,254	0,162	0,945	0,624	0,694
2	Вобкент	0,160	1,259	0,377	0,129	0,513	0,871	0,610
3	Жондор	0,427	1,256	0,461	0,121	0,462	0,437	0,557
4	Когон	0,327	1,821	0,434	1,270	3,831	0,358	0,788
5	Олот	0,441	1,517	0,203	1,427	0,574	0,517	0,547
6	Пешку	0,392	1,522	0,106	0,149	0,475	0,404	0,534
7	Ромитан	1,026	1,171	0,285	1,014	0,744	0,755	0,581
8	Шофиркон	0,267	0,969	0,133	1,101	0,588	0,448	0,492
9	Қоракўл	0,436	1,279	0,516	0,114	0,474	0,633	0,549
10	Қоровулбозор	48,463	2,990	55,905	4,720	11,904	1,403	1,389
11	Ғиждувон	0,382	0,699	0,295	0,176	0,461	1,020	0,757

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

иқтисодий ландшафт бир-бирига унча мос тушмайди. Вилоятнинг "ўсиш қутби" сифатида Қоровулбозор, Коғон шаҳарларини белгилаш мумкин. Умуман олганда эса, қишлоқ туманларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши бир-биридан катта фарқ қилади (39-жадвал). Саноат ишлаб чиқариш салоҳияти бўйича Қоровулбозор ва Ромитан туманлари етакчи ўринларда турса, баъзи қишлоқ туманларининг (Вобкент, Шофиркон ва б.) бу борадаги улушлари жуда паст. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш бўйича деярли барча туманлар (Шофиркон, Ғиждувондан ташқари) юқори кўрсаткичларга эга. Вилоятга киритилаётган инвестициянинг асосий қисми Қоровулбозор ва Олот туманларига йўналтирилган. Ижтимоий соҳалар бўйича эса, Бухоро ва Коғон шаҳарларидан ташқари, фақат Қоровулбозор туманининг улуши юқорироқ.

Истиқболда вилоятда енгил ва озиқ-овқат ҳамда қурилиш материаллари саноати устувор аҳамиятга эга бўлади. Шу билан бирга, олиб борилаётган геологик-қидирув ишлари натижасида янги конларнинг очилиши нефть-газ саноатининг янада ривожланишига замин яратади. Бунга мавжуд юксак инвестицион салоҳият ҳам асос бўлиб хизмат қилади. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларни ҳудудий ташкил этишда, хусусан, чўл ҳудудларга катта аҳамият қаратилади. Бу борада таълим, соғлиқни сақлаш тизимларини ривожлантириш, аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш, нозогеографик вазиятни яхшилаш масалалари, айниқса, муҳим ҳисобланади.

2.5.2.Навоий вилояти

Вилоят дастлаб 1982-йил 20.04. да ташкил топиб, 1988-йилгача шу мақомда мавжуд бўлган. Сўнгги марта эса, у 1992-йил 27-январда қайта тикланган. Майдони 111,0 минг кв. км ёки республика ҳудудининг қарийб 1/4 қисмига тенг. Аҳоли сони эса 900,7 минг киши (мамлакат аҳолисининг 3,0 фоизи) дир. Қизиғи шундаки, бу географик кўрсаткичлар Ўзбекистон миқёсида катта қутбийлик характерига эга: майдони бўйича ҳам, демографик салоҳияти бўйича ҳам у иккинчи, бироқ ҳудудига кўра вилоят Қорақолпогистон Республикасидан кейинги иккинчи, аҳоли сони жиҳатидан эса фақат Сирдарё вилоятидан олдинда, яъни охиридан иккинчи. Ушбу таққослама кўрсаткичлар Навоий вилоятида аҳоли сони зичлигининг ниҳоятда пастлигидан гувоҳлик беради.

Навоий вилоятининг ички маъмурий тузилиши ҳам унча мураккаб эмас; бу ерда атиги 8 та қишлоқ туманлари мавжуд, холос. Таъкидлаш жоизки, Сирдарё вилоятида ҳам бундай маъмурий бирликлар сони 8 та, лекин унинг майдони Навоий вилоятига қараганда 23,2 марта кичик. Демак, Навоийда қишлоқ туманлари жуда катта майдонларни эгаллайди ва унинг ҳудуди яхши ўзлаштирилмаган ёки катта иқтисодий сиғимга эга

эмас. Дарҳақиқат, Учқудуқ туманида бу кўрсаткич 46,6, Томдида 42,5 минг км^2 га тенг. Бу борада ушбу туманлар Қорақалпоғистоннинг Қўнғирот туманидан сўнг (76,0 минг км^2) иккинчи ва учинчи ўринларда туради. Шу жойда таъкидлаш кифояки, Учқудуқ ва Томди туманлари Навоий вилоятининг 80,3 фоизини, республика умумий майдонининг 1/5 яқин қисмини эгаллайди.

Энг кичик туман – Кармана ва энг катта туман – Учқудуқ ўртасидаги тафовут 49,1 мартага баробар. Конимех туманининг жойланиши ҳам ўзгача: туман маркази асосий ҳудуддан ажралган ҳолда ўрнашган, туманнинг қолган қисмини, қайси бир маънода, эксклав ҳисоблаш мумкин. Қишлоқ туманлари орасида Кармана ва Нурота республикамизда биринчилар қаторида ташкил этилган ушбу тоифадаги маъмурий бирликларга киради. Навоий вилояти ташкил этилгунга қадар жанубий ҳудудлар – Қизилтепа, Кармана, Навбаҳор туманлари Бухоро вилояти, Хатирчи ва Нурота Самарқанд вилояти таркибида бўлган. Бир вақтлар Учқудуқ ва Томди туманлари Қорақалпоғистон Республикасига қарашли бўлганлар.

Навоий вилояти республикамиз ҳудудий меҳнат тақсимотида, асосан, тоғ-кон, хусусан, рангли металлургия, кимё, қурилиш материаллари саноати ҳамда гўшт-жун чорвачилигига ихтисослашган. Унинг ҳиссасига республика ялпи ички маҳсулотининг 5,4%, саноат ишлаб чиқаришининг – 10,6[1], қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг – 4,7, чакана савдо айланмасининг – 4,0, пуллик хизматларнинг – 3,0 фоизи тўғри келади. Экспорт ва импортда вилоят улуши 2,9 ва 4,5 % (2013 й.). Саноат маҳсулотининг қиймати бўйича Навоий вилояти республикамизда олдинги ўринларда туради (бу ерда катта иқтисодий салоҳиятга эга бўлган Навоий тоғ-металлургия комбинати маҳсулотлари кирмаган бўлиши мумкин).

География ўрни ва ресурс салоҳияти. Вилоят мамлакатимизнинг марказий ва шимолий қисмида жойлашган. У катта масофада Қозоғистон Республикаси билан чегарадош. Шунингдек, вилоят ҳудуди ғарбда Бухоро, жануб ва жанубий-шарқда Самарқанд ва қисман Жиззах вилоятлари билан, шимолда ва шимоли-ғарбда Қорақалпоғистон Республикаси билан, жанубда, жуда қисқа масофада, Қашқадарё вилоятига туташ[2].

Вилоят географик харитада ўзига хос ташқи ҳудудий қиёфага эга: унинг асосий юки, қайта ишлаш саноати, демографик ва иқтисодий салоҳияти нисбатан кичик майдонни эгаллаган чекка жанубда, катта марказий ва шимолий ҳудудлари эса экстенсив, ҳақиқий чўл ҳудудларига хос яйлов чорвачилиги ва тоғ-кон саноатига эга. Чегара чизиқлари кўпгина

[1] Навоий тоғ-металлургия комбинати кўрсаткичлари киритилмаган.

[2] Навоий вилоятининг иқтисодий-ижтимоий картаси ҳам Бухоро вилояти ёки бошқа чўллик минтақа – Қорақалпоғистон Республикасига ўхшаш унча кўримли ("картабоп") эмас.

жойларда деярли тўғри чизиқ шаклида ўтказилган. Иқтисодий ва ижтимоий географияда бундай географик вазият, одатда, яхши ўзлаштирилмаган, табиий шароти асосан чўллардан иборат мамлакат ёки минтақаларда учрайди ва унга қараб ишлаб чиқариш ҳамда аҳолининг ҳудудий ташкил этиш хусусиятларини дарҳол англаш ёки найқаш мумкин (республикамизда шунга ўхшаш географик ҳолат ёки қиёфа Қарақалпогистон Республикасида, хорижий мамлакатлар даражасида Чад, Судан, Канада каби давлатларда учрайди).

Навоий вилояти ўзининг орографик хусусиятлари бўйича республиканинг бошқа минтақаларидан кескин фарқ қилади. Унинг ҳудудида кичик-кичик қолдиқ тоғликлар мавжуд. Пасттекисликлар чекка шимол ва шимоли-ғарбда (Қизилқум чўллари), ботиқлар – Мингбулоқ, Молали, Қоратов – вилоятнинг ички қисмида жойлашган. Баландликлар денгиз сатҳидан 250-300 м юқорида, тоғликларнинг энг тепа нуқталари эса 1800 метрга яқин (Оқтов тизмасида).

40-жадвал

Навоий вилояти қишлоқ туманлари ҳақида айрим маълумотлар (01.01.2014 й.)

т/р	Қишлоқ туманлари	Ташкил топган йили	Маъмурий маркази	Туманлар майдони, минг кв км	Аҳолиси	
					минг киши	зичлиги, 1.кв.км/киши
1	Кармана	09.09.1926	Кармана ш-часи	0,95	109,9	115,7
2	Конимех	29.12.1965	Конимех ш-часи	9,14	29,4	3,2
3	Навбаҳор	12.03.1980	Бешработ ш-часи	1,57	101,3	64,5
4	Нурота	29.09.1926	Нурота ш.	6,53	84,3	12,9
5	Томди	03.07.1927	Томдибулоқ ш-часи	42,49	15,0	0,3
6	Учқудуқ	25.03.1982	Учқудуқ ш.	46,63	34,9	0,7
7	Хатирчи	03.12.1964	Янгиработ ш.	1,42	179,9	126,7
8	Қизилтепа	07.12.1970	Қизилтепа ш.	2,19	137,6	62,8
	Навоий вилояти	**27.01.1992**	**Навоий ш.**	**110,99**	**900,7**	**8,1**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Нурота, Оқтов, Қоратов тизмалари жанубий ва жанубий-шарқда Туркистон ва Зарафшон тизмаларига қўшилиб кетади. Мазкур тоғлар турли қазилма захираларга бой. Бу жиҳатдан, айниқса, кичик қолдиқ тоғларнинг аҳамияти катта (Бўкантов, Етимтоғ, Томдитов, Айтимтов, Кўкпатас, Қозоқтов, Қулжуқтов, Белтов, Овминзатов). Бўкантовнинг энг баланд нуқтаси – Ирмир тоғи денгиз сатҳидан 764 метр баландликда, Етимтоғники - 565 м., Томдитовда - 974 м., Қоратовда 1100 м, Қозоқтовда - 612 м.да жойлашган. Нурота тоғидаги Авга (1701 м) чўққиси вилоятнинг энг юқори нуқтаси ҳисобланади. Кўриниб турибдики, бу тоғлар унча баланд эмас ва уларнинг умумий ландшафт тузилиши қўшни Қозоғистон ҳудудини, айниқса паст ясси тоғларини эслатади. Шундай қилиб, унча

баланд бўлмаган тоғлар ёки тепаликлар Навоий вилоятида аҳён-аҳёнда учраб туради, қолган катта майдонларни эса чўкмалар (Қоракота, Мулоли, Мингбулоқ) ва қумликлар (Пикатурма, Ёмонқум ва б.) эгаллайди[1]. Баҳор ойларида бу жойлар ям-яшил ўт ва лолақизғалдоқлар билан қопланади ва ажойиб манзарага эга бўлади.

Эътироф этиш жоизки, худди шундай ер устининг тузилиши унинг қазилма ресурсларга бойлигини ҳам кўрсатади. Вилоят ҳудуди, энг аввало, ўзининг олтин захиралари билан ажралиб туради. Бу ерда уран, фосфорит, асбест, дала шпати, мармар, қурилиш материаллари хом ашёси ва бошқа конлар ҳам мавжуд. Айни ана шу минерал хом ашё ресурслари вилоят иқтисодиётини шакллантириш, унинг ишлаб чиқариш ва экспорт салоҳиятини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. Аниқроқ айтадиган бўлсак, олтин Олтинтов, Кўкпатас, Желтой, Томдибулоқ, Белпонтов, Мурунтов, Амантойтов, Аджибугур, Аристонтол ва бошқа жойларда, фосфорит – Жерой-Сардоба конида, мармар – Ғозғон, Оқтов, Кўкпатасда, оҳактош – Томдибулоқда, полиметал рудалар – Оқетпес, Кўкманачи, Высоковольтное, Қорабугутда, мис – Қорамурунда, турли хил қурилиш материаллари хом ашёси Ойтим, Бепасан, Азкамар, Жерой каби конларда бор.

Иқлими – ниҳоятда қуруқ ва континентал, ёғин-сочин миқдори жуда оз (ўртача 100-200 мм). Бу эса вилоятда қишлоқ хўжалигини, хусусан, унинг деҳқончилик тармоғини ривожлантириш учун қулай эмас. Шу боис, Навоий вилояти, асосан, яйлов чорвачилиги, қоракўлчиликка ихтисослашган. Вилоятда гидрографик шахобчалар ривожланмаган: Навоий шаҳри яқинида Зарафшон дарёсининг суви жуда озайиб қолади. Жанубий районларда суғорма деҳқончиликни юритиш мақсадида Қуйимозор, Шўркўл, Тўдакўл сув омборлари қурилган. Шунингдек, бу ерда Аму - Бухоро, Ўртачўл, Конимех каналлари ҳам бор. Нисбатан катта майдонни эгаллаган Ҳайдаркўлнинг эса (унинг бошланиш қисми қўшни Жиззах вилоятида) қишлоқ хўжалигида аҳамияти деярли йўқ.

Навоий вилояти ҳудудининг узоқ масофада шимолдан жанубга чўзилганлиги, унинг ўзлаштирилган ҳудудлари ҳамда маъмурий - марказини чекка жанубда жойлашганлиги минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини ташкил қилиш ва бошқаришда бироз қийинчиликлар туғдиради. Айниқса, вилоятда ички транспорт инфратузилмаси ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш анча мураккаброқ.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Навоий вилоятининг демографик салоҳияти унча катта эмас. Ҳудуд сув захираларига бой бўлмаганлиги

[1] Республикамиз ҳудудининг энг паст нуқтаси ҳам шу вилоятда – Мингбулоқ ботиғи (денгиз сатҳидан -12 метр пастда)

сабабли, аҳоли зичлигининг кўрсаткичлари – энг паст (1 км^2 га 8,8 киши - Ўзбекистонда охирги ўринда).

Ўртача ҳар бир қишлоқ туманига 13,9 минг км^2 дан ер тўғри келади (республикада бу кўрсаткич 2,7 минг км^2 ни ташкил қилади). Қишлоқ туманлари майдонининг катта эканлиги ҳудуднинг қишлоқ хўжалиги ва аҳоли жойлашуви учун қулай шароитга эга эмаслигидан далолат беради. Чиндан ҳам, аҳоли зичлиги бу ерда анча паст; у Учқудуқ ва Томди туманларида 1 кишига ҳам етмайди. Фақат Хатирчи ва Кармана туманларида аҳоли зичроқ жойлашган (127 ва 116 киши). 40-жадвалдан кўринадики, туманларнинг аҳоли сони 15 мингдан (Томди) 180 минг кишигача (Хатирчи) фарқ қилади[1]. Биргина Хатирчи туманида вилоят аҳолисининг 1/5 қисми, Қизилтепа билан ҳисоблаганда 35,2 фоизи яшайди.

1989-2000-йилларда вилоят аҳолиси 130 минг кишига кўпайган, ўсиш суръати 120,5 фоиз, ўртача йиллик кўпайиш 1,70%. Бу борада у Сирдарё вилоятидан устунроқ, холос. 1989-2014-йилларда эса ўсиш: Нурота, Учқудуқ, Хатирчи, Қизилтепада юқори бўлган. Конимехда ҳам бу даврда аҳоли сони бироз кўпайган, бироқ энг сўнгги йилларда бу ерда ҳам камайиш кузатилмоқда. Томди, Учқудуқ ва Кармана туманларида эса у 1989-йилга нисбатан камайган. Кармана туманида бу ҳол маъмурий-ҳудудий ўзгаришлар туфайли содир бўлган бўлса, Томди ва Учқудуқда у ташқи миграция натижасида юз берган.

Навоий вилоятида туғилиш коэффициенти 1998-2001-йилларда 19-20 промиллега, ўлим 5,0-5,3 га, табиий кўпайиш 14-15 промиллега тенг бўлган. Туғилишнинг энг юқори кўрсаткичлари Хатирчи ва Нурота туманларига тўғри келган. Айни вақтда, ташқи миграциянинг аҳоли сонини ўсишига таъсири айрим йилларда салбий бўлган. Масалан, 1998 йилда шаҳар жойларда миграция қолдиғи минус 1,3 минг кишини ташкил қилган.

2013-йилда вилоятда тугилиш 21,5, ўлим 4,6 ва табиий кўпайиш 16,9 промилле бўлган (бу кўрсаткичлар ўртача республика даражасига якин). Қишлоқ туманлари доирасида туғилиш, нисбатан, Конимех ва Учқудуқда – юқори, унинг паст кўрсаткичи Томди туманида (бу демографик вазият ҳам миграция оқибатлари туфайли вужудга келган бўлиши мумкин)[2] кузатилган. Ўлим коэффициентида катта ҳудудий фарқлар кузатилмайди: Кармана ва Конимех туманларида у юқорироқ, Томдида эса пастроқ (37-илова). Табиий кўпайиш коэффициентини асосан туғилиш даражаси белгилаб беради. У Учқудуқ туманида – 21,1 промилле, Карманада – 17,3, Томдида эса – 13,1 промиллега тенгдир.

Аҳоли миграцияси ҳам манфий натижага эга бўлган. Чунончи, 2009-йилда ташқи миграция қолдиғи вилоят бўйича минус 1987 ва 2010-йилда 1678 кишини ташкил қилган. Энг катта миграция "йўқотиши" Конимех,

[1] Томди тумани республикамизда аҳоли сони бўйича энг охирги ўринда туради.

[2] Бу борада Томди тумани республикамизда ҳам кескин ажралиб туради.

Томди ва Нурота туманларида қайд этилган. Фикримизча, бу, энг аввало, қозоқ миллатига мансуб айрим кишиларнинг Қозоғистонга кўчиб кетиши боис ҳам содир бўлган. Миграция қолдиғи 2013-йилда фақат Навбаҳор ва Хатирчи туманларида ижобий эди (37-илова). Вилоят маркази – Навоий шаҳрига келганлар 2013-йилда 12,6, кетганлар 28,2, миграция сальдоси минус 15,6 промилле, Зарафшон шаҳрида бу кўрсаткичлар мос ҳолда 38,6; 40,4 ва 1,8 промиллени ташкил этди[1].

Аҳоли таркибида асосий миллат вакиллари – ўзбеклар 85,7 фоизни ташкил қилади. Шунингдек, вилоятда 4,6 % қозоқлар, 2,5 % руслар, 2,4 %қорақалпоқлар, 1,5 фоиз тожиклар истиқомат қилишади (2013 й.). Сўнгги йилларда рус, хусусан, қозоқ миллатига мансуб кишиларнинг республикадаги сони ташқи миграция оқибатлари сабабли камайиб бормоқда.

Вилоятда 6 та шаҳар ва 47 та шаҳарча мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида жами аҳолининг ярми яшайди. Кўриниб турибдики, умумий урбанизация кўрсаткичи бу ерда анча юқори. Мазкур ҳолат, бир томондан, ҳудудда саноатнинг, нисбатан, яхши ривожланганлиги билан изоҳланса, иккинчи томондан, у интенсив қишлоқ хўжалиги учун имконият чекланганлиги билан боғлиқ.

Умумий урбанизация даражаси 2008-йилда 39,5 % бўлган, унинг 10 % дан кўпроққа ортиши эса 2009-йилнинг "урбанистик тўлқини" натижасида юзага келган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, агар вилоят бу кўрсаткич бўйича (40,4 %) 2000 йилда Қорақалпоғистон Республикасидан кейинги ўринда турган бўлса, ҳозирда у мамлакат ўртача кўрсаткичидан ҳам пастроқда – 50,1 %. Сабаби, бошқа минтақаларга қараганда бу ерда янги шаҳарчалар озроқ ташкил қилинган. Вилоятда Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили Давлат дастури туфайли, 30 та аҳоли пунктига шаҳарча мақоми берилган. Бундай агрошаҳарчаларнинг энг кўпи, яъни 8 таси биргина Қизилтепа туманида жойлашган. Хатирчи ва Навбаҳор туманларида уларнинг сони бештадан, Томдида эса атиги биттадир (41-жадвал). Ҳаммаси бўлиб янги шаҳарчаларда 2009-йилда 85,1 киши яшаган, бу барча шаҳарлар аҳолисининг 20,4 фоизи демакдир. Шаҳар жойларнинг аксарият аҳолиси 5 минг кишигача бўлган синфга мансуб: вилоят маркази - Навоийда 134 минг, Зарафшонда 74 минг аҳоли яшайди; Нурота, Учқудуқ, Карманада 20-30 мингдан киши бор.

Навоий шаҳри ўзининг демографик салоҳиятига кўра агломерация маркази бўлишига лойиқ, унинг атрофида "йўлдош" шаҳарчалар (Қизилтепа, Кармана, Бешработ, Конимех, Тинчлик, Маликработ) бор. Бу шаҳар республиканинг бошқа вилоят марказларидан ўзининг архитектура-

[1] Умуман олганда, Навоий вилояти ташқи миграция манфий қолдиғининг ҳажми бўйича республикада Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистондан кейинги учинчи ўринда туради. 2013 йилда ушбу кўрсаткич Ўзбекистонда минус 38,1 минг киши, шу жумладан Навоий вилоятида минус 6,7 минг кишини ташкил қилган.

си, қурилиши ва, хусусан юксак саноат салоҳияти билан ажралиб туради. Шу нуқтаи назардан, у Чирчиқ, Олмалиқ, Ангрен, Қўқон, Марғилон, Бекобод шаҳарларига функционал жиҳатдан турдош ҳисобланади.

41-жадвал

Навоий вилояти янги шаҳарчаларининг аҳолиси

т/р	Шаҳарчалар номи	Жойлашган қишлоқ тумани	Аҳоли сони, киши	
			2009 й.	2013 й.
1	С. Умаров	Кармана	3300	3878
2	Подкоропп	Кармана	2541	2434
3	Т. Ғофуров	Кармана	2538	2666
4	Пахтаобод	Кармана	2000	1944
5	Шўртепа	Конимех	2435	2201
6	Момиқчи	Конимех	2320	2005
7	Болақароқ	Конимех	2319	546
8	Кескантерак	Навбаҳор	4713	3537
9	Ижант	Навбаҳор	2818	4047
10	Қуйи Бешработ	Навбаҳор	2684	2227
11	Қалқонота	Навбаҳор	2288	4481
12	Сарой	Навбаҳор	2064	1501
13	Темурқовуқ	Нурота	3368	3254
14	Қизилча	Нурота	3383	3297
15	Чуя	Нурота	2845	2591
16	Янгибино	Нурота	2036	2357
17	Томдибулоқ	Томди	6834	5110
18	Тасмачи	Хатирчи	3650	4680
19	Сарой	Хатирчи	3296	3005
20	Жалоир	Хатирчи	2216	2909
21	Жалоир	Хатирчи	2051	2158
22	Полвонтепа	Хатирчи	2034	1982
23	Қалъайи Азизон	Қизилтепа	3500	3598
24	Ванғози	Қизилтепа	3200	3426
25	Зармитон	Қизилтепа	2700	2973
26	Ғойибон	Қизилтепа	2600	2673
27	Баланд Ғардиён	Қизилтепа	2600	2707
28	Оқмачит	Қизилтепа	2400	2510
29	Ҳусбиддин	Қизилтепа	2204	2297
30	Оқсоч	Қизилтепа	2200	2305

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Навоий вилоятида жами 577 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд. Бу борада у, ҳатто аҳолиси бир неча марта кўп бўлган Наманган (403 та), Андижон (456 та) ва Хоразм (559 та) вилоятларидан ҳам олдинда туради. Демак, вилоят қишлоқлари асосан майда ва кичик аҳоли пунктларидан ташкил топган. Ўртача бир қишлоққа 768 кишидан аҳоли тўғри келади, унинг тахминан 8-9 фоизи мактаб ёшигача, 22-23 фоизи мактаб ёшидагилар бўлса, бундай жойларда таълим муассасаларини ташкил этиш

нақадар қийинлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Нисбатан каттароқ қишлоқлар вилоятнинг жанубий қисмида, суғорма деҳқончилик ривожланган ҳудудларда жойлашган.

Вилоятда, 2014-йил 1-январь ҳолатига кўра, меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони 525 минг киши, иқтисодий фаол аҳоли 442 минг киши, иқтисодиётда банд бўлганлар эса 420 минг киши. 2013-йилда жами 41,4 минг янги иш ўринлари (асосан қишлоқ жойларда, кичик бизнес ва тадбиркорликда) ташкил этилган.

Инвестиция ва қурилиш географияси. Маълумки, ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асоси, энг аввало, капитал қўйилмалар ва қурилиш объектлари ҳисобланади. Шу боис, вилоятларда қулай инвестиция муҳитини шакллантириш, қурилиш индустриясини ривожлантириш катта аҳмиятга эга. Мавжуд маълумотларга қараганда, бир йилда киритилаётган инвестиция ҳажмининг 3/5 қисми ишлаб чиқариш соҳаларига йўналтирилади. Хорижий инвестициялар ёрдамида жами 53 та қўшма корхона қурилган бўлиб, улар 20,2 млн АҚШ доллари ҳажмида экспорт ишларини амалга оширган (2012 й.). Бу, албатта, жуда кам. Бинобарин, қўшма корхоналарнинг экспорт салоҳиятини кўтариш талаб этилади.

Жами қурилишларнинг 37,7 фоизи Зарафшон шаҳрига тўғри келади, Навоий шаҳрининг улуши 20,2 %. Қишлоқ туманлари орасида қурилиш кўпроқ Кармана ва Қизилтепа туманларида олиб борилган. Энг паст кўрсаткич Томди ва Учқудуқ туманларида кузатилади (43-жадвал).

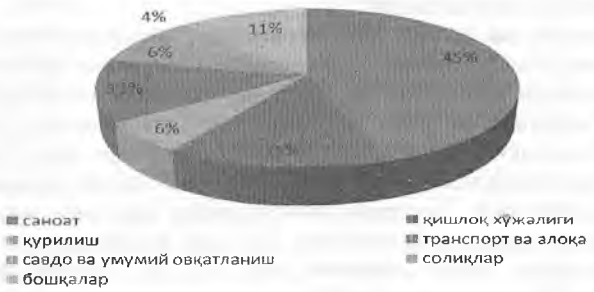
Иқтисодиёт географияси. Вилоят иқтисодиёти индустриал-аграр йўналишга эга. Ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 44,5 фоизини саноат, 6,3 фоизини қурилиш, 15,0 фоизини қишлоқ хўжалиги, 12,7 фоизини транспорт ва алоқа беради (2012 й.).

Таҳлиллар кўрсатишича, Навоий вилояти барча соҳаларда ўзига хос мавқени эгаллайди. Масалан, ЯҲМда саноатнинг улуши бўйича республикамизда биринчи, бироқ қишлоқ хўжалиги, савдо ва умумий овқатланиш, солиқлар, кичик бизнес ҳамда хизматлар улуши бўйича ҳам "биринчи", фақат вилоят рўйхатлари охиридан. Дарҳақиқат, вилоят ЯҲМнинг атиги 36,9 фоизи кичик бизнес ҳиссасига тушади, ваҳоланки, бу кўрсаткич республика бўйича ўртача 55 фоиздан зиёд. Бундай минтақавий хусусиятлар кўпроқ вилоятнинг табиий шароит ва ресурсларидан келиб чиққан ҳолда, хўжалигининг тармоқлар таркиби ва ихтисослашуви, демографик вазиятига боғлик.

Навоий вилоятида 2013-йил 01.01 ҳолатида рўйхатга олинган кичик бизнес субъектлари сони 13,7 мингта. Бироқ, уларнинг саноатдаги улуши атиги 6,3 % (республикада энг кам), қурилишда – 66,6 %, чакана савдода – 48,8 %, пуллик хизматларда - 58,0 % дир. Саноатда кичик бизнес ва микрофирмалар ҳиссаси озлигининг сабаби, ушбу макроиқтисодиёт

тармогининг стратегик аҳамиятга эга бўлган йўналишларга ихтисослашганлигидир.

11-расм. Навоий вилояти иқтисодиётининг тармоқлар таркиби
(2012 й., фоиз ҳисобида)

Юқорида таъкидланганидек, минтақа иқтисодиётида саноат етакчи ўринни эгаллайди. 2012-йил якунларига кўра, кимё саноатининг ялпи саноат маҳсулоти қийматидаги улуши 8,5 %, қурилиш материаллари саноати – 10,0 %, енгил саноат – 33,0 %, рангли металлургия – 66,6 % ни ташкил қилади. Айни вақтда, бу ерда машинасозлик ва ёғочни қайта ишлаш саноат тармоқлари – ўта паст даражада. Республиканинг бошқа минтақаларига таққослаганда вилоятда енгил ва озиқ-овқат саноати ҳам суст ривожланган (42-жадвал).

42-жадвал

Навоий вилояти саноатининг тармоқлар тузилмаси
(саноат маҳсулоти бўйича, фоизда)

Тармоқлар	1991 йил	2000 йил	2012-йил
Жами саноат маҳсулотлари	100	100	100
Шу жумладан, электр энергия	4,8	12,2	7,8
Рангдор металлургия	10,5	13,2	66,6
Кимё саноати	69,4	59,6	8,3
Машинасозлик ва мсталлни қайта ишлаш	0,8	0,7	0,6
Қурилиш материаллари саноати	3,1	6,0	10,0
Енгил саноат	7,2	3,7	3,3
Озиқ-овқат саноати	1,5	1,6	1,7
Ун- крупа, омихта ем саноати	2,5	2,4	1,0
Бошқа тармоқлар	0,2	0,6	0,3

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Бир йилда Навоий вилоятида 850-900 минг тонна аммиак селитраси, 470-480 минг т синтетик аммиак, 30-35 минг т ишқорли кислота, 10-13 минг т нитрон толаси, 20-25 минг т натрий цианисти, 10-12 минг т суюлтирилган хлор ишлаб чиқарилади. Шунингдек, бу ерда бошқа кимё маҳсулотлари, масалан, ўсимликларни кимёвий ҳимоя қилиш воситалари, сирка, гипохлорид натрий кабилар олинади. Асосий корхоналари "Навоийазот", "Электрохимсаноат" ҳисобланади. Улар мамлакатимиз экспортида ҳам фаол қатнашишади. Айниқса, республикамиз миллий иқтисодиёти учун ниҳоятда зарур бўлган суперфосфат заводи хомашёси - фосфоритлар ҳам Навоий вилояти ҳудудида ишлаб чиқарилади. Маълумки, авваллари мазкур хом ашё қўшни Қозоғистон Республикасининг Жамбул вилоятидан (Қоратов конларидан) келтирилар эди, асосий корхоналар эса Самарқанд ва Кўқонда жойлашган.

Навоий вилоятининг кимё саноати республикамизда олдинги мавқеларни эгаллайди. Бу ҳусусда қурилиш материаллари саноатининг ҳам аҳамияти катта – энг йирик цемент заводи айни шу ерда, яъни Навоий шаҳрида жойлашган. Бир йилда 3225 минг т атрофида цемент олинади (республикамизда 6900-7000 минг т, демак, унинг ярмига яқини айни шу вилоятда ишлаб чиқарилади)[1]. Цементдан ташқари темир-бетон маҳсулотлари, мармар плиталари, оҳак, шағал тош каби қурилиш материаллари олинади. Навоий қурилиш ташкилотлари республикамизнинг бошқа жойларида ҳам катта ҳажмдаги бинокорлик ишларини бажаради.

Халқ истеъмол молларидан 55-60 минг т ун, 45-50 минг т омихта ем, 9-10 минг т ўсимлик ёги ишлаб чиқарилади. Пахта толаси бўйича вилоят республикада охирги ўринда туради. Жами саноат корхоналари 1298 та, йириклари 20 та, саноатда банд бўлган ишчи ва ходимлар сони 80-85 минг киши (бу анча юқори кўрсаткич, 2000-йилда у 23 минг кишини ташкил қилган). Асосий саноат корхоналари, юқоридагилардан ташқари, Навоий ИЭС, "Қизилқумцемент", "Қизилқум – Рус - Нур" ҚК, Тоғ-металлургия комбинати ва бошқалар. Уларнинг айримлари қўшма корхоналар ҳисобланади. Таъкидлаш ўринлики, Навоий вилоятида мамлакатимиз учун энг муҳим ва стратегик аҳамиятга эга бўлган саноат тармоқлари ривожланган. Бу ерда олтиининг асосий қисми олинади, миллий иқтисодиёт учун энг зарур ҳисобланган фосфорит комбинати ҳам 2001 йилда ишга туширилган.

Сўнгги йилларда вилоят саноати ҳудудий таркибида ҳам жиддий ўзгаришлар бўлиб ўтган. Масалан, агар 2000-йилда Навоий шаҳри минтақа саноат маҳсулотининг 51,0 фоизини берган бўлса, ҳозирги кунда бу кўрсаткич 72,2 фоизга кўтарилган. Қизилтепа туманининг улуши – 5,5 %. ХИМ ни ишлаб чиқаришда Навоий ва Зарафшон шаҳарлари етакчи (43-

[1] 2000 йилда Навоийда 1300 минг т цемент ишлаб чиқарилган.

жадвал). 2010-йилда бу шаҳарлар ҳиссасига, мос равишда, 66,8 ва 9,4 фоиздан ХИМ тўғри келган. Қишлоқ туманлари орасида Қизилтепа ва Кармана бироз ажралиб туради, энг паст кўрсаткич Томди туманига хосдир.

Асосий саноат марказ ва пунктлари Навоий, Зарафшон, Учқудуқ, Қизилтепа ҳамда "ресурс" шаҳарчалар: Ғозғон, Мурунтов, Шалкар, Лангар кабилар. Янгиработ ва Маликрабодда пахта тозалаш заводлари бор. Навоий шаҳри борган сари йирик саноат тугуни ва республикамизнинг ўсиш қутбига айланмоқда. Бу ерда, аниқроғи шаҳар аэропорти асосида мамлакатимизда илк бор республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг 2008 йил 2 декабрдаги Фармонига биноан эркин иқтисодий-индустриал зона бунёд этилмоқда. Бунда Жанубий Корея ва бошқа давлатлар билан ҳамкорликда, жуда катта терминал қурилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, янги доимий иш ўринларини шакллантиришга асос бўлади.

43-жадвал

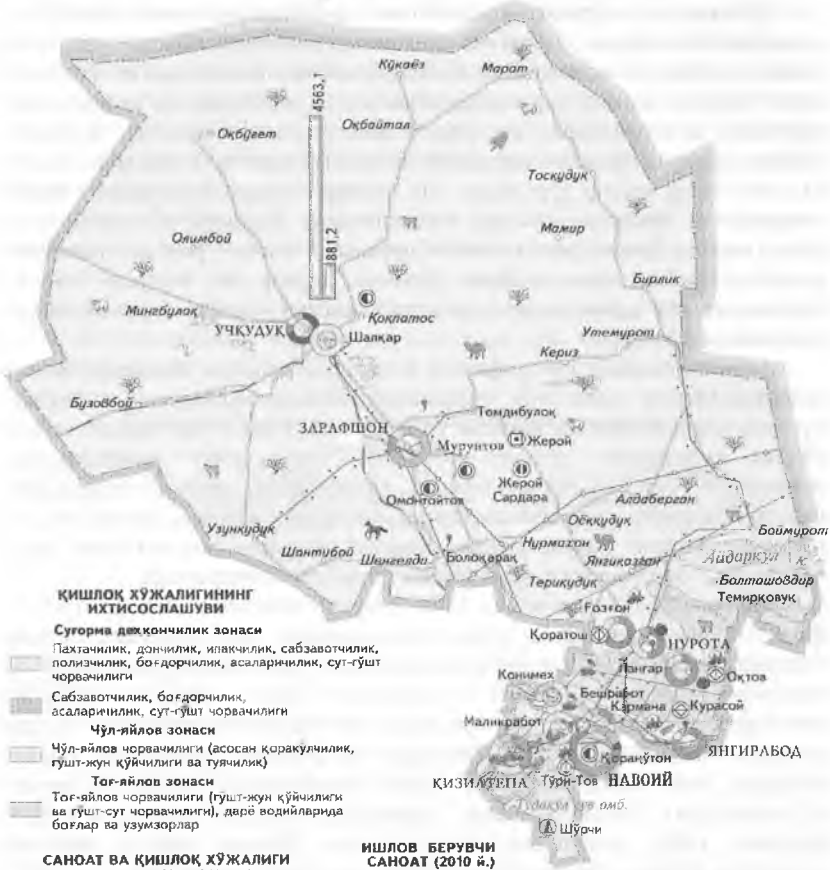
Навоий вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари
(жамига нисбатан фоизда, 2012 й.)

т/р	Ҳудудлар	ХИМ	Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
1.	Навоий ш.	66,8	0,3	20,2	40,9	50,2
2.	Зарафшон ш.	9,4	0,4	37,7	10,1	6,6
Туманлар:						
1.	Кармана	6,9	15,9	11,0	12,4	9,4
2.	Конимех	1,3	4,2	1,7	3,5	3,0
3.	Навбаҳор	1,3	17,2	4,7	1,8	7,4
4.	Нурота	1,8	7,5	6,4	3,1	2,5
5.	Томди	0,6	2,7	0,6	1,7	2,4
6.	Учқудуқ	1,1	2,2	1,1	4,7	7,7
7.	Хатирчи	3,9	29,5	3,9	10,8	4,8
8.	Қизилтепа	6,9	20,2	12,7	11,0	6,0
	Вилоят бўйича	100	100	100	100	100

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, минтақа саноати чиндан ҳам "оғир". Буни вилоят саноат салоҳиятининг юксаклиги ва, айни вақтда, уни, асосан оғир саноатга, тоғ-кон, ундирувчи тармоқларга ихтисослашгани маъносида ҳам тушуниш мумкин. Бинобарин, бу ерда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш, айниқса халқ истеъмол моллари ҳамда технологик жараёнларни замонавийлаштириш

НАВОИЙ ВИЛОЯТИ
ИҚТИСОДИЙ КАРТА

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ

Суғорма деҳқончилик зонаси

Пахтачилик, дончилик, ипакчилик, сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик, асаларичилик, сут-гўшт чорвачилиги

Сабзавотчилик, боғдорчилик, асаларичилик, сут-гўшт чорвачилиги

Чўл-яйлов зонаси

Чўл-яйлов чорвачилиги (асосан қоракулчилик, гўшт-жун қўйчилиги ва туячилик)

Тоғ-яйлов зонаси

Тоғ-яйлов чорвачилиги (гўшт-жун қўйчилиги ва гўшт-сут чорвачилиги), дарё водийларида боғлар ва узумзорлар

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ (2011 й.)

1 мм устун баландлиги - 100 млрд. сўм

саноат кишлоқ хўжалиги

КЕНГ ТАРҚАЛГАН РАЙОНЛАР

пахтачилик
дон-дуккаклилар
боғлар
беда
узумзорлар
саксовул
сабзавот ва картошка

РАЙОНЛАР

қўйчилик
йилқичилик
Қоракул қўйларини урчитиш
туячилик
Ҳисор қўйларини урчитиш
паррандачилик
ипакчилик

ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ (2010 й.)

Ялпи маҳсулот ҳажми бўйича саноат пунктлари

Йирик
Ўрта
Майда

Саноат тармоқлари

Электроэнергетика
Рангли металлургия
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш
Кимё
Қурилиш материаллари
Енгил
Озиқ-овқат
Бошқа тармоқлар

УНДИРУВЧИ САНОАТ

Нефт ва табиий газ
Олтин
Фосфоритлар
Мармар
Ойна, чинни, кварц қумлари
Гранит
Минерал сув булоқлари
Курасой Конларнинг номлари

Иссиқлик электростанцияси
Электр узаткич линиялари
Газ қувурлари
Нефт қувурлари

негизида қайта ишловчи тармоқларни ривожлантириш, хотин-қизлар учун ҳам иш ўринларини кўпайтириш долзарб масалалар ҳисобланади.

Албатта, шу ўринда геоэкологик муаммоларни ҳам эътибордан қолдирмаслик керак. Экологик муаммолар, айниқса, Навоий шаҳри ва унинг атрофи учун кескин. Катта шаҳарда қатор улкан, экологик жиҳатдан анча "хавфли" саноат корхоналарининг (улар кимё, рангли металлургия, қурилиш материаллари ва электр-энергетикага тегишли) ҳудудий-урбанистик мужассамлашуви, албатта, атроф-муҳитга, атмосфера ҳавоси ва сувга катта таъсир кўрсатади. Шу нуқтаи назардан ҳам, саноат ишлаб чиқаришини модернизациялаш, чиқиндиларни утилизация қилиш, яъни қайта ишлаш бундай катта саноат маркази истиқбол ривожланишининг устувор йўналишларидан бири бўлмоғи даркор. Бу хусусда Навоий шаҳрининг, энг аввало, вилоят маъмурий-сиёсий маркази эканлигини ҳам унутмаслик лозим.

Агроиқтисодиёт географияси. Модомики минтақа хўжалиги, асосан саноатга, кўпроқ унинг огир тармоқларига ихтисослашган экан, табиийки, бу ерда қишлоқ хўжалигига кам ўрин қолади. Бунинг энг асосий сабаби вилоят ҳудудининг чўллик хусусияти, агроиқлимий ресурсларнинг танқислиги ёки йўқлиги, тупроқ қатламининг ривожланмаганлиги, намгарчиликнинг, сув манбаларининг етишмовчилигидир. Бинобарин, бу ҳудудда суғорма деҳқончиликни ривожлантириш имкониятлари жуда чекланган, "фойдали ер коэффициенти" ҳам ўта паст даражада.

Қишлоқ хўжалиги вилоят ялпи ҳудудий маҳсулотининг атиги 15,0 фоизини, мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 4,7 фоизини беради. Агроиқтисодиёт тизимида чорвачилик, асосан, унинг жун - гўшт йўналиши етакчилик қилади. Унинг ҳиссасига жами қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 54,1 фоизи тўғри келади. Фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ¼ қисмидан зиёдроғини таъминлайди. Қизиғи шундаки, экин майдонларининг асосий қисми, яъни 80 фоизи фермер хўжаликларига тўғри келса-да, яратилган маҳсулотнинг атиги 25,4 фоизини ушбу мулкчилик шакли беради. Бундан хулоса чиқариш мумкинки, фермер хўжаликларига кўпроқ экстенсив ривожланиш хосдир.

Вилоятда қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар 8891,9 минг гектарни ёки умумий ҳудуднинг 81,2 % ни ташкил қилади. Жами экин майдонлари 105,9 минг га ёки қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг атиги 1,3 фоизига тенг. Интенсив қишлоқ хўжалиги нисбатан жанубий районларда ривожланган. Жумладан, Хатирчи туманида қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 27,6 фоизи экин майдонлари билан банд. Ушбу кўрсаткич Карманада – 25,7 %, Қизилтепада – 14,6 %, Навбаҳор туманида – 14,3 %. Аксинча, яйлов ва пичанзорлар марказий ва шимолий ҳудудларда кўп. Бу ерларда яйлов чорвачилиги, асосан, қўй, жумладан, қоракўл қўйларини боқиш учун шароит қулайроқ. Томди ва

Учқудуқ туманларида пичанзор ва яйловлар жами экин майдонининг 100 фоизини, Конимехда 99,5 % ташкил қилади (44-жадвалга қаранг).

Жами экин майдони 2010-йилда 100,0 минг гектардан иборат бўлган. Унинг ярми донли экинлар билан банд, шу жумладан бошоқли экинлар 49,2 минг га. Бу экинлар таркибида асосий майдонларни буғдой эгаллайди (48,3 минг га). Буғдой етиштиришда фермер хўжаликлари устунлик қилади. 2012-йилда жами 235 минг т буғдой олинган, ҳосилдорлик 49,1 ц/га бўлган. Шунингдек, дон учун маккажўхори ҳам экилади, унинг майдони 1,0 минг гектардан озроқ.

Пахтачилик сустроқ ривожланган (асосий муаммо – сувнинг етишмаслиги). Ушбу техника экинига 36,0 минг га ер ажратилган ва ундан 110 минг т пахта хом ашёси олинади; ҳосилдорлик – 30,8 ц/га. Пахта кўпроқ Хатирчи, Қизилтепа ва Навбаҳор туманларида етиштирилади. Пахтанинг ер майдони ҳам, унинг ҳосилида ҳам фермер хўжаликлари етакчилик қилади.

44-жадвал

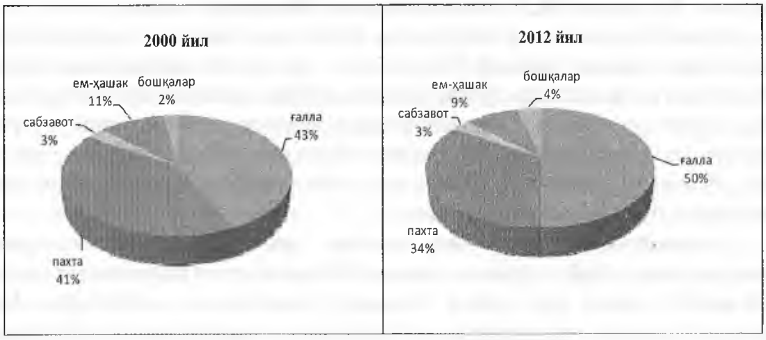
Навоий вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркиби

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар майдони, минг га	Шу жумладан суғориладиган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				экин ерлар	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Кармана	95,3	61,9	17,8	25,7	1,8	1,2	71,3
Конимех	1584,9	1202,9	5,3	0,4	0,01	0,04	99,5
Навбаҳор	157,1	131,1	20,9	14,3	1,6	0,2	83,9
Нурота	653,0	502,8	3,6	3,8	0,1	-	96,1
Томди	3578,0	3031,1	0,2	0,01	-	-	100,0
Учқудуқ	4501,2	3701,8	0,1	-	-	-	100,0
Хатирчи	142,0	107,3	30,9	27,6	4,1	0,8	67,5
Қизилтепа	218,5	153,0	29,1	14,6	1,6	2,9	80,9
Вилоят бўйича	10937,4	8891,9	108,0	1,3	0,1	0,08	98,5

Манба: "Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 108 бет маълумотлари.

Бошқа техника экинларидан қисман масхар, кунгабоқар ҳамда зиғир ва кунжут экилади. Айни вақтда, картошка етиштириш ҳам бу ерда бошқа вилоятларга, масалан, Самарқанд, Жиззах вилоятларига қараганда сустроқ ривожланган; 2012-йилда у атиги 1,4 минг га ерни эгаллаган ва 51 минг тонна атрофида ҳосил олинган.

12-расм. Навоий вилоятининг экин майдони (фоиз ҳисобида)

Сабзавотчиликнинг умумий майдони – 3,5 минг га, ялпи ҳосил 185 минг т. бўлган. Мазкур соҳа асосан жанубий туманларда ривожланган. Шаҳар атрофи хўжалигига ихтисослашган Кармана туманида бу тармоқ кўпроқ ривожланган.

Табиийки, чорвачиликка ихтисослашган минтақаларда ем-ҳашак базаси ҳам мустаҳкам бўлмоғи лозим. Бироқ, Навоий вилоятида, асосан, яйлов чорвачилиги ривожланган, ем-ҳашак экинлари 7,5-8,0 минг гектарга экилади. Бу ерда ҳам фермер хўжаликлари олдинда. Ем-ҳашакдан пичан учун беда, силос учун маккажўхори экилади. Мевачилик ҳам сустроқ ривожланган, асосан жанубда. 2012-йилда 5,8 минг га ер боғдорчилик билан билан банд, 6,5 минг га узумчиликка ажратилган бўлган. Боғдорчилик ва, хусусан, узумчилик Хатирчи туманида яхшироқ йўлга қўйилган. Бу туманда кўп миқдорда сифатли кишмиш тайёрланади.

Бир йилда қишлоқ хўжалигида 100-110 минг т гўшт (тирик вазнда), 315 минг т сут, 186 млн дона тухум, 3063 тонна жун, 323 минг бирлик қоракўл териси, 960 тонна пилла олинган. Жун ва қоракўл терисини етиштиришда Навоий вилояти республикада олдинги ўринларда туради; республикада етиштирилган жуннинг 11,4 фоизи ва қоракўл терисининг 28,3 фоизи айни шу вилоят зиммасига тушади. Йирик шохли қорамоллар сони, 2013-йил 1.01 ҳолатида, 356 минг бош, шу жумладан, сигирлар – 159 минг бош, қўй ва эчкилар (асосан қўйлар) – 1707 минг бош. Қўйчилик борасида Навоий вилояти республикамизда кескин ажралиб туради.

Агроиқтисодиётнинг ҳудудий таркибида Хатирчи, Қизилтепа, Кармана ва Навбаҳор туманлари етакчи. Ушбу қишлоқ туманлари ҳиссасига вилоятда етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 2/3 қисми тўғри келади. Биргина Хатирчи тумани қишлоқ хўжалик маҳсулотини 29,5%ни таъминлайди. Нурота ва Конимех туманларининг ҳам мавқелари бироз сезиларли даражада, бироқ Томди ва Учқудуқ туманларининг бу борадаги салоҳияти анча паст (43-жадвал).

Навоий вилоятида жами фермер хўжаликлари сони 1753 та бўлиб, уларга 228 минг га ер бириктирилган; уларда банд бўлган аҳоли 20,7 минг киши (1.01.2014 й.). Ушбу хўжалик шакллари миқдор жиҳатдан Хатирчи, Қизилтепа ва Навбаҳор туманларида кўпроқ. Ер майдони бўйича эса Қизилтепа (61,2 минг га), Хатирчи (46,4 минг га), Навбаҳор (31,2 минг га) ва Кармана (30,4 минг га) туманлари олдинда. Уларда ишлайдиган ходимлар сонида ҳам худди шундай географик хусусиятлар кузатилади.

Умуман олганда, ҳар бир фермер хўжалигига вилоятда – 130 га ер ва 10,7 кишидан ишчи ходим тўғри келади. Бундан кўриниб турибдики, бу ерда бошқа минтақаларга қараганда, хусусан, водий ва воҳаларга нисбатан фермер хўжалигининг ерлари катта, ишловчилар сони эса анча оз. Бу ҳам бўлса вилоят қишлоқ хўжалигига кўпроқ экстенсив, яъни чорвачилик хос эканлигидан яна бир бор далолат беради. Келажакда ҳам агроиқтисодиёт тизимининг ривожланиши асосан жанубий ҳудудлар зиммасига тушади.

Ижтимоий география. Саноат, қишлоқ хўжалиги ва, умуман, ишлаб чиқаришнинг "эгаси", амалга оширувчиси инсон, меҳнат ресурслари ҳисобланади. Ижтимоий соҳаларда ҳам аҳоли хизмат қилади, бироқ бу хизмат инсоннинг ўзига, унинг соғлиғи, таълими, дам олиши, даволаниши ва бошқа эҳтиёжларини қондиришга қаратилади. Шу нуқтаи назардан, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ўзаро чамбарчас боғлиқ ва уларни бир-биридан кескин ажратиб бўлмайди.

Ижтимоий соҳаларга, энг аввало, соғлиқни сақлаш, таълим тизимлари, аҳолига хизмат кўрсатиш ва сервис соҳалари киради. Уларни замонавий талаб даражасида ривожлантириш ва ҳудудий ташкил этишга, баркамол авлодни тарбиялашга "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги" Давлат дастурида ҳам катта эътибор берилган.

Чакана савдо айланмаси ҳудудий таркибида Навоий шаҳрининг ҳиссаси 40,9 %, Зарафшонники 10,1 % дир. Қишлоқ туманлари миқёсида Кармана етакчи – унинг улуши 12,4 %. Шунингдек, бу салоҳият Қизилтепа ва Хатирчи туманларида ҳам нисбатан каттароқ, Томди ва Навбаҳорда эса у – энг паст (43-жадвал). Аммо ижтимоий соҳаларнинг ҳақиқий ҳолати салоҳиятда ёки уларнинг улушларида эмас, кўпроқ аҳоли жон бошига ҳисоблаганда аниқроқ намоён бўлади. Шу жиҳатдан қараганда, энг катта кўрсаткичлар, юқоридаги икки шаҳарларни ҳисобга олмаганда, Учқудуқ ва Кармана туманларида қайд этилади, Навбаҳор ва Нурота туманлари эса – энг паст ўринда.

Пуллик хизматлар, аҳоли жон бошига ҳисобланганда фақат Учқудуқ туманида ўртачадан юқори (Навоий шаҳри бундан мустасно). Аммо аҳоли зичлиги ва юки энг кўп ҳисобланган Хатирчи туманида бу аҳвол яхши эмас. Туманда вилоятнинг 25,0 % аҳолиси яшайди, пуллик хизматлар ҳажми эса 4,3 %, холос. Бу борада нисбатан юқори даражага Кармана

тумани эга - 9,4 %, анча паст улуш Томди ва Нурота туманларида қайд этилди.

Соғлиқни сақлаш тизимида жами 39 та муассасалар мавжуд, уларда бемор ўринлари ҳар 10000 кишига 44 та. Амбулатория – поликлиникалар 274 та, ҳар 10 минг аҳолига врачлар сони 29 киши, ўрта медицина ходимлари сони 133 нафар. Вилоятда қишлоқ врачлик пунктлари сони 140 та ёки, 8 та туманга ҳисоблаганда, 17 тадан, 577 та қишлоқ аҳоли пунктларига нисбатан олинганда эса – 4,1 та қишлоққа 1 та ҚВП тўғри келади. Табиийки, бундай майда қишлоқлар кўп ва улар ўртасидаги масофа чўл шароитида катта бўлган ҳудудда ушбу муаммонинг кескинлиги ўз-ўзидан равшан бўлади.

Ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган касалхона ўринлари Навоий шаҳри ҳамда Кармана ва Учқудуқ туманларида бирмунча кўпроқ. Ҳатто Зарафшон шаҳрида ҳам бу кўрсаткич ўртачадан паст. Хатирчи ва Навбаҳор туманларида эса у, мос ҳолда, 29 ва 32 ўринни ташкил қилади. Амбулатория-поликлиника муассасаларининг нисбий даражаларида ҳам шунга ўхшаш туманлараро фарқлар кузатилади (38-илова).

Таълим географиясини чўл шароитида ташкил этиш ҳам ўзига хос муаммоларга дуч келиши табиий. Мактаблар сони бу ерда кўпроқ бўлса-да, уларда ўқувчилар сони анча оз (айниқса, кичик ва майда қишлоқларда). Жами вилоятда 4 та академик лицей, 47 та касб-ҳунар коллежлари ва 2 та олий ўқув юртлари бор. Жумладан, бу ерда, аниқроғи Навоий шаҳрида республикамизда ягона Тоғ-геология институти жойлашган.

Маълумки, чўл шароитида аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш ўта муҳим масала ҳисобланади (қадимда ҳам бу муаммо кескинлигидан бундай сув танқис ҳудудларда сардобалар қурилган). Аҳолини марказлашган ичимлик суви билан таъминлашнинг ҳозирги даражаси 79,3 %; пастроқ аҳвол Навбаҳор ва Томди туманларида кузатилади. Табиий газ билан таъминланиш даражаси бирмунча яхшироқ - ўртача 82,0 %. Бу борада энг юқори кўрсаткич Кармана туманида - 96,6 %, энг паст эса чўл туманларида, яъни Томди ва Учқудуқда; шаҳарларда 100 фоизга яқин.

Транспорт ва ташқи савдо. Вилоятда транспорт тизими унча яхши ривожланмаган. Унинг жанубидан халқаро темир ва автомобиль йўллар ўтади, ана шу йўлларга перпендикуляр шаклда Навоий – Учқудуқ темир йўли қурилган. Ҳозирги вақтда ушбу йўлнинг давоми, яъни Учқудуқ – Нукус йўналиши қурилиб битирилган. Унинг ишга тушиши билан Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси мамлакатимизнинг бошқа ҳудудларн билан бевосита темир йўл орқали, яъни Туркманистонга чиқмасдан, боғланди. Натижада, Навоий шаҳрининг (Кармана билан бирга) транспорт тугуни вазифаси янада кучайди, Зарафшон, Учқудуқ, Конимех шаҳарлари ривожланишига, чўл ҳудуди табиий ресурсларидан фойдаланишга ҳам қулай имкониятлар яратилди.

Вилоят бўйича ташилган юк 362 минг т., йўловчи – 194 млн киши (2012 й.)ни ташкил этди. Умуман олганда эса, бундай катта ҳудудга эга бўлган, ишлаб чиқариш ва аҳоли тарқоқ жойлашган минтақада транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ўта мураккаб масаладир. Айниқса, вилоят ички, яъни қишлоқ туманларида (хусусан, Томди, Учқудуқ, Конимехда) йўловчилар қатновини яхшилаш талаб этилади.

2013-йилда ташқи савдо айланмаси 1028 млн. АҚШ доллар, шундан экспорт 437, импорт 591 млн. долларни ташкил этган. Ташқи савдо айланмасининг 3/5 қисми, экспортнинг 85,8 % ва импортнинг 68,0 фоизи биргина Навоий шаҳрига тўғри келади. Қишлоқ туманлари миқёсида фақат Карманани ажратиш мумкин (вилоят ташқи савдо айланмасининг 23,3 %), қолганлари заиф; Томди ва Хатирчи туманлари эса кўрилаётган йилда вилоят экспортида умуман қатнашмаган. Экспорт таркибида кимё саноати маҳсулотлари –71,8 %, пахта толаси – 6,7 %га тенг бўлган. Импортда машина ва ускуналар улуши 61,6 %, кимё саноати маҳсулотлари – 20,9 %. Вилоятнинг ташқи иқтисодий алоқалари, асосан, "Узоқ хориж" мамлакатлари билан олиб борилади, уларнинг ҳиссаси экспортда 76,3 %, импортда 64,2 %дир.

Ички ҳудудий тафовутлар. Вилоятнинг табиий шароити ва у билан боғлиқ ҳолда ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш хусусиятлари иккита иқтисодий районни ажратишга асос сифатида хизмат қилади. Бири Жанубий район бўлиб, унинг таркибига Навоий шаҳри, Кармана, Хатирчи, Нурота, Навбаҳор ва Қизилтепа туманлари киради[1]. Ушбу районнинг майдони унча катта бўлмаса-да, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий мужассамлашуви унда анча юқори. Масалан, Жанубий район ҳиссасига 11,4 % майдон, 80,1 % аҳоли, 24,7 % саноат ва 90,6 % қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари тўғри келади. Ижтимоий соҳалар, транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар ҳам шу районда ривож топган. Район маркази–Навоий шаҳри, айни вақтда республикамизнинг йирик саноат маркази ҳамдир. Шаҳар жуда кўркам ва обод, архитектура қурилиши намунавий. Чўл шароитида шаҳарсозликнинг бундай ютуқлари учун Навоий шаҳри 1972-йилда П.Аберкромби номидаги Халқаро архитекторлар мукофоти билан тақдирланган.

Шимолий районга иккита катта, чўл ҳудудларини эгаллаган Томди ва Учқудуқ туманлари киради. Аҳолиси сийрак, ишлаб чиқариш алоҳида "ўчоқлар" шаклида жойлашган. Бепоён чўл шароитида замонавий Зарафшон шаҳри қад кўтариб туради. Учқудуқ ҳам ривожланиб бормоқда, унинг транспорт-географик ўрни ҳам анча яхшиланди. Район экстенсив чўл-яйлов чорвачилигига ва тоғ-кон саноатига ихтисослашган.

[1] Мазкур район таркибига Конимехни ҳам киритиш мумкин. Бу туманнинг маркази жанубда, асосий ҳудуд эса, узилган ҳолда, шимолда жойлашган.

45-жадвал маълумотлари кўрсатишича, Кармана, Қизилтепа, Учқудуқ туманларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси юқорироқ.

45-жадвал

Навоий вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари
(аҳоли жон бошига, 2013 й.)

т/р	Ҳудудлар	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизматлар
1.	Навоий ш.	0,020	4,345	1,275	1,313	2,666	3,268
2.	Зарафшон ш.	0,035	1,097	2,306	4,421	1,181	0,774
Туманлар:							
1.	Кармана	1,339	0,583	2,062	0,927	1,045	0,788
2.	Конимех	0,967	0,285	0,246	0,395	0,769	0,674
3.	Навбаҳор	1,656	0,120	0,358	0,458	0,174	0,717
4.	Нурота	0,792	0,190	0,366	0,677	0,331	0,265
5.	Томди	1,075	0,241	0,407	0,233	0,676	0,948
6.	Учқудуқ	0,507	0,274	4,611	0,249	1,074	1,790
7.	Хатирчи	1,549	0,205	0,154	0,201	0,569	0,250
8.	Қизилтепа	1,426	0,493	0,282	0,669	0,781	0,427
	Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Хусусан, уларда қишлоқ хўжалиги, капитал қўйилмалар, чакана савдо ва пуллик хизмат кўрсатиш яхши йўлга қўйилган. Томди, Нурота, Хатирчи, Навбаҳор ва қисман Конимех туманларининг ишлаб чиқариш салоҳияти эса паст даражада. Бинобарин, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига катта эътибор қаратиш лозим.

Асосий муаммолар. Навоий вилояти иқтисодиётининг истиқболлари саноатнинг тармоқлар таркибини такомиллаштириш, енгил ва озиқ-овқат саноатини ривожлантириш, аграр соҳани мустаҳкамлаш, транспорт тизимини яхшилаш билан боглиқ. Шунингдек, қишлоқ инфратузилмасини ва саноатини ривожлантириш, меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланиш, Навоий шаҳри ва унинг атрофи экологиясини соғломлаштириш, аҳолини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлашни яхшилаш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Навоий вилояти катта ҳудудий ва ҳозирча тўла ўрганилмаган минерал хом ашё захираларига эга. Уларни аниқлаш ва хўжалик оборотига киритиш, айни вақтда, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркибини яхшилашга ҳам имконият беради. Навоий шаҳрида барпо этилаётган эркин иқтисодий – индустриал минтақа, шубҳасиз, вилоят ва республика иқтисодиётида муҳим аҳамиятга эга бўлади ва мамлакатимиз миқёсида ҳақиқий ўсиш қутбларидан бирига айланади.

2.5.3.Самарқанд вилояти

Самарқанд вилояти республикамизда энг биринчилар қаторида ташкил этилган. У 1938-йил 15-январда ушбу маъмурий мақомни олган. Майдони 16,8 минг кв.км ёки Ўзбекистон ҳудудининг 3,7 фоизига тенг. Унча катта бўлмаган минтақада, 2014-йилнинг 1.01.маълумотларига қараганда, 3412,8 минг аҳоли яшайди. Бу мамлакат аҳолисининг 11,2 фоизи демакдир. Вилоят ҳудудининг кўлами бўйича республикамизда 7-ўринда, аҳолисига кўра эса биринчи ўринда туради. Бундан вилоят аҳолисининг зичлиги ўртача мамлакат кўрсаткичига қараганда деярли 3 марта юқори деб тўғридан-тўғри хулоса чиқариш мумкин.

Вилоятнинг демографик салоҳияти анча катта бўлса-да, асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар бўйича, у унча ажралиб турмайди. Самарқанд вилояти республика ялпи ички маҳсулотининг – 6,2 %, саноат ишлаб чиқаришининг – 5,4%, халқ истеъмол молларининг 10,0 %, капитал қўйилмаларнинг – 6,1 %, қурилишнинг – 4,8 %, чакана савдо ҳажмининг – 8,3 % ва пуллик хизматнинг 9,5 фоизини таъминлайди (2013 й.). Экспорт салоҳияти анча заиф, атиги 1,1 %, фақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг улуши аҳоли кўрсаткичларидан юқорироқ, холос (12,1 %).

46-жадвал

Самарқанд вилояти қишлоқ туманларининг майдони ва аҳолиси
(2014 й.)

т/р	Қишлоқ туманлари	Ташкил топган йили	Туман маркази	Майдони, минг кв км	Аҳолиси, минг киши	Аҳоли зичлиги, 1 кв км/ киши
1	Булунғур	29.09.1926	Булунғур ш.	0,76	161,8	212,9
2	Жомбой	07.12.1970	Жомбой ш.	0,55	145,8	265,1
3	Иштихон	18.05.1943	Иштихон ш.	0,72	220,0	305,5
4	Каттақўрғон	02.02.1929	Пайшанба ш-часи	1,39	238,4	171,5
5	Нарпай	29.09.1926	Оқтош ш.	0,44	182,4	430,4
6	Нуробод	26.11.1975	Нуробод ш.	4,86	130,2	26,8
7	Оқдарё	25.12.1968	Лоиш ш-ча	0,37	138,8	375,1
8	Пайариқ	29.09.1926	Пайариқ ш.	1,29	219,2	169,9
9	Пастдарғом	29.09.1926	Жума ш.	0,87	307,5	353,4
10	Пахтачи	12.04.1973	Зиёдин ш-часи.	1,38	129,9	94,1
11	Самарқанд	29.09.1926	Гулобод ш-часи.	0,48	220,1	458,5
12	Тойлоқ	09.04.1992	Тойлоқ ш-часи.	0,28	172,7	616,8
13	Ургут	31.12.1964	Ургут ш.	1,12	431,1	384,9
14	Қўшработ	03.04.1978	Қўшрабод ш-часи	2,16	112,3	52,0
	Вилоят бўйича	01.15.1938	Самарқанд ш.	16,8	3412,8	203,1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Самарқанд вилояти маъмурий жиҳатдан 14 та қишлоқ туманлари, 11 шаҳар ва 88 та шаҳарчалардан иборат. Бу ерда 125 та қишлоқ фуқаролар йиғинлари, 1871 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд. 46-жадвалдан аёнки, вилоят ҳудудидаги энг "қадимий" қишлоқ туманлари 1926-йилда ташкил этилган Булунғур, Нарпай, Пайариқ, Пастдарғом ва Самарқанд ҳисобланади. Эслатиш ўринлики, бундай маъмурий-ҳудудий мақом айни шу йилда қабул қилинган. Энг сўнггиси эса вилоят маркази "биқинида" жойлашган Тойлоқ туманидир (1992 й.).

Майдони бўйича энг катта туман Нуробод – 4,86 минг кв. км ёки вилоят ҳудудининг 28,9 %. Вилоятнинг иккинчи "қаноти" – Қўшработ тумани ҳам анча катта - 2,16 минг кв км. Айни вақтда, Тойлоқ тумани ҳудуди атиги 0,28 минг кв км, холос. Умуман олганда, ҳар бир қишлоқ туманининг майдони ўртача 1,20 минг кв км ни ташкил этади, географийлик коэффициенти – 17,3 (демак, ҳудудий тафовут анча катта, қутбийлашган).

Иқтисодий географик ўрни, табиий шароити ва ресурслари. Самарқанд вилояти мамлакатимиз миллий иқтисодиётида муҳим мавқега эга. Бу ерда машинасозлик, озиқ-овқат саноатлари, пахта, узум, тамаки етиштириш, халқаро туризм ихтисослашган тармоқлар ҳисобланади.

Самарқанд вилояти қулай географик ўринда, республикамизнинг марказий қисмида жойлашган. У ғарб ва шимоли-ғарбда Навоий, шимоли-шарқда Жиззах, жанубда Қашқадарё вилоятлари билан, жануби-шарқда қисқа масофада Тожикистон Республикасининг Сўғд (Панжакент райони) вилояти билан чегарадош. Бугунги Самарқанд вилояти қўшни вилоятларнинг туташ районлари билан ҳам азалдан боғлиқ (Жиззах вилоятининг Ғаллаорол ва Бахмал, Навоий вилоятининг Нурота ва Хатирчи, Қашқадарёнинг Китоб ва Шаҳрисабз туманлари).

Ер усти тузилиши, асосан, баландлик, тоғолди ва тоғликлардан ташкил топган. Нисбатан пастқам жойлар Каттақўрғон шаҳридан ғарброқда ҳамда чекка жануби-ғарбда бор (Қарноб чўли). Вилоятнинг энг баланд нуқталари 2000-2100 метрга етади. Улар Зарафшон ва Нурота тизмаларида, Ургут ҳамда Қўшработ туманларининг энг чекка қисмларида қад кўтарган. Шунингдек, вилоят орографиясида Оқтов, Қарокчитоғ, Ғўбдинтов каби тоғ тизмалар, Пахтачи туманининг ўртасида Қарноб чўли атрофида 1000-1100 метр баландликлар ҳам кўзга ташланади. Умуман олганда, Самарқанд вилоятининг шарқий қисмида жойлашган Булунғур ва Жомбой, марказидаги Самарқанд, Тойлоқ, Оқдарё, Пастдарғом, Пайариқ ҳамда унинг ғарбий қисмидаги Иштихон, Каттақўрғон, Пахтачи ва Нарпай туманлари, демак, минтақа туманларининг кўпчилиги асосан текисликлардан (воҳалардан) ташкил топган. Бу текислик жануби-шарқдан шимоли-ғарб йўналишида, яъни ушбу тарихий-географик минтақанинг ўзига хос ўзаги, ижтимоий-иқтисодий "йўлаги" ҳисобланган Зарафшон дарёси

соҳиллари бўйлаб нишабликка эга. Қолган қисми, аниқроғи Ургут, Қўшработ ва Нуробод туманларини тоғ ва тоғолди, чўл ҳудудларига киритиш мумкин.

Вилоят табиий ресурсларга бирмунча бой. Жумладан, Қўшработ туманида олтин (Зармитон), Нуробод туманида вольфрам ва молибден (Ингичка), Ургут туманида мармар, Самарқанд туманида оҳак (Оҳакли) ва бошқалар бор. Юқоридагилардан ташқари, минтақа ҳудудида олтин Оқбел, Олтинқозғон, базальт Зарбанд, гранит Гурмак, Қўшработ, каолин ва алунит Оқтош, волфрам рудалари Яхтон, Ургут, турли хил қурилиш материаллари Жом, Булунғур, Иштихонда топилган. Бироқ, бу табиий-ресурс салоҳиятдан ҳозирча тўлалигича фойдаланилмаяпти.

Иқлими континентал, намгарчилик қўшни Навоий вилоятига қараганда бироз кўпроқ (300-400 мм). Энг кўп ёғин Омонқўтон атрофида - 1000 мм. Асосий дарё, минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг «ўқи» Зарафшон бўлиб, у Самарқанддан сал ўтгандан сўнг иккига, яъни Оқдарё ва Қорадарёга бўлинади, вилоят чегарасида эса (Хатирчи туманида) улар яна қўшилади. Икки дарё оралиғи Миёнқал деб аталади.

Зарафшоннинг доимий, айтарлича сув захираларига эга бўлган ирмоқлари анча оз. Самарқанддан юқорироқда, Тожикистон Республикасининг Панжакент туманига қўшни жойда, Зарафшоннинг тоғ оралиқларидан водийга чиқиш қисмидан каналлар бошланади. Улардан энг муҳими қадимги Дарғом ҳисобланади, айни ана шу каналдан Эски Анҳор канали сув олади ва у Қашқадарё вилоятининг Чироқчи туманини ҳам суғоради. Каттақўрғон, Оқдарё, Тусунсой сув омборлари, Нарпай, Булунғур каналлари, Бешариқ ариғи ҳам деҳқончилик ривож топган ҳудудларни сув билан таъминлайди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, вилоят иқтисодиётининг шаклланишида минерал ресурсларга кўра агроиқлимий шароитларнинг роли катта. Бундан ташқари, бу ерда туризм ва рекреация ресурслари мавжуд бўлиб, уларнинг аҳамияти ҳам сезиларли даражада юқори. Рекреация ресурслари, хусусан тоғ этакларида, сой бўйларида жуда кўп ва улардан фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Экотуризм нуқтаи назаридан ғорлар, Ургутнинг кўп асрлик чинор ва булоқлари ҳам диққатга сазовор жойлардир.

Геодемографик вазият. Вилоят аҳолиси сони бўйича Ўзбекистонда энг олдинда туради. Ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида аҳоли сонининг ўртача йиллик кўпайиши 2,20 фоизга тенг бўлди. Аммо бутун мамлакатда бўлганидек, бу ерда ҳам демографик ривожланиш суръати пасайиб бормоқда. Умуман эса, 1989-2014-йиллар мобайнида вилоят аҳолиси 1,8 мартага кўпайган.

Аҳоли сони бўйича Ургут тумани етакчи, унинг аҳолиси Каттақўрғон туманини вилоятга бўйсунувчи шу номли шаҳар билан қўшиб ҳисоблаганда ҳам кўпроқ (431,1 минг киши). Самарқанд туманида 220,0,

Пастдарғомда 307,5 минг киши яшайди ва ҳ.к. Ушбу туманлар республикамизда демографик салоҳияти энг юксак қишлоқ туманлари сирасига киради (Жумладан, Ургут тумани бу борада етакчи). Энг кам аҳоли сони эса асосан чўл ва тоғликлардан иборат Қўшработ (112 минг киши) ва Нуробод (130 минг киши)да қайд этилган.

47-жадвалда келтирилган маълумотларга кўра, вилоятда 2013-йилда туғилиш 23,8, ўлим 4,4 ва табиий кўпайиш 19,4 промиллени ташкил этган.

... 47-жадвал

Самарқанд вилояти аҳолисининг табиий ҳаракати
(1000 кишига нисбатан)

т/р	Ҳудудлар	2008 й.			2013 й.		
		туғи-лиш	ўлим	табиий кўпайиш	туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш
Шаҳарлар:							
1	Самарқанд ш.	17,8	6,1	11,7	17,4	5,7	11,7
2	Каттақўрғон ш.	25,1	5,7	19,4	23,6	5,4	18,2
Туманлар:							
1	Булунғур	29,7	4,9	24,8	24,4	3,9	20,5
2	Жомбой	24,8	4,7	20,1	25,5	4,3	21,2
3	Иштихон	27,3	3,8	23,5	24,6	3,7	20,9
4	Каттақўрғон	24,2	3,9	20,3	21,9	3,5	18,4
5	Нарпай	23,1	4,4	18,7	24,3	5,0	19,3
6	Нуробод	30,4	4,8	25,6	25,6	4,6	21,0
7	Оқдарё	25,4	4,1	21,3	23,2	3,9	19,3
8	Пайариқ	27,3	4,5	22,8	21,9	3,8	18,1
9	Пастдарғом	27,1	4,5	22,6	26,9	4,1	22,8
10	Пахтачи	22,4	4,8	17,6	24,9	4,4	20,5
11	Самарқанд	22,7	5,1	17,6	26,1	4,3	21,8
12	Тойлоқ	27,2	5,3	21,9	23,7	4,2	19,5
13	Ургут	32,0	4,2	27,8	27,1	4,0	23,1
14	Қўшработ	30,2	4,3	25,9	26,1	4,3	21,8
	Жами вилоят	25,6	4,7	20,9	23,8	4,4	19,4

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Бу борада вилоят республика ўртача кўрсаткичларидан анча юқори туради. Туғилиш даражаси тоғли ҳудудлар – Ургут, Нуробод ва Қўшработ туманларида катта, унинг энг паст кўрсаткичи қишлоқ туманлари ичида нисбатан урбанизациялашган Самарқанд туманига тўғри келади. Самарқанд шаҳрининг ўзида туғилиш – 17,4; ўлим – 5,7 ва табиий кўпайиш – 11,7 ‰ га тенг.

Аҳоли сонининг ўсишида миграциянинг роли катта эмас. 1997-2000-йилларда шаҳар ва қишлоқ жойларнинг ҳар бири ўртача бир йилда 3,0-3,7 минг кишидан «ютқазган», яъни миграция қолдиғи салбий бўлган. Энг сўнгги йилларда ҳам вазият деярли шундай; 7 та қишлоқ туманларида миграция натижаси салбий, энг кўп манфий миграция қолдиғи Пахтачи ва

Пайариқ туманларида, яъни қишлоқ хўжалигига ихтисослашган, аҳолиси зич ҳудудларда 2013-йилда бу кўрсаткич минус 3,7 ва 2,4 промиллени ташкил қилган.

2013-йилда вилоят бўйича, ҳар 1000 кишига, келганлар 3,6 нафар, кетганлар – 4,2 ва миграция қолдиғи минус 0,6 га тенг бўлган. Келганлар сонига кўра Қўшработ (8,6 ‰), Булунғур (6,0 ‰) ажралиб туради. Самарқанд шаҳрида бу кўрсаткич 5,6, Каттақўрғонда 5,9 промелле. Айни вактда Нарпай, Ургут, Пахтачи ва Пайариқ туманларига келганлар 1 промиллега ҳам етмайди. Кетганлар Самарқанд шаҳрида – 8,8, Каттақўрғонда – 9,5 ‰. Ургутда эса энг паст – 1,6 ‰. Ижобий миграция қолдиғи 2013-йилда Каттақўрғон шаҳри, Қўшрабод, Оқдарё, ва Тайлоқ туманларида анча катта. Энг юқори салбий даража Пахтачи (минус 3,7 ‰), Пайариқ (минус 2,4 ‰) қишлоқ туманларида қайд этилади. Самарқанд шаҳрида миграция сальдоси ҳар 1000 кишига минус 3,2 га баробар.

Аҳоли зичлиги ўртача 1 км^2 майдонга 203 киши; энг катта кўрсаткич Тойлоқ қишлоқ туманида (617), Самарқанда (459), Нарпай (415) ва Оқдарёда (375 киши). Самарқанд ва Тайлоқ туманларининг кўрсаткичи Фарғона водийси қишлоқ туманларига ўхшаб кетади. Тоғолди ва чўл минтақаларининг аҳолиси эса ниҳоятда сийрак. Нуробод ва Қўшработ туманлари минтақа ҳудудининг 40 фоизини эгаллаган ҳолда, уларда вилоят аҳолисининг атиги 7,1 фоизи яшайди, холос (зичлик 27-52 киши, 46-жадвалга қаранг).

Урбанизациянинг умумий демографик кўрсаткичи 2009-йилнинг "илик урбанизация баҳоридан" сўнг бир йилда 25,1 дан 38,8 фоизга кўтарилди. Аммо бу ҳам унча юқори кўрсаткич эмас ва минтақавий иқтисодиётнинг таркибий тузилиши нуқтаи назаридан қараганда, реал ҳолатни акс эттиради. Ҳозирда Самарқанд вилояти Хоразм ва Сурхондарё вилоятларидан сўнг охирдан 3-ўринни эгаллайди. Албатта, бу Самарқанддек дунёга машҳур, Соҳибқирон Амир Темур империясининг пойтахти бўлган ҳудуд учун анча паст кўрсаткич саналади.

Республиканинг иккинчи шаҳри – Самарқандда, унинг ҳудуди Самарқанд қишлоқ тумани ҳисобидан кенгайгандан сўнг, 513 минг киши, Каттақўрғонда – 83 минг, Ургутда – 65, Оқтошда – 42, Булунғурда – 29 минг киши, Пайшанбада 23 минг нафар аҳоли истиқомат қилади. Қолган шаҳар ва шаҳарчалар кичик ёки майда шаҳарчалар синфига мансуб. Жами шаҳарчаларнинг 76 таси 2009-йилда Қишлоқ тараққиёти йили Давлат дастурига биноан ташкил топган. Уларда ҳаммаси бўлиб 400 мингга яқин аҳоли бор. Энг кўп янги шаҳарчалар Пастдарғом (11 та), Иштихон (11 та), Пайариқ (9 та) туманларида, энг оз қисми Булунғур (3 та), Қўшработ, Нарпай ва Самарқанд туманларида (2 тадан) ва Нуробод туманида (1 та - Нурбулоқ) вилоят маъмурий харитасидан жой олган.

Самарқанд вилояти ва, хусусан, Ургут туманида йирик қишлоқлар кўп. Янги шаҳарчалар орасида бундай демографик салоҳиятга эга бўлганлари: Ургут туманида – Ўрамас (29,2 минг), Ғўс (28,9 минг), Жартепа (18,4 минг), Испанза (20,9 минг), Тойлоқ туманида – Тойлоқ (13,3 минг), Пастдарғом туманида – Чархин шаҳарчаси (10,3 минг киши) ва ҳ.к. Яқин йилларгача Наманган аҳоли сонига кўра республикамизнинг "иккинчи шаҳри" эди, ҳозирда бу ўринни унинг дастлабки пойтахти – Самарқанд эгаллади. Шаҳарнинг таъсир зонасида йирик Самарқанд агломерацияси шаклланган. Агломерация таркибига Ургут, Жомбой, Булунғур, Хешрав, Кимёгарлар, Фарҳод, Жума, Лоиш, Челак каби "йўлдош" шаҳар манзилгоҳлари киради.

Минтақада жами 1829 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд. Бу борада у республикамизда биринчи ўринда. Қишлоқларнинг кўпчилиги ва катталари интенсив суғорма деҳқончилик ривожланган ҳудудларда, Самарқанд шаҳри атрофида жойлашган. Шунингдек, тоғ оралиғидан оқиб чиққан сойлар ҳам ўзига хос иқтисодий ва ижтимоий географик хусусият касб этади. Бу ерда қишлоқлар, сой гидрорежимига мос ҳолда, занжирсимон ўрнашган. Тоғолди ва чўл ҳудудларида эса (Қўшработ ва Нуробод туманлари) қишлоқлар сийрак ва унча катта эмас.

Вилоят аҳолисининг миллий таркиби хилма-хил, у узоқ тарихий жараёнлар таъсирида шаклланган. 2013-йил маълумотларига кўра, жами аҳолининг 87,3 фоизини ўзбеклар, 7,7 фоизини тожиклар, 1,5 фоизини руслар ташкил қилади. Қолган миллатлар орасида украин, арман, қозоқ, озарбайжон ва корейслар бирмунча кўпроқ.

Минтақа ўзининг демографик вазиятига биноан катта меҳнат ресурсларига эга. 2014-йил 01.01.маълумотларига қараганда, меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони 1980 минг кишидир, иқтисодий фаол аҳоли – 1434 минг нафар, шундан, иқтисодиётда банд бўлганлар эса – 1357 минг киши. Жами иқтисодиётда банд бўлганларнинг 66,8 фоизи моддий ишлаб чиқариш соҳаларида, шу жумладан, 19,7% – саноатга, 33,8 % - қишлоқ хўжалигига, 2,7 % - транспорт ва алоқага, 5,3 % - қурилишга, 8,6 фоизи савдо, умумий овқатланиш, моддий техник таъминот ва қайта ишлов бериш соҳаларига тўғри келади. Номоддий ишлаб чиқаришдан таълим, маданият, санъат, илм-фан (14,5 %), соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот (7,3 %) ажралиб туради. 2013-йил давомида вилоятда жами 94,5 минг янги иш ўринлари яратилган (асосан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда). Умуман олганда эса, республикамизнинг бошқа ҳудудларида бўлганидек, меҳнат ресурсларидан тўла ва самарали фойдаланиш муаммоси бу ерда ҳам долзарбдир.

Хўжалиги, унинг ихтисослашуви ва географияси. Самарқанд вилоятининг хўжалиги аграр-индустриал йўналишда бўлиб, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва ижтимоий соҳалар, жумладан, туризм ҳам

ривожланиб бормоқда. Минтақа ялпи ҳудудий маҳсулоти таркибида саноат 10,7 %, қурилиш 7,7 %, қишлоқ хўжалиги 37,2 %, транспорт ва алоқа 7,5 %, савдо ва умумий овқатланиш 7,3 ва солиқлар 2,2 фоизни ташкил қилади. Қишлоқ хўжалигининг ҳиссаси бўйича вилоят Сурхондарё, Сирдарё ва Жиззах вилоятлари қаторида туради.

Бозор ислоҳотларининг асосий кўрсаткичларидан бири ҳисобланмиш кичик бизнесга, инвестиция ва қўшма корхоналар фаолиятига катта эътибор берилмоқда. 2014-йил 01.01. ҳолатига кўра, вилоятда жами 13,6 мингдан зиёд кичик тадбиркорлик субъектлари фаолият кўрсатган: уларнинг кўпчилиги турли хил микрофирмалардан иборат. Кичик бизнеснинг асосий қисми қишлоқ хўжалигида ҳамда савдо ва умумий овқатланишда ташкил қилинган. Фаолият кўрсатаётган кичик бизнес корхоналари вилоятнинг барча туман ва шаҳарларида мавжуд. Уларнинг кўпроқ қисми Самарқанд шаҳри, Ургут, Пастдаргом ва Самарқанд туманларида қайд этилган, Нуробод ва Қўшработда эса бироз камроқ.

Кичик бизнес соҳасида ишлаётганлар иқтисодиётда банд бўлганларнинг 82,6 фоизни ташкил қилади. Ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 35,0 фоизи унга тўғри келади. КБнинг экспортдаги улуши – 67,6, импортда 53,1 фоизга баробар. Алоҳида тармоқлар бўйича ҳиссаси: саноатда – 43,2 %, қишлоқ хўжалигида – 98,4 %, қурилиш ишларида – 92,3 %, чакана савдо айланмасида – 50,6 %, аҳолига пуллик хизмат кўрсатишда 61,3 % га тенг. Ҳар 1000 кишига тўғри келадиган КБ субъектлари сони 13,6 та.

Жами киритилган капитал қуйилмалар ҳажмининг 1/3 қисмидан кўпроғи Самарқанд шаҳрига тўғри келади. Қишлоқ туманлари орасида Нуробод, Жомбой ва Қўшработ олдинда, Каттақўрғон, Пастдарғом туманларининг инвестицион салоҳияти пастроқ. Киритилган инвестицияларнинг 10 фоизига яқини чет эл инвестициялари ва кредитларидир. Бундай инвестициялар, асосан, вилоят марказини Самарқандга, шунингдек, Нуробод, Жомбой ва Қўшработ туманларига йўналтирилган. Қурилиш географиясида, Самарқанд шаҳридан тапиқари, Пайариқ ҳамда Ургут туманлари пешқадам. Бу ҳудудларда турли объектлар, хусусан, ишлаб чиқариш ва инфратузилма шахобчалари, уй-жой, таълим, соғлиқни сақлаш муассасалари бинолари кўплаб қурилган.

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарнинг умумий сони 230 та. Бу корхоналар вилоят экспорт ҳажмининг 48,3 фоизини таъминлайди. Мазкур борада, айниқса, Япония билан ҳамкорликда барпо этилган "Самавто" корхонасининг аҳамияти катта. Сўнгги йилларда Жомбой туманида Германия билан биргаликда ишга туширилган юк ташувчи "JV-MAN" заводи ҳам нафақат туман, балки вилоят иқтисодиётининг юксалишига ёрдам берди.

Фаолият кўрсатаётган қўшма корхоналарнинг ярмига яқини вилоят марказида, қишлоқ туманлари орасида эса бундай корхоналар Ургут,

Жомбой ва Самарқанд туманларида кўпроқ. Айни вақтда Оқдарё, Пайариқ Иштихон, Қўшработ, Пахтачи ва Нуробод туманларида уларнинг сони оз. Экспорт ҳажмида Самарқанд шаҳри, шунингдек, Жомбой, Пастдарғом туманлари қўшма корхоналари ҳам салмоқли ишларни амалга оширади.

Саноати. Самарқанд вилояти саноати кўп тармоқли хусусиятга эга. Бу ерда озиқ-овқат, машинасозлик, енгил, кимё, чиннисозлик саноати яхшироқ ривожланган. Мустақиллик йилларида қурилган автомобилсозлик заводлари минтақа иқтисодий салоҳиятини кўтаришда катта аҳамиятга эга бўлди. Шу билан бирга, ҚК тамаки, чинни идишлар, енгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ҳам фаол иштирок этмоқда; ҳаммаси бўлиб 2730 та, шу жумладан, 33 та йирик саноат корхоналари фаолият кўрсатади, уларда 35,4 минг ишчи ходим хизмат қилади.

2012-йил маълумотларига кўра, озиқ-овқат саноати жами саноат маҳсулотининг 41,8 фоизини берган. Иккинчи ўринда енгил саноат-20,3 фоиз, учинчи ўринда машинасозлик ва метални қайта ишлаш-19,3 фоиз, тўртинчида ун-ёрма ва омихта ем ишлаб чиқариш – 6,5 фоиз. Кимё ҳамда қурилиш материаллари саноат тармоқларининг мавқеи ҳам анча баланд. Вилоятда шиша-чинни идишлар ишлаб чиқариш, енгил (пиллакашлик ва ип газлама ишлаб чиқариш), озиқ-овқат саноат тармоқларининг ҳудудий мужассамлашув даражаси ёки ихтисослашув индекси юқори.

13-расм. Самарқанд вилояти саноатининг тармоқлар таркиби (2012 й. фоиз ҳисобида)

Самарқанд вилоятида мамлакатимизнинг бошқа вилоятларида йўқ ёки жуда кам учрайдиган саноат тармоқлари мавжуд. Улар жумласига лифт, кино аппаратуралари, чой қадоқлаш, совутгичлар, автобус, оғир юк ташувчи машиналар, тамаки-ферментация каби заводлар киради. Бироқ, вилоятнинг электр энергетика ҳамда қурилиш базаси сустроқ, ип газлама ишлаб чиқариш ҳам ривожланмоқда ("Самтекс"-Жомбойда).

Бир йилда 2,5млн. $м^2$ ип газлама, 22,5 минг тонна ўсимлик ёғи, 10-12 минг тонна тамаки маҳсулотлари, 80-83 минг тонна пахта толаси, 18 минг дона совутгич ва музлаткичлар ишлаб чиқарилади. 2012-йилда 3705 та

замонавий юк машиналари ва автобуслар "СамАвто", "JV-MAN" қўшма корхоналарининг конвейерларидан чиқди. Яқин келажакда бу рақам янада кўпаяди. Мазкур корхонада республикамизда илк бор мотоцикл ишлаб чиқариш ҳам йўлга қўйилган. Шу билан бирга, вилоятда 112 минг т омихта ем, 5,3 минг т хўжалик совуни, 202,2 млн. шартли банка мева-сабзавот консервалари, 24 минг т гўшт ва гўшт маҳсулотлари, 24,1 минг т сут маҳсулотлари, 164 минг т ун ишлаб чиқарилган. Самарқанд шаҳрида йирик пиллакашлик ва ипак газлама, гилам тўқиш корхоналари ҳам бор.

Асосий саноат корхоналари Самарқанднинг ўзида жойлашган. Бу ерда лифт, автомобиль, совутгич, шиша-чинни идишлар, кимё, консерва, вино заводлари, ипак газлама, тамаки, чой қадоқлаш фабрикалари каби корхоналар мавжуд. Каттақўрғонда машинасозлик, ёғ, пахта тозалаш (республикада энг тўнғич) заводлари, Жомбойда, автомобилсозлик, йирик дон маҳсулотлари комбинати ва «Самтекс», Булунғурда вино заводи бор. Самарқанднинг "йўлдош" шаҳарчаларида Хишров СЭС, суперфосфат заводи, Фарҳодда қурилиш материаллари саноати жойлашган. Қишлоқ туманлари марказларининг кўпчилигида пахта тозалаш заводлари, Ингичкада тоғ-кон корхонаси ишлаб турибди.

Вилоятнинг энг йирик саноат корхоналари: Самарқанд кимё заводи кимё ва нефть-кимё саноат маҳсулотининг 38,8 фоизини, Жомбой автомобиль заводи машинасозлик саноати маҳсулотининг 50,0 фоизини таъминлайди. Булардан ташқари, совуткич ва музлаткич ишлаб чиқарувчи "Сино" заводи ҳам анча катта кўрсаткичларга эга. Саноатнинг ҳудудий ташкил қилиш тизимида, энг аввало, Самарқанд ва Каттақўрғон туманлари ажралиб туради. Умуман олганда, Самарқанд шаҳри вилоят саноат маҳсулотининг 44,1 фоизини беради, Каттақўрғоннинг бу соҳадаги кўрсаткичи 2,4 фоизга баробар. Қишлоқ туманлари орасида Жомбой олдинда – 12,4 %. Самарқанд ва Ургутнинг саноат салоҳияти каттарок. Қолган туманлар, айниқса, Нуробод ва Қўшроботда ҳозирча саноат ишлаб чиқариши яхши ривожланмаган.

ХИМ жами саноат маҳсулотининг 2/3 қисмини ташкил қилади. Улар таркибида ноозиқ-овқат маҳсулотлари кўпроқ. Халқ истеъмол молларининг 60 фоизига яқини Самарқанд шаҳрида, 6,0 % Самарқанд туманида, 9,0 % Ургутда, 5,4 % Жомбойда ишлаб чиқарилади. Айни пайтда Қўшработ, Пайариқ, Оқдарё, Иштихон қишлоқ туманларининг бу борадаги улуши 1,0 фоиз атрофида (39-илова).

Вилоят саноат ишлаб чиқариши динамикасининг таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу макроиқтисодий тармоғи, айниқса, охирги йилларда тез ривожланиб бормоқда. Жумладан, 2013-йилда саноат маҳсулотлари ҳажми 113,6 фоизга кўпайган. Бу, ўз навбатида, мамлакатимизда амалга оширилаётган миллий иқтисодиётни саноатлаштириш сиёсатининг амалдаги натижаси ҳисобланади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки,

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ
ИҚТИСОДИЙ КАРТА

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ

Суғорма деҳқончилик зонаси

Шаҳар атрофи кўкламзи: боғдорчилик, узумчилик, қўйчилик, гўшт-сут чорвачилиги

Пахтачилик, ипакчилик, мевачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик, узумчилик ва сут-гўшт чорвачилиги

Тамакичилик, ипакчилик, сабзавотчилик, сут-гўшт чорвачилиги

Лалми деҳқончилик зонаси

Донли экинлар, баъзи ерларда техник экинлари ва гўшт-сут чорвачилиги

Чўл-яйлов зонаси

Чўл-яйлов чорвачилиги (асосан қорақўлчилик)

Тоғ-яйлов зонаси

Тоғ-яйлов чорвачилиги (гўшт-жун қўйчилиги, гўшт-сут чорвачилиги), дарё водийларида боғлар ва узумзорлар

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ (2011 й.)

1 мм устун баландлиги - 100 млрд. сўм

саноат қишлоқ хўжалиги

КЕНГ ТАРҚАЛГАН РАЙОНЛАР

- пахтачилик
- боғлар
- узумзорлар
- сабзавот ва картошка
- полиз экинлари
- маккажўхори
- буғдой
- арпа
- дон-дуккаклилар
- писта
- тамаки

РАЙОНЛАР

- Қорақўл қўйларини урчитиш
- чўчқачилик
- паррандачилик
- асаларичилик

ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ (2010 й.)

Ялпи маҳсулот ҳажми бўйича саноат пунктлари

Жуда йирик
Йирик
Ўрта
Майда

Саноат тармоқлари

- Рангли металлургия
- Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш
- Қурилиш материаллари
- Енгил
- Озиқ-овқат
- Бошқа тармоқлар

УНДИРУВЧИ САНОАТ

- Вольфрам рудалари
- Олтин
- Гипс
- Оҳактош
- Мармар
- Қурилиш тоши
- Минерал сув булоқлари

Зарбанд Конларнинг номлари

- Гидроэлектрстанциялар
- Электр узаткич линиялари
- Газ қувурлари
- Нефт қувурлари

Самарқанд вилояти саноати кўрсаткичлари яқин ўтмишда (2000-йилларда) республика миқёсида бу борада анча паст эди.

Қишлоқ хўжалиги. Самарқанд вилояти республикамиз агроиқтисодиётида муҳим ўринга эга. Минтақада қишлоқ хўжалиги, қолган вилоятлардан фарқли ўлароқ, кўп тармоқлидир. Бу ерда пахтачилик ва ғаллачиликдан ташқари боғдорчилик, узумчилик, тамаки етиштириш анча яхши ривожланган. Узумчилик бўйича у, Тошкент вилояти билан бир қаторда, Ўзбекистонда етакчи ҳисобланади. Ҳозирги кунда вилоятнинг 5 та қишлоқ туманида пахта етиштирилмайди.

Деҳқончилик билан бир қаторда, чорвачилик ҳам ривожланиб бормоқда. Айниқса, қўйчилик, қоракўл қўйларини боқиш (асосан, Қарноб чўлида) катта аҳамиятга эга. Ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таркибида деҳқончиликнинг улуши – 62,8 %. Фермер хўжаликлари маҳсулотларнинг 37,0 % ни етказиб беради.

Самарқанд вилоятида қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган жами ер майдони 1295,0 минг га ёки вилоят умумий ҳудудининг 77,2 % демакдир. Нуробод, Қўшработ, Пахтачи ва Пайариқ туманлари бу борада ажралиб туради (48-жадвал).

Суғориладиган ерлар 310 минг га бўлиб, улар қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган барча ерларнинг 23,9 фоизини ташкил қилади (қишлоқ хўжалиги ер фондидан интенсив фойдаланиш коэффициенти ҳам шу даражада). Суғориладиган ерлар айниқса Қўшработ, Нуробод ва Пахтачи туманларида жуда оз миқдорда, Нарпай, Оқдарё, Тойлоқ, Пастдарғом туманларида эса кўпроқ.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 1/3 қисми экин экиладиган ерлар ва 3/5 қисмидан сал кўпроғи пичанзор ҳамда яйловлардан иборат. Экин майдонларининг ҳиссаси Пастдарғом, Жомбой, Оқдарё ва Нарпай туманларида юқори, Нуробод, Пахтачи ва Қўшработ қишлоқ туманларида эса пичанзор ва яйловлар кўпдир. Жами экин майдонлари 2012-йилда 406,4 минг га (2000 йилда 403 минг га) бўлган. Шундан 154 минг гектари донли экинлари (Ўзбекистонда олдинги ўринларда), 92 минг га – пахта, 7,6 минг га – тамаки, 25 минг га – сабзавот ва 52 минг гектари ем-ҳашак билан банд. Шу йилда 146 минг гектарга буғдой экилган, ялпи ҳосил 781 минг тонна, ҳосилдорлик 53,6 ц/га бўлган. Пахта майдонларидан 235 минг т пахта хом ашёси ёки ҳар бир гектар ердан 25,7 центнердан ҳосил олинган.

Тамакичилик Ургут туманида ташкил этилган. Бошқа техника ва мойли экинлардан масхар, кунгабоқар, шунингдек, зиғир ва кунжут ҳам экилади. Картошка 11,6 гектар ерни эгаллайди, ялпи ҳосил – 450 минг т. Узумзорлар 34,2 минг гектарни эгаллаб, ўртача бир йилда 420 минг тонна узум етиштирилади. Картошка ва узум етиштиришда Булунғур тумани етакчилик қилади.

48-жадвал

Самарқанд вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркиби

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар майдони, минг га	Шу жумладан суғориладиган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				экин ерлар	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	Пичанзор ва яйловлар
Булунғур	75,2	54,8	24,7	49,7	18,6	0,3	31,4
Жомбой	56,0	33,7	24,3	73,6	7,6	0,3	18,5
Иштихон	71,8	49,1	26,0	64,8	11,9	0,3	23,0
Каттақўрғон	139,3	100,1	28,6	44,4	2,9	2,9	49,8
Нарпай	44,2	28,7	22,7	75,5	7,8	0,2	16,6
Нуробод	486,2	422,0	6,4	15,6	0,8	-	83,6
Оқдарё	37,5	24,1	22,3	82,5	10,6	2,3	4,6
Пайариқ	128,7	103,0	35,3	54,0	4,0	1,1	40,9
Пастдарғом	87,1	58,5	46,9	79,5	7,2	0,3	13,0
Пахтачи	137,6	111,9	19,4	17,8	1,6	0,1	80,5
Самарқанд	47,8	26,2	14,3	36,0	23,4	-	40,6
Тойлоқ	27,8	16,4	13,3	51,9	29,4	-	18,7
Ургут	112,0	74,4	23,9	27,6	10,4	0,08	61,9
Қўшработ	216,0	191,6	3,0	20,7	0,6	0,03	78,6
Жами вилоят	**1667,3**	**1295,2**	**310,3**	**33,6**	**4,6**	**0,4**	**61,4**

Манба: *"Узбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 130 бет маълумотлари.*

Вилоят бўйича йирик шохли моллар сони 1285 минг бошга яқин (республикада 1-ўринда туради), қўй ва эчкилар – 1827 минг бош. Бир йилда етиштирилган қоракўл тери 93 минг дона атрофида, пилла – 2737 тоннани, жун – 4384 т, сут – 930 минг т, гўшт (тирик вазнда) 204 минг тоннани ташкил этади.

Интенсив қишлоқ хўжалиги асосан вилоятнинг марказий ҳудудларида яхши ривожланган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг умумий қиймати бўйича Ургут (12,2 фоиз), Булунғур (9,9 фоиз), Пайариқ (9,0 %), Самарқанд (8,6 %) ва Тойлоқ (9,0 фоиз) туманлари олдинда туради; Иштихон ва Каттақўрғон туманларининг мавқелари ҳам яхшироқ. Айни вақтда, Нуробод туманига вилоят қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 2,4 фоизи тўғри келади, холос (39-илова).

Қишлоқ хўжалигининг ихтисослашуви қуйидагича: Ургут туманида тамакичилик, богдорчилик, узумчилик; Қўшработ ва Нурободда, асосан,

14-расм. Самарқанд вилояти экин майдонларининг таркибий тузилиши

чорвачилик; Булунғурда боғдорчилик ва узумчилик, картошка етиштириш; Самарқанд, Ургут ва Тойлоқ туманларида шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги ривожланган. Пахта суғорма деҳқончилик районларида (Пастдарғом, Пахтачи, Иштихон, Нарпай, Пайариқ, Оқдарё ва б.), ғалла пахта билан биргаликда, шунингдек, тоғ этакларидаги лалмикор ерларда экилади.

Вилоят агроиқтисодиётида чорвачилик ҳам катта ўринга эга. Унинг географиясида гўшт етиштириш бўйича Ургут тумани кескин ажралиб туради – минтақа жами гўшт маҳсулотининг 16,6 фоизини беради (49-жадвал).

Сут етиштиришга Ургут, Иштихон ва Каттақўрғон туманлари ихтисослашган ҳисобланади. Табиийки, паррандачилик, жумладан, тухум етиштириш, одатда, йирик шаҳарлар атрофида ривожланган бўлади. Шу боис, мазкур чорвачилик маҳсулотининг 2/3 қисми биргина Самарқанд туманида тайёрланади.

Бошқа вилоятларда бўлганидек, Самарқандда ҳам фермер хўжаликлари ривожланиб бормоқда. 2014-йил 1-январь ҳолатида бу ерда фаолият кўрсатаётган фермер хўжаликлари сони жами 8388 та, уларга 527,1 минг га ер бириктирилган ва 115,1 минг киши меҳнат қилади (40-илова). Ҳар бир фермер хўжалигига ўртача 62,8 га ер ва 14 кишидан ишчилар тўғри келади. Фермер хўжаликлари асосан деҳқончилик ривожланган ҳудудларда кўп ташкил қилинган. Булунғурда уларнинг сони 1129 та, Пастдарғомда – 813 та, Ургут туманида – 829 та, Тойлоқ туманида – 708 та; айни пайтда, Қўшработда – 267 та, Пахтачида – 357 та, Нарпайда– 378 та фермер хўжаликлари бор. Ер майдони бўйича эса Нуробод (191,4 га 1 та фермер хўжалигига), Каттақўрғон (121,3 га), Пайариқ (89,1 га), Қўшработ (67,8 га) етакчилик қилади. Тойлоқ ва Самарқанд туманларида ҳар бир фермерлар хўжалигига атиги 18 ва 36 гектардан ер тўғри келади.

49-жадвал

Самарқанд вилояти қишлоқ туманларида чорвачиликнинг айрим маҳсулотларини етиштириш (2012-йил, жамига нисбатан фоизда)

т/р	Қишлоқ туманлари	Гўшт	Сут	Тухум
1	Булунғур	6,8	5,2	2,3
2	Жомбой	2,5	5.6	5,1
3	Иштихон	7,9	11.7	4.0
4	Каттақўрғон	8,7	11,5	3,6
5	Нарпай	2,1	4,4	0,5
6	Нуробод	4,8	2,9	0,6
7	Оқдарё	5,4	5,0	2,0
8	Пайариқ	9,7	9,8	1,8
9	Пастдарғом	8,6	7,5	2,5
10	Пахтачи	5,6	5,5	2,2
11	Самарқанд	6,6	6,1	65,3
12	Тойлоқ	7,2	7,7	2,5
13	Ургут	16,6	11,9	3,9
14	Қўшработ	6,1	4,1	2,4

Жадвал Самарқанд вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Деҳқон хўжаликларининг сони 500 миндан зиёд, бириктирилган ер майдони 90 минг га атрофида, ялпи маҳсулотдаги ҳажми 61,6 %. Фермер ва деҳқон хўжаликлари ўртасида ўзига хос "меҳнат тақсимоти" мавжуд. Бу қишлоқ хўжалигининг ихтисослашувига, ҳудудларнинг ер билан таъминланганлигига, аҳоли ва меҳнат ресурсларига боғлиқ. Масалан, жами экин майдонининг 80,6 фоизи фермер ва 17,8 фоизи деҳқон хўжаликларига тўғри келгани ҳолда, фермер хўжаликлари маҳсулотнинг 37,0 фоизни беради. Фермер хўжаликларининг экин майдонида ғалла, барча техника ва мойли экинлар ҳамда узумчилик сезиларли даражада устунликка эга. Пахтанинг 100 фоизи ушбу мулкчилик шаклига тўғри келади. Сабзавот ва полиз экинларида, ем-ҳашак майдонларида бу устунлик камроқ, картошка, шунингдек, гўшт, сут, тухум, жун, пилла етиштиришда, чорва моллари сонида деҳқон хўжаликлари асосий ўринни эгаллайди. Қоракўл терисини тайёрлаш эса қишлоқ хўжалик корхоналари ва деҳқон хўжаликлари зиммасидадир.

Ижтимоий соҳаларнинг ривожланиши ва ҳудудий ташкил этилиши.

Самарқанд вилоятида номоддий ишлаб чиқаришда жами ишчи ва хизматчиларнинг 33,2 фоизи (436 минг киши) банд. 2013-йилда чакана савдо айланмаси, бир кишига ҳисоблаганда, Булунғур, Пахтачи, Пайариқ туманларида юқорироқ, Иштихон, Каттақўрғон, Қўшработ ва Тойлоқ туманларида эса паст бўлган. Бу борада шуни эътиборга олиш лозимки, катта шаҳарлар атрофидаги қишлоқ туманлари аҳолиси ўзининг ижтимоий соҳаларга бўлган эҳтиёжларини кўпроқ қўшни марказларда қондиради.

Одатда, шаҳарларда бундай соҳа объектлари ҳам кўп, хизмат сифати ҳам яхшироқ. Айни ана шундай объектив сабаблар билан Тойлоқ ва қисман Каттақўрғон туманларида қайд этилган паст кўрсаткичларни изоҳлаш мумкин. Шу билан бирга, Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳарларида аҳоли жон бошига тўғри келадиган чакана савдо айланмасининг ўта катталиги ҳам ушбу қонуниятни асослаб беради. 39-илова маълумотларига қараганда, чакана савдо айланмасининг 26,5 фоизи Самарқандга ва 5,7 фоизи Каттақўрғон шаҳарларига тўғри келади. Қишлоқ жойлар миқёсида Ургут (бу ерда савдо анъанавий ҳолда ривож топган), шунингдек, Пастдарғом ва Пайариқ туманлари ажралиб турса, Тойлоқ ва Оқдарё туманлари энг охирги ўринларни эгаллайди.

Аҳолига кўрсатилган пуллик хизматлар ҳолати ва географияси ҳам тахминан шу тарзда. Вилоятда кўрсатилган пуллик хизматлар ҳажмининг 35,9 фоизи Самарқанд шаҳрида амалга оширилган; Пастдарғом ва Ургут туманларида ҳам бу кўрсаткич юқорироқ, Пахтачи, Оқдарё, Нуробод ва Қўшработда паст даражада. Ҳар бир кишига ҳисоблаганда, Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳарларини ҳисобга олмаганда, бу кўрсаткич Самарқанд, Булунғур ва Жомбой туманларида юқори, Иштихон, Нуробод ва Пайариқда эса паст.

Вилоятда ҳар бир кишига 14,3 кв м уй-жой тўғри келади. Бу кўрсаткич Тойлоқ, Самарқанд, яъни бевосита вилоят марказига туташ ҳудудларда яхшироқ. Уй-жой билан таъминланиш даражаси нисбатан паст ҳудудлар Иштихон, Ургут, Булунғур туманларидир. Минтақа аҳолисининг табиий газ билан таъминланиш даражаси вилоятда ўртача – 84,3 %. Бундан юқори кўрсаткич Самарқанд, Тойлоқ, Каттақўрғон, Пахтачи туманларида қайд этилган. Бирмунча муаммоли вазият эса – Нуробод ва Қўшработ туманларида. Айни шу ҳудудларга "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги" Давлат дастурини амалга оширишни давом эттиришда жиддий эътибор қаратиш лозим. Марказлашган сув таъминоти ўртача 84,9 фоизни ташкил этган ҳолда, Самарқанд, Тойлоқ, Ургут ва Булунғур туманларида бу кўрсаткич юқори. Паст кўрсаткичлар Каттақўрғон, Иштихон ҳамда Пайариқ туманларига тегишли. Ҳатто Каттақўрғон шаҳрида ҳам бу борада муаммо мавжуд.

Соғлиқни сақлаш тизимида жами 125 муассаса мавжуд. Уларнинг кўпчилигига бюджетдан маблағ ажратилади. Ҳар 10000 кишига тўғри келадиган бемор ўринлари – 41,4 та. Амбулатория-поликлиника муассасалари 625 та, ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган қуввати ёки сиғими бир сменада 115 қатновни ташкил қилади. Бундай нисбий кўрсаткичлар врачлар сони бўйича 26 ва ўрта тиббиёт ходимлари сони бўйича - 80 кишига тенг.

Фельдшерлик, акушерлик пунктлари 59 та, қишлоқ врачлик пунктлари 396 та бўлиб, ўртача битта қишлоқ туманида 28 тадан ҚВП жойлашган.

Минтақада аҳоли саломатлигини тиклашга қаратилган кўплаб рекреация объектлари – оромгоҳ ва сиҳатгоҳлар ташкил этилган. Жумладан, улар Каттақўрғон тумани (Нагорный), Нуробод (Ибн Сино номидаги сиҳатгоҳ), шунингдек, Булунғур, Ургут ва бошқа туманларда, Самарқанд шаҳрида ҳам бор. Шу ўринда, Булунғур ва унга туташ бўлган ҳудудларнинг ўзига хос нозогеографик вазиятини қайд этиш зарур. Баъзи йилларда, асосан, тоза ичимлик сувининг етишмаслиги сабабли, бу ерда вақти-вақти билан юқумли касалликлар, масалан, ичбуруғ учраб туради.

Самарқанд вилоятида жами 553 та мактабгача тарбия муассасалари бор. Улардаги ўринлар сони 68,5 мингта. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир муассасага ўртача 106 кишидан тўғри келади. Табиийки, мактаб ва мактабгача тарбия муассасаларини ташкил этиш чўл ва тоғликлардан иборат қишлоқ туманларида (Қўшработ, Нуробод, Пахтачи) анча муаммоларга дуч келади. Сабаби, бу ҳудудларда аҳоли сийрак жойлашган, қишлоқлари эса унча катта эмас.

Умумтаълим мактаблари вилоятда –1233 та, уларда ўқувчилар сони – 520 минг киши; бир мактабда ўртача 422 тадан ўқувчи таълим олади. Бу рақам, уни айрим бошқа минтақаларга таққослаганда, унча катта эмас. Шу ўринда Самарқанд вилоятининг нисбатан "серқишлоқлигини" унутмаслик лозим. Агар жами аҳолининг тахминан 22-23 фоизини мактаб ёшидагилар ташкил қилиши эътиборга олинса, ҳар бирида 500 ёки 250 киши яшайдиган қишлоқларда таълим муассасаларини ташкил этиш қийинчиликлари ўз-ўзидан аён бўлади.

Вилоятда жами 14 та академик лицейлар мавжуд бўлиб, уларда ўқувчилар сони –12 минг киши таҳсил олади. Уларнинг айримлари олий ўқув юртлари қошида ташкил этилган. 160 та касб-ҳунар коллежларида 192 минг нафар ўқувчи ўқийди. Коллежлар минтақанинг барча шаҳар ва қишлоқ туманларида бор, уларнинг йўналишлари эса жойларнинг демографик вазияти, ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва хўжалигининг ихтисослашувига мувофиқ ҳолда ташкил қилинган.

Олий ўқув юртлари 7 та ва бу борада Самарқанд шаҳри республикамизда Тошкент шаҳридан кейинги, юқори малакали кадрлар тайёрлаш маркази саналади. Жами талабалар сони – 23,0 минг киши. Улар Самарқанд давлат университети, хорижий тиллар, қишлоқ хўжалиги, тиббиёт, сервис ва архитектура институтларида таълим олишади.

Самарқанд вилояти мамлакатимизда туризм соҳаси ривожланганлиги билан ҳам ажралиб туради. Бу ҳудудда жойлашган, асосан, соҳибқирон Амир Темур ва унинг набираси Мирзо Улуғбек томонидан барпо этилган оламшумул бинолар, масжиду-мадрасалар, тарихий ёдгорликлар – Регистон, Шоҳи Зинда, Гўри Амир, Улуғбек обсерваторияси, Бибихоним мадрасаси, Даҳбед қишлоғида жойлашган Маҳдуми Аъзам, Пайариқ туманида республика Президенти ташаббуси билан барпо этилган Имом

Бухорий қадамжолари нафақат мамлакатимизда, балки Ислом олами ва бутун дунёда ҳам машҳурдир. Бундай қадамжо ва зиёратгоҳлар вилоятнинг бошқа туманларида кўп (Ургут, Самарқанд, Қўшработ ва б.)[1]. Шунингдек, Самарқанднинг машҳур нони, ширинликлари ва миллий таомлари, ҳунармандчилик маҳсулотлари сайёҳлар учун катта қизиқиш туғдиради.

Вилоятда туристик инфратузилманинг энг муҳим объектларидан бири –жами 76 та меҳмонхоналар мавжуд, улардаги ўринлар сони – 3400 та. Хусусий секторда ҳам меҳмонхоналар ташкил қилинган. Бир йилда тахминан 140-150 мингта сайёҳга, шу жумладан 90 мингта хорижий фуқароларга туристик хизмат кўрсатилади."Ўзбектуризм" Миллий компанияси бу жараёнда фаол қатнашади. Бироқ, вилоятнинг туристик салоҳиятидан ҳозирча тўлиқ фойдаланилмаяпти. Бу ерда туризмнинг турли шаклларини, жумладан, диний, илмий, эко ва агротуризмни ривожлантириш имкониятлари катта. Бунинг учун, энг аввало, ташкилий муаммолар, масалан, рекламани яхшилаш, туристик инфратузилмани замон талабларига яраша шакллантириш зарур.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Самарқанд вилояти мамлакатимизнинг марказида жойлашганлиги боис, у қулай транспорт географик ўринга эга. Бу ерда трансчегаравий аҳамиятга молик халқаро ва миллий мақомдаги темир ва автомобиль йўллари бор. Республикамизда биринчилардан бўлиб, Тошкент-Самарқанд йўналишида тезюрар "Регистон" ва мустақилликнинг 20 йиллиги арафасида ишга туширилган электрлаштирилган темир йўли ва "Афросиёб" тезюрар поездлари қатнови ташкил этилган. Самарқанд шаҳридаги аэропорт ҳам ҳалқаро аҳамиятга эга бўлиб, унинг асосида эркин иқтисодий зона барпо этиш имкониятлари мавжуд.

Минтақада 2012-йилда 55,6 млн. т юк, 434,0 млн йўловчилар ташилган. Вилоят доирасида ташилган юк ва йўловчиларнинг 100 фоизи автомобиль транспорти зиммасига тушади. Автомобиль транспортида ташилган юклар ҳажми Булунғур ва Самарқанд туманларида кўп, Тойлоқ ва Ургут туманларида эса, у нисбатан оз. Юк айланмаси Булунғур, Қўшработ ва Ургут туманларида юқори, Нарпай, Жомбой ва Пахтачи туманларида камроқ.

Ушбу транспорт турида йўловчилар ташишда ҳам худди шундай ҳудудий тафовутлар сезилади. Жумладан, Пастдарғом туманига жами вилоятда ташилган йўловчининг 7,6 фоизи тўғри келади. Бу рақам Самарқанд шаҳри ҳамда Пахтачи, Самарқанд туманларида ҳам анча катта. Бундай ҳудудий фарқлар туманларнинг географик ўрни, майдонининг

[1] Самарқанд шаҳрида, унинг қадимги маркази – Регистонда ҳар йили "Шарқ тароналари" Халқаро фестивали (куриги) ўтказилади.

ташқи қиёфаси, демографик салоҳияти, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси каби омилларга боғлиқ.

Самарқанд вилоятининг ташқи савдо айланмаси 2013-йилда 777,8 млн. АҚШ долларига яқин бўлган. Экспорт – 150,8, импорт – 627,0 млн. қолдиқ –минус 476,2 млн. долларга тенг. Экспорт таркибида озиқ-овқат маҳсулотлари 43,1, хизматлар 22,9 фоизни ташкил этган. Импортда эса машина ва ускуналар улуши 53,5, кимё саноати маҳсулотлари – 23,3, озиқ-овқат 10,0 фоизга баробар. Машина ва ускуналар ҳисобидан ташқи савдо айланмаси нисбатан юқори бўлса, бу ёмон эмас. Чунки сотиб олинган замонавий техник жиҳозлар, машиналар кейинги йиллар тараққиёти учун замин ҳозирлайди, модернизациялашга ёрдам беради.

2010-йилда ташқи савдо айланмаси 452,5 млн, экспорт 109,2 ва импорт 343,3 млн АҚШ долларига тенг бўлган. Қолдиқ – минус 243,0 млн доллар. Экспорт таркиби: озиқ-овқат маҳсулотлари – 60,7 %, машина ва ускуналар – 6,7 %, пахта толаси – 1,3 %. Импортда машина ва ускуналар – 49,5 %, кимё саноати маҳсулотлари – 21,0 %, озиқ-овқатлар – 14,3 фоизни ташкил қилган. 2013-йилда вилоят ташқи савдо айланмасининг 2/3 қисмини, шу жумладан, экспортнинг 34,9 ва импортнинг 74,7 фоизи "Узоқ" хорижий ва Болтиқ бўйи давлатлари билан амалга оширилди. Бу борада хорижий мамлакатлар орасида Япония ва Европа давлатлари етакчи ўринларга эга. Таққослаш учун: 2010-йилда МДҲ мамлакатларининг бу борадаги улуши, хусусан, экспортда кескин кўтарилган – 72,1 %, импортда эса атиги 10,6 % бўлган.

Ҳудудий жиҳатдан экспортнинг 41,7 фоизини Самарқанд шаҳри таъминлаган. Қишлоқ туманларидан Тойлоқнинг экспорт салоҳияти катта – 12,8 %. Шунингдек, Пастдарғом – 11,2, Самарқанд -10,6 %, Ургут – 8,6 %, Булунғур – 6,0 % ва Жомбой -4,13 % туманлари ҳам бу жараёнда фаол қатнашади, Нуробод, Нарпай, Оқдарё ва Қўшработ туманларида эса 2013-йилда экспорт ҳажми жуда кичик бўлган. Импортнинг 41,6 фоизи Самарқанд шаҳрига, 24,2 фоизи Жомбойга (бу табиий ҳол, сабаби – Жомбой вилоятда инвестицион фаолият, ва умуман, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари бўйича энг олдинда туради), 8,0 фоизи Тойлоқ, 7,8 фоизи Ургут, 5,6 фоизи Самарқанд туманларига тўғри келади. Энг оз кўрсаткичлар –Нарпай, Пахтачи, Оқдарё ва Пайариқ туманларига хос (2013 й.).

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар 2013-йилда жами экспортнинг 58,0 фоизини таъминлаган. Уларнинг ярмидан кўпи Самарқанд шаҳри, қолганлари эса Жомбой (17 та), Ургут (32 та), Самарқанд (20 та), туманларида жойлашган. Айни пайтда, Нуробод, Пайариқ ва Пахтачи туманларида атиги биттадан ҚК фаолият кўрсатган. Шу йилда вилоятда жами 29 та хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар ташкил этилган.

Ички тафовутлари ва иқтисодий районлари. Вилоятнинг табиий шароити, иқтисодий ва транспорт географик ўрни, тарихий ривожланиши омилларига асосланган ҳолда, унинг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти ўзига хос ҳудудий хусусиятлар касб этади. Бу ерда, энг аввало, вилоятнинг биринчи ва иккинчи марказлари - Самарқанд ҳамда Каттақўрғон шаҳарлари муҳим район ҳосил қилиш салоҳиятига эга. Бинобарин, вилоятда Самарқанд ва Каттақўрғон гуруҳ районлари ёки иқтисодий районларини ажратиш мумкин. Биринчисининг таркибига Самарқанд шаҳри, Самарқанд, Ургут, Жомбой, Булунғур, Тойлоқ, Пастдарғом, Оқдарё ҳамда Пайариқ туманлари, иккинчисига Каттақўрғон шаҳри, Каттақўрғон, Иштиҳон, Пахтачи, Нарпай, шунингдек, шартли равишда вилоятнинг ички чўл ва тоғолди ҳудудларини эгаллаган Қўшработ ва Нуробод туманларини ҳам киритса бўлади. Шу тартибда Самарқанд иқтисодий райони (Шарқий район) ҳиссасига 32,2 % майдон, 67,8 % аҳоли, 82,6 % саноат ва 67,4 % қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тўғри келади. Саноат, асосан, Самарқанд шаҳрининг ўзида ва Жомбой туманида, аҳолининг асосий қисми Самарқанд шаҳар агломерациясида жойлашган. Фан ва таълим, барча ижтимоий соҳалар, жумладан, рекреация ва туризм ривожланган, қишлоқ хўжалиги пахта ва ғалла, мева ва узум етиштиришга, шаҳар атрофи хўжалигига ихтисослашган. Каттақўрғон ёки Ғарбий иқтисодий район вилоятнинг 67,8 % майдонини эгаллайди. Бу ерда вилоят аҳолисининг 32,2 фоизи яшайди. Район вилоят ялпи саноат маҳсулотининг 17,4 %, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 32,6 % ни беради. Маркази – Каттақўрғон шаҳри (83 минг киши). Саноат салоҳияти пастроқ, қишлоқ хўжалиги пахта ва ғалла етиштиришга, чўл ва яйлов чорвачилигига мослашган.

Вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий географияси қишлоқ туманларининг бир-бирларидан фарқ қилишларида яққол кўзга ташланади. 50-жадвалда қишлоқ туманлари даражасида асосий ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар (индикаторлар) келтирилгап. Жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, кўпчилик ҳолларда Жомбой, Пастдарғом, Пайариқ, Пахтачи, Нарпай Самарқанд туманлари олдинда туради. Саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш, шунингдек, чакана савдо ва пуллик хизмат кўрсатишда ҳам уларнинг улуши катта. Айни вақтда, Қўшработ, Иштихон туманларида бу соҳалар суст ривожланган. Демак, яқин келажакда мазкур ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига устувор аҳамият бериш талаб этилади.

Хулоса ўрнида шуни эътироф этиш лозимки, Самарқанд вилояти республикамиз, қолаверса, ундан ташқарида ҳам машҳур бўлишига қарамасдан, унинг умумий ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, хусусан, саноат, туризм соҳалари имконият даражасида эмас. Шу сабабдан ҳам, мамлакатимиз минтақавий сиёсатида унга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

50-жадвал

Самарқанд вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари (2013-йил, аҳоли жон бошига)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсу-лоти	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Капитал қўйил-малар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Шаҳарлар:							
Самарқанд	4,512	0,005	5,199	2,712	2,835	2,810	3,698
Каттақўрғон	0,972	0,185	1,209	0,200	0,689	2,191	1,620
Туманлар:							
Булунғур	0,135	2,044	0,163	0,581	1,177	0,814	0,768
Жомбой	1,868	1,409	1,098	0,530	0,658	0,669	0,702
Иштиҳон	0,381	1,414	0,107	0,431	0,651	0,603	0,489
Каттақўрғон	0,445	1,070	0,327	0,354	0,493	0,484	0,527
Нарпай	0,880	0,740	0,585	0,494	0,803	0,691	0,614
Нуробод	0,104	0,621	0,091	5,245	0,707	0,475	0,382
Оқдарё	0,529	1,418	0,187	1,103	1,139	0,862	0,498
Пайариқ	0,435	1,492	0,147	0,584	0,865	0,750	0,410
Пастдарғом	0,413	0,957	0,202	0,224	0,331	0,585	0,496
Пахтачи	0,642	1,197	0,251	0,977	2,117	0,874	0,600
Самарқанд	0,555	1,040	0,617	0,340	0,552	0,756	0,880
Тойлоқ	0,344	1,893	0,455	0,543	0,529	0,578	0,533
Ургут	0,491	0,804	0,426	0,231	0,319	0,826	0,557
Қўшработ	0,210	1,069	0,204	2,890	1,856	0,637	0,420

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Бу ерда тегишли хом ашё ва меҳнат ресурслари, транспорт ва бошқа инфратузилмалар бор. Асосий стратегик вазифа – ишлаб чиқаришга янги технологияларни жорий этиш, уни модернизация ва диверсификация қилишдан, инвестиция муҳитини яхшилашдан (айниқса, қишлоқ туманларида) иборат бўлмоғи лозим. Шу билан бирга, Самарқанд шаҳрининг анъанавий функцияси – "Сайқали рўйи Замин" эканлигини келажакда ҳам сақлаб қолиш зарур. Бинобарин, бу шаҳар фақат ўзининг автомобиллари билангина эмас, энг аввало, қадимий ёдгорликлари билан машҳурлигича қолиши керак.

2.6.ЖАНУБИЙ ИҚТИСОДИЙ РАЙОН

Республикамиз жанубида жойлашган Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари шаклланаётган янги иқтисодий макон – асосий иқтисодий районни ташкил этади. Унинг майдони 48,7 минг км^2 бўлиб, у Ўзбекистон ҳудудининг 10,9 фоизни ташкил этади. Бу ерда, 2014-йил маълумотларига

қараганда, 5203,0 минг ёки мамлакат аҳолисининг 17,1 фоизи истиқомат қилади.

Таъкидлаш жоизки, шу таркибда мазкур иқтисодий район ўтган асрнинг 60-йилларида ҳам ажратилган эди. У даврда, аниқроғи 1962-йилда, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари бирлаштирилиб, бу ҳудуд Сурхондарё вилояти деб аталган ва шу ном билан маъмурий-иқтисодий район ажратилган. Ҳозирги вақтда район ҳосил қилувчи омиллар сифатида унинг географик ўрни, яъни республикамиз жанубида жойлашганлигидан ташқари, минтақанинг табиий-ресурс салоҳияти, демографик вазияти, транспорт тизими, тарихий ривожланиш ва миллий анъаналари хизмат қилади. Жанубий иқтисодий район нефть, газ, тошкўмир қазиб олишга, пахта, ғалла, гўшт етиштиришга ихтисослашган. Унинг ҳиссасига мамлакат ялпи ички маҳсулотининг – 11,5 фоизи, саноат ишлаб чиқаришининг – 11,4 %, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг – 17,4 %, чакана савдо ҳажмининг – 13,6 % ва пуллик хизматларнинг 9,6 фоизи тўғри келади (2013 й.). Район катта рекреация ва туристик салоҳиятга ҳам эга.

SWOT – таҳлил усули нуқтаи назаридан қараганда, Жанубий иқтисодий районнинг кучли томонлари унинг табиий бойликлари – қазилма ва агроиқлимий ресурслари, меҳнатга лаёқатли аҳолининг кўплигида ўз аксини топади. Заиф томонлари эса сув захираларининг озлиги (айниқса Қашқадарё вилоятида), геоэкологик вазиятининг унча яхши эмаслиги (хусусан Сурхондарё вилоятида), ички транспорт тизимидаги баъзи камчиликлар ҳисобланади.

Районнинг муҳим орографик элементи Ҳисор тоғлари бўлиб, у бу ҳудуднинг ўртасида жойлашган. Айтиш жоизки, бу тоғ аввалларии Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларини ажратиб турган бўлса, сўнгги йилларда унинг контакт, яъни боғловчи функцияси кучайиб бормоқда. Бу хусусда, энг аввало, 2007-йилда қуриб ишга туширилган Тошгузор-Бойсун-Қумқўрғон темир йўлининг (узунлиги 223 км) аҳамияти жуда катта.

Жанубий иқтисодий районнинг иқтисодий географик таҳлили умумий жиҳатлари билан бирга унинг ички тафовутлари, вилоятларнинг бу борада айрим фарқлари борлигини ҳам намоён қилади.

2.6.1.Сурхондарё вилояти

Мамлакатимизнинг энг жанубида жойлашган Сурхондарё вилояти 1941-йил 6-мартда ташкил топган. Унинг майдони 20,1 минг кв. км бўлиб, Ўзбекистон Республикаси жами ҳудудининг 4,5 фоизига тенг. Вилоятда, 2014-йил маълумотлари бўйича, 2307,5 минг киши ёки мамлакат аҳолисининг 7,6 фоизи истиқомат қилади. Бундан кўринадики, минтақанинг демографик салоҳияти унинг майдонига нисбатан 1,6 марта юқори.

Сурхондарё вилояти республика ҳудудий меҳнат тақсимотида ўзининг агросаноат мажмуаси, хусусан, пахта ва ғалла етиштириш, сабзавотчилик, чорвачилик маҳсулотлари билан ажралиб туради. Шунингдек, бу ерда тоғ-кон саноати (полиметал рудалар, тошкўмир, нефть, туз), қурилиш ва фармацевтика саноати тармоқлари ҳам ривожланиб бормоқда. Минтақа ўзининг қатор бетакрор хусусиятларига эга. Жумладан, у республикамизнинг энг жанубида, энг тоғли, энг иссиқ ҳудудида жойлашган. Вилоятда урбанизация ва саноатлашув даражаси энг паст, демографик ривожланиш, яъни аҳоли табиий кўпайиши энг юқори ҳудудлардан биридир. Маъмурий жиҳатдан Сурхондарё вилояти 13 та қишлоқ тумани, 8 та шаҳар ва 114 та шаҳарчалардан иборат. Ҳар бир қишлоқ туманига ўртача 1,44 кв км майдон тўғри келади.

Вилоятнинг дастлаб ташкил этилган (1926-йил) қишлоқ туманлари Денов, Сариосиё, Термиз ва Шеробод, энг сўнгтиси эса 1992-йилда таркиб топган Бандихон тумани саналади[1]. Майдони бўйича энг катталари – Сариосиё ва Бойсун, энг кичиги Ангор (атиги 0,39 минг кв. км); улар орасидаги фарқ 10 баробарга яқин. Умуман олганда, Бойсун, Сариосиё, Шеробод ва Қумқўрғон туманлари биргаликда 12,6 минг кв.км ёки вилоят майдонининг 62,6 фоизини эгаллайди.

География ўрни, табиий шароити ва ресурслари. Сурхондарё Ўзбекистоннинг энг жанубида, Амударёнинг ўнг қирғоғида, Ҳисор тоғининг жанубий этакларида жойлашган. Ўзбекистон Республикаси доирасида у шимолда Қашқадарё вилояти билан, геосиёсий миқёсда эса ғарбда Туркманистон, шарқда Тожикистон ва жанубда Афғонистон давлатлари билан чегарадош. Мамлакатимизда фақат Тошкент ва Сурхондарё вилоятлари 3 тадан давлатлар билан туташ, бироқ бундай сиёсий географик ўрин, геосиёсий вазият Сурхондарё вилояти учун ўзгача хусусият касб этади.

Сурхондарё ҳудудининг тахминан 70 фоиз майдони тоғликлардан иборат (Ҳисор, энг баланд нуқтаси 4643 м; Кўҳитанг ва б.). Табиий географик жиҳатдан у фақат жануб томонга "очиқ", холос; қолган уч томондан тоғлар билан ўралган. Бундай ер устининг тузилиши, орографик вазият минтақа иқлимининг шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Иқлими – қуруқ, иссиқ, ёгин-сочин миқдори ўртача 130-180 мм, тоғ ён бағирларида 600 мм гача етади. Ҳарорат республика бўйича энг юқори, вегетация даври узоқ. Агроиқлимий шароитлар суғорма деҳқончиликни тақозо этади. Мамлакатимизнинг бошқа ҳудудларидан фарқи – бу ерда субтропик хўжалик яхши ривожланган.

Асосий дарёлари – Сурхон ва Шеробод вилоят хўжалиги ва аҳоли географиясини шакллантирувчи муҳим омил сифатида хизмат қилади;

[1] 2011 йилда Бандихон тумани Қизириқ туманининг таркибига киритилган.

улардан барпо этилган қатор канал ва сув омборлари (Учқизил, Қумқўрғон, Жанубий Сурхон сув омборлари, Катта Ҳисор, Аму - Занг, Ҳазорбоғ ва бошқа каналлар)дан суғорма деҳқончиликда фойдаланилади. Тоғ ёнбағирларида лалмикор деҳқончилик, боғдорчилик ва узумчилик учун шароит қулай. Умуман олганда, Сурхондарё республикамизда сув ресурслари билан нисбатан яхши таъминланган вилоят ҳисобланади.

Сурхондарё майдонининг ҳажми ва ер усти тузилиши бўйича республикамизда Жиззах вилоятига бироз ўхшаб кетади. Вилоят минерал - хом ашё салоҳиятига ҳам эга: тошкўмир (Шарғун, Бойсун), нефть (Хавотоғ, Кўкайди, Учқизил, Миршоди, Жалоир ва б.), полиметал рудалар (Хонжизза, Чақчар), туз (Хўжаикон), стронций (Шеробод), охактош (Шеробод), турли хил қурилиш материаллари хом ашёси (Сайраб, Бешбулоқ ва б.) кабилар муҳим аҳамиятга эга. Айни вақтда, минтақада хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда (Малайзия ва б.) геологик қидирув ишлари ҳам олиб борилмоқда. Асосий мақсад – янги нефть ва газ конларини топишдан иборат.

Вилоят фармацевтика ресурсларига бой, бу ерда республика доривор ўсимликларининг 35-40 фоизи жойлашган. Шу ўринда ҳудуднинг рекреация ва туристик салоҳиятини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз (Омонхона, Учқизил, Хўжаикон, Вахшимор ва б.). Минтақанинг археологик топилмалари, ат-Термизий ватанининг тарихий ёдгорликлари, илк урбанизация қолдиқлари, карст ғорлари, булоқ ва чашмалари, ўзига хос табиий ландшафти, қадамжо ва зиёратгоҳлари халқаро ва маҳаллий, диний ва экотуризмнинг ривожланишига асос бўлиб хизмат қилади. Бу борада Термиз шаҳрида ташкил этилган геологик музей ҳам катта аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, Сурхондарё вилоятининг иқтисодий ва сиёсий географик ўрни унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун унча қулай эмас, табиий-ресурс салоҳиятини эса ижобий баҳолаш мумкин.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Сурхондарё вилояти аҳолисининг ўсиш суръати сўнгги йилларда, Қашқадарё билан биргаликда, мамлакатимизда энг юқори. Ҳозирги кунда вилоят ўзининг демографик салоҳияти бўйича республикамизда еттинчи ўринда туради. 1989-йилда, яъни сўнгги марта ўтказилган аҳоли рўйхати бўйича, у 1253,8 минг кишига тенг бўлган бўлса, 2014-йилда бу рақамлар нисбати 1,7 мартага кўпайган. Гарчи демографик ривожланиш суръати сўнгги йилларда бироз пасайган бўлса-да, у республикамизда энг юқори. Аҳоли сонининг бундай ўсиши янги иш ўринларини кўпайтириш, халқ истеъмол молларини кўпроқ ишлаб чиқаришни зарур қилиб қўяди.

Туманлар миқёсида энг кўп аҳоли Денов туманида (346,1 минг киши, 2014 й.) яшайди. У мамлакатимизнинг Асака, Ургут, Шаҳрисабз, Яккабоғ туманлари сингари энг кўп аҳоли сонига эга бўлган бирламчи маъмурий

бирликлардан ҳисобланади. Умуман олганда, 1989-2014-йилларда аҳоли сонининг ўртача йиллик кўпайиш суръати юқори бўлган қишлоқ туманларига Шўрчи, Шеробод, Термиз, Олтинсой, Музработ, Қумқўрғон, Жарқўрғон ва Денов, ўртача кўрсаткичларга Қизирик ҳамда Сариосиё ва паст кўрсаткичли ҳудудларга Ангор, Бойсун ва Узун туманлари киради.

Аҳоли зичлиги вилоят бўйича 1 кв км майдонга ўртача 114,8 киши бўлиб, у Бойсун туманидаги 28 кишидан Денов туманидаги 468 кишигача фарқланади (41-иловага қаранг). Аҳоли географиясини асосан Сурхон дарёси (вилоят номи ҳам Сурхондарё) ва унга параллель ўтган темир ҳамда автомобиль йўллари белгилаб беради. Аҳоли жойлашуви, энг аввало, янги ўзлаштирилган Сурхон - Шеробод массивида, қадимдан қишлоқ хўжалиги ривожланган ҳудудларда зич, тоғ ва тоғолди ҳудудларида эса у нисбатан сийрак (масалан, Бойсун ёки Сариосиё туманлари).

Бундай тез суръатларда аҳолининг ўсишига табиий кўпайиш ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Сурхон водийси Қашқадарё вилояти билан биргаликда республикамизда сўнгги йилларда кузатилаётган туғилиш ва табиий кўпайиш кўрсаткичларининг пасайиб бориш жараёни билан боғлиқ ***демографик тўлқиннинг*** энг сўнгги палласида туради. Бошқача қилиб айтганда, республикамиз пойтахти Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида бошланган бу жараён аста-секинлик билан айни шу минтақада поёнига етади, сўниб боради. Бинобарин, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари Ўзбекистон Республикаси демографик ривожланишининг ҳозирги ҳолатини кўп жиҳатдан белгилаб беради.

51-жадвал маълумотлари таҳлили кўрсатишича, Сурхондарё вилояти ва унинг барча қишлоқ туманларида аҳолининг туғилиш коэффициенти юқори. Бир йилда туғилганлар сони 50-55 минг кишига баробар. Таъкидлаш жоизки, бу ерда ҳам туғилиш ва табиий кўпайиш тобора пасайиб бормоқда. Мазкур жараён республикамизнинг барча минтақаларига хос демографик вазиятдир. Бироқ, Сурхондарёда туғилиш кўрсаткичлари камайиб бораётган бўлса-да, у ҳамон мамлакат миқёсида энг юқори. 2008 йилда вилоятда туғилиш 25,8 промилле бўлган ҳолда, у 2013-йилда 24,6 промиллени ташкил қилган; ўлганлар, мос равишда, 3,9 ва 4,1 ‰, табиий кўпайиш - 21,9 ва 20,5 ‰ бўлган. Жадвал маълумотларидан кўринадики, туғилиш коэффициенти, хусусан, Бойсун, Узун, Қизирик, Термиз, Шўрчи ва Сариосиё туманларида юқори, қолган туманларда эса ўртача ёки ундан пастроқ.

Туғилишнинг юқори бўлишига қатор сабаблар таъсир қилади. Улар жумласига аҳолининг миллий таркибида демографик кўп болаликка майли юқори бўлган маҳаллий миллат вакилларининг (ўзбеклар, тожиклар) кўплиги, урбанизация ва аҳоли бандлиги даражаларининг пастлиги, айрим урф-одатлар ва бошқа омиллар киради. Вилоят аҳолисининг 84,2 % ўзбеклар, 12,4 % тожиклардан иборат (2013 й.). Бошқа миллат вакиллари орасида туркман ва руслар кўпроқ.

51-жадвал

Сурхондарё вилояти аҳолисининг табиий ва миграцион ҳаракати

(2013-йил, промилледа)

	Шаҳар ва туманлар номи	Табиий ҳаракат			Механик ҳаракат		
		туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	миграция қолдиғи
	Вилоят бўйича	24,6	4,1	20,5	5,7	5,7	0,0
	Термиз ш.	20,9	5,9	15,0	6,9	18,5	-11,6
	Туманлар:						
1	Ангор	22,9	3,9	19,0	6,6	4,4	2,2
2	Бойсун	25,1	3,9	21,2	8,1	5,6	2,5
3	Денов	25,0	4,3	20,7	4,3	4,3	0,0
4	Жарқўрғон	23,9	4,1	19,8	3,7	4,0	-0,3
5	Музработ	25,0	3,7	21,3	7,6	6,3	1,3
6	Олтинсой	24,1	3,9	20,2	6,1	4,5	1,6
7	Сариосиё	27,1	4,1	23,0	4,5	4,4	0,1
8	Термиз	25,5	4,5	21,0	1,5	1,7	-0,2
9	Узун	26,5	4,0	22,5	3,8	4,6	-0,8
10	Шеробод	22,3	3,5	18,8	5,6	4,4	1,2
11	Шўрчи	25,9	4,7	21,2	8,3	7,8	0,5
12	Қизириқ	26,1	3,2	22,9	6,9	6,6	0,3
13	Қумқўрғон	23,3	4,1	19,2	6,6	4,6	2,0

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Мамлакатимизнинг қатор минтақаларида бўлганидек, Сурхондарёда ҳам ташқи миграция натижаси ўз салбийлик хусусиятини йўқотмоқда. 2013-йил якунларига кўра, у Термиз шаҳрида энг катта манфий қолдиққа эга бўлган ҳолда, кўпчилик қишлоқ туманларида ижобийдир.

2014-йил 1.01.ҳолатига, вилоятда меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони 1316 минг киши, иқтисодий фаол аҳоли - 919 минг, иқтисодиётда банд бўлган аҳоли 871 минг кишини ташкил қилган. 2013-йилда жами яратилган иш ўринлари 66,5 минг та, уларнинг асосий қисми кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ҳамда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларига тўғри келади. Иқтисодиётда банд бўлганларнинг асосий қисми моддий ишлаб чиқаришга тўғри келади. Саноатда 4,0 %, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида 46,3 %, транспорт ва алоқада 1,8 %, қурилишда 9,3 %, савдо, умумий овқатланиш, моддий-техник таъминотда 12,7 % меҳнатга лаёқатли аҳоли банд. Номоддий соҳалар таркибида бу борада таълим, маданият, санъат, фан ва илмий хизмат кўрсатиш ҳамда соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот етакчилик қилади. Юқоридаги рақамларда минтақа хўжалигининг таркиби ва урбанизация даражаси ҳам ўз аксини топган. Хусусан, саноатда бандлик коэффициентининг пастлиги вилоят иқтисодиётини кўпроқ аграр хусусиятга эгалигидан далолат беради.

Сурхондарё вилоятида, 2014-йил маълумотлари бўйича, 8 та шаҳар ва 114 та шаҳарчалар қайд этилган. Уларда жами аҳолининг 37,0 фоизи яшайди. Бу жиҳатдан у мамлакатимизда фақат Хоразм вилоятидан олдинда туради, холос (34,2 %). Таққослаш учун, 2008 йилда урбанизация даражаси Сурхондарёда 19,1 % бўлган. Ҳозирги мавжуд 114 та шаҳарчаларнинг 107 таси 2009-йилда "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги" Давлат дастурини амалга оширилиши билан ушбу мақомни олган (республика янги шаҳарчаларининг 10,7 %). Бундай шаҳарчалар, аниқроғи – агрошаҳарчалар вилоятнинг барча қишлоқ туманларида бор. Уларнинг энг кўпи Олтинсойда (14 та), Деновда ва Ангорда (11 тадан), Қумқўрғон ва Музработда (10 тадан) кузатилади. Энг ками эса Бандихон туманига тўғри келиб, бу ерда биргина туман маркази – Бандихон шаҳарча мақомига муяссар бўлган.

Вилоят урбанистик таркиби ҳам иқтисодиётнинг тармоқлар ва ҳудудий таркибига мос ҳолда яхши ривожланмаган. Термизда 136 минг аҳоли бор, иккинчи шаҳар – Деновда 70,0 мингдан зиёдроқ. Шеробод, Бойсун, Жарқўрғон, Шўрчининг ҳар бирида 20-30 минг кишидан аҳоли яшайди. Қолган юздан ортиқ шаҳар жойлар кичик ва майда синфларга мансуб.

Қишлоқ аҳоли пунктлари 865 та, ўртача ҳар бир қишлоққа 1750 кишидан тўғри келади. Бу рақам чўл ҳудудида жойлашган Навоий ва Бухоро вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикасидан катта, интенсив деҳқончилик ривожланган воҳа ва водийлардан (масалан, Фарғона водийси вилоятлари) озроқ. Демак, Сурхондарёда ўртача катталикдаги қишлоқлар кўп.

Тоғли ҳудуд ҳисобланган Сурхондарё вилоятида қишлоқ аҳоли пунктлари баландлик минтақалари бўйича турлича тақсимланган. Жумладан, Ангор, Жарқўрғон, Музработ, Термиз ва Қизириқ туманлари қишлоқларининг барчаси денгиз сатҳидан 500 метргача бўлган баландликда жойлашган. Бойсун, Сариосиё ва Узун туманларида эса бундай гипсометрик масофада бирорта қишлоқлар йўқ, уларнинг аксарияти тоғолди ҳудудларида ўрнашган. Фақат Олтинсой туманининг қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари турли баландлик минтақаларидан ўрин олган.

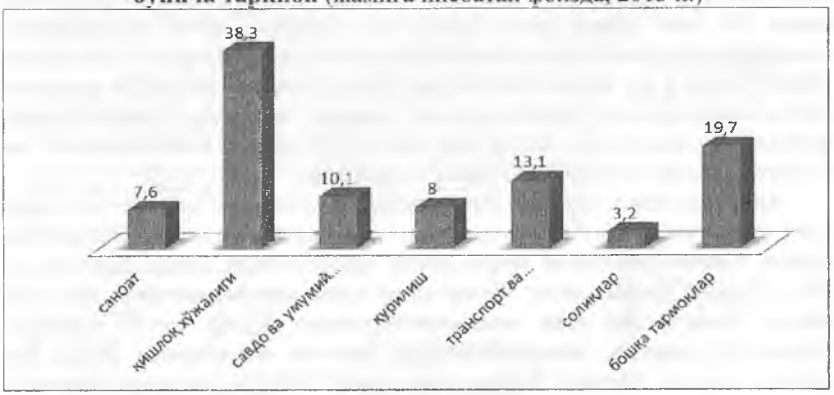
Хўжалиги, унинг тармоқлари ва ҳудудий таркиби. Сурхондарё вилояти хўжалиги минтақанинг географик ўрни, табиий шароити ва ресурслари, тарихий ривожланиш хусусиятлари асосида шаклланган. Умуман олганда, вилоят иқтисодиёти кўпроқ аграр йўналишга эга. У республика ялпи ички маҳсулотининг 4,1, саноат ишлаб чиқаришининг 1,9, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 8,9, чакана савдо ҳажмининг 6,5 ва пуллик хизматларнинг 4,1 фоизини беради. Халқ истеъмол моллари ишлаб чиқаришда вилоят улуши 2,2, капитал қўйилмаларда 3,9, экспорт ҳажмида 1,8 ва импортда 7,9 % (2013 й.). Эслатиб ўтамиз, Сурхондарёнинг мамлакат аҳолисидаги улуши 7,6 фоизга тенг.

Демак, юқоридаги статистик маълумотлардан хулоса қилиш мумкинки, бу ерда асосан қишлоқ хўжалиги республика аҳамиятига эга, қолган соҳалар эса суст ривожланган. Демографик салоҳияти катта ва тез юксалиб бораётган ҳудудда халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш ҳажмининг камлиги, айниқса, катта муаммони юзага келтиради. Инвестиция муҳитининг унча яхши эмаслиги, ташқи савдо айланмасининг озлиги ҳам минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасининг пастлигини кўрсатиб турибди.

Вилоят иқтисодиётининг ички таркиби қуйидагича (жами ялпи ҳудудий маҳсулот ҳажмига нисбатан, 2013 й.): саноат – 7,6 %, қурилиш – 8,0 %, қишлоқ хўжалиги – 38,3 %, транспорт ва алоқа – 13,1 %, савдо ва умумий овқатланиш – 10,1 %, солиқлар – 3,2 %, бошқа тармоқлар – 19,7 % (15-расм). Қизиғи шундаки, 2000 йилда саноат вилоят ялпи ҳудудий маҳсулотининг 18,6 фоизини таъминлаган. Кўриниб турибдики, макроиқтисодиётнинг ушбу тармоғи вилоятда янада заифлашган, хўжалик йўналиши янада аграрлашиб борган. Саноат бўйича у республикамизда фақат Жиззах вилоятидан олдинда, агроиқтисодиётда эса биринчи ўринда туради.

Кичик тадбиркорлик ёки бизнеснинг ялпи ҳудудий маҳсулот таркибидаги ҳиссаси тобора ошиб бормоқда (74,2 %). Бу эса бозор ислоҳотларининг изчил амалга оширилишидан дарак беради. Қишлоқ хўжалигида унинг улуши 99,1, қурилишда 78,2, чакана савдода 37,7 %, саноатда эса 25,7 % га тенг.

15-расм. Сурхондарё вилояти ялпи ҳудудий маҳсулотининг тармоқлар бўйича таркиби (жамига нисбатан фоизда, 2013 й.)

Умумий инвестиция миқдорида хорижий инвесторлар томонидан киритилган маблағ 7,5 % га тенг. Тошгузор – Бойсун – Қумқўрғон темир йўли ҳамда ёқилғи ресурсларини аниқлаш бўйича геологик-қидирув ишлари билан боғлиқ ҳаражатлар қисман хорижий инвесторлар (Япония, Малайзия

ва б.) ҳисобидан амалга оширилмоқда. Ноишлаб чиқариш тармоқлари орасида бу борада уй-жой қурилиши, таълимнинг улуши юқорироқ.

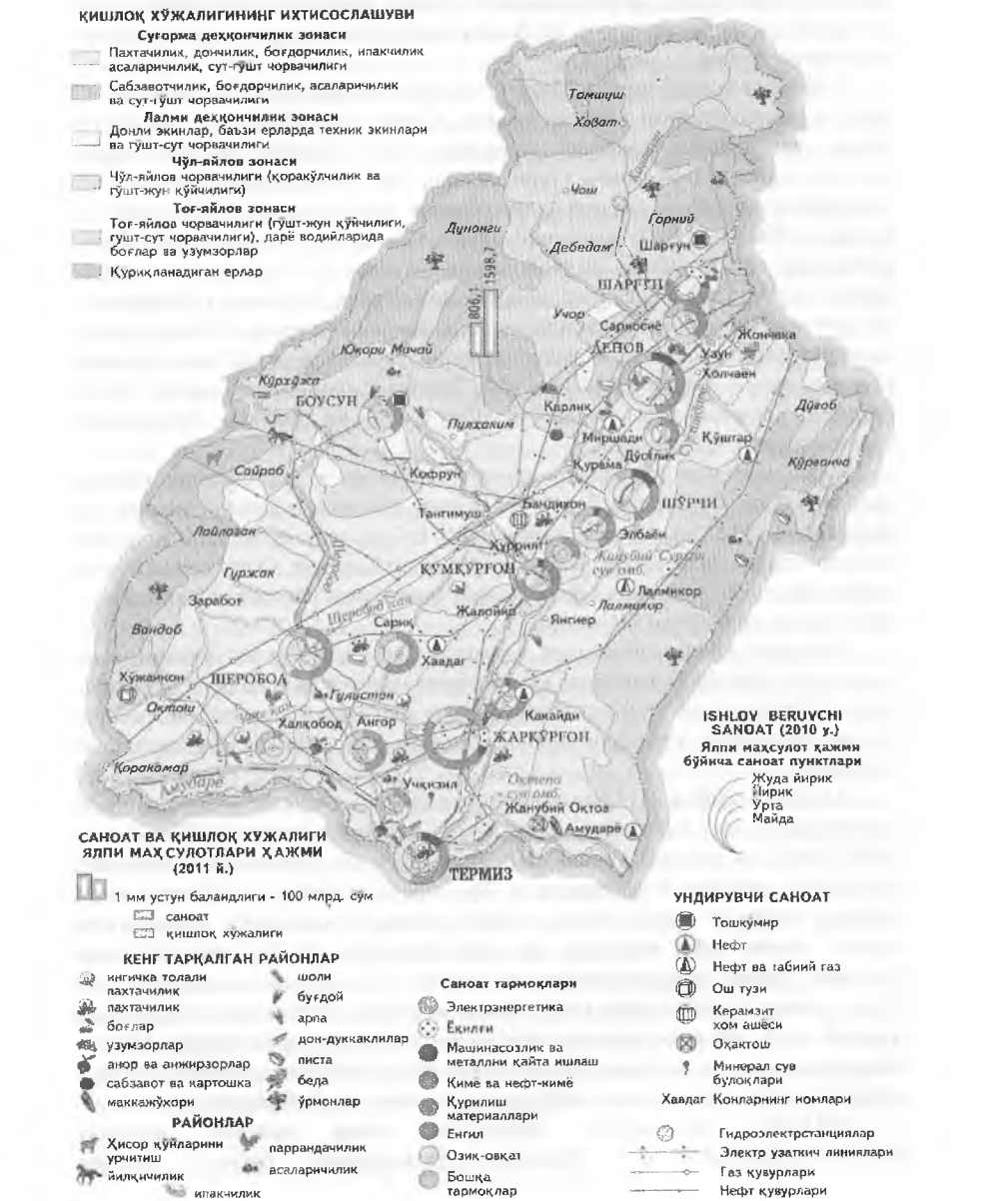
Саноати. Вилоятда саноат ишлаб чиқариши, мавжуд хом ашё ва минерал ресурсларга таянган ҳолда, энг сўнгги йилларда бироз ривожланиш кўрсаткичларини намоён қилмоқда. Шаклланиб бораётган саноат мажмуаси таркибида ёқилғи-энергетика мажмуасининг улуши 17,2 %, қурилиш материаллари саноатиники – 7,1 % бўлса, енгил саноат жами ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотининг 40,1 фоизини, озиқ-овқат саноати 19,1 фоизини таъминлайди. Ёқилғи саноатида асосан кўмир (Бойсун, Шарғун), енгил саноатда кўпроқ пахтани қайта ишлаш, озиқ-овқатда омихта ем ва ун-ёрма саноати етакчилик қилади. Шу билан бирга, оғир саноат тармоқлари, хусусан, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, кимё, электр энергетика анча паст кўрсаткичларга эга. Айниқса, вилоятнинг электр энергетика ва қурилиш базасининг заифлиги ижтимоий-иқтисодий ривожланишга, жумладан, "Қишлоқ" дастурида белгиланган тадбирларни амалга ошириш учун қулай имконият бермайди. Бу ерда атиги унча катта бўлмаган Тўпаланг СЭС бор, холос. Цемент заводи эса Шерободда қурилмоқда.

Саноат корхоналарининг умумий сони 1536 та, шундан 24 таси фаолият кўрсатаётган йирик саноат корхоналари ҳисобланади. Халқ истеъмол молларининг 68,5 фоизини озиқ-овқат, 2,3 фоизини енгил ва 8,7 фоизини вино-ароқ ва пиво ичимликлари ташкил қилади. Озиқ-овқат саноати таркибида ёғ-мой, консерва ишлаб чиқариш яхшироқ ривожланган. Бу саноат тармоқларининг асосий маркази Денов шаҳри: бу ерда йирик ёғ-экстракция, вино-ароқ заводи бор. Умуман олганда, бир йилда 110 минг тонна пахта толаси (бу Жиззах, Хоразм вилоятларига қараганда анча кўп ёки республикага нисбатан 9,5 %), 80 минг т омихта ем, 106-110 минг т ун ишлаб чиқарилади. Пахта тозалаш заводлари аксарият пахта етиштиришга ихтисослашган қишлоқ туманлари марказларида жойлашган, омихта ем ва ун эса асосан "Сурхондонмаҳсулотлари" ва "Шўрчидонмаҳсулотлари"да ишлаб чиқарилади.

Вилоятда нефть конлари Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда ишга туширилган. Ушбу саноат тармоғининг асосий маркази – Жарқўрғон шаҳри. Қазиб олинадиган нефть нефть маҳсулотлари билан биргаликда, 300-350 минг тоннага яқин. Кўмир қазиб олиш ҳам бироз ошган. Ҳозирги вақтда йилига 200 минг тоннадан ортиқроқ кўмир қазиб олинади. Таъкидлаш жоизки, республикамизда сифатли тошкўмирни фақат шу вилоят етказиб беради. Нефть ва кўмир саноати негизида Ҳавотоғ, Кўкайди, Лалмикор, Шарғун каби "ресурс" шаҳарчалар ташкил топган.

Сўнгги йилларда қурилиш материаллари саноати ҳам ривожланиб бормоқда. Жумладан, ҳозирги вақтда Шерободда маҳаллий хом ашё асосида йирик ва умуман Жанубий Ўзбекистонда ягона цемент заводи

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ
ИҚТИСОДИЙ КАРТА

қурилмоқда. Термиз ва қишлоқ туманлари марказларининг кўпчилигида ғишт заводлари бор. Ривожланиб бораётган қурилиш базаси вилоятда "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги" Давлат дастурида белгиланган катта ҳажмдаги уй-жой, транспорт ва бошқа инфратузилмаларни қуришга қулай имконият яратади.

2014-йилда 14,4 минг т тозаланган ўсимлик ёғи (2010-йилда 17,9), 3,3 минг т совун олинган (Денов шаҳри). Саноат географиясида Шўрчи ва Денов шаҳарлари олдинда; уларнинг ҳар бирига вилоят саноат маҳсулотининг 12-14 фоизи тўғри келади. Энг етакчи саноат маркази эса Жарқўрғон бўлиб, у вилоят ялпи саноат маҳсулотининг 1/5 қисмини беради (2000 й. - 16,4 %), унинг йирик корхонаси "Сурхонтекс" қўшма корхонаси ҳисобланади. Шероботнинг улуши 7,1 %, вилоят маркази Термиз эса атиги 9,9 % саноат маҳсулотини беради. Бу билан у Ўзбекистон вилоятлари марказлари орасида алоҳида ажралиб туради. Шаҳар саноат салоҳиятининг пастлиги, энг аввало, унинг географик ўрни билан боғлиқ. 42-илова маълумотлари кўрсатишича, Термиз туманида ҳам саноат ишлаб чиқариш деярли йўқ даражада. Олтинсой ва Бойсун туманининг кўрсаткичлари эса ўта паст.

Халқ истеъмол молларини ишлаб чиқаришда ҳам географик манзара шунга ўхшаш; бу борада Денов ва Шўрчи шаҳарлари етакчи мавқега эга (биргаликда 59,8 %). Мазкур шаҳарларда ёғ, ун, вино-ароқ каби истеъмол моллари ишлаб чиқарилади. Паст кўрсаткичлар Қизириқ, Олтинсой ва Ангор туманларида қайд этилади. Реал ҳолат аҳоли жон бошига ҳисоблаганда яққол кўзга ташланади (44-илова).

Юқорида таъкидланганидек, вилоятда фармацевтика ресурслари, яъни турли хил доривор ўсимликлар кўп. Улар асосан тоғ ва тоғолди ҳудудларда ўсади. Мавжуд хом ашё негизида Термиз шаҳрида "Ажанта" ўзбек-ҳинд қўшма корхонаси қурилган бўлиб, у турли хил дори-дармонлар ишлаб чиқаради.

Агрогеография. Сурхондарё вилояти қулай агроиқлимий шароитларга эга. Вегетация даври узоқ, ижобий ҳароратлар йиғиндиси 5500^0-5900^0 ни ташкил қилади. Шу боис, бу ерда турли хил иссиқсевар субтропик мевалар етиштирилади. Бу борада минтақа республикамизда алоҳида ажралиб туради. Воҳада анжир, анор, бодом, писта, ёнғоқ, узум, хурмо, лимон каби мевалар, ҳар хил кўкатлар кўплаб етиштирилади. Дастлаб хурмо мамлакатимизнинг асосан шу ҳудудида етиштирилган бўлса, ҳозирги кунда унинг географияси кенгайди, бошқа вилоятларни ҳам қамраб олди (янгиликларнинг диффузион тарқалиши рўй берди). Сўнгги йилларда сифатли ингичка толали пахта республикамизда фақат шу ерда етиштирилади, бироқ унинг майдони ва ҳосили камайиб бормоқда.

2013-йил якунларига қараганда, жами қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 57,7 фоизини деҳқончилик берган; фермер

хўжаликларининг ҳиссаси 31,7 % бўлган. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг умумий майдони 1175,5 минг га ёки вилоят жами майдонининг ярми. Ердан қишлоқ хўжалигида фойдаланиш коэффициенти, айниқса Узун, Сариосиё каби тоғли ҳудудларда жойлашган туманларда паст: Узун туманида у 40,7, Сариосиёда эса 38,5 % га тенг. Шунингдек, бу кўрсаткич Термиз туманида ҳам катта эмас-31,3 %. Интенсив асосда қишлоқ хўжалиги, аниқроғи, – суғорма деҳқончилик вилоятнинг пасттекислик ҳудудларида жойлашган янги ўзлаштирилган ерларда олиб борилади.

Жами экин майдони 281,6 минг га, сугориладиган ерлар 241,7 минг га. Бу қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 23,9 фоизи демакдир. Мазкур кўрсаткич Қизириқ, Ангор туманларида юқори, Бойсун ва Қумқўрғонда эса энг паст (43-иловага қаранг). 2012-йилда 308 минг гектар ерга турли хил экинлар экилган. Донли экинлардан буғдой, шоли, маккажўхори экилади. Уларнинг умумий майдони – 118 минг га, ялпи ҳосил 632 минг тонна, ўртача ҳосилдорлик – 53,8 ц/га. Бу кўрсаткичлар 2009-йилга қараганда бирмунча паст. Буғдой 114 минг гектар майдонга экилган, қисман у тоғли ҳудудларда лалмикор ерларда ҳам етиштирилади. 2010-йилда 595 минг т буғдой ҳосили ёки республикада етиштирилган буғдойнинг 1/10 қисмидан кўпроғи олинган; ўртача ҳосилдорлик 52,0 ц/га. Шоли Сурхон ва Амударё бўйларида, нисбатан серсув ерларда етиштирилади. Бир йилда 8-9 минг тонна атрофида шоли олинади.

Пахтачиликка 119 минг га ер ажратилган, ялпи ҳосил 339 минг тонна (бу борада у республикамизда олдинги ўринларда туради)ни ташкил этган, ҳосилдорлик – 28,5 ц/га. Бу мамлакатимизнинг кўпчилик ҳудудларига қараганда анча юқори[1]. Пахта тўлиқ фермер хўжаликларида етиштирилади. Бошқа техника экинларидан асосан масхар экилади (майдони 3,0 минг гектардан зиёдроқ). Картошка 9,3 минг га ерга экилиб, улардан 2012-йилда 159 минг тонна ҳосил олинган. Сабзавот майдони 13,5 минг гектарни, ялпи ҳосил 633 минг тоннани ташкил этган. Қишлоқ хўжалигининг бу тармоғи хусусан Термиз туманида яхши ривожланган. Вилоятда картошка, саримсоқпиёз, помидор, бодринг, булғор қалампири, ҳар хил кўкатлар эрта етиштирилиб, республика марказларига, жумладан, Тошкент бозорларига келтирилади. Умуман, картошка ва сабзавотчилик вилоят қишлоқ хўжалигининг ихтисослашган соҳаларидан саналади.

Экиладиган ерларнинг 16,5 минг гектари ем-хашак экинлари билан банд. Бундай майдонлар тоғ ва тоғолди ҳудудларида жойлашган қишлоқ туманларида кўпроқ. Тоғ ва, хусусан тоғолди ҳудудлар боғдорчилик ва узумчилик учун қулай. Бу ерда турли хил мевалар, айниқса олма, хурмо, узум кўп етиштирилади, тоғли ҳудудларда пистазорлар мавжуд. Жами

[1] 2009 йилда жами пахта ҳосили 350 минг т., ҳосилдорлик 29,3 ц/га бўлган.

мевазорлар билан 14,8 минг гектар ерни эгаллайди; ялпи ҳосил 110 минг т. узум, мос равишда 14,3 ва 10,3. Узум етиштириш бўйича Олтинсой тумани ажралиб туради. Бу ерда кўплаб майиз ҳам тайёрланади, Денов тумани субтропик боғдорчилик ва цитрус меваларини етиштиришга кўпроқ ихтисослашган.

Вилоят агросаноат мажмуида 2012-йилда 120 минг т гўшт (тирик вазнда), 625 минг т сут, 190 млн дона тухум, 2146 т жун олинган бўлиб, уларнинг аксарият қисми деҳқон хўжаликларида етиштирилади. Шунингдек, бу ерда 9,3 минг дона қоракўл териси (2009-йилда-8,9), 1,5 минг т пилла ҳам тайёрланган. Қумқўрғон туманида ташкил этилган "Оққапчиғай" заводи наслдор қўйлар етиштиришга ихтисослаштирилган. Вилоятда зотдор ҳисор қўйлари, ангор эчкилари боқилади. Уларнинг сони бўйича Сурхондарё вилояти Ўзбекистонда 3-ўринда туради. Умуман олганда, минтақада жами 776 минг бош йирик шохли қорамоллар ҳамда 1847 минг бош қўй ва эчкилар боқилади.

Қишлоқ хўжалик географиясида Денов тумани кескин ажралиб туради. У вилоятнинг бу тармоқлардаги ялпи маҳсулотини 15,1 фоизини таъминлайди. Кейинги ўринларда эса Қумқўрғон, Жарқўрғон, Қизириқ туманлари туради. Айни вақтда, Термиз ва Бойсун туманларининг агроиқтисодий салоҳияти анча паст (42-илова). Бироқ аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, ўзгача хулосалар чиқариш мумкин. 2010-йил якунлари бўйича етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ўртача бир кишига ҳисоблаганда, Қизириқ, Бандихон ва Узун туманларида юқори, энг паст кўрсаткичлар эса Сариосиё ва Шўрчи туманларида кузатилади (44-илова).

Бошқа минтақаларда бўлганидек, Сурхондарё вилоятида ҳам фермерчилик ривожланиб бормоқда. Мулкчиликнинг ушбу шакли, хусусан, пахтачилик, боғдорчилик ва бошқа соҳаларда кенг тарқалган. Вилоятда жами фермер хўжаликлари сони 5155 та, уларга бириктирилган ер майдони 731 минг га, банд бўлган аҳоли сони 105 минг киши. Демак, ўртача бир фермер хўжалигига 142 га ер ва 20,4 кишидан ишчи тўғри келади (2013 й.). Кўриниб турибдики, бу минтақада фермер

хўжаликларининг ер майдонлари, айниқса, Фарғона водийси ва Хоразм вилоятига қараганда, анча катта. Бу вилоятнинг табиий шароити ва қишлоқ хўжалигига ихтисослашувига боғлиқ.

Фермер хўжаликларининг асосий кўрсаткичларига жойларнинг табиий шароити ва хўжаликнинг ихтисослашуви катта таъсир кўрсатади. Масалан, Бойсун туманида бир фермер 400 га ерга ишлов беради, Олтинсойда эса, бу 40,4 га ни ташкил қилади. Боғдорчилик ва чорвачиликка ихтисослашган Бойсун туманида бир фермер хўжалигида атиги 2 киши ишлайди, Жарқўрғонда эса 24 киши (2013 й.).

Алоҳида таъкидлаш лозимки, келажакда республика агроиқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлашда мевачилик ва узумчиликка ҳамда уларнинг маҳсулотини қайта ишлашга устувор аҳамият бериш талаб этилади. Турли хил шарбат ва мева консервалари, вино маҳсулотларини кўплаб ишлаб чиқариш мамлакатимиз валюта фондига катта миқдорда маблағ тушириши мумкин. Бундай умуммиллий аҳамиятга эга бўлган иқтисодий ривожланиш имкониятлари Сурхондарё вилояти қишлоқ туманларида етарли.

Ижтимоий география. Мамлакатимиз минтақавий сиёсатида ижтимоий соҳалар, хусусан, таълим, соғлиқни сақлаш, турли инфратузилма шахобчаларини кенг миқёсда ривожлантиришга катта аҳамият берилади. Айниқса, бу масала аҳоли сони тез кўпайиб бораётган ва республика асосий марказларидан узоқда жойлашган Сурхондарё вилояти учун долзарбдир.

Ижтимоий соҳалар орасида чакана савдо ва пуллик хизмат кўрсатиш муҳим ўринга эга. Жумладан, 2010-йилда вилоятда чакана савдо айланмасида, аҳоли жон бошига олинганда, Термиз шаҳри ҳамда Денов ва Қизириқ туманлари олдинда, Бандихон, Термиз туманлари орқада туради. Термиз тумани аҳолиси ўзининг бундай эҳтиёжларини, асосан, вилоят марказида қондирганлиги сабабли, мазкур кўрсаткичлар бу ерда паст. Бандихон туманидаги вазият эса яхшиланишни талаб қилади. Турли хил пуллик хизматлар бўйича, Термиз шаҳрини ҳисобга олмаганда, Денов тумани кескин ажралиб туради. Олтинсой, Қизириқ, Шеробод каби қишлоқ туманларида эса вазият бирмунча салбийроқ (44-илова).

Марказлашган сув манбаларидан вилоят аҳолисининг 77,8 фоизи фойдаланади. Табиий газ таъминоти эса – 61,0 % ни ташкил этади. Бинобарин, бу ерда аҳолини ичимлик суви, энг аввало, табиий газ билан таъминланиши муаммоси, айниқса, тоғ ва тоғолди ҳудудлар учун ўта долзарб ҳисобланади. Сурхондарёда нозогеографик ва нозоэкологик вазият унча соғлом эмас. Трансчегаравий атмосфера ва сув манбалари, маҳаллий “афғон” шамоли ва қўшни Тожикистон Республикасининг Турсунзода шаҳридаги алюминевий заводининг салбий таъсири, тоза ичимлик сувининг баъзи жойларда танқислиги турли хил касалликларни келиб

чиқишига сабаб бўлмоқда. Вилоятда жами 77 та соғлиқни сақлаш муассасалари мавжуд, умумий бемор ўринлари 10000 кишига 33,4 та. Бу, албатта, етарли эмас. Шифокорлар сони ҳар 10 минг кишига 16,8 та, ўрта тиббиёт ходимлари 96,8 нафар. Қишлоқ врачлик пунктлари 244 та ёки ҳар бир қишлоқ туманига 18,7 тадан тўғри келади (2013 й.).

Вилоятда жами 858 та умумтаълим мактаблари мавжуд. Уларда 368 минг ўқувчилар таълим олишади. Касб-ҳунар коллежлари 116 та, ўқувчилар сони –137 минг кишига яқин. Академик лицейлар 5 та, уларда талабалар – 5320 киши. Термиз шаҳрида Давлат университети жойлашган. Мазкур олий ўқув юртига кириш учун тест синовларига қатнашувчилар сони бўйича, у Ўзбекистонда олдинги ўринларда туради. Шу билан бирга, вилоятда олий ўқув юртларининг бошқа йўналишларини, жумладан, қишлоқ хўжалиги, тиббиёт соҳаларини ташкил қилиш ҳам мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Минтақада рекреация ва туризм ҳам ривожланиб бормоқда. Омонхона, Хўжаикон каби сиҳатгоҳлар республика аҳамиятига эга. Ат-Термизийлар ватани ва ундаги қадимги археологик ёдгорликлар асосий туризм объектлари саналади. Таъкидлаш жоизки, бу обектлар, хусусан, хорижий сайёҳлар учун (айниқса, японлар учун) катта қизиқиш туғдиради. Бироқ, туристик инфратузилмани янада ривожлантириш талаб этилади.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Майдони катта, ер усти тузилиши мураккаб, географик жойлашган ўрни узоқ бўлган Сурхондарё вилоятида транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ниҳоятда муҳимдир. Хусусан, бу ерда транспорт хавфсизлигини, мамлакатимиз ягона темир йўл транспорти тизимини шакллантириш катта ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан, 2007-йилда ишга туширилган 223 км узунликдаги Тошгузор – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг аҳамияти беқиёсдир. Ушбу йўл республикамизнинг энг жанубида жойлашган минтақани мамлакатимиз бошқа худудлари билан яқинлаштирди, уни қўшни Қашқадарё вилояти билан янада жипслаштирди ва ягона иқтисодий районни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этди. Айни пайтда, у вилоят ижтимоий-иқтисодий ривожланишига туртки беради, темир йўл атрофидаги турли хил қазилма бойликлар, рекреация ва туристик имкониятлардан кенг фойдаланиш имкониятлари туғилади, Сурхондарёдан республикамиз марказигача бўлган масофани тахминан 120-130 кмга қисқартиради.

2012-йил якунларига қараганда, вилоятда 55932 минг тонна турли хил юклар, 440 млн. йўловчилар ташилган. Бу ички транспорт кўрсаткичлари тўлиқ автомобиль транспорти зиммасига тушади. Бир вақтлар Амударёда ташкил этилган сув транспорти ҳозирги кунда фаолият кўрсатмайди, темир йўл ва ҳаво транспорти эса вилоят аҳолисини республикамизнинг бошқа ҳудудлари ва хорижий мамлакатлар билан алоқасида аҳамиятлидир.

Термиз шаҳрида йирик аэропорт қурилган. У хорижий мамлакатлар, хусусан, Афғонистон билан Ўзбекистон алоқаларини амалга оширишда хизмат қилади. Бу борада вилоят марказини қўшни Афғонистон Республикаси билан боғловчи, Амударёда қурилган Ҳайратон кўприги ва темир йўли ҳам муҳим аҳамиятга эга. Келажакда шу асосда Термиз халқаро микёсдаги йирик транспорт тугунига айланиши ва бу ерда ҳам катта терминаллар, эркин иқтисодий минтақалар барпо этиш имкониятлари пайдо бўлади. Жумладан, Мазори Шариф йўналишидаги темир йўлининг қуриб битирилиши вилоят марказининг транспорт функциясини янада кучайтиради.

Вилоятнинг ташқи савдо айланмаси 2012-йилда 277,8 млн. АҚШ долларига тенг бўлган: экспорт 211,2, импорт 66,6 млн. доллар. Импортнинг озлиги кўп жиҳатдан минтақада ҳозирча қулай инвестиция муҳитининг шаклланмаганлиги билан изоҳланади. Экспорт таркибида пахта толаси 63,6 фоизни, озиқ-овқат маҳсулотлари 23,5 фоизни ташкил қилади. Импортда озиқ-овқат маҳсулотлари (46,7 %) асосий мавқени эгаллайди. Ташқи иқтисодий алоқалар кўпроқ «Узоқ хориж» ва Болтиқ бўйи давлатлари билан олиб борилади, МДҲ давлатларига эса ташқи савдо айланмасининг 1/5 қисми тўғри келади. Вилоят ташқи иқтисодий алоқаларида Афғонистон, Хитой, Сингапур, Корея Республикаси етакчилик қилмоқда.

52-жадвал

Сурхондарё вилояти қишлоқ туманлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари (2013 й., аҳоли жон бошига)

т/р	Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсу-лоти	Қишлоқ хўжалик маҳсу-лоти	ХИМ	Инвес тиция	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
	Термиз ш.	2,225	0,014	1,946	1,276	2,977	3,112	5,178
1	Ангор	1,011	1,208	0,344	0,652	0,809	0,927	0,552
2	Бойсун	0,372	0,922	0,812	3,527	1,678	0,923	0,622
3	Денов	0,935	0,941	1,972	0,420	0,651	1,602	1,341
4	Жарқўрғон	2,494	1,125	0,317	0,982	0,867	0,771	0,639
5	Музработ	1,128	1,163	0,586	0,643	0,655	0,694	0,603
6	Олтинсой	0,135	1,017	0,209	0,842	0,704	0,647	0,387
7	Сариосиё	0,720	0,749	0,499	2,196	1,647	0,608	0,692
8	Термиз	0,327	1,129	0,769	1,337	1,099	0,447	0,759
9	Узун	0,463	1,252	0,387	0,531	0,854	0,681	0,901
10	Шеробод	1,292	1,115	0,985	0,592	0,799	0,626	0,462
11	Шўрчи	1,525	0,815	2,994	0,469	0,473	0,896	0,582
12	Қизириқ	1,202	1,609	0,266	0,909	0,768	1,013	0,501
13	Қумқўрғон	0,708	1,169	0,334	0,870	0,591	0,617	0,518
	Вилоят бўйича	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Шунингдек, Покистон, Россия давлатларининг иштироклари ҳам салмоқли даражада. Келажакда Афғонистон бозори, шунингдек, Жанубий-Шарқий Осиё давлатлари билан Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий алоқаларини амалга оширишда Сурхондарё вилояти асосий бўғин сифатида муҳим ўринга эга бўлади.

Минтақа ташқи иқтисодий алоқаларининг шаклланишида барча қишлоқ туманлари ва шаҳарлари бир хил иштирок этмайди. Чунончи, 2012-йилда жами экспорт ҳажмининг 19,8 фоизи Термиз туманига, 16,3 фоизи Денов туманига тўғри келган (42-илова). Сурхондарё вилоятида хорижий сармоялар ҳисобига 48 та қўшма корхона қурилган, уларнинг 45 таси кўрилаётган йилда фаолият кўрсатган. Қўшма корхоналар томонидан яратилган маҳсулот ва кўрсатилган хизматлар вилоят жами маҳсулотининг 21,9 фоизига тенг. Экспортда эса уларнинг улуши 8,8 % дир(2012 й.).

Ички тафовутлари. Сурхондарё вилояти аҳолиси ва хўжалигининг ҳудудий таркиби унинг табиий географик ҳолатига мос равишда шаклланган. Минтақада шимоли-шарқдан жануби-ғарб йўналишида жойлашган вилоятнинг асосий "иқтисодий йўлаги", янги қурилган темир йўл зонаси эса ўзига хос унинг ривожланиш "ўқи" бўлиб хизмат қилади. Транспорт географик ўрни қулайлашиб бораётган Қумқўрғоп, Шеробод, Жарқўргон ва Бойсун минтақанинг ўсиш нуқта ва марказлари ҳисобланади.

Вилоятда ҳозирги вақтда иккита ички иқтисодий районлар ажратилади: Денов ва Термиз. Шунингдек, қишлоқ туманлари, сиёсий ва иқтисодий географик ўрин нуқтаи назаридан, Марказий (янги темир йўл зонаси), Жанубий, Ғарбий ва Шарқий районлар белгиланиши мумкин. Уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши маълум даражада чегарадош давлатлар – Афгонистон, Туркманистон ва Тожикистон мамлакатлари билан алоқаларга боғлиқ.

Таҳлилларга биноан, қишлоқ туманлари, асосий ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларига кўра, бир-биридан фарқ қилади. Масалан, саноат ва қишлоқ хўжалиги бўйича Денов, Жарқўргон туманлари олдинги ўринларни эгалласа, Бойсун, Термиз, Олтинсой каби туманларнинг кўрсаткичлари анча паст. Шунингдек, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш Денов ва Шўрчи туманларида нисбатан юқори даражага эга бўлса, унинг пастроқ кўрсаткичлари Олтинсой ва Қизириқ туманларида, чакана савдо ва пуллик хизмат кўрсатишда эса Термиз шаҳри, Сариосиё ва Денов туманларидан ташқари барча қишлоқ туманларининг кўрсаткичлари вилоят даражасидан орқада. Бу эса, ўз навбатида, мазкур соҳаларда ечимини кутаётган муаммолар етарлича эканлигидан далолат беради. Келажакда, хусусан, Ангор, Бойсун, Қумқўрғон, Қизириқ, Музработ, Олтинсой, Термиз, Узун ва Шеробод каби туманларда қулай инвестиция муҳитини шакллантириш, маҳаллий минерал хом ашё ва меҳнат

ресурсларидан кенг миқёсда фойдаланиш негизида ижтимоий-иқтисодий ривожланишни фаоллаштириш талаб этилади. Айниқса, Термиз ва Денов шаҳарларини ривожлантиришга қаратилган эътиборини кучайтиришнинг аҳамияти каттадир.

2.6.2.Қашқадарё вилояти

Қашқадарё вилояти Ўзбекистон Республикаси таркибида дастлаб 1943-йил 20 январда ташкил этилган, 1960-1964-йиллар оралиғида у Сурхондарё вилояти билан қўшилган ва 1964-йил 7.02.да қайта тикланган[1]. Вилоят майдони 28,6 минг кв. км бўлиб, мамлакат ҳудудининг 6,4 фоизини эгаллайди. Бу борада Қашқадарё Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ва Бухоро вилоятларидан сўнг 4-ўринда туради.

Аҳолиси, 2014-йил 1-январь маълумотларига кўра, 2895,5 минг киши (республика аҳолисига нисбатан 9,5 фоиз). Ўзининг демографик сиғими ёки салоҳияти бўйича Ўзбекистон минтақалари ичида Самарқанд, Фарғона вилоятларидан кейинги 3-поғонани эгаллайди. Ваҳоланки, у бундан 8-10 йил муқаддам 5-ўринда эди. Бундан кўринадики, Қашқадарёда аҳоли сони тез ўсиб, у кейинги йилларда пойтахт Тошкент ва Андижон вилоятларидан ўтиб кетган.

Ўзбекистон Республикаси меҳнат тақсимотида Қашқадарё етакчи мавқелардан бирида туради. 2013-йил якунларига қараганда, бу ерга мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 7,4, саноат ишлаб чиқаришининг – 9,5 қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 8,5, капитал қўйилмаларнинг – 10,0, қурилиш ҳажмининг 7,9 фоизи тўғри келади. Ялпи ички маҳсулот улушига кўра вилоят - 3, саноатда - 5, қишлоқ хўжалигида – 6 ўринда туради (таққослаш учун: 2000 йилда вилоят республиканинг 6,4 % ялпи ички маҳсулоти, 8,3 % саноат, 7,2 % қишлоқ хўжалик маҳсулотини берган). Агар бу нисбат кўрсаткичлари унинг демографик салоҳиятига таққослаб қаралса, минтақанинг миллий иқтисодиёт шаклланиши ва ривожланишидаги ўрни яққол намоён бўлади.

Қашқадарё вилояти маъмурий-ҳудудий тузилишида 13 та қишлоқ туманлари мавжуд. Ташкил топган муддатига кўра энг "қадимги" қишлоқ туманлари Яккабоғ, Косон, Ғузор ва Шаҳрисабз ҳисобланади (улар 1926 йилда ташкил этилган). Бир қатор туманлар эса Қарши даштини ўзлаштириш муносабати билан (Муборак, Нишон, Касби, Миришкор) вужудга келган. Майдонининг кўлами бўйича энг катта туман Деҳқонобод; Миришкор ва Муборак туманлари ҳам нисбатан катта ҳисобланади. Юқоридаги уч қишлоқ туманларининг майдони 10,3 минг кв. км ёки минтақа ҳудудининг 36,0 фоизи демакдир. Энг кичик туман – Касбида

[1] Қашқадарё дарё номи билан аталган республикамизнинг 3 та вилоятидан бири ҳисобланади.

0,65 минг кв. км ер бор. Шундай қилиб, вилоят маъмурий бирликларининг географийлик коэффициенти 6,1 га тенг; ўртача ҳар бир қишлоқ туманига тахминан 2 минг кв. кмдан зиёдроқ ер майдони тўғри келади. Бошқача қилиб айтганда, Қашқадарёнинг фақат Деҳқонобод тумани ҳудуди Андижон ёки Сирдарё вилояти майдонига деярли тенг.

Географик ўрни ва табиий ресурслари. Қашқадарё вилояти мамлакатнинг жанубида жойлашган, у шимоли-ғарбда Бухоро, шимолда Самарқанд ва қисқароқ масофада Навоий вилоятлари, жануб ва жануби-шарқда Сурхондарё вилояти билан чегарадош. Геосиёсий мавқеи ҳам ўзига хос – вилоятнинг ҳудуди ғарб ва жануби-ғарбда Туркманистон, шарқда Тожикистон Республикаси билан туташган.

Ер усти тузилиши анча мураккаб – унинг тахминан ярмидан кўпроқ қисми текислик ва унча баланд бўлмаган тепаликлардан иборат (250-500 метр денгиз сатҳидан баланд). Катта майдонга эга бўлган Қарши чўли ҳам айни шу ерда жойлашган. Вилоят шимоли-шарқ, шарқ ва жануби-шарқда тоғликлар билан ўралган. Бу ерда Зарафшон ва Ҳисор тизмалари, Чақчар тоғлари кўтарилиб туради, уларнинг энг баланд нуқталари 3750-4400 метргача етади. Шахрисабз туманининг чекка шарқий қисмида 4100-4400 метрлик баландликка эга бўлган тоғ чўққилари бор, масалан, Ғова довонининг баландлиги 4415 м. Умуман олганда, Шахрисабз, Қамаши, Деҳқонобод, Китоб ва қисман Чироқчи туманининг шимолий қисми тоғликлардан иборат. Нисбатан баланд (денгиз сатҳидан 1400 м баланд) жойлар Яккабоғ туманининг шарқий ҳудудларида ҳам бор. Вилоятнинг қолган марказий ва ғарбий қисмлари эса пасттекисликлардан ташкил топган. Шундай қилиб, минтақанинг ер усти, орографик тузилиши шимоли-шарқ, шарқ ва жануби-шарқдан ғарб, шимоли-ғарб йўналишида пасайиб бориши билан тавсифланади. Қолаверса, Қашқадарё, яъни шу номли гидрографик тизимнинг, унинг ҳавзасини шаклланиши, оқим йўналиши ҳам вилоят рельефини ўзида акс эттиради.

Вилоят рельефининг бундай турли-туманлиги ўзига хос табиий бойликларга эгалигини асослаб беради ва ички ҳудудий меҳнат тақсимоти, иқлим шароитларининг шаклланишига сабаб бўлади. Жумладан, Қашқадарёнинг қуйи қисми қишлоқ хўжалигида фойдаланиш учун қулай бўлган катта ер майдонларига эга. Шу билан бирга, бу ер республикамизда нефть ва табиий газ захираларининг кўплиги бўйича биринчи ўринда туради. Кўрилаётган ҳудудда Кўкдумалоқ, Муборак, Помук каби йирик нефть-газ, Шўртан, Зеварди, Ғузор, Жанубий Помук, Қамаши, Алан, Қўлтоқға ўхшаш табиий газ, Қўшқудуқ нефть конлари мавжуд. Вилоятнинг Деҳқонобод тумани эса турли хил туз конлари, қурилиш материаллари хом ашёсига бой. Айниқса катта захирага эга бўлган калий тузларининг борлиги мамлакатимизда калий ўғитларини ишлаб чиқариш саноатини ташкил қилиш учун муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги вақтда Тубигатан туз кони асосида республикамизда қишлоқ

хўжалиги учун зарур бўлган калий ўғитлари ишлаб чиқарувчи дастлабки завод барпо этилган.

Вилоятнинг юқори - Шаҳрисабз минтақасида мармар, ғишт-черепица хом ашёси ва бошқа конлар аниқланган. Кулдарада полиметал рудалари, Зармасда олтин, Ғузор, Яккабоғ, Чироқчида ҳар хил қурилиш материаллари топилган. Бу ерда Китоб геологик қўриқхонаси ташкил қилинган. Шундай қилиб, Қашқадарёда, ёқилғи-энергетика, тоғ-кон ва газ кимёси, қурилиш материаллари саноатини кенг кўламда ривожлантиришга қулай имкониятлар бор. Минтақа бундай улкан минерал ресурс салоҳияти бўйича республикамизда алоҳида ажралиб туради. Бу хусусда Қашқадарё, Навоий ва Тошкент вилояти сингари мамлакат миллий иқтисодиёти, энг аввало, тоғ-кон ва ёқилғи-энергетика саноатини ривожлантиришга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Иқлими континентал, ёғин-сочин миқдори, айниқса, чўл минтақасида жуда оз. Бинобарин, бу ерда деҳқончиликни ривожлантириш учун ирригация инфратузилмаси талаб этилади. Айни вақтда, тоғолди ва тоғ минтақасида йиллик ёғин-сочин миқдори 800-900 мм гача етади. Бу эса дарёларнинг тўйинишига қулай шароит яратади ва минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишига табиий асос бўлиб хизмат қилади.

Вилоят ҳудуди Қашқадарё ҳавзасида жойлашган, унинг номи ҳам, тарихи, географияси ҳам айни шу сув манбаи билан боғлиқ. Қашқадарёга Оқсув, Танхоздарё, Оёқчидарё, Қизилдарё ва бошқалар келиб қўшилади. Натижада, вилоятнинг юқори (Шаҳрисабз) минтақасида гидрографик тизим анча ривожланган. Бироқ, Қашқадарё қуйи минтақага борган сари унинг суви камайиб боради ва бир вақтлар Зарафшон дарёсигача бориб етган бу дарё сувлари ҳозирда Қарши-Косон атрофида тамоман тугаб қолади.

Қашқадарёда суғорма деҳқончиликни ривожлантириш мақсадида 70-йилларда Қарши дашти ўзлаштирилиши кенг миқёсда олиб борилган. Ҳозирги кунда вилоят ҳудудида қатор суғориш иншоотлари – Ҳисорак, Қалқамин, Чимқўрғон, Қамаши сув омборлари барпо этилган. Ғузор тумани ерларининг асосан Пачкамар сув омбори ва Ғузордарё суғоради. Йирик Қарши магистраль канали Амударёдан бошланади ва қисқа масофада қўшни Туркманистон ҳудудидан ўтади, сўнгра у катта Толимаржон сув омборига қуйилади, ундан сув қудратли насос станциялари ёрдамида 132 метр баландликка кўтариб берилади. Бундан ташқари, чўл минтақаси Миришкор (аввалги Ульянов), Нишон каналлари сувлари билан ҳам суғорилади. Вилоятнинг шимолий қисмига, асосан Чироқчи туманига, Зарафшон сувлари Эски Анҳор канали орқали етиб келади.

Республикамизнинг шунга ўхшаш бошқа ҳудудларида бўлганидек, бу ерда ҳам кўплаб зовурлар (коллекторлар) ва тўпланиб қолган шўр, оқова

сувлардан ташкил топган туз кўллар бор. Улар кўпроқ Қарши даштида учрайди. Демак, бир томондан, канал ва сув омборлари ерларни суғоришда хизмат қилса, ободонлаштирса, иккинчи томондан, зовур ва сунъий кўлчалар ҳудуд агроэкологиясининг ноқулайлигидан дарак беради. Сўнгги йилларда Ўзбекистон ҳукумати томонидан коллектор-дренаж тизимларини таъмирлаш, тозалаш ва янгиларини қуришга катта эътибор берилмоқда. Ушбу муаммо айниқса, Қарши дашти миқёсида жойлашган қишлоқ туманлари учун долзарбдир.

Қисқача таҳлилдан кўриниб турибдики, вилоят агроиқлимий шароитлари ҳамма жойда ҳам бир хил эмас. Чунончи, унинг юқори қисмида интенсив деҳқончиликни ривожлантириш, боғдорчилик ва узумчиликни ташкил қилиш учун имкониятлар мавжуд бўлса, қуйи – чўл минтақасида табиий шароит қадимдан ғалла ва чорвачилик учун қулай бўлган. Кейинчалик бу ерда ҳам суғорма деҳқончилик, пахтачилик ривожланиб борган. Ғаллачилик қисман тоғ этакларида лалмикор деҳқончилик асосида ҳам ташкил этилган.

Қашқадарё вилоятида рекреация ва туризм ресурслари ҳам бор. Рекреация мақсадида ажойиб табиий ландшафт турларидан, сиҳатгоҳ ва дам олиш зоналаридан фойдаланиш мумкин. Бундай имкониятлар, энг аввало, вилоятнинг тоғ ва тоғолди ҳудудларида кўп (масалан, Мироқи). Туристик объектлар сифатида эса кўҳна Шаҳрисабз – соҳибқирон Амир Темурнинг ватани, у барпо этган тарихий ёдгорликлар (Оқсарой ва б.), эски Насаф қолдиқлари, ғорлар, шунингдек, экосаёҳат аҳамиятига молик масканлар мавжуд. Шаҳрисабз туманининг юқори қисмида Ҳисор давлат қўриқхонаси ташкил қилинган. Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Касби туманларида ҳам қадамжо ва зиёратгоҳлар кўп.

Аҳоли ва меҳнат ресурслари. Қашқадарё вилояти ўзининг аҳоли сони бўйича Ўзбекистонда Самарқанд ва Фарғона вилоятларидан кейинги учинчи ўринни эгаллайди. У айни вақтда, аҳоли сонининг ўсиши жиҳатидан Сурхондарё вилояти билан биргаликда мамлакат демографик вазиятида етакчилик қилади: агар Ўзбекистон аҳолиси 1989-2014-йилларда 128,1 фоизга ўсган бўлса, Сурхондарёда бу кўрсаткич 144,6 ва Қашқадарёда 142,5 фоизга тенг. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бу икки вилоят умумреспублика ҳозирги демографик вазиятини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

Аҳоли сони бўйича вилоятда Чироқчи тумани олдинда туради (349,9 минг, 2014-йил); Шаҳрисабз туманида, Шаҳрисабз шаҳрини қўшиб ҳисоблаганда, аҳоли сони 324 минг кишидан иборат. Шунингдек, Қамаши, Косон, Китоб ва Яккабоғ туманларининг ҳар бирида 200 минг кишидан кўпроқ аҳоли бор. Умуман, юқорида келтирилган қишлоқ туманлари бу жиҳатдан республикамизда ҳам ажралиб туради. Аҳоли сони фақат Муборак туманида 100 минг кишидан оз, холос (45-илова).

Вилоят табиий географик муҳитига мос ҳолда, аҳоли унинг ҳудудида

бир текис жойлашмаган. Ўртача зичлик – 1 км^2 га 101 киши, бу рақам республика ўртача кўрсаткичидан деярли 1,5 марта юқори. Аҳоли, хусусан Касби (267 киши), Қарши (231 киши), Яккабоғ (210 киши) ва Шаҳрисабз (195 киши) туманларида зич жойлашган, Муборак, Деҳқонобод, Миришкор қишлоқ туманларида эса зичлик анча паст.

Кейинги йиллар мабойнида, яъни 1989-2014-йиллар оралиғида аҳоли сони анча тез кўпайиб борган: Муборак туманида ўртача йиллик кўпайиш 5,70, Косонда 4,75 ‰, Китоб ва Нишон туманларида 4,10 фоизни ташкил қилган. Нисбатан пастроқ демографик ўсиш Деҳқонобод (2,40 %), Қарши (2,50 %) ва Касби (2,50 %) туманларида кузатилади. Шу ўринда эътироф этиш лозимки, мазкур кўрсаткичлар бўйича Муборак тумани республикамизда энг олдинги ўринларни эгаллайди. Туман аҳолисининг бундай тез ўсиши нафақат табиий кўпайиш, балки аҳоли миграцияси билан ҳам боғлиқ (табиий ресурсларни ўзлаштириш натижасида аҳоли бу ерга кўплаб кўчиб келган). Юқори минтақа (Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Китоб туманлари) кўп жиҳатдан республикамизнинг аҳолиси зич, хўжалиги интенсив ривож топган воҳа ва водийларига ўхшаб кетади. Шу билан бирга, аҳоли зичлик кўрсаткичлари қуйи минтақанинг айрим туманларида (Касби, Қарши) ҳам анча юқори.

Аҳолининг табиий ҳаракат кўрсаткичлари бошқа ҳудудларга қараганда (Сурхондарёдан ташқари) сезиларли даражада фарқ қилади. Чунончи, бу ерда туғилиш коэффициенти ҳар 1000 киши аҳолига 25,1 кишини ташкил этади. Энг юқори даража 2000 йилда Чироқчи туманида бўлиб, у бу ерда яқин 34 кишига баробар (Ўзбекистонда олдинги ўринларда). Яккабоғ туманида ҳам туғилиш анча юқори – 26,7 ‰. Айни вақтда, умумий туғилиш коэффициенти Миришкор, Қарши шаҳри ва туманида пастроқ. 2013-йилда ҳам Чироқчи тумани туғилиш коэффициенти бўйича ажралиб туради (30,0 ‰). Қолган қишлоқ туманлари орасида катта фарқ кузатилмайди, вилоят маркази – Қарши шаҳрида туғилиш 21,5 промилле.

Қайд қилиш лозимки, Қашқадарёда ҳам туғилиш камайиб бормоқда, бироқ бу жараён мамлакатнинг бошқа вилоятларига нисбатан аста-секинлик билан содир бўлмоқда (53-жадвал). Сурхондарёда ҳам худди шунга ўхшаш демографик вазият, демак, уларнинг бир иқтисодий районга бирлаштирилиши геодемографик омил бўйича ҳам асосланган. Умуман олганда, жадвал таҳлили вилоят аҳолисининг туғилиш даражасида катта тафовутлар борлигини кўрсатмайди: энг юқори ва энг паст кўрсаткич қишлоқ туманлари миқёсида 8,8 ‰ га баробар, 2000 йилда бу фарқ 9,2 промиллега тенг бўлган.

Аҳоли ўлими коэффициентида ҳам катта рақамлар қайд этилмайди. У 2013-йилда Китоб ва Нишон туманларида 3,5 ‰, Миришкорда 3,2 ‰ бўлган. Аҳоли табиий ҳаракатининг якуни, яъни табиий кўпайиш эса

53-жадвал

Қашқадарё вилояти қишлоқ туманлари аҳолисининг табиий ҳаракати
(промилледа)

т/р	Қишлоқ туманлари	2000 йил			2013-йил		
		туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш
1	Деҳқонобод	27,9	4,9	23,0	25,1	4,3	20,8
2	Касби	28,8	4,2	24,6	24,2	4,0	20,2
3	Китоб	28,3	4,3	24,0	25,5	3,5	22,0
4	Косон	28,.1	4,0	24,1	24,7	3,6	21,1
5	Миришкор	25,5	4,3	21,2	23,6	3,2	20,4
6	Муборак	30,7	4,8	25,9	23,1	3,9	19,2
7	Нишон	27,0	2,8	24,2	24,1	3,5	20,6
8	Чироқчи	33,8	4,5	29,3	30,0	3,6	26,4
9	Шаҳрисабз	24,6	4,4	20,2	26,5	3,9	22,6
10	Яккабоғ	27,2	4,1	23,1	26,7	3,9	22,8
11	Қамаши	27,3	4,4	22,9	25,4	3,7	21,7
12	Қарши	24,7	4,2	20,6	21,2	4,4	16,8
13	Ғузор	28,1	4,8	23,3	24,4	4,1	20,3

Жадвал Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида тузилган.

кўпроқ туғилиш даражаси таъсирида шаклланган: энг юқориси Чироқчида, нисбатан пастроғи Қарши туманида қайд этилади. Шундай қилиб, туғилишнинг юқорилиги, ўлим кўрсаткичининг анча пастлиги вилоятда аҳоли сонининг тез ўсишига олиб келади.

Миграциянинг аҳоли сони ўсишига таъсири унча кучли бўлмаса-да, у аввалги йилларда салбий бўлган. Масалан, 1997-йилда шаҳар жойларда миграция қолдиғи минус 1440, 1998-йилда 1765 кишини ташкил этган. Қишлоқ жойларда бу кўрсаткич, юқоридагиларга мос ҳолда, минус 2910 ва 2205 киши. 2013-йил натижаларига кўра, ҳар минг киши ҳисобига Нишон туманига 9 киши келган ва 6 киши кетган, миграция қолдиғи 3 кишини ташкил этган. Қарши туманида келиш коэффициенти 10,5, кетиш 4,0 промилле, миграция натижаси 6,5 промилле ёки 0,65 %. Қашқадарё вилоятининг қолган аксарият қишлоқ туманларида аҳоли миграциясининг натижаси 2013-йилда ижобий бўлган: вилоятга келганлар 4,8, кетганлар 3,7 промилле, миграция қолдиғи минус 1,1 ‰. Манфий кўрсаткичлар Қарши шаҳри, Ғузор, Муборак ва Миришкор туманларида қайд этилган. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, Куйи минтақанинг айрим туманлари аҳолиси (масалан, Муборак, Касби, Нишон, Миришкор) асосан миграция натижасида шаклланган.

Вилоятнинг умумий урбанизация даражаси 43,3 % – бу республика кўрсаткичидан анча паст (51,2 %). Бу ерда ҳаммаси бўлиб 13 шаҳар ва 123 та шаҳарча бор. Улардан Қарши Ўзбекистоннинг 17 катта шаҳарлари қаторига киради (255 минг киши), Шаҳрисабзда 100 мингга яқин, Косонда

69 минг аҳоли яшайди; Қамаши ва Китоб шаҳарларида 37-40 минг аҳоли бор. Қолган шаҳар ва шаҳарчаларда аҳоли сони бундан озроқ.

2009-йилда "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлик йили" Давлат дастурини қабул қилиниши муносабати билан вилоятнинг 119 та қишлоқ аҳоли пунктларига шаҳарча мақоми берилган. Натижада, умумий урбанизация даражаси 2008 йилдаги 24,6 фоизга тенг бўлгани ҳолда, у бирданига 19,0 фоизга ортди. Янги шаҳарчалар (агрошаҳарчалар), айниқса Шаҳрисабз, Қарши, Китоб ва Яккабоғ туманларида кўп. Шаҳрисабзда бундай мақомга 18 та, Қаршида 15, Китобда 14, Яккабоғда 13 та қишлоқлар эга бўлган.

Қашқадарёнинг юқори зонасида жойлашган қишлоқ туманларида интенсив суғорма деҳқончилик яхши ривожланган ва шу асосда аҳоли зич, катта-катта қишлоқлар шаклланган. Нисбатан озроқ янги шаҳарчалар Миришкор (3 та) ва Деҳқонобод туманларида (2 та) пайдо бўлган. Янги шаҳарчаларнинг аҳоли сони бўйича энг катталари: Майманоқ – 19,5 минг киши, Фазли - 11,5 минг (Касби тумани), Янги Миришкор – 16,3 минг, Помук – 13,0 минг (Миришкор), Карлик – 14,9 минг (Муборак туманида), Карашина – 11,1 минг киши (Деҳқонобод тумани) ва ҳ.к.

Вилоятда 1046 та қишлоқ аҳоли пунктлари, 147 та қишлоқ фуқаролар йиғинлари мавжуд. Деҳқонобод, Қамаши, Китоб, Чироқчи, Шаҳрисабз ва Яккабоғ туманларининг ҳар бирида 100 дан ортиқ қишлоқлар бор (энг кўпи Китоб туманида - 144 та). Сон бўйича энг оз қишлоқлар Муборак (15 та), Миришкор (23 та) ва Нишон (30 та) туманларида. Бу маъмурий ҳудудларнинг барчаси янги ерларни ўзлаштириш муносабати билан ташкил этилган.

Қишлоқ аҳоли ва аҳоли пунктлари географиясининг асосий хусусиятлари табиий шароит ва унинг таъсирида хўжалик тармоқларининг ҳудудий ташкил этилиши ва ихтисослашуви билан тавсифланади. Масалан, Шаҳрисабз гуруҳ туманларида нисбатан катта қишлоқлар, тоғ ва тоғолди ҳудудларда эса кичикроқ қишлоқлар жойлашган. 54-жадвалда келтирилган маълумотлар таҳлилидан кўриниб турибдики, вилоят қишлоқ аҳоли географиясини асосан ўрта даражадаги қишлоқлар, яъни ҳар бирида 1000-3000 аҳоли бор манзилгоҳлар белгилаб беради. Бундай қишлоқлар сони 474 та ёки жами қишлоқларнинг 45,4 фозини ташкил қилиб, улар вилоят умумий қишлоқ аҳолисининг 53,3 фоизини ўзида мужассамлаштиради. Катта қишлоқларнинг демографик салоҳияти эса 21,7 фоизга тенг. Демак, ўрта ва катта қишлоқларда минтақа аҳолисининг деярли 4/5 яшайди. Шу билан бирга қайд этиш жоизки, 500 кишигача бўлган қишлоқлар сони ҳам кам эмас - 175 та, аммо уларда бор-йўғи 4 фоиздан ортиқ аҳоли яшайди, холос. Маълумки, қишлоқ тараққиётига доир Давлат дастурида кўрсатилган тадбирларни амалга оширишда, хусусан таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа ижтимоий инфратузилмаларни ҳудудий

ташкил этиш ва ривожлантиришда, энг аввало, аҳоли пунктларининг катта-кичиклиги муҳим аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан, бундай қишлоқларда мазкур масалаларни ҳал қилиш анча қийин.

54-жадвал

Қашқадарё вилояти қишлоқ аҳоли пунктларининг таркибий тузилиши

Қишлоқлар, аҳоли сони бўйича	Қишлоқ аҳоли пунктлари		Аҳолиси	
	сони	фоизда	минг киши	фоизда
250 кишигача	46	4,4	7,7	0,5
251-500 киши	129	12,3	51,3	3,6
501-1000 киши	310	29,6	230,5	15,9
1001-2000 киши	369	35,3	515,0	35,6
2001-3000киши	105	10,1	255,8	17,7
3000 киши ва ундан ортиқ	87	8,3	386,4	26,7
Вилоят бўйича жами	1046	100	1590,0	100

Жадвал Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Бошқа вилоятларда бўлганидек, Қашқадарё аҳолиси миллий таркибида ўзбеклар кескин ажралиб туради – 92,3 %. Иккинчи ўринда тожиклар – 4,3 %. Қолган миллат вакилларидан туркман ва руслар кўпроқ (2013-й.). 2014-йил 1-январнинг дастлабки маълумотларига кўра, Қашқадарёда меҳнатга лаёқатли аҳоли сони 1654 минг киши. Шундан 1131 минг киши иқтисодий фаол ҳисобланади. Иқтисодиёт тармоқларида банд аҳоли 1072 минг киши. 2013-йил якунлари бўйича бир йилда 89,4 минг янги иш ўринлари яратилган (асосан қишлоқ жойларда). Бироқ шунга қарамасдан, вилоятда, хусусан, унинг аҳолиси зич туманларида меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланиш ва меҳнат бозори фаолиятини яхшилаш муаммоси мавжуд. Иқтисодиётда банд аҳолининг катта қисми қишлоқ хўжалигига тўғри келади (35-40 %). Шу билан бирга, ижтимоий соҳаларда ҳам бу кўрсаткич анча юқори, саноат, транспорт ва алоқада эса у пастроқ. Умумий ҳолат вилоят урбанизация даражасининг иқтисодий жиҳатларини ўзида акс эттиради.

Вилоят иқтисодиётининг умумий таърифи. Қашқадарё вилоятининг иқтисодиёти ривожланиб бораётган аграр-индустриал йўналишга эга. Яқин келажакда унинг индустриал-аграр хусусиятини олишига тегишли имкониятлар мавжуд. Ҳозирги вақтда вилоят юксак иқтисодий салоҳиятига молик бўлган минтақалардан бири ҳисобланади. У республика миллий иқтисодиётида ўзига хос "локомотив" вазифасини бажараётир. Бу ерда саноатнинг нефть-газ, тоғ-кон кимёси тармоқлари тараққий этган, пахта, ғалла, чорвачилик маҳсулотларини етиштириш яхши ривожланган. Хусусан, нефть ва ғаз, пахта ва ғалла етиштиришда у мамлакатимизда биринчи, кимёвий маҳсулотлар (полиэтилен ва б.) ҳамда чорвачилик бўйича ҳам олдинги ўринларнинг бирини эгаллайди.

2013-йил якунларига кўра, минтақа ялпи ҳудудий маҳсулотининг 37,4 фоизини саноат ишлаб чиқариш таъминлаган (2009-йилда – 46,1 %). Қишлоқ хўжалигининг улуши 19,8 %, курилишники – 6,5, транспорт ва алоқа ЯҲМнинг 7,5 %, савдо ва умумий овқатланиш 6,4 фоизини таъминлайди. Бошқа ҳудудларда бўлганидек, бу ерда ҳам иқтисодий ислоҳотларга катта эътибор берилмоқда. Аммо вилоятда саноат корхоналарини хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш ўзига хос хусусиятга эга. Сабаби, саноатнинг асосан ёқилғи-энергетикага ихтисослашганлиги, яъни стратегик аҳамият касб этиши туфайли нодавлат сектори бу соҳада нисбатан пастроқ[1].

Капитал қўйилмаларнинг энг катта қисми Муборак (25,4 %) ва Ғузор (10,9 %) туманларига тўғри келади. Қарши шаҳрининг инвестицион салоҳияти ҳам юқори – 22,7 %. Энг сўнгги йилларда Деҳқонобод туманида республикамизда ягона калий заводини қуриш муносабати билан, бу ҳудудга йўналтирилган инвестиция маблағлари ҳам ортиб бормоқда (9,6 %). Шу билан бирга, Чироқчи, Касби, Қамаши, Китоб қишлоқ туманларида ушбу кўрсаткичлар анча паст (46-илова).

Саноати. 2013-йил якунларига кўра, саноатининг ички тузилиши қуйидагича: ёқилғи саноатининг улуши (маҳсулот қиймати бўйича) 70,5 фоиз, енгил саноат – 8,5, озиқ-овқат 6,0, ун-ёрма, омихта ем саноати – 2,8 фоиз. Таққослаш учун: 2000 йилда юқоридаги кўрсаткичлар, мос ҳолда, 56,4; 18,1; 9,2; ва 2,6 фоизни ташкил қилган. Демак, бундан хулоса қилиш мумкинки, сўнгги 13 йил давомида минтақа саноати таркибида оғир саноат тармоқлари жадал ривожланиб борган. Бу ҳам бўлса, вилоят иқтисодиётини индустриялаштиришнинг натижаси саналади.

Ялпи ҳудудий маҳсулотининг ички таркиби ҳам унинг иқтисодиётини тобора индустриал-аграр йўналишга ўтиб боришидан далолат беради. Жумладан, 2008 йилда ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 33,0 фоизи саноат ишлаб чиқаришига тўғри келган бўлса, 2010-йил у 40,7 фоизга баробар бўлган (2013-йил – 37,4 %). Баъзи бошқа минтақаларга қараганда бу ерда қишлоқ хўжалигининг улуши пастроқ – 19,5 %, ваҳоланки, бу кўрсаткич Сурхондарё, Сирдарё, Жиззах ва Самарқанд вилоятларида бундан деярли икки марта зиёд. Айни вақтда, бу ерда машинасозлик суст ривожланган; кимё ва электр энергетика саноатига эса катта эътибор қаратилмоқда. Шўртангаз мажмуаси, Деҳқонобод калий заводи, бирипчи навбати ишга туширилган Толимаржон ИЭС фикримизни тасдиқлайди. Шунингдек, вилоят энергетика базасида Муборак иссиқлик энергетика маркази ҳам муҳим ўрин тутади.

2013-йилда саноат маҳсулоти 2012-йилга нисбатан, таққослама нархларда 4,1 фоизга кўпайган (республикада – 8,8 %). Вилоятда жами 425

[1] 2013-йил якунларига кўра, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик жами ЯИМ нинг 51,4 %, саноат маҳсулотининг 10,1 %, қишлоқ хўжалигини 99,5 %, қурилиш ишларини 73,9 %, чакана савдони 36,0 % ва пуллик хизматларнинг 55,3 фоизини таъминлаган.

та саноат корхоналари мавжуд бўлиб, йириклари 38 та. Бир йилда тахминан 1,0-1,5 млн. т нефть, 50-52 млрд. $м^3$ табиий газ, 1,3-1,5 млн. т атрофида газ конденсати (суюлтирилган газ), 400 минг тоннага яқин олтингугурт, 130 минг т полиэтилен, 2 млн. $м^2$ ип-газлама, 146-150 минг тонна пахта толаси, 30-31 минг тонна ўсимлик ёғи, 20-25 млн. шартли банка консерва, 205 минг т ун ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Нисбий кўрсаткичларда ҳисоблаганда, Қашқадарёга Ўзбекистонда қазиб олинадиган нефтнинг (газ конденсати билан бирга) 95 фоизи, табиий газнинг 92, олтингугуртнинг ва калий ўғитининг деярли 100 фоизи тўғри келади. Шу ўринда қайд этиш жоизки, аввалги йилларда мутлақ кўрсаткичларнинг баъзилари анча юқори бўлган. Масалан, 2000-йилда нефть қазиб олиш 3,6-4,0 млн. т, суюлтирилган газ 3,5 млн. т, ип-газлама 5,0 млн. кв метрдан зиёдроқ, консервалар 75 млн шартли банкани ташкил қилган; фақат пахта толаси ва ўсимлик ёғини ишлаб чиқариш кейинги даврда кўпайган.

Бундан хулоса қилиш мумкинки, вилоятнинг ёқилғи саноатидаги "силжишлар" республика умумий ёқилғи-энергетика саноати ҳолатига жиддий таъсир кўрсатган. Шу билан бирга, ип-газлама ҳамда мева-консервалар ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқаришини ҳам ижобий баҳолаб бўлмайди. Пахта ҳосилининг, жумладан, пахта толасини ишлаб чиқаришни ортиб боришига қарамасдан уни қайта ишлаш ҳажми, ип-газлама маҳсулотларини тайёрлаш анча катта миқдорда қисқарган. Албатта, бу ерда ҳам вазият қониқарли эмас.

Саноатнинг ҳудудий ташкил этилишида Қарши, Шаҳрисабз тугунлари катта аҳамиятга эга; Муборак (ИЭМ, газ-кимё мажмуаси), Косон (ёғ-экстракт, пахта тозалаш, ғишт заводи), Шўртан (нефть-газ-кимё), Толимаржон (ИЭС), Кўкдумалоқ (нефть), Чироқчи (консерва заводи), Деҳқонобод (калий заводи) ва бошқа саноат масканларининг аҳамияти ҳам ошиб бормоқда. Қарши, Қамаши ва Шаҳрисабзда тўқимачилик корхоналари ("Оқсарой - тўқимачи" ҚК, ипакчилик), аксарият туман марказларида пахта тозалаш заводлари мавжуд.

Вилоятда газ конденсатини Муборак нефть-газ конлари, Муборак газни қайта ишлаш заводи, "Шўртан нефть-газ" шўъба корхонаси, Шўртангаз кимё мажмуаси ҳамда "Ҳисор нефть-газ" қўшма корхоналари ишлаб чиқаради. Уларнинг орасида газ конденсати бўйича Муборак нефть-газ конлари бошқармаси ва Шўртан нефть-газ, нефть ва табиий газ қазиб олишда Муборак нефть-газ конлари етакчилик қилади[1]. Суюлтирилган газнинг ярмига яқинини Шўртангаз кимё мажмуаси етказиб беради, иккинчи ўринда Шўртан нефть-газ шўъба корхонаси туради. Олтингугуртнинг деярли 100 фоизга яқинини Муборак газни қайта ишлаш заводи таъминлайди.

[1] Чироқчи туманида ҳам оз миқдорда бўлсада нефт қазиб олинади.

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

Жами саноат маҳсулотининг 9,3 фоизи вилоят маркази – Қарши шаҳрига тўғри келади. Муборак туманида саноатни мужассамлашув кўрсаткичи бундан ҳам юқори – 45,2 фоиз. Шунингдек, Ғузор туманида ҳам саноат ишлаб чиқариши юқори даражада – 23,3 %. Бу икки қишлоқ тумани вилоят маркази билан биргаликда жами саноат маҳсулоти ҳажмининг 78 фоизини беради (46-илова). Қолган ҳудудларда саноат суст ривожланган. Бу борада бироз Шаҳрисабз ва Косон туманлари ажралиб туради. Деҳқонободда эса ушбу макроиқтисодиёт тармоғи яқин йилларда ривожланиб боради.

Қашқадарё вилояти демографик вазияти, аҳолисининг тез кўпайиб бориши халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш кўламини оширишни тақозо этади. 2013-йилда, аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, истеъмол молларини ишлаб чиқариш олдинги йилга нисбатан 108,8 фоизга кўпайган. Агар аҳоли сонининг бу даврдаги 2,1 фоизга ортганини ҳисобга олсак, истеъмол молларини ишлаб чиқариш устувор даражада кўпайиб боришининг гувоҳи бўламиз. Кўрилаётган йилда мебель, хўжалик совуни, гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут ва сут маҳсулотлари, минерал сув ишлаб чиқариш ҳажми анча ошган. Хусусан, трикотаж маҳсулотлари тез кўпайган. Бироқ, ўсимлик ёғи 2008-йилдаги 35,1 минг тоннадан 2013-йилда 30,5 минг тоннагача камайган.

ХИМ ишлаб чиқариш бўйича Қарши шаҳри, Шаҳрисабз ва Косон туманлари олдинда. Айни шу ҳудудларда енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқлари яхшироқ ривожланган. Уларнинг ҳиссасига вилоятда олинган ХИМ 77,8 % тўғри келади (жумладан, Қарши шаҳрига – 43,3 %). Бу соҳа, айни пайтда Деҳқонобод, Нишон, Касби туманларида жуда паст.

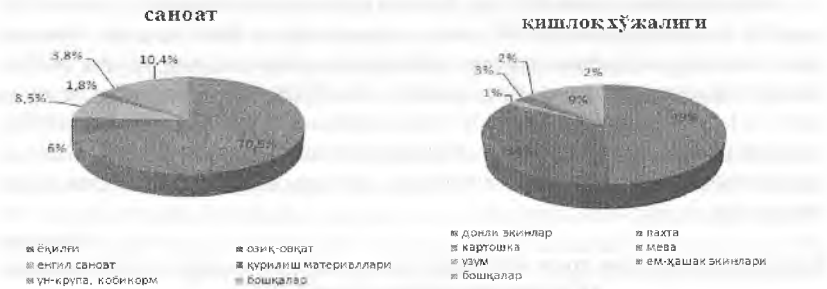
Қишлоқ хўжалиги. Вилоятда аграр соҳа ҳам яхши ривожланган. 2009-йилда барча тоифадаги хўжаликларда яратилган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти олдинги йилга нисбатан 6,8 фоизга ортган (2010-йилда - 7,1 фоизга). Жами маҳсулот ҳажмида деҳқончилик 52,8 фоизни ташкил қилади. Умумий ҳажмда минтақа Ўзбекистон қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 8,5 фоизини беради.

Қашқадарё вилоятининг умумий ер майдони 2857 минг га, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, жами майдонга нисбатан, 76,8 %. Суғориладиган ерлар 461 минг га ёки қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган жами ерларнинг 21,0 фоизи демакдир. Бундай ерлар улуши Касби туманида энг юқори - 90,8 %; иккинчи ўринда Қарши тумани туради - 66,4 %. Муборак, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Чироқчи ва, айниқса, Деҳқонобод туманида у жуда паст (атиги 1,0 фоизга яқин). Жами экин майдонининг 2/3 қисмига яқини фермер хўжаликларида. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркибида экин майдонлари 31,1 фоизни ташкил қилади. Бу хусусда Касби (87,0 %), Чироқчи (51,2 %), Қарши (67,0 %) туманлари олдинда, Муборак (13,1 %), Деҳқонобод (15,9

%) ва Миришкор (20,0 %) охирги ўринларда туради. Деҳқонобод тумани қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 82,6 фоизи яйлов ва пичанзор билан банд. Муборак, Миришкор, Ғузор туманларида ҳам бундай ерлар кўп (47-илова).

2013-йил якунлари бўйича вилоятда жами экилган майдонлар 479 минг га бўлган. Шундан донли экинлар 236 минг га бўлиб, ялпи ҳосил 913 минг тоннани ташкил этган. Шу йилда 218 минг гектарга буғдой экилган, ялпи ҳосил – 932 минг тонна, ҳосилдорлик – 45,9 ц/га (2009-йилда 982 минг т., ҳосилдорлик – 44,7 ц/га)ни ташкил этган. Ҳосилнинг 87,8 фоизи фермер хўжаликларида етиштирилади. Буғдой барча туманларда, шунингдек, Чироқчи, Қамаши ва Яккабоғ туманларида лалмикор ерларга ҳам экилади.

17-расм. Қашқадарё вилояти саноат ишлаб чиқариши ва қишлоқ хўжалик экинларининг таркиби (2013 й., фоизда)

Қишлоқ хўжалигининг иккинчи етакчи экини – пахта 163 минг гектарни эгаллайди (2008-йилда 173 минг га, 2000 йилда 150 минг га). 2013-йилда 424 минг тонна пахта етиштирилган, ҳосилдорлик – 26,0 ц/га бўлган. Ғалла ва пахта етиштириш бўйича Қашқадарё республикамизда биринчи ўринда туради. Картошка 7,0 минг гектар ерга экилган, ялпи ҳосил 126 минг т; сабзавот майдони 15,0 минг га, хосил 398 минг т; полиз экинлари 6,5 минг га ва ялпи ҳосил 111 минг тоннага тенг бўлган[1]. Ем-ҳашак экинлари 42,8 минг гектарни эгаллайди, унинг ярмидан кўпроғи беда билан банд. Мевазорлар майдони – 12,4 минг га, ялпи ҳосил – 89 минг т. Боғдорчилик тоғ ва тоғолди ҳудудларда жойлашган (Шаҳрисабз, Яккабоғ, Китоб, Қамаши ва б.) туманларда ривожланган. Бу ерларда узум етиштириш ҳам йўлга қўйилган, унинг умумий майдони 7,1 минг га, ялпи ҳосил 69 минг т бўлган. Китоб тумани ўзининг анорлари (Варганза ва б.), Касби тумани бодомзорлари билан (Майманоқ) машҳур.

[1] Картошка, сабзавот, узум етиштириш кўшни Сурхондарё вилоятида Қашқадарёга нисбатан яхшироқ ривожланган.

Вилоятда 1268 минг бош қорамол, 3958 минг бош қўй ва эчкилар бор (бу борада ҳам Қашқадарё анча олдинда). Минтақа агросаноат мажмуида 219 минг т тирик вазнда гўшт, 829 минг т сут, 280 млн. дона тухум, 6,4 минг т жун (республиканинг 1/5 қисми), 2,9 минг т пилла, ва катта миқдорда қоракўл териси олинади (2013 й.). Таққослаш учун баъзи маълумотлар (2000 йилда): умумий экин майдони 461 минг га ёки республикага нисбатан 12,2 %, ғалла майдони 202 минг га (республикада биринчи ўринда), пахта майдони 150 минг га, ем-ҳашак майдони 55 мингга, йирик шохли қорамоллар сони 580 минг бош, қўй ва эчкилар 1,9 млн. бош. Қоракўл териси 110 минг дона, пилла 1,8-1,9 млн. т тайёрланган. Бундан 13 йил муқаддам жами экин майдонининг 45 % ғалла, 32 % пахта, 12 % ем-ҳашак, икки фоизи сабзавотчилик билан банд бўлган.

Қишлоқ хўжалиги географиясида Косон (9,1 %), Чироқчи (10,7 %) туманлари етакчи, Деҳқонобод ва Муборак туманлари орқада. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, юқори кўрсаткичлар Нишон, Касби туманларида, энг пастлари эса Шаҳрисабз ва Деҳқонобод туманларида қайд этилган.

Қашқадарёда жами 8025 та фермер хўжаликлари мавжуд, уларга 744 минг га ер бириктирилган, 105 минг киши ишлайди. Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотлари таркибида фермер хўжаликларининг ҳиссаси ўртача 38,0 % (республикамиз миқёсида анча юқори). Бу кўрсаткич Деҳқонободда жуда паст (3,1 %), Нишон, Миришкор туманларида эса у энг баланд (55-58 %). Ҳудудий фарқлар асосан аграр соҳанинг ихтисослашувига боғлиқ. Одатда, деҳқончилик, хусусан, пахтачиликда фермер хўжаликлари етакчилик қилишади.

55-жадвал

Қашқадарё вилоятида аҳоли жон бошига халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш ва хизматлар индикаторлари (2013 й.)

т/р	Туманлар	ХИМ	Чакана савдо айланмаси	Пуллик хизматлар
1	Деҳқонобод	0,115	0,645	1,093
2	Касби	0,113	0,724	0,860
3	Китоб	0,416	1,245	0,884
4	Косон	1,446	0,939	0,792
5	Миришкор	1,441	0,400	1,180
6	Муборак	0,280	0,485	1,977
7	Нишон	0,178	1,284	1,182
8	Чироқчи	0,346	0,562	0,578
9	Шаҳрисабз	1,968	0,760	0,732
10	Яккабоғ	0,499	0,792	0,839
11	Қамаши	0,271	0,946	0,836
12	Қарши	0,222	0,373	0,928
13	Ғузор	0,267	0,751	1,089
Вилоят бўйича		**1,000**	**1,000**	**1,000**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Ер майдонлари ва уларда ишлайдиган ходимлар сони ҳам бир хил эмас. Масалан, Муборак туманида 1 та фермер хўжалигига 171,5 га ер ва 13,5 кишидан ишчи, ходимлар тўғри келади (вилоятда ўртача 92,8 га ва 13,1 киши). Китоб туманида бу кўрсаткичлар, мос равишда, 43,9 ва 12,8.

Миришкор туманида – 118,1 ва 13,2. Интенсив суғорма деҳқончилик ривожланган ҳудудларда фермер хўжаликларининг ер майдони кам, ишловчилар сони эса кўпроқ бўлади. Жумладан, Касби туманида ҳар бир фермер хўжалигига 6,3 гектар ер бириктирилган бўлиб, уларда ўртача 13,9 киши ишлайди, ваҳоланки, Деҳқонободда бу кўрсаткичлар 111,2 га ва 3,8 кишини ташкил қилади. Шу ўринда эътиборга олиш зарурки, мамлакатимизда олиб борилаётган фермер хўжаликларини оптималлаштириш сиёсатини амалга ошириш натижасида уларнинг сони кескин қисқарди, бириктирилган ер майдонлари эса кескин кўпайди.

Ҳудудий ихтисослашув жиҳатидан қаралганда, Юқори зонада ёки Шаҳрисабз гуруҳ туманларида пахтачилик, боғдорчилик ва ғаллачилик, Қуйи зонада, яъни Қарши даштида пахтачилик ривожланган. Чорвачилик, хусусан, қўй ва эчкиларни боқиш чўл ва тоғолди ҳудудларда кўпроқ тарқалган. Вилоят маркази ҳамда Шаҳрисабз атрофида шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги, сабзавот ва картошка, кўкатлар етиштириш билан шуғулланишади.

Ижтимоий соҳаларнинг устувор ривожланиши ўзига хос демографик вазиятга эга бўлган Қашқадарё вилояти учун ҳам долзарбдир. Бу соҳада, энг аввало таълим, соғлиқни сақлаш, савдо ва турли хил хизматлар асосий аҳамият касб этади. 2013-йилда чакана савдо айланмаси олдинги йилга нисбатан 115,6 фоизга кўпайган, бу рақам эса аҳоли сони кўпайишига қараганда қарийб 7 марта юқоридир.

Аҳоли жон бошига тўғри келадиган чакана савдо айланмаси, Қарши шаҳрини ҳисобга олмаганда, Китоб туманида энг юқори, энг пасти эса Касби туманида кузатилади. Салоҳият нуқтаи назаридан эса Шаҳрисабз, Китоб ва Қарши қишлоқ туманлари ажралиб туради. Жами вилоят чакана савдо айланмасининг 41,6 фоизи биргина Қарши шаҳри зиммасига тушади (46-илова). Бу унинг йирик район ҳосил қилувчи ёки районга хизмат қилувчи вазифасини кўрсатиб турибди. 55-жадвалда ХИМ ва хизматлар бўйича индикаторлар келтирилган.

Вилоят аҳолисининг тоза ичимлик суви билан таъминланиши ўртача 85,0 %, табиий газ билан эса – 67,2 %. Ажабланарлиси шундаки, энг катта табиий газ ишлаб чиқариш салоҳиятига эга бўлган бундай минтақада мазкур кўрсаткич унча юқори эмас

Ичимлик суви билан таъминланиш даражаси Шаҳрисабз, Муборак ва Китоб туманларида у анча юқори (90-95 %). Деҳқонобод туманида эса у анча заифроқ (51,8 %). Табиий газ билан таъминланиш қуйидагича: Муборак туманида 89,5 %, Нишонда 79,0 % бўлган тарзда, Ғузорда – 41,7

%, Деҳқонободда – 44,2 %. Шунингдек, Яккабоғ ва Қамаши туманлари ҳам вазиятда унча яхши эмас.

Уй-жой таъминоти вилоят бўйича ўртача ҳар бир кишига 13,2 кв. м тўғри келгани ҳолда, бу кўрсаткич Китоб ва Муборак туманларида юқори (19-20 кв.м.), Косон туманида эса, у паст (8,0 $м^2$). Ҳар 10 минг кишига нисбатан касалхона ўринлари, Қарши шаҳрини ҳисобга олмаганда, Қарши туманидаги 10,9 дан Китоб туманидаги 54,6 тагача фарқланади (01.01.2014 й.). Ғузор, Қамаши, Чироқчи туманларида ҳам бу кўрсаткич паст. Қарши туманидаги ҳолатни унинг географик ўрни билан изоҳлаш мумкин.

Тиббиёт соҳасида, ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган бемор ўринлар сони 38,3 та. Врачлар ҳар 10 минг кишига 18,3, ўрта медицина ходимлари 100,7 киши (бу рақамларни бошқа вилоятлар билан солиштириш мумкин). Қишлоқ врачлик пунктлари 264 та, ўртача тўртта қишлоқ аҳоли пунктига битта ҚВП тўғри келади.

Юқоридаги келтирилган статистик рақамлар баъзи ижтимоий соҳаларнинг қишлоқ туманлари миқёсидаги реал ҳолатини акс эттиради. Ўз навбатида, бу кўрсаткичлар вилоят ижтимоий-иқтисодий ривожланиш муаммоларининг ҳудудий жиҳатларини яққол намоён қилади.

Қашқадарё вилоятида ўрта таълим мактаблари 1118 та, касб-ҳунар коллежлари 136 та, 7 та академик лицей ва иккита олий ўқув юрти бор. Қарши Давлат университетида турли йўналишлар бўйича бакалавр ва магистрлар тайёрланади. Минтақада катта рекреация ва туристик ресурсларнинг мавжудлиги ушбу соҳалар ривожланишининг муҳим омили бўлиб хизмат қилади. 2750 йиллик тарихга эга бўлган Шаҳрисабз, 2700 йилга тўлган Қарши шаҳрининг халқаро ва маҳаллий туризмни ривожлантиришда аҳамияти катта. Китоб кенглик станцияси, Ҳазрати Башир, Султон Мирҳайдар, Исоқ-ота, Лангар-ота каби зиёратгоҳ ва қадамжолар ҳам илмий ва диний туризмни ривожлантиришга асос бўлиб хизмат қилади. Вилоятнинг бу ва бошқа жойларида туристик индустрия ва туристик инфратузилмани замонавий шакллантиришга эътибор қаратилмоқда.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалари. Вилоятда транспорт тизимининг турли хиллари мавжуд. Аммо юк ташишда автомобиль транспорти олдинги ўринда туради. 2013-йилда умумий 41,4 млн. тонна ташилган юкнинг барчаси автомобиль транспортига тўғри келади. Шу йилда жами 457,3 млн. йўловчи ташилган, унинг ҳам деярли барчаси автомобиль транспортида амалга оширилган.

Қашқадарё нефть ва газ конларидан мамлакатимизнинг турли районларига ҳамда қўшни давлатларга қувур транспорти тарқалган; Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, кўпгина йирик иссиқлик электр станцияларига айни шу ердан ёқилғи етказиб берилади. Шунингдек, яқинда қурилган Тошғузор – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг

аҳамияти ҳам катта. Қарши шаҳрида йирик аэропорт бор, у вилоят аҳолисининг ташқи алоқаларига хизмат қилади.

Ташқи савдо айланмаси 2013-йилда 734,0 млн АҚШ долларини ташкил этиб, шундан экспорт 308,4 млн ва импорт 425,6 млн долларга тенг бўлган. Экспорт таркибида ёқилғи (асосан табиий газ) ва пахта толаси устунлик қилади. Бундай экспорт таркиби республикамизнинг кўпгина бошқа вилоятларида кузатилмайди. Бу ердан кимёвий маҳсулотлар, жумладан, полиэтилен ҳам экспорт қилинади. Импорт таркибида машина ва ускуналар (90,0 %) етакчилик қилади. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг асосий қисми "Узоқ хориж" мамлакатларига тўғри келади. Вилоятда фаолият кўрсатаётган қўшма корхоналар сони 51 та бўлиб (шу жумладан Қарши шаҳрида 22 та), улар 2013-йилда 63,5 млн АҚШ доллари миқдоридаги маҳсулотларни экспорт қилган.

Бироқ, 2010-йилда вилоятнинг ташқи иқтисодий алоқаларида кескин ўзгаришлар юз берди: ташқи савдо айланмаси 2009-йилга нисбатан атиги 17,6 фоизни, экспорт – 16,3 % ва импорт 24,0 фоизни ташкил қилди. Ушбу "аномал" вазият, энг аввало, ёқилғи саноати туфайли содир бўлди. Масалан, пахта толасининг экспорти 134,8 фоизга ўсган ҳолда, энергия узатувчилар 2009-йилда бор-йўғи 1,2 фоизга тенг бўлди. Айни вақтда, энергияни импорт қилиш 43,3 мартага ошди. Ўйлаймизки, бундай кутилмаган ҳолат республикамиз миллий иқтисодиётида муҳим ўрин тутган Қашқадарё вилояти учун муваққат, ўткинчидир.

Вилоят иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва асосий муаммолар. Қашқадарё вилоятида, энг аввало, иккита шаклланган асосий ички иқтисодий район ажратилади. Қуйи минтақа ёки Қарши минтақаси пахта ва ғалла, чорвачиликка, нефть-газ, тоғ-кон ҳамда электр энергетикага ихтисослашган. Унинг таркибига Қарши шаҳри, Қарши, Нишон, Муборак, Косон, Ғузор, Касби ва Миришкор туманлари киради.

Юқори ёки Шаҳрисабз минтақасида кўпроқ агросаноат мажмуаси ривожланган. У Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Китоб туманларини бирлаштиради. Қашқадарё географи М.Янгибоев бу районлардан ташқари яна Шимолий (Чироқчи тумани) ва Жанубий (Деҳқонобод ва Қамаши туманлари) районларни ҳам ажратган[1]. Албатта, бу янги районларда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси энди шаклланиб бормоқда. Балким, Деҳқонобод, Ғузор, Қамаши ва Чироқчи туманларини оралиқ ёки Ўрта Қашқадарё иқтисодий район сифатида ажратиш ҳақиқатга яқин бўлар.

Вилоят ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ички тафовутлар қишлоқ туманлари миқёсида янада аниқроқ кўзга ташланади (46-илова). Жадвалдан кўриниб турибдики, асосий ишлаб чиқариш соҳалари, яъни

[1] Ҳавза тамойилидан келиб чиққан ҳолда эса 3 та, яъни Юқори, Ўрта ва Қуйи Қашқадарё иқтисодий районларини белгилаш мумкин.

саноат ва қишлоқ хўжалиги бўйича Муборак ва Ғузор туманлари ажралиб туради. Ижтимоий соҳалар Китоб, Муборак ҳамда Нишон туманларида нисбатан яхшироқ. Ҳозирча энг суст ривожланган қишлоқ туманлари – Деҳқонобод ва Чироқчи.

Яқин келажакда ишлаб чиқаришни тўғри ҳудудий ташкил этилишини такомиллаштириш, меҳнат ресурслари, рекреация ҳамда туристик имкониятлардан фойдаланиш, тўқимачилик ва қурилиш саноати базасини мустаҳкамлаш, транспорт ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш каби масалалар долзарб ҳисобланади. Қишлоқ саноати ва ижтимоий ҳолатини яхшилаш, аҳолини тоза ичимлик суви ва табиий газ билан тўла таъминлаш, геоэкологик вазиятни соғломлатириш ҳам минтақавий муаммолар сирасига киради.

Толимаржон ИЭС ва Тошгузор–Бойсун–Қумқўрғон темир йўлининг қурилиши минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштирувчи муҳим омил бўлди. Улар вилоят иқтисодий географиясига катта ўзгаришлар киритади. Шу билан бирга, келажакда янги ички темир ва автомобиль йўлларини қуриш бундай катта ҳудудга эга бўлган минтақа учун зарурдир. Жумладан, Яккабоғ ва Айритом бекатларини бирлаштирувчи темир йўл қурилса, вилоятнинг иккинчи шаҳри – Шаҳрисабз республика марказий районлари билан қисқароқ масофада боғланиш имкониятига эга бўлади ва транспорт ҳаражати камаяди, Қарши станциясининг "юки" бироз енгиллашади. Қолаверса, бу йўл вилоятнинг ички ҳудудларини ривожланишига янги туртки беради, натижада, Қашқадарёнинг асосий иқтисодий ўзаги (қовурғаси) Қарши–Ғузор–Қамаши–Яккабоғ (Шаҳрисабз)–Чироқчи–Айритом ҳалқаси ёки тўртбурчаги вужудга келади. Айни вақтда, Ғузорнинг транспорт тугуни сифатидаги аҳамияти кучаяди, Деҳқонобод туманининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши кучаяди ва у Қашқадарёни Сурхондарё вилояти билан боғлашга хизмат қилади, шу асосда ягона Жанубий иқтисодий район шаклланиб боради. Шаҳрисабз тугунининг рвожланиши, довоннинг икки томонида жойлашган Ургут ва Китоб туманлари иқтисодий салоҳиятини юксалтириш эса Қарши – Бухоро – Самарқанд учбурчагини, республикамиз жанубий-гарбий қутбини янада мустаҳкамлайди.

Демак, истиқболда Ғузор, Яккабоғ, Айритом, Қарашина, Чин, Китоб каби ўсиш нуқта ва марказлари вужудга келади, Қарши ва унинг агломерацияси такомиллашади, аҳоли ва хўжаликни ҳудудий ташкил этишнинг худди шундай шакли Шаҳрисабз негизида ҳам пайдо бўлади.

2.7.ҚУЙИ АМУДАРЁ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Мазкур район ҳудуди бўйича Ўзбекистонда энг катта бўлиб, у ўз таркибига Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятини олади. Майдони 172,6 минг км. кв. – бу мамлакатимиз умумий майдонининг 38,5 фоизи демакдир. У республика аҳолисининг энг чекка шимол, шимоли-

ғарбида, марказий шаҳарлардан анча узоқда, глобал тус олган экологик муаммо – Орол денгизининг қуриб бориши таъсири кучли минтақада жойлашган. Айни ана шундай ўзига хос географик (иқтисодий, геосиёсий ва экологик географик) ўрин унинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш хусусиятларини белгилаб беради. Район ҳосил қилувчи географик омил унинг Амударё қуйи қисмида жойлашганлигидир.

Бу район икки, маълум маънода, бир-бирига ўхшамаган маъмурий бирликдан ташкил тонган, яъни у мамлакатимиз таркибига кирувчи суверен республика ҳамда Хоразм вилоятидан иборат. Бири озми-кўпми табиий ресурсларга–қазилма бойликларга эга бўлса, иккинчисида фақат меҳнат ресурслари мўл. Шу боис, мазкур ҳудудда ўзаро иқтисодий интеграциялашув имкониятлари ва зарурати мавжуд.

Қуйи Амударё районининг сиёсий географик ўрни – унинг Туркманистон давлати ҳамда Қозоғистон Республикаси билан чегарадошлиги билан белгиланади. Бинобарин, бу ерда истиқболда халқаро миқёсда иқтисодий ҳамкорликни амалга ошириш мумкин. Шундай қилиб, районнинг иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан ривожланиш бўйича унинг кучли томони, энг аввало, бу ҳудудда табиий ҳамда меҳнат ресурсларининг борлигидир. Бироқ, бу ижобий томонга нисбатан район ривожланишини анча чеклаб қўйувчи заиф (кучсиз) хусусиятлар ҳам бор. Бу ҳам бўлса, унинг географик ўрни, яъни узоқлиги ва муаммоли Орол бўйи минтақасида жойлашганлиги ҳисобланади. Шу билан бирга, районнинг, хусусан Қорақалпоғистон ички ҳудудларининг, экологик жиҳатдан ноқулайлиги ва транспорт инфратузилмаси билан яхши таъминланмаганлиги ҳам унинг заиф томонлари ҳисобланади.

Мамлакатимиз ҳудудий меҳнат тақсимотида Қуйи Амударё райони аграр-индустриал минтақа сифатида ажралиб туради. Унинг хиссасига Ўзбекистоннинг 5,6 % ЯИМ, 3,3 % саноат ва 9,0 % қишлоқ хўжалиги маҳсулоти тўғри келади. Ваҳонланки, бу ерда, 2014-йил маълумотларига биноан, 3419,2 минг ёки республикамиз жами аҳолисининг 11,2 фоизи яшайди. (Таққосланг: майдони бўйича 38,5, демографик салоҳияти эса бундан 3 марта оз). Районда пахта ва шоли етиштириш, гўшт-жун чорвачилиги ва саноатнинг айрим тармоқлари (озиқ-овқат, енгил, кимё) нисбатан яхшироқ ривожланган. Майдони табиий ва экологик шароити, демографик вазияти турлича бўлган бундай катта иқтисодий районнинг ҳақиқий географик хусусиятлари унинг ички таркиби таҳлил қилинганда янада очиқроқ намоён бўлади.

2.7.1.Қорақалпоғистон Республикаси

Қорақалпоғистон Республикаси (ҚР) Ўзбекистон Республикаси таркибида суверен давлат сифатида 1992-йил 9-январда эълон қилинган. Пойтахти – Нукус шаҳри. Унинг таркибига 14 та қишлоқ туманлари, 12 та

шаҳар ва 26 та шаҳарча, 139 та ҚФЙ ва 1128 та қишлоқ аҳоли пунктлари киради. Майдони – 166,6 минг км^2, аҳолиси – 1736,2 минг киши. Майдони, Ўзбекистон Республикасига нисбатан олганда, 37,1 фоизга тенг. Мамлакат ичидаги меҳнат тақсимотида минтақа асосан деҳқончилик, хусусан, пахта ва шоли етиштириш, жун-гўшт чорвачилиги ҳамда қисман озиқ-овқат ва енгил саноатнинг баъзи тармоқлари билан ажралиб туради. Шунингдек, нефть-газ, кимё саноати ҳам сўнгги йилларда ривожланиб бормоқда.

ҚР Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг 5,8 фоизини ташкил этган ҳолда, унинг ҳиссасига мамлакатда ишлаб чиқарилган ЯИМнинг 2,5 фоизи, саноат маҳсулотининг 1,6 фоизи, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг 3,0, пуллик хизмат ҳажмининг – 3,8, чакана савдонинг – 3,6, экспортнинг – 0,7 фоизи ва импортнинг 0,8 фоизи тўғри келади (2013 й).

56-жадвал

Қорақалпоғистон Республикасининг қишлоқ туманлари ҳақида айрим маълумотлар

т/р	Қишлоқ туманлари номи	Ташкил топган йили	Маъмурий маркази	Майдони, минг кв.км.	Туманга бўйсунувчи шаҳар	Шаҳарча	ҚФЙ	ҚАП
1	Амударё	18.12.1957	Манғит ш.	1,02	1	4	15	119
2	Беруний	03.07.1927	Беруний ш.	3,95	1	1	13	67
3	Кегейли	03.09.1928	Кегейли ш-ча	2,21	1	2	9	151
4	Мўйноқ	19.09.1931	Мўйноқ ш.	37,88	1	-	6	21
5	Нукус	25.12.1968	Оқманғит ш-ча	0,95	-	1	6	39
6	Тахтакўпир	29.12.1965	Тахтакўпир ш-ча	21,12	-	1	8	41
7	Тўрткўл	13.07.1927	Тўрткўл ш.	7,48	1	5	15	86
8	Хўжайли	03.07.1927	Хўжайли ш.	0,85	1	2	9	95
9	Чимбой	03.07.1927	Чимбой ш.	2,20	1	1	11	133
10	Шуманой	09.01.1967	Шуманой ш.	0,64	1	-	7	108
11	Элликқалъа	23.03.1977	Бўстон ш.	5,42	1	1	13	85
12	Қонликўл	07.12.1970	Қонликўл ш-ча	0,74	-	1	7	38
13	Қораўзак	26.09.1975	Қораўзак ш-ча	5,89	-	1	8	105
14	Кўнғирот	22.02.1964	Кўнғирот ш.	76,00	1	5	11	42
	Жами			**166,6**	**10**	**26**	**139**	**11280**

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

География ўрни ва табиий бойликлари. ҚР Ўзбекистоннинг чекка шимоли-ғарбида, Қуйи Амударё минтақасида жойлашган. Унинг ЎзР марказий районларидан анча олисда ўрнашганлиги минтақанинг иқтисодий ривожланиш йўналишига ўз таъсирини кўрсатади. Шу билан бирга, ҚР нинг геосиёсий мавқеи, яъни Қозоғистон Республикаси ва Туркманистон давлати билан қўшнилиги, Ўзбекистоннинг Европа мамлакатларига чиқиш жойида эканлиги унинг ривожланишига қулай имкониятлар яратиб беради. Бу борада у республикамизнинг асосий **"дарвозаси"** ҳисобланади.

Қорақалпоғистоннинг ер усти тузилиши мураккаб эмас: энг баланд нуқтаси Султонувайс тизмаси бўлиб, у денгиз сатҳидан 473 м баландликда

жойлашган. Сариқамиш ва Ассака чўкмалари эса анча паст. ҚРнинг ғарбий қисмида Устюрт платоси (ясси тоғолди), қолган ҳудудида Турон пасттекислиги мавжуд.

Минтақа турли хил қазилма бойликларга эга. Бу ўринда, энг аввало, Султонувайс (Султонуизтоғ) тизмасини кўрсатиш жоиз. Майдони унча катта бўлмаган мазкур ҳудудда рангли ва қора металлар, қурилиш ва бошқа саноат тармоқлари хом ашёси кўп. Улар жумласига мармар, оҳактош, гипс, мергель, фосфорит, олтин, темир рудаси, мис, қимматбаҳо тошлар, барит, талк, абразив материаллар ва бошқалар киради. Бироқ, бу бойликларнинг захираси ва техник иқтисодий жиҳатлари саноат ишлаб чиқаришини ташкил қилиш учун ҳали мукаммал ўрганилмаган. Баъзилари эса, масалан, Тебинбулоқ темир рудаси кони аниқланган захиралар камлиги ва унинг сифат кўрсаткичларининг юқори эмаслиги сабабли (рудадаги темирнинг улуши 20 фоизга ҳам етмайди) ҳозирча саноат аҳамиятига эга эмас.

ҚР тоғ-кон кимёси захираларига ҳам бой: Чимбой яқинидаги Қўшқаноттов ва Қўнғирот атрофидаги Борса-келмас ҳамда Қораумбет каби конларда сульфат-магний, тош ва ош тузларининг жуда катта захиралари мавжуд. Қорақалпоғистоннинг Устюрт қисмини табиий газ (Сургил) ва, айниқса, нефть конларига бой эканлиги башорат қилинмоқда. Ҳозирги вақтда Оқшолоқ, Шоҳпахта, Қувониш конларидан табиий газ қазиб олинади. Келажакда эса, ушбу ёқилғи турининг янги йирик конлари топилиши шубҳасиз. Шу мақсадда олиб борилаётган геологик қидирув ишларига хорижий компаниялар ҳам жалб қилинмоқда.

Иқлими – ўта континентал, йиллик ёғин-сочин миқдори 90-200 мм атрофида. Албатта, минтақада қурғоқчилик кескин сезилиб туради – мумкин бўлган парланиш амалдагисидан 9-10 марта зиёд. Бинобарин, Қорақалпоғистон Республикасининг ер майдони катта бўлса-да (у бу хусусда Ўзбекистонда биринчи ўринда туради), суғорма деҳқончиликни ривожлантириш имкониятлари анча чекланган.

Шундай қилиб, Қорақалпоғистон Республикасининг табиий шароити, минерал хом ашё ҳамда агроиқлимий ресурслари асосан тоғ-кон кимёси, қурилиш ва ёқилғи саноати, чорвачилик учун қулайроқ. Айни вақтда, бу ерда сув захираларининг етишмаслиги электр станцияларни қуриш, дарё транспорти, интенсив суғорма деҳқончилик ва балиқчиликни ривожлантиришга тўсқинлик қилади.

Қорақалпоғистоннинг шимолий ҳудудлари бевосита Орол денгизи билан туташ. Маълумки, ушбу денгиз сўнгги 48-50 йил давомида мунтазам равишда қуриб бормоқда ва унинг қуриган қисмида катта майдонда Оролқум пайдо бўлган. Агар 1964-йилда Орол денгизининг майдони 66,0 минг кв.км.ни ташкил этган бўлса (Қозоғистон қисми билан бирга), 2001-йилда бу рақам деярли 3 марта қисқариб, 21,1 минг кв. км.га тушиб қолган.

Ҳозирги вақтда эса денгизнинг майдони атиги 8,0 минг кв. км.га ёки 1964-йилги кўрсаткичга нисбатан бор-йўғи 13,5 фоизни ташкил қилади. Шунга мос ҳолда, бу даврда денгизнинг сув ҳажми ҳам 1083 куб км дан 84 куб км гача камайган.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Аҳоли сони 1989-2014-йилларда 1211 минг кишидан 1736 мингга етган ёки шу даврда у 143,3 фоизга ўсган; жами аҳоли сонининг 49,7 фоизи шаҳар жойларда яшайди, қолган қисми 1128 та овул ва қишлоқларга тўғри келади. Аҳоли зичлиги – 1 км^2 га атиги 10,4 киши. Табиийки, бу "ўртача" кўрсаткич Нукус шаҳри атрофида ҳамда интенсив деҳқончилик ривожланган ҳудудларда анча юқори (57-жадвалга қаранг).

57-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ туманларининг аҳолиси

т/р	Қишлоқ туманлари	Аҳоли сони, минг киши			Зичлиги, 1 кв.км га, киши
		2000 й.	2014 й.	Ўсиш, %	
1	Амударё	141,8	179,1	126,3	175,6
2	Беруний	144,1	170,4	118,2	43,1
3	Кегейли	58,7	84,8	144,5	38,4
4	Мўйноқ	29,1	29,4	101,0	0,8
5	Нукус	43,2	44,4	102,8	46,4
6	Тахтакўпир	44,3	38,7	87,3	1,8
7	Тўрткўл	155,0	192,6	124,2	25,7
8	Хўжайли	145,8	183,5	125,8	215,9
9	Чимбой	91,1	108,2	118,8	49,2
10	Шуманой	41,7	53,1	127,3	83,0
11	Элликқалъа	113,8	140,4	123,4	25,9
12	Қонликўл	39,4	48,4	122,8	65,4
13	Қораўзак	43,8	49,6	113,2	8,4
14	Кўнғирот	110,2	120,1	109,1	1,6

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Кейинги йилларда аҳоли сонининг ўсиши бироз сустлашган, жойлашувида эса жанубга нисбатан "силжиш" кузатилмоқда. Бу асосан Орол бўйи минтақасидаги нохуш экологик вазият туфайли вужудга келмоқда. Мўйноқ туманида 1989-йилда 27,4 минг аҳоли яшаган бўлса, 2014-йилга келиб у атиги 2000 кишига кўпайган. Тахтакўпир туманида эса аҳоли сонининг камайиши давом этмоқда. Ваҳоланки, Хўжайли, Кегейли, Шуманай каби туманларда демографик ўсиш анча юқори бўлган. 57-жадвалдан маълум бўлишича, Қорақалпоғистон Республикаси аҳоли жойлашуви (зичлиги) турли туманларда ҳар хил: энг юқори кўрсаткич Хўжайли туманида кузатилса (216 киши), унинг энг паст даражаси Мўйноқ туманига тўғри келади. Ушбу туман Қорақалпоғистоннинг 23,0 фоиз

майдонини эгаллагани ҳолда, ҳар бир кв. км майдонга бу ерда 0,8 киши тўғри келади, холос.

58-жадвалда аҳолининг табиий ҳаракати тўғрисида маълумотлар акс эттирилган. ҚР бўйича туғилиш 2013-йилда 22,6 ва ўлим 4,7 промиллега тенг бўлган. 2009-йилда бу кўрсаткичлар 24,7 ва 5,0 ни ташкил этган. Ушбу демографик жараёнларда ҳудудий фарқлар унча катта эмас: нисбатан энг юқори туғилиш коэффициенти Нукус туманида, энг пасти – Шуманайда (улар орасидаги фарқ 6,2 ‰). Ўлим коэффициенти кўрилаётган йилда Шуманай туманидаги 3,9 промилледан Кегейли туманида 5,4 промиллегача фарқланади. Шунингдек, бундай жойларда оналар ва болалар касалланиши, уларнинг ўлим кўрсаткичлари юқорироқ.

Таҳлиллар ўлим кўрсаткичининг бирмунча юқорилигини Кегейли, Тахтакўпир ва Чимбой, яъни Қорақалпоғистоннинг шарқий қисмида жойлашган туманларига тегишли эканлигидан далолат беради.

58-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ туманлари аҳолисининг табиий ҳаракати ва миграцияси (ҳар минг аҳолига нисбатан, 2013 й.)

т/р	Туманлар номи	Табиий ҳаракат			Аҳоли миграцияси		
		туғи лиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	мигра ция қолдиғи
1	Амударё	21,4	4,9	16,5	1,5	4,8	-3,3
2	Беруний	25,3	5,0	20,3	3,1	5,1	-2,0
3	Кегейли	24,4	5,4	19,0	8,9	16,4	-7,5
4	Мўйноқ	20,5	4,7	15,8	6,1	16,0	-9,9
5	Нукус	25,6	5,2	20,4	16,0	33,7	-17,7
6	Тахтакўпир	23,3	5,0	18,3	8,9	24,5	-15,6
7	Тўрткўл	23,4	4,3	19,1	3,3	3,8	-0,5
8	Хўжайли	21,8	5,0	16,8	8,2	17,8	-9,6
9	Чимбой	23,1	4,9	18,2	7,3	16,0	-8,7
10	Шуманой	19,4	3,9	15,5	7,6	15,3	-7,7
11	Элликқалъа	24,4	4,0	20,4	4,5	6,2	-1,7
12	Қонликўл	22,8	4,7	18,1	8,5	15,8	-7,3
13	Қораўзак	21,0	4,7	16,3	8,6	16,7	-8,1
14	Кўнғирот	22,9	4,7	18,2	6,4	11,5	-5,1
Қорақалпоғистон Республикаси		**22,6**	**4,7**	**17,9**	**8,3**	**12,1**	**-3,8**

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Қорақалпоғистон пойтахти – Нукусда туғилиш 20,8, ўлим 4,6 промилле. Умуман олганда, бу минтақадаги ўлим кўрсаткичлари, айниқса болалар (гўдаклар) ўлими мамлакатимизнинг бошқа ҳудудларига қараганда анча катта.

Экологик вазиятнинг ноқулайлиги сабабли аҳолининг миграция ҳаракатлари бу ерда мунтазам салбий натижаларга эга. Жумладан, биргина

1998-йилда ҚРнинг шаҳар жойларида миграция қолдиғи, яъни келганлар билан кетганлар нисбати минус 3 минг, қишлоқ жойларда эса минус 1750 кишига баробар бўлган. 1997-йилда бу рақамлар, юқоридагиларга мос ҳолда, минус 3168 ва 1729 кишини ташкил қилган. Минтақада кейинги йилларда ушбу жараённинг асосий кўрсаткичлари ҳам бироз ўзгариб бормоқда. Масалан, ҳар минг кишига ҳисоблаганда, 2010-йилда кетганлар 15,4, келганлар 8,3, миграция қолдиғи минус 7,1 промилле ёки 2013-йилда бу кўрсаткичлар мос равишда 8,3, 12,1 ва минус 3,8 промиллени ташкил қилган. Миграция айланмаси, хусусан, Тахтакўпир, Хўжайли, Шуманай ва Мўйноқ туманларида катта, унинг натижаси ҳам юқори салбий кўрсаткичларга эга. Чунончи, миграция сальдоси Нукус туманида минус 17,7, Тахтакўпирда – 15,6, Хўжайлида – 9,6, Мўйноқда – 9,9 промилле; нисбатан паст даража Тўрткўл, Беруний, Элликқалъа туманларида қайд этилган. Мазкур туманлар экологик вазияти бирмунча қулай бўлган жанубий районларда жойлашган. Ижобий сальдо миграцияси фақат Нукус шаҳрига тегишли – плюс 5,0 %.

Маълумки, Қорақалпоғистон ҳудудига Орол денгизининг таъсири катта, бинобарин, унинг экологик вазияти оғир бўлганлиги сабабли, бу ерда аҳоли миграцияси анча фаол. Хусусан, Қорақалпоғистон Республикасида кетувчилар (асосан қозоқ миллати вакиллари) кўпчиликни ташкил қилади. Қолаверса, бу минтақа Ўзбекистон пойтахти – Тошкент шаҳри билан бир қаторда мамлакатимиздаги умумий миграцион вазиятни шакллантириб боради. Мўйноқ, Хўжайли, Қораўзак, Қўнғирот, Тахтакўпир каби қишлоқ туманларда сўнгги йиллардаги миграция қолдиғи жами аҳоли сонининг тахминан 1,0-1,7 фоизини ташкил қилади. Бу эса мазкур ҳудудлардаги аҳолининг табиий кўпайишига деярли тенг. Шу сабабдан ҳам, Қорақалпоғистоннинг қатор туманларида аҳоли сонининг ўсиши ўта паст. Эътиборлиси шундаки, Нукус ва Тахиатош шаҳарларида ҳам аҳолининг миграцион йўқотиши олдинги йилларда анча катта бўлган.

Жами аҳолидан 852 минг киши 12 та шаҳар ва 26 та шаҳарчаларда яшайди. Энг катта шаҳар ҚР пойтахти – Нукус бўлиб, унда 295 минг аҳоли истиқомат қилади (2014 й.). Хўжайли, Беруний, Тўрткўл ва Чимбой ўрта шаҳарлар қаторига киради; Тахиаташ, Манғит ва Қўнғирот шаҳарларининг ҳар бирига 30-50 минг кишидан иборат аҳоли тўғри келади. Қолган шаҳарларда аҳоли сони бундан кам. 2009-йилда “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги” Давлат дастури доирасида бу ерда 11 та қишлоқ аҳоли манзилгоҳига шаҳарча мақоми берилган ва шу муносабат билан умумий урбанизация кўрсаткичи 2008-йилдаги 48,5 фоиздан 50,4 фоизга ўзгарган.

Қорақалпоғистонда 1128 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бирига ўртача 763 киши тўғри келади. Қишлоқлар демографик сиғимининг камлиги минтақанинг “чўллик” хусусиятини акс

эттиради. Бундай шароитда "Қишлоқ..." дастуридаги чора-тадбирларни амалга ошириш, хусусан, соғлиқни сақлаш, таълим, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари, транспорт инфратузилмасини ривожлантириш учун анча қийинчиликлар мавжуд. Айниқса, бу муаммо 250 кишигача аҳоли сонига эга бўлган маъмурий ҳудудларда ниҳоятда долзарбдир (Қорақалпоғистон Республикасида мазкур тоифадаги қишлоқ аҳоли пунктлари 375 та). Майда қишлоқлар Кегейли, Шуманай, Чимбой ҳамда Қораўзак туманларида нисбатан кўп учрайди. Агар Қорақалпоғистон бўйича 250 кишигача аҳоли сонига эга бўлган аҳоли пунктлари жами қишлоқларнинг 33,2 фоизини ташкил қилса, бу туманларда мазкур кўрсаткич 50 фоиз атрофида (49-илова).

Нисбатан йирик қишлоқлар сув билан яхшироқ таъминланган. Улар суғорма деҳқончилик ривожланган ҳудудларда кўпроқ. Қорақалпоғистон Республикасида, мамлакатимизнинг бошқа минтақаларидан фарқ қилиб, ерда катта ва йирик қишлоқлар сони кам. Жами қишлоқ аҳоли пунктларининг бор-йўғи 5,0 фоизи катта, яъни 2000-3000 аҳоли яшайдиган қишлоқларга тўғри келиб, уларда минтақа қишлоқ аҳолисининг 16,7 фоизи истиқомат қилади. Йирик қишлоқларда эса бу рақамлар, мос ҳолда, 2,2 ва 11,3 фоизга тенг (59-жадвал).

59-жадвал

Қорақалпоғистон Республикасида қишлоқ аҳоли пунктлари сони ва аҳолиси

Аҳоли пунктлари гуруҳлари сони (аҳоли киши)	Қишлоқ аҳоли пунктлари		Аҳоли сони	
	сони	фоиз	сони	фоиз
250	375	33,2	54424	6,8
250-500	265	23,4	95484	11,9
500-1000	215	19,.0	149843	18,6
1000-2000	195	17,2	279354	34,7
2000-3000	56	5,0	134580	16,7
3000 киши ва ундан ортиқ	25	2,2	91200	11,3
Жами	**1131**	**100**	**804885**	**100**

Жадвал Қорақалпоғистон Республикаси статистика бошқармаси маълумотлари бўйича тузилган.

Республика аҳолисиининг миллий таркиби ҳар хил: ўзбеклар 39,0 %, қорақалпоқлар 36,5 %, қозоқлар – 17,2 %, туркманлар – 5,2 %, руслар 0,6 % дир. 2014-йил маълумотларига кўра, ҚРда меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳолининг сони 993 минг киши, иқтисодий фаол аҳоли 650 минг, иқтисодиётда банд бўлганлар эса 610 минг киши. Банд бўлган аҳолининг 28,8 фоизи қишлоқ хўжалигига, 9,0 фоизга яқини саноатга тўғри келади. 2013-йилда меҳнат бўлимига ишга жойлаштиришга ёрдам беришни сўраб 30,2 минг киши мурожаат қилган. Бу борада Нукус шаҳри ҳамда Тўрткўл, Беруний туманлари ажралиб туради. Меҳнат бўлимларига мурожаат қилганларнинг 90,8 фоизи иш билан таъминланган. Жами янги ташкил

этилган иш жойларининг (50,0 минг) 2/3 қисми қишлоқ жойларда қайд этилган.

Хўжалиги. Минтақа иқтисодиёти аграр-индустриал йўналиши билан тавсифланади. Жами саноат маҳсулотининг 94-95 фоизи, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг 98-99 фоизи нодавлат секторига тўғри келади. Ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 9,6 фоизи саноат ишлаб чиқаришида, 24,4 % қишлоқ хўжалигида, 8,3 фоизи қурилишда яратилган (60-жадвал).

ЯҲМнинг 2/3 қисми кичик бизнес улушига тушади. Бу соҳада иқтисодиётда бандларнинг 70,0 фоизи хизмат қилади, уларнинг 2/3 қисмига яқини хусусий секторда ишлайдиганлардан иборат. Кичик бизнес субъектлари жами саноат ишлаб чиқаришнинг 23,0, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 95,1 фоизини таъминлайди. Қурилишда ушбу секторнинг ҳиссаси 64,9 %, чакана савдода 45,2 % ва пуллик хизматларда 44,2 %. Сўнгги йилларда республикамизда бозор инфратузилмасини шакллантириш, қулай инвестиция маконини яратиш, геоэкологик ҳолатни соғломлаштиришга катта аҳамият берилмоқда. Энг аввало, ёқилғи саноатига, айниқса, нефть-газ захираларини қидиришга катта ҳажмда хорижий инвестициялар киритилган.

60-жадвал

Қорақалпоғистон Республикасининг ялпи ҳудудий маҳсулоти (жорий нархларда)

Кўрсаткичлар	2008-йил.		2013-йил.	
	бир йиллик ўсиш суръати, %	жамига нисбатан фоизда	бир йиллик ўсиш суръати, %	жамига нисбатан фоизда
Ялпи ҳудудий маҳсулот	108,3	100,0	111,5	100,0
шу жумладан:				
Саноат	107,0	8,4	111,5	9,6
Қурилиш	115,0	8,3	120,7	8,3
Қишлоқ хўжалиги	100,1	22,4	107,1	22,4
Транспорт ва алока	135,6	7,3	114,2	13,7
Савдо ва умумий овқатланиш	120,2	6,3	112,0	8,7
Солиқлар	107,9	5,3	111,0	5,6

Манба: Қорақалпоғистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари.

Саноати. ҚР саноати ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 9,6 фоизини беради. Саноат мажмуида қурилиш материаллари, енгил, озиқ-овқат ва ёқилғи саноати кабилар нисбатан яхши ривожланган. Ёқилғи саноати ҚР ялпи саноат маҳсулотининг 11,6 %ни, енгил саноат – 31,6 %, озиқ-овқат – 20,2 %, ун-ёрма, ва омихта ем ишлаб чиқариш саноати 8,8 фоизини таъминлайди. Булардан ташқари, кимё (10 %), қурилиш материаллари саноати ҳам ривожланиб бормоқда. Кейинги йилларда бу ерда, яъни

Қўнғирот туманида республикамиз учун ниҳоятда зарур бўлган сода ишлаб чиқарувчи замонавий корхона қурилди. Ушбу завод маҳсулоти ҳозирги кунда хорижий мамлакатларга ҳам экспорт қилинмоқда. Шу билан бирга, кимёгарлар шаҳарчаси – Элобод ҳам барпо этилди. Устюртда (Сургил газ кони аосида) республикамизда иккинчи газ-кимё мажмуаси бунёд этилмоқда, Қораўзак туманида лойиҳа қуввати 1 млн т. бўлган Қуйи Амударё минтақасида Ж. Корея сармояларини жалб қилган ҳолда, ягона йирик цемент заводи барпо қилинмоқда.

2012-йил якунларига кўра, Қорақалпоғистонда 3101 млн. кВт/с электр энергия, 49,0 минг тонна нефть ва газ конденсати, 2,2 млрд $м^3$ газ, 80 минг тонна атрофида кальцийлаштирилган сода, 38 минг $м^3$ йиғма темир бетон конструкциялари ва деталлари, 65 минг тонна пахта толаси, 12 минг тонна ўсимлик ёғи, 57 минг тонна ун, 34 минг тонна омихта ем ишлаб чиқарилган.

ҚР электр энергетикаси Тахиатош ИЭСига асосланган. Албатта, бу унча катта бўлмаган иссиқлик электр станцияси Қуйи Амударё минтақа иқтисодиётини жадал ривожлантириш учун етарли эмас. Шунингдек, қазиб олинаётган нефть ва газ конденсати, табиий газ миқдори ҳам келажакда кўпайиши керак (Устюрт газ шўъба корхонаси). Минтақа иқтисодиётининг истиқболда ривожланиши Тахиатош ИЭС қувватларини ошириш ёки маҳаллий ёқилги ресурслари (газ) асосида янги электр станцияни қуришни тақазо қилади.

Машинасозлик, металлургия ва ўрмон саноати яхши ривожланмаган. Машинасозлик кўпроқ қишлоқ хўжалиги ва йўл қурилиши машиналарини таъмирлашга ихтисослашган. Айни вақтда, қурилиш саноати (оҳак, мармар, ғишт ишлаб чиқариш) бирмунча юксалмоқда. Ушбу тармоқларнинг ривожланиши қишлоқ жойларда уй-жой ва бошқа объектларнинг қурилиши билан ҳам боғлиқ.

Енгил саноат таркибида тўқимачилик ва пахта тозалаш корхоналарининг ўрни катта. Қорақалпоғистоннинг қатор шаҳар ва туман марказларида хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда тўқимачилик корхоналари қурилган. Улар маҳаллий хом ашё асосида турли хил халқ истеъмол молларини ишлаб чиқармоқда ва бу аҳоли бандлигини оширишга ҳам кўмак бермоқда. Пахта етиштирувчи Беруний, Тўрткўл, Амударё, Элликқалъа, Хўжайли ва бошқа туман марказларида пахта тозалаш заводлари ишлаб турибди.

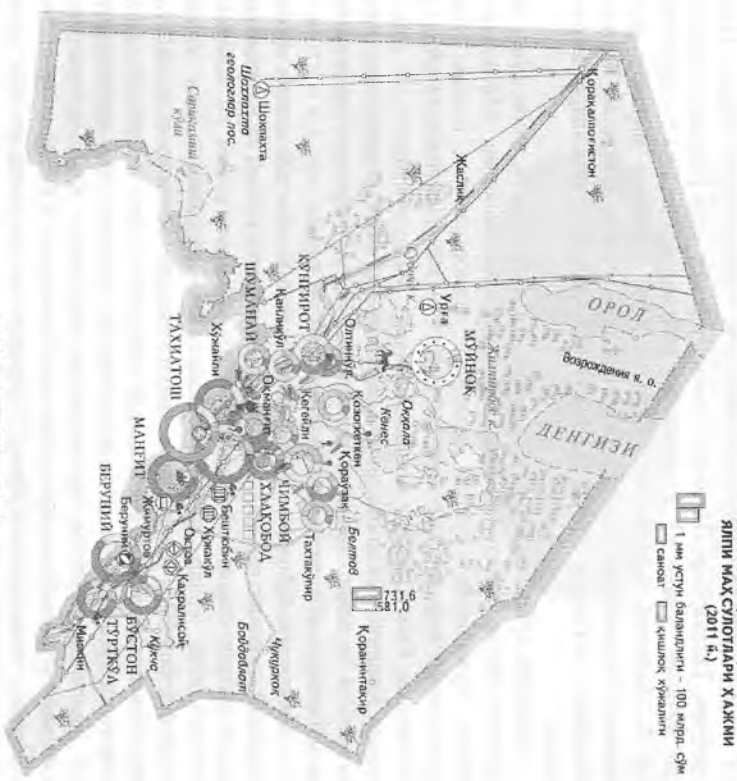
Озиқ-овқат саноатида, асосан, ўсимлик ёғи (Хўжайли, Нукус, Қўнғирот, Чимбой, Беруний), консерва (Нукус) ишлаб чиқариши товар аҳамиятига эга. Дон маҳсулотлари ва емнинг кўпчилик қисмини «Қораўзакдон» акционерлик жамияти беради, ун саноати корхоналари Беруний, Чимбой, Тўрткўлда жойлашган, Элликқалъа туманида янги арақ заводи ташкил этилган.

61-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг ҳудудий таркиби (%)

т/р	Қишлоқ туманлари ва шаҳарлар	Саноат маҳсулоти	Истеъмол товарлари	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Асосий капиталга қўйилган инвестициялар	Чакана савдо айланмаси	Пуллик хизматлар	Экспорт	Импорт
	Жами	100	100	100	100	100	100	100	100
	Шу жумладан:								
1	Амударё	7,8	3,4	13,8	4,7	7,5	5,1	14,8	1,7
2	Беруний	8,3	10,1	13,8	3,4	7,7	4,9	14,1	5,5
3	Кегейли	6,0	1,2	5,9	1,6	2,2	2,1	10,6	0,5
4	Мўйноқ	13,3	1,2	0,6	6,2	0,4	1,0	-	-
5	Нукус	0,3	0,5	5,5	1,3	1,0	1,3	-	0,5
6	Тахтакўпир	0,2	0,5	3,7	0,6	2,9	1,3	-	0,2
7	Тўрткўл	6,5	5,0	12,4	4,0	7,5	4,9	11,2	0,02
8	Хўжайли	11,0	10,8	8,6	3,1	8,6	5,3	13,5	2,0
9	Чимбой	2,1	3,8	6,0	1,8	4,1	3,7	2,6	8,6
10	Шуманой	0,2	0,5	3,2	0,8	1,2	1,1	-	-
11	Элликқалъа	5,9	1,4	13,6	2,8	4,9	4,2	11,4	0,8
12	Қонликўл	1,5	0,5	4,2	0,7	2,2	1,5	-	-
13	Қораўзак	0,6	0,4	4,2	4,0	2,4	1,2	0,1	1,7
14	Кўнғирот	4,0	7,6	3,5	16,3	7,8	6,7	4,9	1,0
15	Нукус ш.	25,8	39,3	0,3	17,1	35,8	53,4	16,5	3,5
16	Тахиатош ш.	6,5	13,8	0,7	2,7	3,8	2,3	0,03	2,4

Жадвал Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Саноатнинг ҳудудий таркиби ўзига хос: тахминан 25,8 фоиз саноат маҳсулоти Нукус шаҳрига, 6,5 фоизи Тахиатош шаҳрига тўғри келади (61-жадвал). Мўйноқ, Хўжайли, Беруний, Элликқалъа ва Амударё туманларида ҳам саноат ишлаб чиқариши бирмунча ривожланган. Бироқ Нукус, Қораўзак, Тахтакўпир, Шуманой туманларида бу соҳа ривожланиши жуда суст. Мўйноқ тумани ҚР жами саноат маҳсулотининг 13,3 %, Хўжайли - 11,0 %, Беруний 8,3 фоизини беради. Халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш географияси ҳам шунга ўхшаш: бу борада Нукус ва Тахиатош шаҳарлари қаторида Хўжайли, Беруний, Қўнғирот туманлари ажралиб туради.

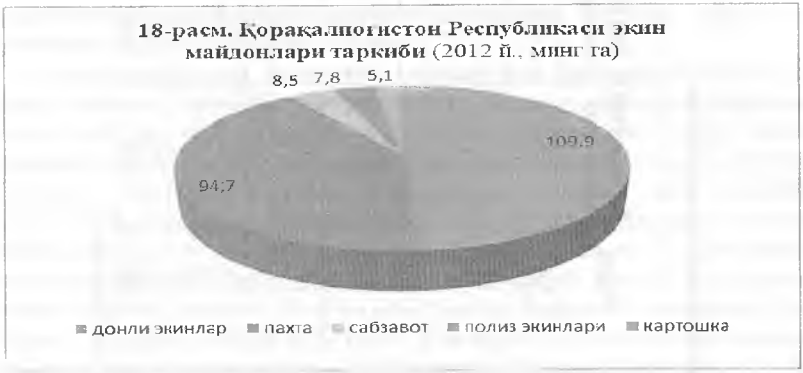
Қишлоқ хўжалиги. Агроиқтисодиёт тизимида пахта, шоли, гўшт, жун маҳсулотларини ишлаб чиқариш нисбатан ривожланган. Минтақанинг қишлоқ хўжалигини бундай соҳаларга ихтисослашуви, асосан, унинг агроиқлимий шарт-шароитларига боғлиқ. 2013-йил якунларига кўра, ҚР Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалик маҳсулотларини 3,0 фоизни берган. Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти таркибида деҳқончиликнинг улуши 51,4 %; деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларининг ўзаро нисбати турли йилларда об-ҳаво шароитига қараб ўзгариб туради.

Маълумки, ҚР катта ер майдонига эга, аммо сув тапқислиги сабабли бу табиий имкониятдан фойдаланиш даражаси паст. Жами ер майдонининг 32,3 фоизидан қишлоқ хўжалигида фойдаланилади, холос. Ўз навбатида, суғориладиган ерлар қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган умумий ерларнинг бор-йўғи 9,2 фоизини ташкил қилади (лекин миқдор жиҳатдан республикамизда олдинги ўринларда туради-480 минг га). Жами қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 8,1 фоизини экин майдонлари ва 91,2 фоизини пичанзор ва яйловлар эгаллайди. Қишлоқ туманлари миқёсида суғориладиган ерлар Амударё, Қонликўл, Хўжайли, Элликқалъа ва Нукус туманларида кўпроқ. Уларнинг энг оз миқдори ёки улуши Қораўзак, Мўйноқ, Тахтакўпир, Тўрткўл туманларига мос келади (50-илова).

Қишлоқ хўжалигида етиштириладиган маҳсулотларнинг 60,0 фоизи деҳқон хўжаликларида, қолган 40,2 фоизи фермер хўжаликларида яратилади.

2012-йилда қишлоқ хўжалик экинларининг умумий майдони 255 минг гектарни ташкил этиб, шундан 110 минг гектари донли экинлар 95 минг гектари пахта билан банд (18-расм). 2012-йил якунлари бўйича, барча тоифадаги хўжаликларда 278 минг тонна дон, 36 минг тонна картошка, 166 минг тонна сабзавот, 86 минг тонна полиз маҳсулотлари, 31 минг тонна мевалар етиштирилган. Бироқ таъкидлаш жоизки, бу ерда агроиқтисодиёт тизимининг ҳосилдорлиги паст. Минтақа Хоразм вилояти билан биргаликда Ўзбекистонда асосий шоли етиштирадиган район ҳисобланади (Қорақалпоғистонда 100 минг тонна атрофида). Қорақалпоғистон нафақат

Ўзбекистонда, балки бутун жаҳонда ҳам пахта етиштирадиган энг шимолий ҳудуд саналади.

Қорақалпоғистонда яйлов чорвачилиги ривожланган, ем-хашакдан асосан беда етиштирилади. Умуман, беда етиштириш бу ерда катта ва анъанавий аҳамиятга эга. Собиқ Иттифоқ даврида Чимбой ўзининг бедачилиги билан машҳур бўлган. 2013-йил 1-январь ҳолатига кўра, Қорақалпоғистонда 842 минг бош йирик шохли қорамол, 839 минг бош қўй ва эчкилар боқилган. 2012-йилда 69 минг тонна гўшт (тирик вазнда), 225 минг т сут, 97 млн. дона тухум, 85 минг дона қоракўл терн олинган.

Юқорида таъкидланганидек, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асосий қисми деҳқон хўжаликларига тўғри келади. Фермер хўжаликларига бириктирилган ерлар майдони 585,6 минг га ва бу соҳада 68,9 минг аҳоли хизмат қилади. 2012-йилда фермер хўжаликларида 209,0 минг т. дон, 9,8 минг т картошка, 65,0 минг т. сабзавот етиштирилган. Қишлоқ хўжалиги соҳаси бўйича Элликқалъа, Беруний, Тўрткўл ва Амударё туманлари олдинда. Элликқалъа тумани 14,1 %, Тўрткўл - 13,5 % , Беруний - 14,2 %, Амударё - 13,1 % Қорақалпоғистон аграр соҳа маҳсулотини тайёрлаб беради. Айни вақтда, Мўйноқ туманида макроиқтисодиётнинг бу тармоғи суст ривожланган.

Ғалла етиштириш Элликқалъа, Тўрткўл ва Амударё туманида яхши йўлга қўйилган. Бу уч туман ҳиссасига ҚРда олинган бошоқли дон ҳосилининг 40,1 фоизи тўғри келади. Пахтачиликка эса, асосан, сув билан яхши таъминланган жанубий районлар ихтисослашган. Сабзавот маҳсулотлари ҳосили бўйича Нукус (Нукус агломерацияси доирасида) ҳамда Амударё, Беруний, Тўрткўл ва Элликқалъа туманлари етакчи. Биргина Нукус туманига ҚРда олинган сабзавотнинг 28,4 фоизи тўғри келади. Картошка ҳам асосан Амударё туманида кўпроқ экилади.

62-жадвал

Қорақалпоғистон Республикасида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришнинг ҳудудий таркиби

(жамига нисбатан фоизда)

т/р	Қишлоқ туманлари ва шаҳарлари	Жами қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Бошоқли дон	Сабзавот	Картош-ка	Гўшт	Сут	Тухум	Йирик шохли қорамоллар	Қўй ва эчкилар
1	Амударё	13,1	14,2	13,0	24,1	9,6	9,3	9,4	12,4	3,3
2	Беруний	14,2	9,0	8,9	13,7	16,7	12,6	38,3	12,7	7,6
3	Кегейли	5,3	4,6	2,5	3,4	7,5	4,0	4,1	8,6	5,0
4	Мўйноқ	0,4	0,02	0,3	0,1	0,9	0,4	0,3	2,1	1,6
5	Нукус	6,0	10,6	28,4	12,1	1,9	3,2	4,3	3,7	2,4
6	Тахтакўпир	3,7	4,1	1,5	0,8	5,6	2,5	0,3	3,1	13,8
7	Тўрткўл	13,5	13,5	13,2	13,2	11,1	19,8	3,2	10,5	13,4
8	Хўжайли	8,4	6,4	5,1	13,2	6,2	10,4	6,1	6,8	3,4
9	Чимбой	5,4	5,9	3,4	3,5	6,8	5,6	5,3	6,6	5,6
10	Шуманай	2,9	3,7	1,3	1,1	3,5	3,2	2,2	7,0	6,7
11	Элликқалъа	14,2	12,4	14,4	10,0	14,3	18,2	5,6	11,6	14,3
12	Қонликўл	4,4	7,0	2,6	2,1	4,3	4,5	0,6	3,1	2,4
13	Қораўзак	4,0	5,9	1,5	1,6	5,6	2,6	1,6	3,5	9,1
14	Кўнғирот	3,3	3,5	3,2	0,9	3,9	3,0	1,4	6,2	9,7
	Нукус ш.	0,3	0,01	0,4	0,2	0,6	0,3	2,0	1,2	1,0
	Тахиатош ш.	0,8	0,01	0,2	0,01	1,5	0,3	0,9	0,9	0,7
	Жами	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Жадвал Қорақалпоғистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Чорвачилик соҳасида, йирик шохли қорамоллар сонига кўра Беруний, Тўрткўл, Амударё, Элликқалъа туманлари олдинда туради. Қўй ва эчкилар сони бўйича эса Қораўзак, Қўнғирот, Тахтакўпир, Тўрткўл, Элликқалъа туманлари ажралиб туради (62-жадвал).

Қорақалпоғистонда **ижтимоий соҳалар** ҳам ривожланиб бормоқда. Ушбу муаммо Оролбўйи минтақасидаги экологик вазиятни яхшилаш минтақавий дастури доирасида ҳал этилиб борилмоқда. Чақана савдо ҳажмининг 36,8 фоизи биргина Нукус шаҳри зиммасига тушади. Бу соҳа Қўнғирот, Тўрткўл, Хўжайли, Беруний туманларида ҳам яхшироқ ривожланган. Қишлоқ инфратузилмасига ҳам катта эътибор қаратилмоқда; марказлаштирилган ҳолда тоза ичимлик суви билан таъминланиш даражаси мунтазам ортиб бормоқда. Шу билан бирга, мазкур соҳаларнинг аҳволи Мўйноқ, Чимбой, Кегейли, Амударё ва Беруний туманларида (сув бўйича), Беруний, Кегейли ва Мўйноқ туманларида (табиий газ) қониқарли даражада эмас. Минтақада ичимлик суви билан таъминланганлик 67,5 %, газ билан 93,5 % даражасида.

"Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили" Давлат дастури доирасида таълим, соғлиқни сақлаш, аҳолига турли хил хизмат кўрсатиш ҳамда сервис соҳалари ҳам ривожланиб бормоқда. Қорақалпоғистон Республикаси пойтахти – Нукус шаҳрида Қорақалпоғистон Давлат университети, Нукус педагогика институти, Тошкент аграр, Ахборот технологиялари университетларининг филлиаллари, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Қорақалпоқ бўлими илмий тадқиқот институтлари, Тошкент тиббиёт академияси филлиали фаолият кўрсатмоқда. Барча қишлоқ туманларида касб-ҳунар коллежлари мавжуд. Аммо минтақада рекреация ва туризмни ривожлантириш имкониятлари озроқ. Туризм соҳаси учун муҳим аҳамиятли объектлар – Нукус шаҳри ва унинг музейлари, Тупроққалъа, Султон Увайс-бобо қадамжо ва зиёратгоҳи мавжуд.

2012/2013-ўқув йилида Қорақалпоғистонда 737 та умумтаълим мактаблари бўлиб, уларда 249 минг нафар ўқувчи таълим олган. Академик лицейлар 10 та, касб-ҳунар коллежлари 91та. Жами 49 та соғлиқни сақлаш муассасалари фаолият кўрсатган, ҳар 10 минг аҳолига тўғри келадиган врачлар сони 22,3 та, ўрта медицина ходимлари 98,4 нафар. Минтақада 186 та қишлоқ врачлик пункти бор, тахминан ҳар 6 та қишлоққа 1 та ҚВП хизмат кўрсатади. Бироқ, бу ерда соғлиқни сақлаш тизимини янада ривожлантириш, нозогеографик вазиятни яхшилаш жиддий муаммо ҳисобланади.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. 2012-йилда барча транспорт воситалари билан 35 млн. тонна атрофида халқ хўжалиги юклари ташилган. Ушбу кўрсаткич деярли тўлиқ даражада автомобиль транспорти улушига тўғри келади. Қорақалпоғистон ҳудудидан Ўзбекистонни Россия билан боғловчи

Тахиатош – Бейнов темир йўли ўтади. Шу билан бирга, кейинги йилларда Нукус – Чимбой темир йўли ҳам қурилиб ишга туширилган. Айни вақтда, Учқудуқ – Мискин – Нукус темир йўлининг қуриб ишга туширилиши мамлакатимиз транспорт мустақиллигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу борада Нукус – Бейнов магистраль автомобиль йўлининг қурилиши, республикамизда қабул қилинган махсус Давлат дастурининг амалга оширилиши ҳам катта мазмун касб этади.

Ташқи савдо айланмаси 2009-йилда 132 млн, 2012-йилда 214,4 млн АҚШ долларига тенг, шу жумладан, экспорт – 114,0 ва импорт – 200 млн. доллар бўлган. Экспортнинг 83,1 фоизи пахта толасига тўғри келади, импортда эса машина ва ускуналар (62,1 %), озиқ-овқат маҳсулотлари (8,3 %) асосий ўринларни эгаллайди. Таъкидлаш лозимки, пахта толасининг экспортдаги улуши йилдан-йилга камайиб бормоқда. У 1998-йилда жами экспорт қийматининг 92,6 фоизини, 1999-йилда 86,5 фоизини ташкил қилган. Иқтисодий алоқалар Ҳамдўстлик мамлакатлари ва қисман "Узоқ ҳориж" давлатлари билан олиб борилади (Россия, Украина, Хитой, Бангладеш ва бошқалар).

ҚР ташқи иқтисодий алоқаларида, энг аввало, Нукус шаҳри, шунингдек, Кегейли, Тўрткўл, Хўжайли, Беруний, Элликқалъа, Амударё туманлари фаол иштирок этади. Бироқ, Қонликўл, Мўйноқ, Тахтакўпир ва Шуманай туманларининг қатнашиши анча суст.

Маълумки, ташқи иқтисодий алоқалар, аввало, қулай инвестиция муҳити ва шу асосда қўшма корхоналар қурилиши билан боғлиқ. Капиталга йўналтирилган жами инвестиция ҳажмининг 8,8 фоизи пойтахт – Нукус шаҳрига тўғри келади. Қишлоқ туманлари орасида эса Элликқалъа, Қўнғирот, Мўйноқ туманлари ажралиб туради. Фаолият кўрсатаётган ҚК сони, 2012-йил якуни бўйича, 51 та. Уларнинг экспортдаги улуши 6,2 %, ишлаётган ходимлар сони – 1073 киши.

Ички тафовутлари. Қорақалпоғистон ҳудуди бешта иқтисодий районларга бўлинади: Ғарбий, Шарқий, Марказий, Жанубий ва Шимолий районлар. Бундай ҳудудий таркиб доирасида Ғарбий, Шимолий ва Шарқий районларнинг иқтисодий ва демографик салоҳияти анча паст, Марказий ва Жанубий минтақалар эса бирмунча ривожланган.

Ғарбий район таркибига Қўнғирот ва Шуманай туманлари киради. Район Қорақалпоғистон ҳудудининг 46,0 ва аҳолисининг 9,5 фоизини ташкил қилади. Ғарбий район ҳиссасига Қорақалпоғистоннинг 3,0 фоиз саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 6,2 фоизи тўғри келади. Ушбу районнинг "норасмий" маркази Қўнғирот шаҳри (37,1 минг киши), бу ерда асосан яйлов чорвачилиги бирмунча ривож топган. Шу билан бирга, ёқилғи ва кимё саноати ҳам юксалиб бормоқда.

Шимолий район Мўйноқ туманидан ташкил топган бўлиб, унга ҚРнинг 22,7 фоиз майдони ва аҳолисининг атиги 1,7 фоизи тўғри келади.

Район Қорақалпоғистон саноат маҳсулотининг 17,3 фоизи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 0,4 фоизини беради. Ягона шаҳри – Мўйноқ (12,8 минг киши). Районнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши бевосита Орол муаммоси билан боғлиқ.

Марказий район Нукус шаҳри, Нукус, Кегейли, Қонликўл ва Хўжайли туманларини бирлаштиради. Ҳудуди – ҚРнинг 2,6 фоиз, аҳолисининг 35,9 фоиз, саноат маҳсулотининг 44,0 %, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 24,4 фоизига тенг. Бу Қорақалпоғистонда нисбатан ривожланган район ҳисобланади. Маркази – Нукус шаҳри. Минтақа асосини Нукус – Хўжайли саноат тугуни ва шу номдаги шаҳар агломерацияси ташкил қилади. Мазкур районда озиқ-овқат, тўқимачилик, электр-энергетика саноати, шоличилик, шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган.

Шарқий район Қораўзак, Чимбой, ва Тахтакўпир туманларидан иборат. Унинг ҚРда тутган ўрни: майдони 17,5 фоиз, аҳолиси 11,4 фоиз, саноати 2,5, қишлоқ хўжалиги бўйича 13,1 фоиз. Асосий шаҳри Чимбойда 50,5 минг аҳоли яшайди. Районда яйлов чорвачилиги, шоли етиштириш катта аҳамиятга эга. Энг суст ривожланган қишлоқ туманлари ҳам айни шу районда; инвестиция муҳити яхши эмас.

Жанубий район таркибига Амударё, Беруний, Тўрткўл ва Элликқалъа туманлари киради. Район ҚР ҳудудининг 7,1 фоизини, аҳолисининг эса 38,5 фоизини ташкил қилади. Бу ерда агросаноат мажмуаси, шу жумладан, пахта ва шоли етиштириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати шаклланган. Район Қорақалпоғистонда саноат маҳсулотининг тахминан 27,5 фоиз ҳамда қишлоқ хўжалигининг 55,0 фоизини таъминлайди. Асосий шаҳарлари – Беруний (56 минг) ва Тўрткўл (58 минг киши).

Йирикроқ масштабда, яъни қишлоқ туманлари миқёсида қаралганда, Қорақалпоғистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ички тафовутлари янада яққолроқ намоён бўлади. 63-жадвалга биноан, саноат ишлаб чиқариш индекси, Нукус ва Тахиатош шаҳарларини ҳисобга олмаганда, Мўйноқ, Хўжайли ва Кегейли туманларида юқорироқ. Қишлоқ хўжалиги соҳасида ўртача даражадан паст индикаторлар Мўйноқ, Қўнғирот ва Чимбой туманларида кузатилади.

Капитал қўйилмаларда Мўйноқ ва Қўнғирот туманлари ажралиб туради, қурилишда – Тахиатош ва Нукус шаҳарлари, шунингдек, Қўнғирот тумани олдинда. Айни вақтда, ижтимоий соҳалар, яъни аҳолига хизмат кўрсатувчи соҳалар асосан шаҳарларда мужассамлашганлиги сабабли, бу борада индекс барча қишлоқ туманларида паст.

ҚР ички иқтисодий районларининг муаммолари ва истиқболдаги ривожланиш йўналишлари ҳам ҳар хил. Масалан, Марказий район ўзининг мавқеини сақлаган ҳолда, Жанубнинг яқин келажакда ривожланиши янада жадаллашади. Бунга Учқудуқ – Султонувайс – Мискин – Нукус темир

63-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари

(аҳоли жон бошига)

т/р	Қишлоқ туманлари ва шаҳарлар	Саноат маҳсулоти	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Халқ истеъмол моллари	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик савдо
	ҚР	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**
1	Амударё	0,784	1,368	0,337	0,466	0,690	0,755	0,512
2	Беруний	0,847	1,416	1,031	0,356	0,631	0,794	0,500
3	Кегейли	1,234	1,207	0,247	0,335	0,357	0,450	0,436
4	Мўйноқ	7,672	0,337	0,690	3,604	0,410	0,221	0,559
5	Нукус	0,122	2,141	0,197	0,502	0,326	0,380	0,467
6	Тахтакўпир	0,084	1,547	0,184	0,237	0,399	1,222	0,569
7	Тўрткўл	0,604	1,146	0,468	0,373	0,917	0,700	0,452
8	Хўжайли	1,304	1,051	1,277	0,378	0,593	1,012	0,635
9	Чимбой	0,329	0,952	0,609	0,285	0,175	0,648	0,588
10	Шуманай	0,070	1,054	0,156	0,280	0,170	0,444	0,413
11	Элликқалъа	0,737	1,681	0,175	0,345	0,646	0,618	0,525
12	Қонликўл	0,542	1,572	0,188	0,264	0,473	0,809	0,577
13	Қораўзак	0,234	1,510	0,134	1,434	0,356	0,863	0,443
14	Кўнғирот	0,558	0,502	1,073	2,311	3,067	1,080	0,922
	Нукус ш.	1,532	0,021	0,197	1,015	1,675	2,126	3,175
	Тахиатош ш.	2,256	0,250	4,813	0,931	3,087	1,324	0,785

Жадвал Қорақалпоғистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

йўлининг очилиши ҳам сабаб бўлади. Шунингдек, Ғарбий район ҳам Устюрт қазилма бойликларидан фойдаланиш асосида (нефть-газ, кимё саноати) тез ривожланиб боради.

Шарқий район истиқболи узоқроқ келажакда Тахтакўпирдан шарққа - Қозоғистоннинг туташ ҳудудига темир йўл қурилиши, Чимбой туз конларининг ишга туширилиши билан бошланса ажаб эмас. Шимол эса, анча вақт "муаммоли" район бўлиб қолади ва унинг ривожланиши кўп жиҳатдан Орол тақдири билан боғлиқдир. Ҳудудларнинг бундай тараққиёт хусусиятлари ҚР нинг минтақавий сиёсатида ўз аксини топади.

2.7.2.Хоразм вилояти

Вилоят 1938-йилда Ўзбекистон Республикаси таркибида ташкил топган. Ҳозирги кунда у Боғот, Гурлан, Урганч, Хива, Хонқа, Шовот, Янгиариқ, Янгибозор, Қўшкўпир ва Хазорасп қишлоқ туманларини ўз ичига олади. Шу тартибда вилоят майдони 6,05 минг км^2 ва бу жиҳатдан у республикада фақат Сирдарё ва Андижон вилоятларидан каттароқ, холос. Аҳолиси, 2014-йил 1.01. маълумотларига кўра, 1687,7 минг кишидан иборат. Маъмурий маркази – Урганч шаҳри.

Вилоят маъмурий-ҳудудий бўлиниши географик жиҳатдан ўзига хос. Бу кўпчилик қишлоқ туманлари майдонининг деярли бир хиллигида кўринади. Фақат Ҳазорасп туманининг ҳудуди (асосан, Амударёнинг ўнг қирғоғи ҳисобига) бирмунча катта бўлиб, у минтақа жами майдонининг 34,0 фоизини ташкил қилади. Энг катта ва энг кичик қишлоқ туманлари орасидаги фарқ ёки географийлик коэффициенти 6,1 ни ташкил қилади.

64-жадвал

Хоразм вилояти қишлоқ туманларининг майдони ва аҳолиси

т/р	Қишлоқ туманлари	Ташкил топган йили	Майдони, минг кв. км	Аҳолиси, минг киши (01.01.2014)	Зичлик, 1 км^2/киши
1.	Боғот	07.12.1970	0,44	146,8	333,6
2.	Гурлан	29.09.1926	0,44	134,1	304,8
3.	Урганч	29.09.1926	0,45	175,1	389,1
4.	Ҳазорасп	19.09.1926	2,06	223,1	108,3
5.	Хонқа	26.12.1973	0,43	167,0	388,4
6.	Хива	29.09.1926	0,46	212,9	462,8
7.	Шовот	29.09.1926	0,46	151,1	328,5
8.	Янгиариқ	29.09.1926	0,40	104,2	260,5
9.	Янгибозор	23.11.1981	0,34	78,5	230,9
10	Қўшкўпир	17.02.1936	0,54	153,4	284,1
	Вилоят	**1938**	**6,05**	**1687,7**	**279,0**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Кўриниб турибдики, бу фарқ мамлакатимизнинг бошқа минтақаларига қараганда анча кичик. Бироқ, Хоразм ҳудуди жиҳатидан унча катта бўлмасада, унинг иқтисодий салоҳияти анча юқори. Республика ҳудудий меҳнат тақсимотида, у ўзининг интенсив қишлоқ хўжалиги, енгил ва озиқ-овқат саноати билан ажралиб туради.

География ўрни ва табиий бойликлари. Вилоят Амударёнинг қуйи қисмида, Ўзбекистон Республикасининг шимоли-ғарбида жойлашган, Қорақалпоғистон Республикаси ва жанубда Бухоро вилояти билан, ғарбда ва жануби-ғарбда Туркманистон давлати билан чегарадош. Ҳудудининг асосий қисми Амударёнинг сўл соҳилида жойлашган. Амударё бой тарих ва маданиятга эга бўлган Хоразм тақдирида катта роль ўйнаган. Нил дарёси қадимги Миср учун қанчалик аҳамиятли бўлган бўлса, Амударё (Окс) ҳам Хоразм ўлкаси учун шунчалик муҳим бўлган. Бинобарин, бу дарё Хоразм вилояти ва қўшни ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий тарихий географик омили ҳисобланади. Шу ўринда айтиш жоизки, бу ҳудуднинг қадимги маданияти, тили ва менталитетинипг сақланиб қолиши кўп жиҳатдан унинг географик ўрнига ҳам боғлиқ бўлган. Хоразм минтақасининг чор атрофи чўллар билан ўралганлиги унинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишига ўз таъсирини кўрсатган.

Хоразм ҳудудини Туркманобод – Тошҳовуз – Бейнау темир йўли кесиб ўтади. Бу унинг Туркманистон, Қозоғистон, Россия Федерацияси ва бошқа давлатлар билан алоқа қилишида анча қулайликлар туғдиради. Аммо, вилоятнинг экологик-географик ўрни, яъни унинг Орол денгизига яқинлиги, ушбу минтақада вужудга келган экологик вазият ижтимоий-иқтисодий ривожланишга ноқулайлик туғдиради.

Вилоят ер усти тузилиши мураккаб эмас, унинг ҳудуди Турон пасттекислигига киради. Ер сатҳининг нисбатан баландлиги дарёдан узоқлашган сари жанубга томон бироз кўтарилиб боради. Бундай геоморфологик ҳолат ва у билан боғлиқ ер ости сувларининг жойланиши аҳоли манзилгоҳлари ва хўжалик тармоқларининг ҳудудий ташкил этиш хусусиятларини белгилаб беради.

Хоразм ҳудудининг геологик тузилиши, айни вақтда, унинг қазилма ресурсларига бой эмаслигидан ҳам дарак беради. Дарҳақиқат, бу ерда кўзга кўринарли қазилма бойликлар топилмаган (эҳтимол, унинг жанубий ва ўнг қирғоқ қисмида келажакда ёқилғи ресурслари, жумладан, табиий газ конлари аниқланиши мумкин). Вилоятда минерал хом ашё ва ёқилғи ресурсларининг ўта танқислиги оғир саноат тармоқларини ривожлантиришга тўсқинлик қилади. Бу ерда гишт-череница хом ашёси (Шовот, Питнак б.), қум (Хива, Қорақўл) бор, холос.

Иқлими – континентал, намгарчилик кам. Шу сабабли қадимдан бу ҳудудда деҳқончилик асосан сув, суғориш иншоотлари билан боғлиқ

бўлган. Ҳатто ҳозирги кунда ҳам иқлимнинг қуруқ келиши, Амударёда сувнинг камайиши суғорма деҳқончиликдан ташқари, электр энергиясини ишлаб чиқаришга, дарё транспорти фаолиятига ҳам салбий таъсир қилади. Қадимдан ташкил топган суғорма деҳқончилик (чиғирик) маданияти, сувдан самарали фойдаланиш, ирригация инфратузилмаси – канал ва ариқлар (ёп ва солмалар) минтақа ижтимоий-иқтисодий географиясининг асоси ҳисобланади.

Умуман олганда, Хоразм вилояти иқтисодиётининг ривожланиши кўп жиҳатдан агроиқлимий ва меҳнат ресурсларга, сув захиралари, Оролбўйи минтақаси экологик муаммоларини ҳал қилишга ҳамда қўшни ҳудудлар билан иқтисодий интеграция қилишига боғлиқ.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Хоразм вилоятининг энг катта бойлиги унинг меҳнатсевар халқидир. Вилоят аҳолиси 1989-2014-йилларда ўртача 2,70 фоизданга кўпайиб борган. Сўнгги йилларда аҳоли сони йилига 30-33 минг кишидан ёки 1,80-2,00 фоиз атрофида ортиб бормоқда. Унинг жойлашувида қўшни Қорақалпоғистонга ўхшаш катта

65-жадвал

Хоразм вилояти қишлоқ аҳоли пунктларининг таркибий тузилиши

ҚАП	ҚАП		Аҳолиси	
	сони	фоизда	минг киши	фоизда
Жами	559	100,0	1105,1	100
шу жумладан, аҳоли сони бўйича, киши				
500 кишигача	52	9,3	16,5	1,5
500-1000 киши	86	15,4	71,3	6,4
1000-2000 киши	215	38,5	340,1	30,8
2000-3000 киши	131	23,4	351,2	31,8
3000-5000 киши	68	12,2	272,7	24,7
5000 киши ва ундан ортиқ	7	1,2	53,3	4,8

Жадвал Хоразм вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида тузилган.

ҳудудий тафовутлар йўқ. Ўртача зичлик 1 км^2 га 279 кишини ташкил этган ҳолда, у 108,0 кишидан (Хазорасп тумани) 463 кишигача (Хива тумани) фарқ қилади. Шунингдек, Урганч, Хонқа, Боғот туманларида ҳам аҳоли анча зич жойлашган. Демак, бу борада "географийлик" коэффициент 4,29 га тенг. Умуман олганда эса, Хоразм ҳудудининг асосий қисми бир текис ўзлаштирилган, ижтимоий-иқтисодий ва қишлоқ туманларининг демографик сиғими анча юқори.Вилоятда урбанизация даражаси паст – 33,2 фоиз аҳоли мавжуд 3 шаҳар (Урганч, Хива ва Питнак) ҳамда 58 шаҳарчада яшайди. Урбанизация кўрсаткичи ҳамда шаҳарлар сони бўйича у энг охирги ўринда туради. Маъмурий маркази – Урганчда 137,4 минг, "иккинчи" шаҳар - Хивада 59,0 минг киши истиқомат қилади.

"Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили" Давлат дастури доирасида жами 51 та қишлоқ аҳоли пунктларига шаҳарча мақоми берилди. Энг кўп

янги шаҳарчалар Гурлан ва Хива туманларида ташкил этилди. Гурлан туманида улар Ёрмиш, Қарғалар, Бўзқалъа, Дўсимбий, Тахтакўпир, Нукус ёп, Марказий Гулистон, Чаккалар, Хива туманида – Парчанхос, Сувитлиёп, Юқорикум, Тозабоғ, Уста Хўжамад, Қишлоқ-қишлоқ, Гулланбоғ, Шўрқалъадан иборат. Янгиариқ, Шовот, Қўшкўпир, Боғот туманларида ҳам бундай шаҳарчалар сони кўпроқ – ҳар бирида 5-6 тадан. Энг кам янги шаҳарчалар Янгибозор туманида (Янгиёп ва Манғитлар). Аҳоли сони бўйича нисбатан йириклари Янгиариқ ва Боғот туманларининг маъмурий марказлари бўлиб, уларда, мос равишда, 11,8 ва 10,4 минг кишидан аҳоли яшайди.

Сўнгги йилларда вужудга келган қишлоқ урбанизацияси, умуман олганда, ижобий хусусиятга эга бўлиб, у, айни вақтда, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳам келтириб чиқарди. Бу борада асосий масала янги шаҳарчаларда шаҳарга хос ва мос иқтисодиёт ва инфратузилмани ривожлантиришдир. Янги шаҳарчаларнинг пайдо бўлиши билан вилоят қишлоқ аҳоли пунктларининг таркибида ҳам ўзгаришлар юз берди: қишлоқлар сони камайди, уларнинг ўртача аҳоли кўрсаткичи пасайди, асосан майда ва ўрта катталикдаги аҳоли пунктлари қишлоқ жойлар географияси ва демографиясини белгилаб берувчи омилга айланди. Ушбу фикрларни қисман 65-жадвал маълумотлари ҳам исботлайди.

Аҳоли сонининг ўсишида унинг табиий ҳаракатининг роли катта. Туғилиш ҳар минг киши ҳисобига 2013-йилда вилоят бўйича 22,5 (республикага нисбатан юқори кўрсаткич), ўлим 4,4 кишига, табиий кўпайиш эса 18,1 промиллега тенг бўлган. Туғилиш коэффициенти географиясида унча катта фарқ сезилмайди: Шовот туманида 24,5 ‰, Хивада 24,1 ‰, нисбатан паст Янгиариқ туманида – 21,3 ‰. Урганч шаҳрида у 19,6 промиллени ташкил қилади. Шу билан бирга, вилоят марказида ўлимнинг умумий даражаси каттароқ – 6,8 промилле. Бирмунча паст кўрсаткичлар Ҳазорасп, Шовот ва Боғот туманларида кузатилади (66-жадвал).

Вилоятда аҳоли миграцияси республиканинг бошқа ҳудудларига қараганда анча суст. Масалан, 1997-йилда вилоят шаҳар жойларига атиги 360 киши келган ва бу ердан 1980 киши кетган (миграция қолдиғи минус 1621); 1998-йилда бу кўрсаткичлар юқоридагиларга мос ҳолда 1890; 3680 ва минус 1790 кишини ташкил қилган. Энг сўнгги маълумотлар ҳам вилоят қишлоқ туманларида аҳоли миграцияси мамлакатнинг бошқа ҳудудларига қараганда анча пастлигини кўрсатади. 2013-йил якунлари бўйича миграция қолдиғи вилоят бўйича ҳар 1000 кишига – минус 0,2. Бу борада энг юқори кўрсаткич Урганч шаҳрида – минус 7,8 промилле. Ижобий натижалар Қўшкўпир, Шовот ва Янгибозор туманларига хос; энг юқори ижобий миграция қолдиғи кўрилаётган йилда Урганч туманида қайд этилган (3,0 ‰).

Хоразм вилояти демографиясининг яна бир хусусияти шундаки, унинг аҳолиси асосан бир миллатли ҳисобланади. Масалан, 2014-йил маълумотларига қараганда, вилоят аҳолисининг 97,5 фоизини ўзбеклар ташкил этган (қозоқлар – 0,7 %). Албатта, юқорида келтирилган аҳолининг ўсиши, жойланиши, табиий ва миграция ҳаракати, миллий таркиби вилоят ижтимоий-иқтисодий ривожланишида эътиборга олиниши керак.

66-жадвал

Хоразм вилояти қишлоқ туманлари аҳолисининг табиий ҳаракати ва миграцияси
(ҳар минг аҳолига нисбатан, 2013 й.)

т/р	Қишлоқ туманлари	Табиий ҳаракат			Аҳоли миграцияси		
		туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	миграция қолдиғи
	Вилоят бўйича	22,5	4,4	18,1	4,4	4,6	-0,2
1	Боғот	22,9	4,0	18,9	3,1	2,4	0,7
2	Гурлан	21,6	4,3	17,3	2,7	3,8	-1,1
3	Урганч	21,3	4,3	17,0	8,4	5,4	3,0
4	Хазорасп	23,2	4,1	19,1	1,4	2,5	-1,1
5	Хива	24,1	4,4	19,7	2,9	3,0	-0,1
6	Хонқа	22,8	3,8	19,0	3,4	3,1	0,3
7	Шовот	24,5	4,1	20,4	3,9	2,5	1,4
8	Қўшкўпир	23,0	4,4	18,6	5,7	5,0	0,7
9	Янгиариқ	21,3	4,1	17,2	4,2	4,0	0,2
10	Янгибозор	21,8	4,3	17,5	4,6	3,3	1,3

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Жами аҳолидан 933 минг киши меҳнатга лаёқатли ёшдагилар, иқтисодиётда банд бўлганлар сони – 660 минг киши. Бошқа вилоятларда бўлгани каби, бу ерда ҳам меҳнат ресурсларидан фойдаланишга жиддий аҳамият берилмоқда. Биргина 2012-йил вилоятда 60,5 минг янги иш ўринлари яратилган бўлиб, уларнинг 40,0 фоизи кичик бизнес ва тадбиркорликка тўғри келган. Банд аҳолининг асосий қисми қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Иқтисодиётнинг қолган тармоқлари улуши анча паст.

Иқтисодиёти. Хоразм вилояти иқтисодиёти аграр-индустриал йўналишга эга. Вилоят Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 3,1 фоизини, саноат маҳсулотини 1,7 ва қишлоқ хўжалигини 6,0 фоизни беради (2013 й.). Бу ерда, энг аввало, агросаноат мажмуи яхши ташкил этилган. Ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 5,5 фоизи саноатга, 35,9 фоизи қишлоқ хўжалиги, 9,6 фоизи транспорт ва алоқа, 7,0 % қурилишга, 7,2 фоизи савдо ва умумий овқатланишга тўғри келади. Ҳудудий меҳнат тақсимотида вилоят енгил ва озиқ-овқат саноатига, қишлоқ хўжалигида эса пахта ва шоли етиштиришга ихтисослашган.

Бу ерда ҳам бозор муносабатларига ўтиш мақсадидаги ислоҳотлар кенг кўламда амалга оширилмоқда. Жумладан, кичик бизнес ва тадбиркорликка катта аҳамият берилган. Ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 73,8 фоизи айни ушбу сектор ҳиссасига тушади. Бу соҳада жами банд бўлган аҳолининг 79,2 фоизи ишлайди. Кичик бизнес субъектлари саноат маҳсулотининг 35,8 фоизини таъминлайди; минтақа иқтисодиётига киритилган инвестицияларнинг деярли ярми ҳам шу секторга тўғри келади. Умуман олганда, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 95,9 фоизини, қурилишнинг 77,6 фоизини, пуллик хизматнинг 49,8 ва чакана савдонинг 39,8 фоизини кичик бизнес беради.

Саноати. Хоразм вилояти саноатининг тармоқлар таркиби унчалик мураккаб эмас (масалан, Тошкент ва Фарғона вилоятларига таққослаганда). Биргина енгил саноат ялпи саноат маҳсулотининг 40,8% ни, озиқ-овқат саноати 24,0 фозини (икки тармоқ ҳиссаси 64,8 %), ун-ёрма ва омихта ем саноати 17,4 % ни таъминлайди. Мустақиллик йилларида вилоятда саноат ишлаб чиқариш ҳажми 3 баробарга ўсди. Бу борада у Андижон ва Бухоро вилоятлари билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётида ажралиб туради. Бир йилда вилоятда 662 млн. кВт/с электр энергия, 75-80 минг тонна атрофида пахта толаси, 17-18 минг тонна ўсимлик ёғи, 70-80 минг тонна ун, 60-62 минг тонна омихта ем ишлаб чиқарилади.

19-расм. Хоразм вилояти саноатининг тармоқлар таркиби (2013 й.)

Аҳоли сонининг ортиб бориши халқ истеъмол молларини кўпроқ ишлаб чиқаришни тақозо этади. 2012-йилда бундай товарларни ишлаб чиқариш олдинги йилга нисбатан 108,7 фоизга ўсган (жами саноат маҳсулоти – 111,8 фоизга). Халқ истеъмол молларининг 2/3 қисмини озиқ-овқат, 1/4 қисмини ноозиқ-овқат маҳсулотлари ташкил қилади.

Кейинги йилларда вилоятда трикотаж, нон ва нон маҳсулотлари, омихта ем, алкоголсиз ичимликлар ишлаб чиқариш ўсиб бормоқда. Айни вақтда, саноат мажмуида оғир саноат, хусусан ёқилғи-энергетика, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, қора ва рангли металлургия суст ривожланган. Бу ерда фаолият кўрсатаётган Туямўйин СЭСи ягона электр

энергия ишлаб чиқарувчи манба саналади. Демак, минтақа саноати тармоқлар таркибини модернизация қилиш ва бойитиш, корхоналарни замонавий технологиялар билан жиҳозлаш, мавжуд хом ашё ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш муҳим муаммолар сирасига киради.

Кўриниб турибдики, вилоятда қишлоқ хўжалиги ва аҳоли эҳтиёжи билан боғлиқ саноат тармоқлари кўпроқ ривожланган. Енгил саноат, жумладан, тўқимачилик Урганч, Гурлан ва Хонқада, гилам ишлаб чиқариш Хивада йўлга қўйилган. Хива гилам комбинати Ўзбекистонда бу турдаги саноат корхоналарининг йириги ҳисобланади. Аксарият қишлоқ туман марказларида пахта тозалаш корхоналари мавжуд. Озиқ-овқат саноати эса Урганч, Хазорасп, Хонқа ва бошқа шаҳарларда нисбатан ривожланган; Хонқада йирик дон маҳсулотлари комбинати бор. Шу билан бирга, хорижий давлатлар фирмалари иштирокида қатор саноат корхоналари қурилиб ишга туширилган. Масалан, Хитой технологияси ёрдамида Урганчда "Хоразм ипаги" тўқимачилик корхонаси, Буюк Британия асбоб-ускуналари билан жиҳозланган Боғотдаги тиббий пахта (момиқ) ишлаб чиқарувчи фабрика, Хонқада ип-калава ва ип-газлама ишлаб чиқарувчи корхона, "Гурлантекстил","Шоттекстил" АЖ кабилар шулар жумласидандир. Хива гилам комбинатига Германиядан асбоб-ускуналар келтирилган, Боғотда шиша ишлаб чиқарилмоқда. Ҳазораспда республикамизда ягона - "Хоразмшакар" корхонаси мавжуд. Юқоридагилардан ташқари вилоятда ғишт заводлари ҳам кўп.

Таҳлиллар кўрсатишича, саноатининг ҳудудий таркиби ҳам унча ривожланмаган. Бу борада, энг аввало, вилоят маъмурий маркази – Урганч етакчилик қилади. Мавжуд маълумотлар бўйича, Урганч шаҳри вилоят жами саноат маҳсулотининг 27,7 фоизини, истеъмол молларини 46,8 фоизини беради. Саноат ишлаб чиқариш ҳажмига кўра Хонқа, Хазорасп, Боғот ва Шовот туманлари ҳам бирмунча ажралиб туради, энг паст кўрсаткич Янгибозор туманида қайд этилади.

Саноатни ҳудудий ташкил этиш бўйича Хоразм вилоятида фақат Урганч саноат тугунини белгилаш мумкин. Қолган шаҳар ва шаҳарчалар эса кўпроқ саноат пунктлари, айримларигина саноат маркази (Хива, Гурлан ва б.) ҳисобланади. Саноат ишлаб чиқарилишини технологик жиҳатдан ташкил этишда, асосан, ўзаро боғлиқ агроиндустриал энергия ишлаб чиқариш цикл шаклланган, холос. Бинобарин, вилоятда саноатнинг тармоқлар ва ҳудудий таркиби ҳам суст ривожланган.

2014-йилда Ҳазорасп туманида "Дамас" автомобилини ишлаб чиқарувчи корхона ишга туширилади. Бу эса, вилоятда оғир саноат тармоқлари ривожланишини таъминлайди.

67-жадвал

Хоразм вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркиби

т/р	Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, минг га	Шу жумладан суғориладиган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда:			
					экин ерлари	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
1	Боғот	44,3	18,4	18,4	88,6	9,2	2,2	-
2	Гурлан	43,8	26,3	26,3	95,8	4,0	0,2	-
3	Урганч	44,6	24,2	24,2	93,4	5,6	1,0	-
4	Хазорасп	204,9	137,8	28,8	19,1	1,0	0,8	79,1
5	Хива	45,8	15,4		89,0	7,8	3,2	-
6	Хонқа	43,3	23,6	23,6	93,6	5,9	0,5	-
7	Шовот	45,5	25,6	24,5	88,0	6,2	1,5	4,3
8	Қўшкўпир	53,9	26,0	26,0	92,3	5,0	2,7	-
9	Янгиариқ	40,3	14,3	14,3	92,3	7,5	0,2	-
10	Янгибозор	34,3	21,0	21,0	91,9	6,2	1,2	-
	Вилоят бўйича	600,8	332,8	222,7	61,7	4,1	1,1	33,1

Манба: *"Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 198 бет маълумотлари.*

Қишлоқ хўжалиги. Хоразм вилояти 2013-йилда Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 6,0 фоизини (1999-йилда 8,7 фоизини) берган. Агроиқтисодиёт тизимида етиштирилган жами маҳсулотнинг 52,0 фоизини деҳқончилик ташкил қилади. Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 30,9 фоизини фермерлар, 67,8 фоизини деҳқон хўжаликлари ишлаб чиқаради.

Вилоят бўйича қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар 264,9 минг га ёки умумий майдоннинг 55,4 фоизини ташкил қилади (67-жадвал). Суғориладиган ерлар 231,3 минг га бўлиб, бу қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 2/3 қисмидан кўпроғи демакдир.

Алоҳида қайд этиш жоизки, бу борада, яъни ерлардан қишлоқ хўжалигида интенсив фойдаланиш нуқтаи назаридан, Хоразм вилояти республикамизда олдинда туради. Боғот, Гурлан, Қўшкўпир, Урганч, Хонқа, Хива ва Янгибозор туманларида қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 100 фоизи суғориладиган далалардан иборат. Фақат Ҳазорасп туманида бундай нисбат ўзгача, холос. Ушбу туманнинг 137,8 минг га қишлоқ хўжалиги ерларидан 28,8 минг гектари суғориладиган ерлар ҳисобланади. Пичанзор ва яйловлар билан банд бўлган ер майдони бу ерда анча катта-79,1 %.

Жами экин майдони, барча тоифадаги хўжаликлар бўйича, 235,0 минг га, шу жумладан, фермер хўжаликларида 188,6 минг га, деҳқон хўжаликларида 39,7 минг га ни ташкил этади. Донли экинлар майдони – 70,1 минг га (шундан буғдой – 48,0, шоли – 19,0 минг га). Деҳқончиликнинг етакчи йўналиши–пахтачилик 106,5 минг га майдонни эгаллайди. Картошка 5,1 минг гектарга, сабзавот 14,3 минг гектарга, полиз экинлари 6,4 минг гектарга экилади. Ем-ҳашак майдони 20,4 минг га, мева ва узумзорлар 15.0 минг гектарга тенгдир (20-расм).

20-расм. Хоразм вилояти қишлоқ хўжалик экинларининг таркиби (минг га ҳисобида)

2009-йилда 236,2 минг т буғдой (ҳосилдорлиги 48,5 ц/га), 76,5 минг т шоли (42,8 ц/га), 258,0 минг т пахта (27,1 ц/га), 75,5 минг т картошка (177,5 ц/га), 357,3 минг т сабзавот (127,1 ц/га), 91,0 минг т полиз (181,4 ц/га) маҳсулотлари етиштирилган. Таққослаш учун: 2000-йилда дон 200 минг т, шоли - 40 минг т, пахта 200 минг т атрофида бўлган.

Агроиқтисодий тизимнинг 2012-йил якунлари қуйидагича: жами донли экинлар ҳосили 337 минг т бўлган,, шундан буғдой – 209 минг т, ҳосилдорлик 43,7 ц/га, шоли – 117 минг т, картошка – 96 минг т, сабзавот – 438 минг т, мева 136 минг т. етиштирилган. Вилоят бўйича (01.01.2014 й.) барча тоифадаги хўжаликларда 750,5 минг бош йирик шохли қорамоллар, 378,3 минг бош қўй ва эчкилар мавжуд. Бир йилда тирик вазнда 106 минг т гўшт, 711 минг т сут, 278 млн дона тухум, 1116 т жун, 7,1 минг дона қоракўл териси, 1,9 минг т пилла олинган. Таҳлиллар кўрсатишича, йирик шохли моллар, қўй ва эчкилар сўнгги йилда анча кўпайган. Чунончи, 2000 йилда вилоятда 447 минг бош йирик шохли моллар, 218 минг бош қўй ва эчкилар бўлган.

Минтақанинг барча қишлоқ туманларида бошоқли дон, асосан, буғдой етиштирилади. Боғот, Гурлан, Урганч, Хазорасп, Хонқа, Шовот ва Янгибозор туманларининг ҳар бирида вилоят ғалласининг 10 фоиздан кўпроғи олинади. Сабзавотчилик бўйича, энг аввало, Хива ва Боғот, картошка етиштиришда Гурлан, Урганч, Хива ва Шовот олдинги ўринларда туради. Боғдорчилик маҳсулотининг ҳажми Шовот ва Хивада, узум етиштириш Боғот туманида кўпроқ.

Чорвачилик маҳсулотларининг географияси ўзига хос. Гўшт Хазорасп, Урганч ва Шовотда, сут етиштириш Урганч, Хазорасп, Гурлан ва Хива, паррандачилик Хива, Урганч ва Хонқа туманларида нисбатан ривожланган. Урганч тумани шаҳар атрофи қишлоқ хўжалигига ихтисослашган. Қорамоллар сони бўйича ҳам Урганч тумани етакчи. Шунингдек, чорвачиликнинг бу соҳаси (сут-гўшт чорвачилиги) Хазорасп ва Хонқа туманларида ҳам бирмунча яхши кўрсаткичларга эга. Қўй ва эчкилар сони бошқа туманларга қараганда Қўшкўпир, Боғот, Хазорасп ва Урганч туманларида, паррандачилик Урганч, Хонқа, Хива ва Боғот туманларида кўпроқ (68-жадвал).

Хоразм вилоятининг демографик вазиятига боғлиқ равишда **ижтимоий соҳалар** ҳам ривожланиб бормоқда. Жами тиббиёт муассасалари сони 33 та, бемор ўринларининг сони 6688 та, амбулатория-поликлиникалар 291 та, врачлар 4109 киши, қишлоқ врачлик пунктлари 170 та. Ҳар 10 минг кишига ҳисоблаганда, вилоятда 40,4 та бемор ўринлари, 26,9 нафар врачлар, 93,6 та ўрта тиббиёт ходимлари тўғри келади.

Ҳудудий жиҳатдан олганда чакана савдо, Урганч шаҳрини ҳисобга олмаганда, Хазорасп туманида яхши ривожланган (бу туман қадимдан

ўзининг бозорлари билан машҳур бўлган). Пуллик хизмат ҳажмининг 40 фоизи Урганч шаҳрига тўғри келган ҳолда, Хива, Хазорасп ва Хонқа туманларида ҳам бу ҳудудий мужассамлашув даражаси каттароқ.

Вилоятда 2012/2013-ўқув йилида 531 та умумтаълим мактаблари мавжуд бўлиб, ўқувчилар сони 261,7 минг болани ташкил этган. Демак, битта мактабга ўртача 493 нафардан ўқувчи тўғри келади. Академик лицейлар – 6 та, касб-ҳунар коллежлари – 85 та (ўқувчилар сони 86,1 минг киши).

Шунингдек, вилоятда, аниқроғи, унинг маркази – Урганч шаҳрида 3 та олий ўқув юрти, шу жумладан, Урганч Давлат университети бор. Хива шаҳрида тикланган қадимги Маъмун академияси фаолият кўрсатмоқда.

Хоразмда туризм анъанавий тарзда ривожланмоқда. Минтақада 27 та меҳмонхоналар (ўринлар сони 1046 та) мавжуд. Келиб-кетган жами сайёҳлар сони – 63,6 минг киши (2000-йилда - 24,6 минг киши), шундан 45,3 минг киши – хорижий мамлакатлар фуқаролари.

"Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги" Давлат дастурини амалга ошириш натижасида аҳолининг табиий газ билан таъминлаш масалаларига катта эътибор қаратилмоқда. Бироқ, тоза ичимлик суви билан таъминлаш борасида тўлиқ ҳал этилмаган муаммолар мавжуд. Бу хусусда Қўшкўпир, Хонқа ва Шовот туманларида вазият бирмунча яхши эмас. Тоза ичимлик сувининг етишмаслиги сабабли, бу билан боғлиқ касалликлар бор ва умумий нозогеографик вазиятда ҳам муаммолар мавжуд.

Марказлашган тоза ичимлик суви билан таъминланганлик вилоят бўйича ўртача 62,1 % (бу, албатта, анча паст кўрсаткич). Гурлан, Янгибозор туманларида у – 50-55 %, энг ночор ҳолат Қўшкўпирда – 42,2 %. Аксинча, табиий газ билан Хоразм яхши таъминланган – 93,6 %.

Вилоятнинг бирор туманида бу кўрсаткич 90 фоиздан кам эмас.

Инвестиция, транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Бир йилда киритилган инвестиция ҳажмининг 5,6 % чет эл капиталига тўғри келади. Асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг 1/3 қисмига яқини ишлаб чиқариш тармоқларига йўналтирилган.

Қурилиш ишларида ҳудудий тафовутлар кўзга ташланади. 2012-йилда уларнинг 25,3 фоизи Урганч шаҳрида амалга оширилган. Қишлоқ туманлари орасида эса Хива (17,7 %) ва Урганч (9,5 %) бу масалада олдинда. Гарчи бошқа туманларда қурилиш бирмунча сустроқ бўлса-да, "Қишлоқ тараққиёт ва фаровонлиги йили" Давлат дастурини амалга ошириш жараёнида бу кўрсаткичлар анча кўтарилди.

2012-йилда 41,9 млн. т юк ташилган, вилоят доирасида ташилган юклар тўлиқ автомобиль транспорти зиммасига тушади, темир йўл транспорти эса асосан ташқи иқтисодий алоқаларда иштирок этади. Йўловчилар ташиш (350 млн. киши атрофида) ва йўловчи айланмасида ҳам худди шундай ҳолат кузатилади. Йўловчиларни бошқа минтақалар ва мамлакат-

68-жадвал

Хоразм вилояти қишлоқ хўжалигининг ҳудудий таркиби

(2013-йил, жамига нисбатан фоиз ҳисобида)

т/р	Ҳудудлар	Жами қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Бошоқли дон	сабзавот	Картошка	мева	пахта	гўшт	сут	тухум	йирик шохли қорамол лар сони	қўй ва эчки-лар сони	парранда лар сони
	Урганч ш	2,6	-	0,3	0,3	-	-	8,2	3,7	1,0	1,0	0,6	0,8
1.	Боғот	9,6	12,6	14,0	7,9	10,4	7,9	8,5	8,1	7,5	8,2	13,5	10,1
2.	Гурлан	11,7	18,1	9,2	15,4	7,8	14,8	9,7	10,5	7,6	9,2	3,2	12,9
3.	Урганч	11,4	8,3	10,2	13,3	10,3	10,4	11,2	11,7	17,0	13,2	12,2	15,1
4.	Ҳазорасп	9,7	14,5	7,8	4,5	9,7	9,7	10,5	11,5	6,0	11,2	17,9	6,4
5.	Хива	10,7	7,4	14,6	10,7	11,8	7,9	9,9	10,1	21,7	9,5	8,6	11,3
6.	Хонқа	10,6	10,0	11,8	13,5	9,6	12,8	8,4	8,6	17,1	10,9	6,5	12,4
7.	Шовот	10,0	8,0	7,6	12,7	13,6	10,2	10,8	10,2	5,8	9,9	7,6	9,2
8.	Қўшкўпир	8,7	8,4	9,3	4,8	8,2	10,9	8,6	10,7	5,3	9,8	18,9	9,3
9.	Янгиарик	7,4	5,7	8,0	10,2	8,6	5,3	7,5	8,1	6,1	7,8	9,0	5,7
10	Янгибозор	7,6	7,0	7,2	6,7	9,8	10,1	6,7	6,8	4,9	9,3	2,0	6,8
	Вилоят бўйича	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Жадвал Хоразм вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

ларга ташишда ҳаво транспортининг аҳамияти катта. Урганч шаҳрида қурилган халқаро тоифадаги аэропорт бундай алоқаларни амалга оширади.

Хоразм вилояти ташқи савдо айланмаси 2013-йилда 249,5 млн АҚШ долларини ташкил этган, шу жумладан экспорт 154,9 млн, импорт 94,6 млн долларга тенг. Бироқ, республика кўрсаткичларига нисбатан экспорт атиги 1,0, импорт 0,7 фоизга тенг, холос. Экспорт таркибида пахта толаси (82,1 %) устунлик қилса, импортда эса машина ва ускуналар (42,3 %), кимё ва ундан тайёрланган маҳсулотлар (32,0%) етакчилик қилади.

Ташқи савдо айланмасининг 61,2 фоизи, экспортнинг 62,8 ва импортнинг 58,1 фоизи «Узоқ хориж» ва Болтиқ бўйи давлатларига тўғри келади. Ташқи савдо алоқаларида Эрон, Хитой, Украина ҳамда Туркия давлитлари олдинда турали. Бундай алоқаларнинг шаклланишида барча туман ва шаҳарлар қатнашишади.

Экспортнинг ҳудудий таркиби қуйидагича: Урганч шаҳри – 24,3 %, Хива - 10,6 %, Ҳазорасп – 10,5 %, Урганч тумани – 9,0 %, Хонқа – 8,8 %, Шовот – 7,9 %. Импорт ҳажмининг 19,7 фоизини 2013-йилда Хонқа тумани олган, шу билан бирга, бу борада Янгиариқ (12,4 %), Гурлан (11,7 %), Боғот (10,5 %) ва Шовот (10,3 %) туманлари ҳам кўзга ташланади. Қолган ҳудудларда бу кўрсаткичлар анча паст, Хива ва Урганч туманларида эса улар 2013-йилда жуда оз даражада бўлган. Экспорт-импорт жараёни ва унинг таркиби инвестиция муҳитининг қулайлиги ҳамда қўшма корхоналар фаолияти билан ҳам боғлиқ. Қўшма корхоналар асосан Урганч, Хива, Гурлан, Хонқа шаҳарларида барпо этилган. Бу ерда 26 ҚК фаолият кўрсатган бўлиб, уларнинг экспортдаги улуши 6,5 % дир.

Хоразм вилояти ҳудудининг унча катта эмаслиги, унинг компакт (ихчам) эканлиги, аҳоли ва ижтимоий-иқтисодий салоҳиятнинг деярли бир текис тақсимланганлиги боис, бу ерда, бошқа вилоятларда бўлганидек, ички иқтисодий районларни ажратиш учун объектив зарурат йўқ. Аммо шунга қарамасдан, қишлоқ туманлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларида айрим ҳудудий тафовутлар кўзга ташланади (69-жадвалга қаранг). Саноат ишлаб чиқариш салоҳияти бўйича, Урганч шаҳрини ҳисобга олмаганда, Хонқа, Боғот, Янгибозор туманлари юқори кўрсаткичларга эга бўлса, Хива, Қўшкўпир ва Урганч қишлоқ туманлари улуши нисбатан паст.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажмида деярли барча туманлар (Хазорасп, Хива, Қўшкўпирдан ташқари) вилоят даражасидан юқори. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географиясида Урганч шаҳридан ташқари, жами қишлоқ туманларида ҳал этилиши лозим бўлган муаммолар борлигини кўриш мумкин.

69-жадвал

Хоразм вилояти қишлоқ туманлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари (2013 й.)

т/р	Ҳудудлар	Саноат маҳсу-лоти	ХИМ	Қишлоқ хўжалик маҳсулот	Инвес тиция	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
	Урганч ш.	3,079	6,328	0,325	1,617	2,942	5,301	4,413
Туманлар:								
1.	Боғот	1, 102	0,701	1,107	0,993	0,611	0,605	0,552
2.	Гурлан	0,839	0,314	1,439	0,712	0,705	0,624	0,719
3.	Урганч	0,640	0,630	1,093	0,886	0,925	0,701	0,699
4.	Ҳазорасп	0,909	0,255	0,743	0,551	0,562	0,708	0,619
5.	Хива	0,325	0,614	0,835	0,500	1,396	0,645	0,752
6.	Хонқа	1,188	0,646	1,027	0,678	0,737	0,565	0,769
7.	Шовот	0,822	1,066	1,122	0,853	0,746	0,475	0,737
8.	Қўшкўпир	0,593	0,171	0,975	0,567	0,549	0,382	0,578
9.	Янгиариқ	0,835	0,153	1,253	0,797	0,788	0,565	0,646
10.	Янгибозор	1,099	0,219	1,710	0,947	1,156	0,596	0,700
	Вилоят	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Хоразм вилоятининг истиқболда ривожланиши, энг аввало, мавжуд меҳнат ресурслари ва қишлоқ хўжалиги хом ашёсини қайта ишлаш, автомобилсозлик саноатини шакллантириш, ҳудудий агроиндустриал мажмуани такомиллаштириш билан боғлиқ. Бу хусусда унинг транзит ҳолатига эга бўлган иқтисодий географик ўрнидан ҳам фойдаланиш талаб этилади. Умуман олганда эса, Хоразм вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишини, унинг Қорақалпоғистон Республикаси билан интеграция асосида, ягона иқтисодий макон доирасида амалга ошириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Чунки Қуйи Амударё иқтисодий районини ташкил этувчи бу икки маъмурий бирлик бир-бирини тўлдирувчи имкониятларга эга.

Адабиётлар

1. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: «Ўзбекистон», 1997.
2. Каримов И. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. –Т.: «Ўзбекистон», 2010.
3. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: «Ўзбекистон», 2011.
4. Асанов Г., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. – Т.: «Ўқитувчи», 1994.
5. Ата-Мирзаев О., Тухлиев Н., Узбекистан: природа, население, экономика. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2009.
6. Аҳмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумотнома. – Т.: «Ўзбекистон», 2006.
7. Воронин В.В., Шарыгин М.Д. Экономическая, социальная и политическая география. Учебное пособие. – Самара, 2006.
8. Глобальная социально-экономическая география. Под.ред. Н.А.Слука. – Москва-Смоленск, 2011.
9. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. – М., 2000.
10. Доманьский Р. Экономическая география: региональный аспект. Пер. с пол. – М.: «Новый хронограф», 2010.
11. Мироненко Н. С. Введение в географию мирового хозяйства. Международное разделение труда. – М.: «Аспект Пресс», 2006.
12. Максаковский В.П. Общая экономическая и социальная география. Курс лекций. Часть 1. – М.: «ВЛАДОС», 2009.
13. Набиев Э., Қаюмов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. – Т.: «Университет», 2000.
14. Новый взгляд на экономическую географию. Доклад о мировом развитии. Обзор 2009. – Вашингтон, Всемирный банк, 2008.
15. Рўзиев А., Абирқулов Қ. Ўзбекистон иқтисодий географияси. – Т.: «Шарқ» НМАК, 2001.
16. Саушкин Ю.Г. Географическое мышление. – Смоленск: Ойкумена, 2011.
17. Солиев А.С., Аҳмедов Э., Махамадалиев Р.Й. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. – Т.: «Университет», 2003.
18. Солиев А., Назаров М. Ўзбекистон қишлоқлари (Қишлоқ жойлар географияси). – Т.: “Fan va texnologiya”, 2009.
19. Солиев А., Назаров М., Қурбонов Ш. Ўзбекистон ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиши. – Т.: «MUMTOZ SO’Z», 2010.
20. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт.- Т.: «Камалак», 2013.

21. Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник. – Смоленск: «Ойкумена», 2013.
22. Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши (1989-2009 йй.). Монография. – Т.: «Fan va texnologiya», 2010.
23. Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под.ред. И.А.Родионовой. – М., 2008.
24. Тўхлиев Н. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008.
25. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010-йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015-йилларга мўлжалланган прогнозлари. – Т.: «Ўзбекистон», 2011.
26. Қурбонов Ш. Б. Кичик ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий географияси. – Т.: "MUMTOZ SO'Z", 2013.
27. Ҳасанов И.А., Ғуломов П.Н. Ўзбекистон табиий географияси. – Т.: «Ўқитувчи», 2007.

Иловалар

1-илова

Ўзбекистон шаҳар жойларининг таркибий тузилиши

Шаҳар ва шаҳарчалар гуруҳлари (аҳоли сони бўйича)	1989 й.				2013 й.			
	Сони		Аҳолиси		Сони		Аҳолиси	
	сони	фоизда	минг киши	фоизда	сони	фоизда	минг киши	фоизда
Жами	183	100,0	6347,6	100,0	1204	100,0	15396,3	100,0
Шу жумладан, аҳоли сони								
10 минг кишигача	93	50,6	528,6	8,4	967	80,3	4112,1	26,7
10-20 минг	40	22,0	566,2	8,9	128	10,7	1762,2	11,4
20-50 минг	30	16,5	869,8	13,7	71	5,9	2029,3	13,2
50-100 минг	7	3,9	502,7	7,9	21	1,7	1366,7	8,9
100-250 минг	11	6,5	1641,9	25,9	10	0,8	1627,2	10,6
250-500 минг	1	0,5	483,9	7,6	6	0,5	2164,8	14,0
500 минг ва ундан ортиқ	1	0,5	1754,5	27,6	1	0,1	2340,0	15,2

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисоблаб чиқилган.

2-илова

Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий ривожланиш кўрсаткичлари

(олдинги йилга нисбатан фоизда)

	1996	1997	1998	1999	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ялпи ички маҳсулот	101,7	105,2	104,3	104,3	103,8	107,4	107,0	107,5	109,5	109,0	108,1	108,5	108,3	108,2	108,0
Саноат ишлаб чиқариши	102,6	104,1	103,6	105,7	105,9	109,4	107,2	110,8	112,1	112,7	109,0	108,3	106,3	107,7	108,8
Истеъмол моллари	108,1	115,4	107,8	108,4	106,2	113,5	116,6	110,7	118,6	117,7	113,9	112,0	114,0	114,5	114,1
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари	94,4	105,8	104,1	105,6	103,1	108,9	105,4	106,7	106,1	104,5	105,7	106,8	106,6	107,0	106,8

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

3-илова

Ўзбекистон иқтисодиёти ривожланишининг баъзи кўрсаткичлари

(олдинги йилга нисбатан фоизда)

	1991	1995	1996	2000	2004	2005	2007	2008	2010	2013
Ялпи ички маҳсулот	**99,5**	99,1	101,7	103,8	107,4	107,0	109,0	109,0	108,5	108,0
Саноат маҳсулоти	101,5	100,0	102,6	105,9	109,4	107,2	112,1	112,7	108,3	108,8
Истеъмол товарлари	104,3	102,8	108,1	100,2	113,5	116,6	118,6	117,7	108,2	114,1
Қишлоқ хўжалиги	98,9	102,2	94,4	103,1	108,9	105,4	106,1	104,5	106,8	106,8
Шу жумладан:										
Деҳқончилик	94,7	105,6	94,6	103,1	116,6	107,0	107,2	105,0	105,9	106,4
Чорвачилик	106,2	97,4	94,0	103,0	105,9	103,6	104,6	104,0	107,0	107,4
Инвестиция	105,0	104,0	107,0	101,0	107,3	105,7	125,8	134,1	109,2	109,8
Транспорт: (юк ташиш)	94,9	99,5	124,8	100,2	101,2	105,7	108,2	109,9	109,9	104,4
Йўловчи ташиш	95,5	92,3	122,3	102,5	103,0	114,0	111,0	113,2	106,2	104,2

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

4-илова

Ўзбекистон Республикасининг жами ерлари ҳақидаги баъзи маълумотлар

Ҳудудлар	Умумий ер майдони		Шундан: суғориладиган ерлар		Экин ерлари		Шундан: суғориладиган ерлар		К/х ер турлари		Шундан: суғориладиган ерлар		Пичанзор ва яйловлар	
	жами	фоизда	жами	фоизда	жами	фоизда	жами	фоизда	жами	фоизда	жами	фоизда	жами	фоизда
Қорақалпоғистон Республикаси	16174	36,4	515,3	11,9	423,6	10,4	423,6	12,8	5223,5	20,7	479,2	12,8	4780,9	23,0
Вилоятлар:														
Андижон	430,3	0,9	273,5	6,3	203,8	5,0	203,8	6,1	256,9	1,1	234,2	6,3	20,3	0,1
Бухоро	4193,7	9,4	275,1	6,4	200,6	4,9	200,6	6,0	2807,4	11,1	227,8	6,1	2579,6	12,4
Жиззах	2117,9	4,8	301,2	7,0	486,1	11,9	264,5	8,0	1266,3	5,0	276,3	7,5	758,0	3,6
Навоий	10937,5	24,6	123,4	2,9	111,1	2,7	91,0	2,7	8892,0	35,2	108,0	2,9	8763,6	42,2
Наманган	718,1	1,6	282,5	6,5	198,2	4,9	198,2	6,0	390,3	1,5	237,7	6,3	152,6	0,7
Самарқанд	1677,3	3,8	379,3	8,8	435,9	10,7	253,9	7,7	1295,2	5,1	310,3	8,3	793,6	3,8
Сирдарё	427,6	0,9	286,9	6,6	251,4	6,2	251,4	7,6	290,4	1,2	268,4	7,2	22,0	0,1
Сурхондарё	2009,9	4,8	325,8	7,5	281,6	6,9	241,7	7,3	1175,5	4,6	272,8	7,3	851,2	4,1
Тошкент	1525,5	3,4	396,8	9,2	340,8	8,4	305,1	9,2	813,9	3,2	338,8	9,1	433,7	2,1
Фарғона	700,5	1,6	368,2	8,5	349,3	6,2	249,3	7,5	318,4	1,3	298,9	7,8	23,5	0,1
Хоразм	608,2	1,4	266,2	6,2	205,4	5,0	205,4	6,2	332,9	1,4	222,8	6,0	110,1	0,5
Қашқадарё	2856,8	6,4	515,7	11,9	682,7	16,8	424,1	12,8	2195,3	8,6	461,4	12,3	1455,8	7,0
Тошкент ш.	33	0,0	5,3	0,1	0,5	0,0	0,5	0,1	0,5	0,0	0,5	0,1	-	-
Жами	**44410,3**	**100,0**	**4313,1**	**100,0**	**4071,0**	**100,0**	**3313,1**	**100,0**	**25258,5**	**100,0**	**3739,1**	**100,0**	**20756,1**	**100,0**

Жадвал "Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 35 бет маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

5-илова

Ўзбекистонда деҳқончилик маҳсулотларини етиштиришнинг ҳудудий таркиби

(2013 й., жамига нисбатан фоизда)

Ҳудудлар	Жами к/х маҳсулоти	Донли экинлар	Сабзавот	Картошка	Полиз	Мева	Узум
Ўзбекистон Республикаси	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Шу жумладан:							
Қорақалпоғистон Республикаси	3,0	3,7	2,1	1,7	6,2	1,5	0,3
Вилоятлар:							
Андижон	9,9	8,6	13,9	9,9	5,6	21,4	4,3
Бухоро	9,9	8,3	5,6	6,9	6,7	8,8	10,4
Жиззах	5,0	7,0	3,6	2,2	13,3	3,3	2,3
Навоий	4,7	3,4	2,4	2,5	3,6	3,7	4,7
Наманган	7,9	6,7	6,8	9,1	4,1	7,7	7,3
Самарқанд	12,1	10,7	16,2	21,9	5,8	13,3	34,9
Сирдарё	1,9	6,9	2,8	1,7	17,3	1,2	0,8
Сурхондарё	8,9	8,4	8,1	7,7	9,7	5,3	8,5
Тошкент	12,8	9,4	20,3	15,5	8,6	7,9	11,4
Фарғона	8,3	10,2	7,4	10,1	3,7	15,0	6,9
Хоразм	6,0	4,5	5,6	4,7	7,7	6,6	2,5
Қашқадарё	8,5	12,2	5,2	6,1	7,8	4,3	5,7

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

6-илова

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда фермер хўжаликларининг баъзи кўрсаткичлари

(2013 й. 1 январь ҳолатида)

	Сони	Ер майдони, минг га	Ишчи ходимлар сони, инг киши	1 фермер хўжаликларида:		Ялпи қишлоқ хўжалигидаги улуши, %
				ер майдони, га	ишчи ходимлар сони	
Ўзбекистон Республикаси	73484	5854,3	1255,5	79,7	17,1	34,4
Шу жумладан:						
Қорақалпоғистон Республикаси	3423	564,5	58,9	164,9	17,2	38,6
Вилоятлар:						
Андижон	7175	256,2	127,2	35,7	17,7	45,8
Бухоро	4006	702,0	70,8	197,7	17,7	28,9
Жиззах	5340	475,0	61,3	88,9	11,5	36,2
Навоий	1754	230,7	20,5	131,5	11,7	25,9
Наманган	5793	264,6	83,0	45,7	14,3	20,8
Самарқанд	8388	527,1	115,1	62,8	13,7	37,0
Сирдарё	4301	245,7	79,8	57,1	18,6	41,3
Сурхондарё	5155	731,1	105,0	141,8	20,4	31,7
Тошкент	6177	461,8	119,3	74,8	19,3	35,2
Фарғона	8488	339,0	211,0	39,9	24,8	34,4
Хоразм	4865	239,1	96,2	49,1	19,8	30,9
Қашқадарё	8025	744,4	104,9	92,8	13,1	38,0

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ҳисоблаб чиққан.

7-илова

Ўзбекистон Республикасининг умумтаълим мактаблари ва соғлиқни сақлаш тизимининг айрим кўрсаткичлари (2012 й.)

Ҳудудлар	Умумтаълим мактаблари			Соғлиқни сақлаш (ҳар 10 минг аҳолига нисбатан)				
	сони	ўқувчилар сони, минг киши	ҳар бир мактабга тўғри келадиган ўқувчилар сони	амбулатория-поликлиника муассасалари қуввати	бемор ўринлари	врачлар	ўрта тиббий ходимлар	аҳоли касалланиши
Ўзбекистон Республикаси	9780	4579,4	468	143,4	47,3	28	108	4555,8
Шу жумладан:								
Қорақалпоғистон Республикаси	737	249,0	338	136,3	50,6	23	99	4237,9
Вилоятлар:								
Андижон	742	386,0	520	149,0	48,5	25	94	4434,0
Бухоро	534	251,2	470	171,0	43,6	30	122	3957,9
Жиззах	546	198,8	364	138,6	41,3	17	92	3738,5
Навоий	359	126,8	353	167,5	47,4	29	131	6408,3
Наманган	689	364,4	529	118,1	53,6	21	97	5338,9
Самарқанд	1233	520,1	422	108,8	42,4	25	83	3993,5
Сирдарё	301	112,9	375	207,0	50,8	22	136	2964,0
Сурхондарё	858	367,7	428	93,0	33,6	17	97	4044,2
Тошкент	883	371,0	420	181,8	36,9	21	117	3486,3
Фарғона	921	481,4	523	133,2	43,2	21	121	4940,5
Хоразм	531	261,7	493	130,5	40,7	28	99	4755,4
Қашқадарё	1118	476,9	427	103,3	41,0	20	103	4389,0
Тошкент ш.	325	315,5	971	224,2	78,3	80	141	6578,4

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

8-илова

Ўзбекистон минтақаларида транспортнинг баъзи бир кўрсаткичлари (2012 й.)

Ҳудудлар	Темир йўл транспорти				Автомобиль транспорти			
	Темир йўл узунлиги, км	Темир йўл зичлиги, ҳар 10 минг кв/км	Юк жўнатиш, минг/т	Йўловчи ташиш, минг киши	Автомобиль йўл узунлиги, минг/км	Зичлиги, ҳар 10 минг кв/км	Юк ташиш, млн/т	Автобусларда йўловчи ташиш, млн/киши
Ўзбекистон Республикаси	4258,4	94,8	59177,9	14877,3	42,0	92,7	350,7	603,3
Шу жумладан:								
Қорақалпоғистон Республикаси	844,3	50,7	3337,1	919,5	4,2	25,0	15,4	0,9
Вилоятлар:								
Андижон	155,8	371,0	171,0	101,9	2,5	584,0	28,0	3,0
Бухоро	270,0	67,0	6952,4	781,1	4,0	94,4	20,9	9,8
Жиззах	303,1	142,9	2252,1	59,3	2,5	117,1	14,3	1,5
Навоий	469,3	42,3	11586,2	561,2	3,8	35,5	10,8	5,5
Наманган	144,6	195,4	651,9	164,5	3,2	424,5	18,2	14,7
Самарқанд	283,8	168,9	1845,4	829,6	4,0	242,8	27,5	40,4
Сирдарё	169,3	395,6	217,8	3537,9	1,4	330,0	6,2	1,4
Сурхондарё	409,4	203,7	1755,9	894,6	2,8	135,1	25,1	16,4
Тошкент	348,8	223.6	18037,5	5873,0	4,0	245,6	77,6	110,9
Фарғона	228,6	341,2	6766,5	460,0	4,0	589,4	37,3	27,1
Хоразм	138,7	227,4	351,7	251,0	2,2	359,0	23,6	3,2
Қашқадарё	492,7	172,5	5252,4	443,7	3,4	120,8	17,3	1,3

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

9-илова

Тошкент вилояти қишлоқ туманларининг майдони ва аҳолиси[1]

Туманлар	Ташкил топган йили	Маъмурий маркази	Майдони, минг кв км	Аҳолиси, минг киши		1989-2013 йй. ўсиш, %	Аҳоли зичлиги, киши/кв.км
				1989 йил	2014-йил		
Бекобод	23.09.1963	Зафар ш-ча	0,76	101,0	143,8	142,4	189,2
Бўка	18.05.1943	Бўка ш.	0,59	82,1	115,8	141,0	196,3
Бўстонлиқ	25.12.1968	Ғазалкент ш.	4,93	124,9	160,7	128,7	32,6
Зангиота	01.12.1933	Эшонгузар ш-ча	0,39	239,1	352,6	147,5	904,1
Оҳангарон	31.12.1971	Оҳангарон ш.	3,18	64,3	124,0	192,8	39,0
Оққўрғон	09.02.1935	Оққўрғон ш.	0,40	71,0	96,7	136,2	241,7
Паркент	06.12.1979	Паркент ш.	1,08	82,4	140,0	169,9	129,6
Пискент	07.12.1970	Пискент ш.	0,79	72,7	94,4	129,8	119,5
Чиноз	12.04.1973	Чиноз ш.	0,34	96,2	122,7	127,5	361,0
Юқоричирчиқ	29.09.1926	Янгибозор ш-ча	0,44	88,8	123,2	138,7	280,0
Янгийўл	29.09.1926	Гулбаҳор ш-ча	0,42	131,6	249,9	189,9	595,0
Ўртачирчиқ	29.09.1926	Тўйтепа ш.	0,49	133,1	179,7	135,0	366,7
Қибрай	31.12.1964	Қибрай ш-ча	0,56	137,3	187,0	136,2	333,9
Қуйичирчиқ	26.12.1973	Дўстобод ш.	0,56	88,4	100,5	113,7	179,5
Вилоят	15.01.1938	Тошкент ш.	15,6	2143,5	2726,1	127,2	174,8

Изоҳ: 1) Вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар жадвалга киритилмаган.
2) 2010-йил сентябр ойида Зангиота ва Тошкент туманлари бирлаштирилган.
3) 2014-йил маълумотларида Янгийўл ва Оҳангарон шаҳарлари шу номли қишлоқ туманлари таркибига киритилган.
Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

[1] Бу ва ундан кейинги вилоятлар қишлоқ туманлар аҳолиси сони келтирилган жадваллар 2014-йилнинг дастлабки маълумотлари асосида тузилган.

10-илова

Тошкент вилояти ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг ҳудудий тузилиши
(2013 й., жами вилоятга нисбатан фоизда)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Олмалиқ ш.	24,2	2,1	0,4	15,3	9,2	6,4	7,9	7,3	38,3
Ангрен ш.	3,4	4,4	1,2	8,4	11,9	6,6	5,6	6,9	0,7
Бекобод ш.	13,0	2,7	0,5	7,5	4,8	4,8	6,2	5,0	13,8
Чирчиқ ш.	9,0	7,9	0,6	5,1	1,7	3,4	5,1	8,4	7,1
Бекобод т.	0,7	0,6	8,2	1,2	1,3	3,8	2,5	3,2	0,0
Бўстонлиқ т.	1,8	3,9	8,1	3,4	4,3	7,0	4,4	5,8	1,4
Бўка т.	0,5	0,4	4,9	1,3	1,2	2,1	2,6	2,2	0,0
Зангиота т.	12,9	32,0	12,6	15,1	11,7	12,2	18,6	16,4	5,1
Оҳангарон т.	7,0	4,1	3,8	2,9	5,0	5,6	3,8	3,2	5,9
Оққўрғон т.	0,5	0,4	6,0	1,2	1,3	2,1	4,6	2,0	0,0
Паркент т.	0,9	4,3	5,8	1,7	1,8	3,7	4,2	3,7	0,6
Пискент т.	0,4	0,6	5,6	0,9	1,7	3,2	1,7	2,1	0,0
Чиноз т.	1,2	2,7	6,8	1,6	1,0	4,2	2,1	4,2	2,7
Юқоричирчиқ т.	1,3	2,4	5,4	1,7	4,2	5,4	1,9	3,8	0,5
Янгийўл т.	4,0	8,4	7,6	5.4	4,8	8,4	16,1	9,2	3,3
Ўртачирчиқ т.	1,5	2,2	6,8	1,6	2,2	3,3	3,4	4,7	1,2
Қибрай т.	6,0	20,2	8,1	7,2	15,3	16,9	3,9	9,6	1,3
Қуйичирчиқ т.	0,6	0,7	6,4	1,2	1,1	1,0	2,3	2,3	0,1

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

11-илова

Тошкент вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркиби

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, минг га	Шу жумладан суғориладиган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				экин ерлар	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Бекобод	75,6	49,6	40,3	80,7	2,5	2,5	16,1
Бўстонлиқ	493,4	210,1	11,0	6,4	3,0	-	90,5
Бўка	59,0	43,0	35,9	83,2	2,8	0,4	13,6
Зангиота	38,3	18,0	17,4	74,7	22,3	-	2,9
Оҳангарон	318,4	185,3	22,9	17,3	1,5	0,04	81,2
Оққўрғон	44,8	31,0	27,1	85,0	3,0	0,1	11,9
Паркент	108,0	64,1	12,0	20,7	16,7	0,08	62,6
Пискент	74,0	46,2	22,5	49,1	1,6	-	49,3
Чиноз	34,0	21,7	19,5	86,2	4,7	0,01	9,0
Юқоричирчиқ	44,0	29,8	23,3	80,5	2,8	0,07	16,6
Янгийўл	43,1	24,1	23,1	83,3	11,8	0,2	4,7
Ўртачирчиқ	51,9	33,6	30,9	91,8	3,2	-	5,0
Қибрай	56,0	18,5	15,1	77,4	17,2	-	5,4
Қуйичирчиқ	55,9	37,7	37,5	94,4	4,6	0,3	0,7
Вилоят, жами	1525,6	813,9	339,0	41,9	4,6	0,2	53,3

Жадвал "Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 168 бет маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

12-илова

Тошкент вилояти фермер хўжаликлари ҳақида маълумотлар (2013 й.)

Қишлоқ туманлари	Фермер хўжаликлари сони	Бириктирилган ер майдони, минг га	Ишлайдиган ходимлар, минг киши	1 фермер хўжалигига тўғри келадиган:		Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотидаги улуши, %
				ер майдони, га	ишчи ходимлар сони	
Вилоят, жами	6177	461,8	119,3	74,8	19,3	35,2
Бекобод	462	48,4	11,8	104.8	25,5	32,9
Бўстонлиқ	349	47,9	1,7	137,2	4,9	34,4
Бўка	522	44,3	21,2	84,9	41,4	33,3
Зангиота	497	14,3	9,2	28,8	18,5	35,3
Оҳангарон	427	45,7	2,0	107,0	4,4	25,8
Оққўрғон	366	28,8	9,7	78,7	26,5	38,4
Паркент	788	41,3	5,7	52,4	7,2	39,0
Пискент	320	29,1	8,2	90,9	25,6	41,2
Чиноз	220	21,3	7,1	96,8	32,3	42,5
Юқоричирчиқ	330	27,6	6,6	83,6	20,0	38,6
Янгийўл	750	25,7	10,9	34,3	14,5	43,8
Ўртачирчиқ	314	34,4	6,6	109,6	21,0	32,2
Қибрай	383	13,2	1,7	34,5	4,4	27,9
Қуйичирчиқ	437	39,5	17,0	90,4	38,9	48,2

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

13-илова

Тошкент шаҳри аҳолисининг табиий ҳаракати
(ҳар 1000 кишига нисбатан)

Ҳудудлар	2000-йил.			2008-йил.			2013-йил.		
	туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш
Бектемир	15,1	8,4	6,7	23,9	9,3	14,6	25,8	8,7	17,1
Мирзо Улуғбек	12,3	9,8	2,5	16,5	9,0	7,5	14,2	7,9	6,3
Миробод	14,7	10,3	4,4	20,1	9,6	10,5	15,4	8,0	7,4
Олмазор	17,1	6,8	10,3	24,7	6,4	18,3	18,9	5,4	13,5
Сергели	15,0	9,8	5,2	21,5	10,5	11,0	19,9	9,1	10,8
Учтепа	16,3	8,2	8,1	19,1	7,1	12,0	19,8	6,8	13,0
Ҳамза	12,2	9,7	2,5	16,2	9,0	7,2	14,5	8,3	6,2
Чилонзор	12,8	9,3	3,5	16,4	8,6	7,8	16,1	6,9	9,2
Шайҳонтоҳур	18,4	6,1	12,3	22,1	5,3	16,8	18,5	4,9	13,6
Юнусобод	13,6	8,3	5,3	18,4	8,4	10,0	17,4	6,8	10,6
Яккасарой	11,8	7,9	3,9	12,9	6,0	6,9	11,9	5,4	6,5

Изоҳ: *шаҳар бўйича 2013-йилда туғилиш 17,1, ўлим 6,8 табиий кўпайиш 10,3 промилле бўлган.*
Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

14-илова

Тошкент шаҳри аҳолисининг миграцияси (ҳар минг кишига нисбатан)

Туманлар	2009 й.			2010 й.			2013 й.		
	келган лар	кетган лар	миграция қолдиғи	келган лар	кетган лар	миграция қолдиғи	келган лар	кетган лар	миграция қолдиғи
Бектемир	8,0	9,4	-1,4	4,1	6,7	-2,6	11,2	38,0	-26,8
Мирзо Улуғбек	16,3	14,6	1,7	16,5	13,1	3,4	8,9	14,3	-5,4
Миробод	8,6	8,3	0,3	9,9	8,0	1,9	8,6	16,8	-8,2
Олмазор	2,2	2,1	0,1	8,7	1,7	7,0	4,2	11,4	-7,2
Сергели	5,3	6,8	-1,5	4,9	6,5	-1,6	9,4	9,7	-0,3
Учтепа	5,6	4,2	1,4	2,8	3,6	-0,8	7,1	14,4	-7,3
Ҳамза	5,1	7,0	-1,9	4,2	5,6	-1,4	8,3	12,7	-4,4
Чилонзор	13,9	14,3	-0,4	9,5	10,5	-1,0	12,6	11,7	0,9
Шайҳонтоҳур	0,5	1,2	-0,7	0,7	1,4	-0,7	3,6	4,1	-0,5
Юнусобод	11,4	11,5	-0,1	7,7	11,3	-3,6	6,8	19,1	-12,3
Яккасарой	18,0	18,9	-0,9	9,1	18,0	-8,9	5,4	16,4	-11,0
Шаҳар бўйича	**8,0**	**8,1**	**-0,1**	**7,2**	**7,2**	**0,0**	**7,3**	**13,0**	**-5,7**

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

15-илова

Жиззах вилояти асосий ижтимоий-иқтисодий соҳаларининг ҳудудий таркиби
(2013 й. жамига нисбатан фоизда)

Ҳудудлар	Саноат ишлаб чиқариш	ХИМ ишлаб чиқариш ҳажми	Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Арнасой	3,7	1,3	5,7	1,9	1,7	2,2	9,0	0,1
Бахмал	3,0	6,3	12,9	5,9	10,1	5,1	1,9	5,8
Дўстлик	19,3	15,5	10,2	2,9	5,6	2,9	10,3	1,0
Жиззах	4,9	7,4	10,7	10,6	8,5	9,8	1,8	2,7
Зарбдор	4,8	1,7	6,4	4,0	3,3	2,4	10,9	17,6
Зафаробод	4,2	1,4	6,0	1,5	0,6	1,8	10,4	1,7
Зомин	6,8	4,5	11,2	7,5	12,3	6,4	1,4	1,4
Мирзачўл	1,0	2,1	6,4	2,8	2,5	2,7	0,3	1,0
Пахтакор	9,4	2,7	8,0	4,9	4,3	3,6	19,4	1,6
Фориш	2,8	3,2	5,6	4,9	5,7	2,9	1,3	1,7
Ғаллаорол	3,7	6,3	12,5	7,8	12,2	7,1	1,0	3,1
Янгиобод	0,5	1,0	2,4	3,1	1,7	0,8	0,2	6,5
Жиззах ш.	36,0	46,6	2,0	42,2	31,5	52,3	32,1	55,8
Вилоят бўйича	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

16-илова

Жиззах вилояти қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш ва чорвачиликнинг ҳудудий таркиби
(2013 й., жамига нисбатан фоизда)

Ҳудудлар	Бошоқли дон	Сабзавот	Картошка	Мева	Узум	Гўшт	Сут	Йирик шохли қорамол	Қўй ва эчкилар	Тухум	Парранда
Жиззах ш.	0,07	3,3	2,8	3,1	2,9	3,3	1,6	1,4	1,8	10,5	10,6
Арнасой	8,6	4,2	3,3	2,9	2,8	4,3	5,4	5,0	1,0	2,3	2,2
Бахмал	3,9	15,1	36,4	42,6	14,2	16,4	19,0	20,4	15,3	7,9	9,5
Дўстлик	14,3	7,6	3,5	2,9	2,3	8,0	6,8	7,8	1,8	3,6	3,3
Жиззах	10,7	11,2	4,1	7,9	11,8	12,0	9,4	8,0	6,2	10,6	10,8
Зарбдор	9,6	5,8	1,3	1,8	0,1	4,8	5,4	4,8	2,3	4,3	4,3
Зафаробод	8,6	4,6	2,7	3,1	5,3	4,7	5,2	3,6	5,2	3,8	3,5
Зомин	11,7	4,6	3,9	6,0	1,7	13,3	12,5	13,0	10,3	8,6	8,4
Мирзачўл	11,6	5,2	1,7	5,5	1,8	2,9	3,5	3,8	2,5	3,6	3,2
Пахтакор	13,6	7,3	4,2	2,2	1,1	5,8	6,4	5,4	1,7	4,3	4,4
Фориш	0,5	1,8	0,2	7,0	18,1	10,0	5,7	5,3	32,2	4,6	5,6
Ғаллаорол	6,3	25,9	31,1	9,4	25,7	11,9	13,4	15,5	12,7	33,5	31,9
Янгиобод	0,6	3,4	5,1	5,6	12,1	2,5	5,7	5,9	6,9	2,3	2,5
Вилоят бўйича	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Жадвал Жиззах вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

17-илова

Сирдарё вилояти иқтисодий ва ижтимоий соҳаларининг асосий кўрсаткичлари

(2013-йил, жамига нисбатан фоизда)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Капитал қўйилма-лар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Вилоят бўйича	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**
Шаҳарлар:									
Гулистон ш.	13,6	16,4	2,0	15,0	27,4	37,0	58,6	10,0	37,0
Ширин ш.	0,6	1,2	0,5	7,3	3,8	1,9	1,6	0,0	3,8
Янгиер ш.	3,2	4,4	0,3	10,1	8,3	8,4	5,3	1,4	1,2
Туманлар:									
Боёвут	8,1	4,4	15,0	4,9	9,0	8,2	4,8	8,9	1,0
Гулистон	7,8	3,8	9,8	5,0	7,9	4,2	2,9	6,3	0,5
Мирзаобод	2,2	2,8	8,5	3,1	9,6	6,4	3,5	16,0	18,1
Оқолтин	8,1	2,9	13,5	3,1	2,6	4,5	2,3	9,7	0,0
Сайхунобод	12,7	7,2	12,3	5,1	6,7	2,6	3,2	6,6	0,9
Сардоба	6,0	2,8	12,8	16,0	4,3	6,7	2,7	7,2	0,1
Сирдарё	33,2	45,6	13,8	23,5	14,6	16,0	10,6	33,6	35,6
Ховос	4,5	8,5	11,4	6,9	5,9	4,1	4,5	0,3	1,8

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

18-илова

Андижон вилояти қишлоқ туманлари ҳақида баъзи маълумотлар

Қишлоқ туманлари	Ташкил топган йили	Маъмурий маркази	Майдони, минг кв. км	Аҳолиси, минг киши		1989 - 2014-йилларда ўсиш,%	Аҳоли зичлиги, 1 кв. км киши
				1989 й	2014 й		
Андижон	24.12.1962	Куйганёр ш.	0,37	125,3	230,3	183,8	622,4
Асака	24.12.1962	Асака ш.	0,26	118,8	289,3	243,5	1112,7
Балиқчи	24.12.1962	Балиқчи ш.	0,34	104,6	178,2	170,4	524,1
Булоқбоши	09.04.1992	Булоқбоши ш.	0,18	-	128,2	-	712,2
Бўз	26.12.1964	Бўз ш.	0,20	28,5	64,0	224,6	320,0
Жалақудуқ	12.04.1973	Охунбобоев ш.	0,37	86,1	167,8	194,9	526,8
Избоскан	24.12.1962	Пойтуғ ш.	0,28	111,5	211,4	189,6	755,0
Марҳамат	07.12.1970	Марҳамат ш.	0,32	76,7	154,8	201,8	483,8
Олтинкўл	03.04.1978	Олтинкўл ш.	0,21	98,6	156,9	159,1	747,1
Пахтаобод	07.12.1970	Пахтаобод ш.	0,26	101,1	170,7	168,8	656,5
Улуғнор	26.12.1973	Оқолтин ш.	0,42	32,7	53,4	163,3	127,1
Хўжаобод	24.12.1962	Хўжаобод ш.	0,23	118,2	98,7	83,5	429,1
Шаҳрихон	24.12.1962	Шаҳрихон ш.	0,29	99,8	265,1	265,6	914,1
Қўрғонтепа	24.12.1962	Кўрғонтепа ш.	0,47	82,6	193,2	233,9	411,1
Вилоят жами	**15.01.1938**	**Андижон ш.**	**4,30**	**1721,0**	**2805,2**	**163,0**	**652,4**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

19-илова

Андижон вилояти қишлоқ туманлари аҳоли пуиктларининг таркибий тузилиши (2012 й.)

т/р	Туманлар	500 киши		500-1000 киши		1000-2000 киши		2000-3000 киши		3000-5000 киши		5000 кишидан ортиқ		Жами	
		сони	аҳоли-си	сони	аҳоли-си	сони	аҳоли-си	сони	аҳоли-си	сони	аҳоли-си	сони	аҳоли-си	сони	аҳолиси
1.	Андижон	3 16,7	927 2,0	1 5,5	985 2,1	6 33,3	8449 18,0	1 5,5	2244 4,8	3 16,7	12492 26,7	4 22,3	21702 46,4	18 100,0	46799 100,0
2.	Асака	-	-	2 3,8	1485 0,8	4 7,7	6619 3,8	12 23,1	32272 18,4	31 59,6	117769 67,2	3 5,8	17190 9,8	52 100,0	175335 100,0
3.	Балиқчи	-	-	4 9,3	3313 3,3	19 44,2	29276 30,2	11 25,6	25980 26,7	7 16,3	28457 29,3	2 4,6	10223 10,5	43 100,0	97249 100,0
4.	Бўз	9 24,3	2950 8,1	10 27,0	7272 20,0	15 40,5	19357 53,1	3 8.2	6848 18,8	-	-	-	-	37 100,0	36427 100,0
5.	Булоқбоши	-	-	5 27,8	3984 6,5	3 16,7	4162 6,8	1 5,5	2696 4,4	7 38,9	26156 42,8	2 11,1	24108 39,5	18 100,0	61106 100,0
6.	Жалақудуқ	1 2,1	464 0,5	13 27,1	10873 12,4	16 33,3	24767 28,2	13 27,1	30095 34,3	4 8,3	15012 17,2	1 2,1	6461 7,4	48 100,0	87672 100,0
7.	Избоскан	4 8,2	1396 1,1	3 6,1	2485 1,9	10 20,4	14413 11,3	18 36,7	45372 35,6	11 22,8	43473 34,1	3 6,1	20381 16,0	49 100,0	127523 100,0

жадвал давоми

8.	Марҳамат	2 14,3	564 2,2	4 28,6	2770 11.0	2 14,3	2941 11,6	4 28,6	9990 39,6	1 7,1	3361 13,3	1 7,1	5627 22,3	14 100,0	25253 100,0
9.	Олтинкўл	-	-	2 7,7	1544 2,1	8 30,8	11864 16,1	5 19,2	13721 18,6	10 38,5	41370 56,1	1 3,8	5206 7,1	26 100,0	73705 100,0
10.	Пахтаобод	1 3,3	347 0,4	6 19,3	4718 5,5	6 19,3	10291 11,9	5 19,3	11703 13,6	10 324	40342 46,8	3 6,4	18821 21,8	31 100,0	86222 100,0
11.	Улуғнор	1 4,0	410 0,9	7 28,0	4396 10,1	6 24,0	9217 21,2	11 44,0	29441 67,8	-	-	-	-	25 100,0	43464 100,0
12.	Хўжаобод	-	-	-	-	-	-	7 41,2	18951 36,4	10 58,8	33104 63,6	-	-	17 100,0	52055 100,0
13.	Шаҳрихон	2 4,1	433 0,3	2 4,1	1624 1,0	7 14,3	10675 6,8	19 38,7	47430 30,0	12 24,5	40909 25,9	7 14,3	56761 36,0	49 100,0	157832 100,0
14.	Кўрғонтепа	-	-	1 3,0	898 1.0	16 48,5	25161 27,2	5 15,2	11803 12,8	6 18,1	21283 23,0	5 15,2	33323 36,0	33 100,0	92468 100,0
15.	**Жами вилоят бўйича**	23 5,0	7491 0,6	60 13,3	46347 4,0	118 25,4	176992 15,2	115 25,0	287646 24.8	112 24,3	423131 36,4	32 7,0	219403 19,0	460 100,0	1161010 100,0

Изоҳ: *каср суратида мутлоқ рақамлар, махражида - жамига нисбатан фоизда.*

Жадвал Андижон вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

20-илова

Андижон вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркиби

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, минг га	Шу жумладан суғориладиган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				экин ерлар	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Андижон	36,9	21,8	17,6	60,1	19,3	3,2	17,9
Асака	28,3	16,1	13,7	67,5	16,8	1,4	14,3
Баликчи	33,9	20,9	20,9	93,8	6,2	-	-
Булоқбоши	18,9	9,9	8,8	74,7	13,1	0,8	11,4
Бўз	20,0	13,1	13,1	94,6	5,4	-	-
Жалақудуқ	36,9	24,6	21,4	72,8	13,0	1,6	12,6
Избоскан	28,2	18,4	18,4	91,3	8,5	-	-
Марҳамат	30,5	19,2	16,0	69,3	12,5	2,1	16,1
Олтинкўл	22,2	12,9	12,8	88,4	10,1	0,6	0,9
Пахтаобод	26,0	17,2	17,2	91,3	8,7	-	-
Улуғнор	35,7	22,6	21,7	94,0	4,9	0,4	0,5
Хўжаобод	22,9	12,0	9,7	54,2	25,8	2,5	17,5
Шаҳрихон	33,4	19,9	18,0	81,9	8,6	-	9,5
Қўрғонтепа	47,5	27,6	24,5	78,3	10,5	1,8	9,4
Вилоят бўйича	**430,3**	**256,9**	**234,2**	**79,3**	**11,2**	**1,2**	**8,3**

Жадвал "Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 56 бет маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

21-илова

Андижон вилояти фермер хўжаликлари ҳақида баъзи маълумотлар

(2013 й.)

Қишлоқ туманлари	Фермер-лар сони	Уларга бириктирилган ер майдони, минг га	Уларда ишлайдиган ходимлар сони, минг киши	Ҳар бир фермерга тўғри келадиган		Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотида фермер хўжаликлари улуши, %
				ер майдони, га	ишчилар, киши	
Андижон	579	18,8	9,2	32,5	15,9	39,8
Асака	418	12,7	8,7	30,4	20,8	26,6
Баликчи	634	23,0	13,5	36,3	21,3	62,2
Булоқбоши	256	9,2	4,9	35,9	19,1	44,8
Бўз	346	13,6	6,8	39,3	19,6	60,2
Жалалқудуқ	726	22,5	6,7	31,0	9,2	36,6
Избоскан	468	19,3	12,3	41,2	26,3	51,9
Марҳамат	507	16,1	6,1	31,7	12,0	43,7
Олтинкўл	359	14,0	6,6	39,0	18,4	40,7
Пахтаобод	748	18,3	15,1	24,5	20,2	46,1
Улуғнор	556	34,2	4,9	61,5	8,8	71,4
Хўжаобод	370	9,8	5,5	26,5	14,9	33,0
Шаҳрихон	358	18,7	10,1	52,2	28,2	44,9
Қўрғонтепа	828	26,0	16,8	31,4	20,3	54,9
Вилоят бўйича	**7175**	**256,2**	**127,2**	**35,7**	**17,7**	**45,8**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

22-илова

Андижон вилояти иқтисодиётининг ҳудудий таркиби

(2013-йил, жамига нисбатан фоизда)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Вилоят бўйича	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**
Андижон ш.	16,7	5,9	2,3	21,3	34,3	40,9	31,4	3,7	14,8
Хонобод ш.	4,4	0,1	0,7	1,7	2,8	0,6	1,2	4,9	3,3
Туманлар:									
Андижон	1,6	0,9	9,3	5,7	9,1	6,1	6,8	0,6	0,4
Асака	66,3	87,9	10,4	25,8	5,7	7,0	8,5	76,7	78,8
Баликчи	0,8	0,5	7,4	3,0	4,5	2,8	5,6	0,0	0,1
Булоқбоши	0,2	0,2	4,7	2,5	2,4	3,1	3,3	0,0	0,0
Бўз	0,3	0,1	4,7	1,8	2,8	0,7	1,5	0,0	0,0
Жалақудуқ	1,0	0,2	9,2	3,5	4,1	2,9	5,5	1,0	0,1
Избоскан	0,9	0,3	6,6	10,5	5,9	3,6	5,2	1,0	0,0
Марҳамат	0,7	0,3	6,6	2,3	3,1	3,1	4,4	0,1	0,0
Олтинкўл	0,8	0,4	5,9	6,0	4,7	4,3	4,5	0,4	1,0
Пахтаобод	0,2	0,2	8,0	3,4	2,9	4,9	5,4	0,4	0,1
Улуғнор	0,4	0,0	3,4	1,9	4,1	0,6	1,3	0,4	0,3
Хўжаобод	1,0	1,0	4,9	2,2	3,6	3,7	3,7	0,0	0,1
Шаҳрихон	2,6	1,5	8,3	4,9	5,9	9,2	6,5	1,4	0,2
Қўрғонтепа	0,9	0,6	7,9	3,5	4,4	6,6	5,2	0,1	0,2

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

23-илова

Наманган вилояти қишлоқ туманларининг майдони ва аҳолиси

Қишлоқ туманлари	Ташкил топган вақти	Маъмурий маркази	Майдони, минг кв.км	Аҳолиси, минг киши		1989-2014-йиллар да ўсиш, %	Аҳоли зичли ги, 1 кв.км киши
				1989	2014		
Косонсой	26.12.1793	Косонсой ш.	0,52	67,5	184,7	273,6	355,2
Мингбулоқ	22.12.1964	Жумашўй ш-ча	0,74	56,0	111,9	199,8	151,2
Наманган	29.09.1926	Тошбулоқ ш-ча	0,25	110,6	212,0	191,7	848,0
Норин	12.01.1973	Ҳаққулобод ш-ча	0,21	68,2	147,1	215,7	700,5
Поп	29.09.1926	Поп ш-ча	2,91	86,7	196,7	226,9	67,6
Тўрақўрғон	07.12.1970	Тўрақўрғон ш.	0,28	91,7	198,6	216,6	709,3
Уйчи	09.01.1967	Уйчи ш-ча	0,31	107,0	207,1	193,5	668,1
Учқўрғон	09.05.1935	Учқўрғон ш.	0,30	72,5	154,0	212,4	513,3
Чортоқ	27.12.1980	Чортоқ ш.	0,38	70,6	178,9	253,4	470,8
Чуст	29.09.1926	Чуст ш.	0,93	94,0	237,6	252,8	255,5
Янгиқўрғон	29.09.1926	Янгиқўрғон ш-ча	0,53	110,4	199,7	180,9	376,8
Вилоят бўйича	**18.12.1967**	**Наманган ш.**	**7,44**	**1477,1**	**2504,0**	**169,5**	**336,6**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

24-илова

Наманган вилояти қишлоқ туманларида аҳоли табиий ҳаракати
(ҳар 1000 кишига нисбатан)

Туманлар	1995-й.			2000-й.			2005-й.			2013-й.		
	туғи-лиш	ўлим	табиий кўпайиш	туғи-лиш	ўлим	табиий кўпайиш	туғи-лиш	ўлим	табиий кўпайиш	туғи-лиш	ўлим	табиий кўпайиш
Косонсой	36,8	5,6	31,2	23,8	5,0	18,8	21,9	4,5	17,4	24,3	3,9	20,4
Мингбулоқ	35,4	6,1	29,3	22,8	5,0	17,8	21,2	5,1	16,1	21,7	4,0	17,7
Наманган	37,5	6,3	31,2	21,5	5,1	16,4	20,6	4,4	16,2	23,0	4,4	18,6
Норин	30,1	6,4	23,7	19,0	5,1	13,9	19,7	5,4	14,3	22,8	5,0	17,8
Поп	32,4	6,1	26,3	21,6	4,8	16,8	21,9	5,1	16,8	22,3	4,6	17,7
Тўракўрғон	36,6	6,2	30,4	27,0	4,7	16,3	19,8	5,0	14,8	22,7	4,4	18,3
Уйчи	31,8	5,7	26,1	21,1	5,1	16,0	20,4	5,0	15,4	23,8	4,8	19,0
Учқўрғон	37,4	6,1	31,3	21,1	4,4	16,7	18,7	5,1	13,6	22,4	5,3	17,1
Чортоқ	36,4	6,2	30,2	19,7	4,7	15,0	20,3	4,9	15,4	22,9	4,4	18,5
Чуст	33,1	5,4	27,7	22,6	4,5	18,1	19,3	4,1	15,2	20,9	4,5	16,4
Янгиқўрғон	28,2	5,6	22,6	20,0	4,8	15,2	19,8	4,3	15,5	21,1	4,6	16,5

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

25-илова

Наманган вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркиби

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, минг га	Шу жумладан, суғориладиган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				экин ерлар	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Косонсой	50,8	31,3	20,6	56,3	9,6	-	34,1
Мингбулоқ	56,3	36,6	34,7	93,9	2,9	0,5	2,7
Наманган	29,9	17,5	15,2	75,3	10,9	0,4	13,4
Норин	20,7	13,0	13,0	92,4	7,6	-	-
Поп	280,0	147,4	33,4	19,8	2,2	0,7	77,3
Тўракўрғон	30,9	17,2	15,0	73,4	11,7	1,9	13,0
Уйчи	31,3	17,8	17,8	85,8	13,8	0,4	-
Учқўрғон	30,0	20,7	20,7	94,2	5,8	-	-
Чортоқ	36,9	22,7	15,7	49,3	18,7	1,2	30,8
Чуст	91,9	34,2	28,1	63,2	18,4	0,8	17,6
Янгиқўрғон	49,9	32,4	23,0	38,0	32,5	0,4	29,1
Вилоят бўйича	**718,1**	**390,3**	**237,8**	**50,8**	**9,5**	**0,6**	**39,0**

Манба: *"Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 118 бет маълумотлари.*

26-илова

Наманган вилояти ижтимоий-иқтисодий соҳаларининг ҳудудий таркиби
(2013-йил, жамига нисбатан фоизда)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Вилоят бўйича	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**
Шу жумладан:								
Наманган ш.	41,6	0,6	7,3	23,5	20,7	38,1	61,0	61,8
туманлар:								
Косонсой	2,5	11,1	5,3	6,6	7,7	4,8	2,3	3,4
Мингбулоқ	2,7	2,6	5,5	3,4	3,4	3,4	0,0	1,9
Наманган	9,0	3,5	9,3	9,7	8,7	5,6	16,8	4,6
Норин	4,2	4,4	6,0	4,2	4,7	5,5	1,1	2,9
Поп	5,9	3,6	6,6	10,8	8,3	6,0	1,6	3,7
Тўрақўрғон	4,7	3,0	8,4	7,5	8,6	7,0	2,8	3,4
Уйчи	7,5	10,1	7,3	8,7	10,7	3,4	7,8	3,1
Учқўрғон	9,6	2,0	7,9	4,6	5,4	5,6	0,5	2,9
Чортоқ	1,3	4,9	8,4	7,4	8,6	3,7	1,3	3,7
Чуст	4,3	5,2	10,0	7,2	7,0	11,0	3,7	5,3
Янгиқўрғон	2,5	49,0	18,0	6,4	6,3	5,8	1,1	3,3

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

27-илова

Фарғона вилояти қишлоқ туманларининг майдони ва аҳолиси

Қишлоқ туманлари	Ташкил топган йили	Маъмурий маркази	Майдони минг кв. км	Аҳолиси, минг киши		Ўсиш, %	Зичлиги 1кв. км киши
				1989 йил	2014 йил		
Бешариқ	29.09.1926	Бешариқ ш.	0,77	140,9	204,6	145,2	265,7
Богдод	31.12.1964	Боғдод ш-ча	0,33	108,0	190,1	176,0	576,1
Бувайда	26.12.1973	Янгиқўрғон ш-ча	0,28	111,2	202,6	182,2	723,6
Данғара	07.12.1970	Данғара ш-ча	0,43	87,3	155,2	177,8	360,9
Ёзёвон	27.12.1980	Ёзявон ш-ча	0,41	45,9	98,3	214,2	239,7
Олтиариқ	29.09.1926	Олтиариқ ш-ча	0,63	97,3	191,7	197,0	304,3
Риштон	09.01.1967	Риштон ш.	0,31	119,4	180,6	151,2	582,6
Сўх	27.02.1990	Равон ш-ча	0,31	-	68,8	-	221,9
Тошлоқ	12.04.1973	Тошлоқ ш-ча	0,24	88,4	179,7	203,3	748,7
Учқўприк	29.09.1926	Учқўприк ш-ча	0,28	113,9	203,0	178,2	725,0
Фарғона	22.02.1964	Водил ш-ча	0,62	154,2	193,5	125,5	312,1
Фурқат	09.04.1992	Навбаҳор ш-ча	0,31	-	105,4	-	340,0
Ўзбекистон	17.04.1963	Яйпан ш.	0,69	142,6	212,9	149,3	308,5
Қува	10.02.1939	Қува ш.	0,44	105,0	231,7	220,7	526,6
Қўштепа	16.04.1952	Лангар ш-ча	0,37	111,5	169,8	152,3	458,9
Вилоят	**15.01.1938**	**Фарғона ш.**	**6,76**	**1425,6**	**3386,1**	**237,5**	**500,9**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилди.

28-илова

Фарғона вилояти янги шаҳарчаларининг ҳудудий тақсимоти

т/р	Қишлоқ туманлари	Сони		Аҳолиси (2009 й.)		1. 01. 2008-йилда	
		та	фоизда	минг киши	фоизда	жами қишлоқ аҳолиси, минг киши	шундан аҳолисининг янги шаҳарчалардаги улуши, %
1	Бешариқ	10	5,1	42,3	4,5	151,1	27,8
2	Боғдод	20	10,2	77,4	8,3	154,3	50,2
3	Бувайда	10	5,1	97,6	10,4	171,8	56,8
4	Данғара	8	4,1	22,7	2,4	129,0	17,5
5	Ёзёвон	8	4,1	41,9	4,5	69,9	59,9
6	Олтиариқ	13	6.6	106,2	11,3	144,7	73,4
7	Риштон	13	6,6	74,9	8,0	127,7	58,6
8	Сўх	7	3,6	38,8	4,1	58,2	66,7
9	Тошлоқ	9	4,6	24,1	2,6	137,0	17,6
10	Учкўприк	11	5,6	33,7	3,6	176,3	19,1
11	Фарғона	20	10.2	119,8	12,8	174,9	68,5
12	Фурқат	8	4,1	22,7	2,4	94,5	24,0
13	Ўзбекистон	21	10,7	63,2	6,7	162,7	38,8
14	Қува	15	7,7	53,4	5,7	157,3	33,9
15	Қўштепа	14	7,2	63,2	6,7	147,3	42,9
	Фарғона ш.	3	1,5	40,2	4,3	40,2	100,0
	Қувасой ш.	6	3,0	15,8	1,7	47,1	33,5
	Жами	**196**	**100**	**938,0**	**100**	**2145,0**	**43,7**

Жадвал муаллиф томонидан ҳисоблаб чиқилган.

29-илова

Фарғона вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, минг га	Шу жумладан, суғорилади ган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				экин ерлар	кўп йил-лик дарахт-зорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Бешариқ	78,5	27,9	25,5	75,6	13,6	-	10,8
Боғдод	42,1	23,2	21,1	76,5	14,6	-	8,9
Бувайда	32,5	18,7	17,4	86,3	5,4	-	8,3
Данғара	45,8	21,0	19,3	87,2	4,6	-	8,1
Ёзёвон	35,9	17,7	17,7	94,4	5,1	-	0,5
Олтиариқ	40,1	19,4	19,4	90,1	8,6	-	1,3
Қўштепа	39,9	22,3	22,3	93,3	5,8	-	0,9
Риштон	42,2	23,6	21,1	73,5	13,4	-	13,1
Сўх	22,1	4,6	3,1	38,9	28,4	-	32,6
Тошлоқ	28,0	14,9	14,9	88,8	9,8	-	1,4
Учкўприк	37,2	19,1	17,2	80,9	9,0	-	10,1
Фарғона	61,5	25,4	25,4	74,0	24,5	-	1,5
Фурқат	30,4	16,5	15,2	90,3	1,7	-	8,0
Ўзбекистон	77,0	26,7	21,7	52,7	24,4	-	22,9
Қува	43,8	21,5	21,5	77,2	22,4	-	0,3
Жами	**700,5**	**318,4**	**298,8**	**78,3**	**14,3**	**-**	**7,4**

***Манба:** "Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 184 бет маълумотлари.*

30-илова

Фарғона вилояти иқтисодий ва ижтимоий соҳаларининг ҳудудий таркиби
(2013-йил, жамига нисбатан фоизда)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Марғилон ш.	2,7	7,6	1,7	5,8	7,4	6,8	1,3	1,8
Фарғона ш.	42,0	33,6	4,1	23,0	28,0	28,4	41,9	62,3
Қувасой ш.	11,9	8,2	4,8	2,9	1,8	2,3	1,0	2,9
Қўқон ш.	11,4	17,8	1,2	8,2	13,6	13,6	14,4	11,7
Туманлар:								
Бешариқ	2,0	2,7	6,9	3,6	3,3	3,3	1,6	0,5
Боғдод	2,1	4,4	6,4	4,9	3,2	3,0	0,4	0,5
Бувайда	0,7	1,5	5,9	4,3	3,4	2,9	0,3	0,3
Данғара	1,0	2,7	5,8	5,2	2,4	3,8	11,3	14,4
Ёзёвон	0,4	1,3	4,1	4,6	3,5	1,5	0,2	0,2
Олтиариқ	0,8	2,5	8,4	6,2	3,5	4,2	0,2	0,3
Риштон	1,7	1,8	5,9	3,7	3,2	4,0	1,2	1,2
Сўх	0,2	0,9	2,5	2,8	1,2	1,5	-	-
Тошлоқ	8,6	2,2	5,7	3,5	3,4	3,2	24,6	2,3
Учкўприк	0,7	1,7	5,6	3,0	3,7	3,9	0,4	0,8
Фарғона	0,8	2,0	7,1	4,4	7,6	5,2	0,3	0,5
Фурқат	0,5	1,4	3,9	2,1	1,0	1,8	0,0	0,0
Ўзбекистон	2,2	2,3	6,3	3,3	3,5	3,5	0,1	0,2
Қува	2,3	4,3	7,0	5,1	4,2	4,5	0,7	0,0
Қўштепа	0,4	1,1	6,7	3,4	2,1	2,4	0,1	0,1

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

31-илова

Фарғона вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари
(аҳоли жон бошига, 2013-йил)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Марғилон ш.	0,232	0,666	0,268	0,662	0,689	1,416	1,010
Фарғона ш.	7,310	7,175	0,600	3,621	2,701	2,891	4,893
Қувасой ш.	4,978	2,323	1,813	1,050	1,936	0,846	0,853
Қўқон ш.	1,076	1,766	0,191	2,203	1,411	2,348	1,345
Туманлар:							
Бешариқ	0,309	0,374	1,130	0,689	0,482	0,574	0,507
Боғдод	0,400	0,580	1,135	0,466	0,721	0,747	0,452
Бувайда	0,051	0,163	1,029	0,348	0,590	0,698	0,416
Данғара	0,307	0,561	1,263	0,624	1,101	0,426	0,812
Ёзёвон	0,090	0,294	1,572	3,216	1,467	0,835	0,472
Олтиариқ	0,073	0,174	1,385	0,615	1,267	0,795	0,721
Охунбобоев	0,041	0,115	1,310	1,215	0,539	0,511	0,386
Риштон	0,349	0,225	1,131	0,589	0,733	0,609	0,660
Сўх	0,077	0,259	1,107	0,603	1,149	0,807	0,685
Тошлоқ	1,586	0,296	1,012	0,808	0,662	0,571	0,462
Учкўприк	0,088	0,260	0,989	0,407	0,845	0,437	0,639
Фарғона	0,101	0,209	1,210	0,403	0,937	0,507	0,812
Фурқат	0,101	0,300	1,242	0,336	0,756	0,738	0,487
Ўзбекистон	0,263	0,134	0,984	0,442	0,635	0,741	0,492
Қува	0,365	0,503	1,080	0,293	0,568	0,899	0,604
Вилоят	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

32-илова

Бухоро вилояти қишлоқ туманлари ҳақида баъзи маълумотлар
(1.01.2011 й.)

Қишлоқ туманлари	Ташкил топган йили	Туман маркази	Майдони, минг км^2	Аҳолиси, минг киши		1989-2014 йй, ўсиш, %	Зичлик 1 км^2 киши
				1989й	2014й.		
Бухоро	29.09.1926	Галаосиё ш.	1,32	69,0	147,0	213,0	111,4
Вобкент	29.09.1926	Вобкент ш.	0,29	62,9	125,6	199,7	433,1
Жондор	17.01.1935	Жондор ш-ча	5,17	84,6	155,1	183,3	30,0
Когон	29.09.1926	Коган ш.	0,50	42,3	67,7	160,0	135,4
Олот	26.12.1989	Олот ш.	3,23	46,4	89,6	193,1	27,7
Пешку	03.04.1989	Янгибозор ш-ча	8,72	62,5	109,5	175,2	12,6
Ромитан	29.09.1926	Ромитан ш.	2,45	68,5	127,0	185,4	51,8
Шофиркон	29.09.1926	Шофиркон ш.	3,72	83,5	160,6	192,3	43,2
Қоракўл	29.09.1926	Қоракўл ш.	8,69	73,0	147,5	202,0	17,0
Қоровулбозор	12.01.1993	Қоровулбозор ш.	2,20	-	16,3	-	7,4
Ғиждувон	29.09.1926	Ғиждувон ш.	3,95	141,3	279,6	197,9	70,8
Вилоят бўйича	**15.01.1938**	**Бухоро ш.**	**40,3**	**1136,0**	**1756,5**	**154,6**	**43,6**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

33-илова

Бухоро вилояти янги шаҳарчаларининг ҳудудий тақсимоти
(1.01.2009 й. ҳолатида)

Қишлоқ туманлари	Аввалги қишлоқлар – янги шаҳарчаларнинг номи (аҳолиси, киши)	Сони	Аҳолиси, минг киши
Бухоро	Работак (2583), Подшойи (2072), Арабхона (2767), Дехча (2037), Хуминиболо (2044), Ўрта Новметан (2452)	6	14,0
Вобкент	Харгўш (2150), Ширин (2694)	2	4,8
Жондор	Далмун (2250), Чорзона (2275), Тобагар(2385), Бўрибоғи (2183), Ҳазорман (2155), Ушот (2086), Самончук (3217), Кулиён (2600)	8	19,1
Олот	Ганчи Чандир (3064), Бўрибек Чандир (2422), Кесакли (2412), Човдур (2710), Киртай (2179), Сола Қоровул (3312), Талкон сайёт (2627), Ўзбекистон (2080)	8	20,8
Пешку	Шавғон (2194), Янгибозор (6460), Пешку (2256)	3	10,9
Ромитан	Қоқиштувон (4085), Хоса (2790), Юқори Ғазберон (2202)	3	9,1
Шофиркон	Чандир (2423), Талисафед (3486), Искогаре (3996), Мирзоқул (2179), Жўйрабод (3129), Ғуломте (2042), Қуйи Чуқурак (2296), Ундаре (2336)	8	21,9
Қоракўл	Бандбоши (2989), Янгиқалъа (2453), Қуввача (2455), Солур (2884), Сайёд (2596), Қорахожи (2441), Дарғабоғи (2442), Чандиробод (2770), Жиғачи (2356), Мирзақалъа (2458), Шўрработ (2286), Якка Аълам (2145),	12	30,3
Ғиждувон	Абади (2210), Юқори Ростгўй (3112), Кўли Жаббор (2556), Жовгари (2675), Ғаждумак (2648), Мазрагон (2396), Ўзакон (2681), Бештува (2786), Чағдари (2475), Хатча (2346)	10	25,9
Жами вилоят бўйича:		60	156,8

***Изоҳ**: аҳоли сони янги шаҳарчалар пайдо бўлган вақти бўйича келтирилган.*
***Манба**: Бухоро вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари.*

34-илова

Бухоро вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, минг га	Шу жумладан суғорилади диган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				экин ерлар	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Бухоро	130,0	75,5	23,0	25,6	4,0	0,9	69,5
Вобкент	39,4	25,2	20,2	73,6	6,4	0,3	19,7
Жондор	518,0	383,1	28,1	6,3	0,8	0,4	92,7
Когон	51,0	23,9	16,9	64,3	5,1	1,3	29,3
Олот	322,6	178,1	17,2	9,0	0,6	0,07	90,3
Пешку	1033,6	837,3	18,8	2,0	0,2	0,03	97,8
Ромитан	418,2	277,7	23,0	7,3	0,7	0,3	91,7
Шофиркон	371,9	187,6	23,2	10,6	1,4	0,4	87,6
Қоракўл	695,4	368,3	19,6	4,8	0,4	0,06	91,7
Қоровулбозор	211,0	138,1	15,4	10,3	0,2	0,7	88,8
Ғиждувон	394,7	320,5	20,5	5,3	0,7	0,4	93,6
Вилоят бўйича	**4193,7**	**2807,4**	**227,8**	**7,1**	**0,8**	**0,2**	**91,9**

Манба: *"Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 70 бет маълумотлари.*

35-илова

Бухоро вилояти қишлоқ хўжалигининг ҳудудий таркиби

(2013 й., жамига нисбатан фоизда)

Ҳудудлар	бошоқли дон	сабзавот	картошка	гўшт	сут	мева	узум	йирик шохли корамоллар	кўй ва эчкилар	тухум	парранда
Бухоро ш.	0,3	3,7	0,9	6,2	3,6	1,2	1,2	2,0	1,2	1,2	0,8
Когон ш.	0,0	0,3	1,0	3,0	0,9	0,0	0,0	2,1	1,3	1,0	0,8
Бухоро	9,2	12,9	14,3	9,4	11,7	11,4	22,8	9,9	6,7	6,8	10,1
Вобкент	10,9	7,4	8,8	7,2	10,0	17,0	8,3	8,5	4,1	5,6	7,2
Жондор	9,2	12,3	12,9	9,3	10,5	14,1	11,4	10,0	13,9	4,6	8,3
Когон	5,9	3,6	9,0	9,7	4,8	2,4	2,6	6,5	4,0	40,6	29,6
Олот	9,2	7,6	13,0	6,3	7,0	4,8	5,0	8,1	9,1	5,1	4,7
Пешку	7,9	11,0	11,9	7,3	8,8	12,0	8,0	8,5	10,7	4,3	3,3
Ромитан	9,5	8,1	5,0	8,8	9,4	7,5	5,1	8,6	8,2	4,3	4,8
Шофиркон	9,7	8,0	5,8	8,9	11,2	7,6	13,6	8,9	9,1	4,9	4,9
Қоракўл	10,5	11,8	6,0	10,5	11,0	8,8	11,5	14,2	14,1	14,4	11,2
Қоровулбозор	5,5	2,4	1,0	2,2	1,1	0,8	0,6	1,1	6,2	0,3	0,7
Ғиждувон	12,2	10,9	10,4	11,2	11,4	12,4	9,6	11,6	11,4	6,9	13,6
Вилоят бўйича	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Жадвал Бухоро вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

3б-илова

Бухоро вилояти ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларининг ҳудудий таркиби
(2013 й., жамига нисбатан фоизда)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Халқ истеъмол моллари	Пудрат ишлари	Чакана савдо айланмаси	Пуллик хизматлар	Экспорт	Импорт
Жами:	100	100	100	100	100	100	100	100
Бухоро ш.	14,5	1,7	18,8	17,7	36,0	36,4	15,7	12,5
Когон ш.	8,5	0,5	8,7	7,0	4,3	4,0	5,6	0,8
Бухоро	3,3	11,9	2,0	7,9	4,0	6,5	6,3	1,3
Вобкент	1,7	9,3	2,7	4,1	6,1	4,9	0,2	0,3
Жондор	3,4	10,7	4,0	4,9	4,0	5,5	5,9	0,7
Когон	5,8	6,6	1,6	10,3	1,8	3,5	2,2	9,3
Олот	2,4	7,4	1,0	3,5	2,0	4,1	4,9	2,4
Пешку	2,1	9,2	0,6	3,5	2,0	4,2	6,2	0,3
Ромитан	8,7	8,8	2,2	9,0	5,1	5,2	7,1	0,7
Шофиркон	2,2	9,4	1,2	5,8	4,8	6,0	5,2	0,4
Қоракўл	3,2	10,5	4,2	4,8	10,8	5,8	5,2	1,7
Қоровулбозор	36,4	2,5	48,3	12,5	1,1	1,3	24,3	69,2
Ғиждувон	5,5	11,5	4,7	9,0	18,0	12,6	11,2	0,4

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

37-илова

Навоий вилояти қишлоқ туманлари аҳолисининг табиий ва механик ҳаракати
(ҳар 1000 кишига нисбатан)

Қишлоқ туманлари	Аҳоли табиий ҳаракати						Аҳоли миграцияси		
	2008 й.			2013 й.			2013 й.		
	туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	миграция қолдиғи
Кармана	18,3	5,3	13,0	23,5	5,0	18,0	11,1	5,5	-5,6
Конимех	20,1	5,3	14,8	24,4	5,5	18,9	14,3	33,0	-18,7
Навбаҳор	23,4	4,7	18,7	20,9	4,2	16,7	10,8	6,7	4,1
Нурота	25,9	5,1	20,8	21,7	4,8	16,9	4,7	7,1	-2,4
Томди	16,5	4,2	12,3	17,3	4,2	13,1	10,7	52,4	-41,7
Учқудуқ	21,7	4,9	16,8	25,4	4,3	21,1	40,5	55,7	-15,2
Хатирчи	22,5	4,5	18,0	21,7	4,4	17,3	10,7	9,6	1,1
Қизилтепа	21,1	4,3	16,8	20,6	4,3	16,3	7,6	6,8	-0,8
Вилоят бўйича	**21,4**	**4,8**	**16,6**	**21,5**	**4,6**	**16,9**	**13,6**	**16,7**	**-3,1**

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

38-илова

Навоий вилояти шаҳар ва қишлоқ туманлари ижтимоий ҳолатининг баъзи бир кўрсаткичлари

(2012 й.)

Шаҳар ва туманлар номи	1 кишига тўғри келадиган уй-жой, кв. м	Ҳар 10 минг кишига нисбатан касалхона ўринлари	Ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган амбулатория-поликлиника муассасалари	1 сменада ўқувчилар, %да	Ичимлик суви билан таъминланганлик даражаси, % да	Табиий газ билан таъминланганлик даражаси, %да	Ҳар 100 минг кишига нисбатан касалланганлар сони
Навоий ш.	18,7	97	232	66,7	98,8	98,2	91567
Зарафшон ш.	15,2	42	237	67,1	95,2	99,0	81165
Туманлар:							
Кармана	22,8	55	142	83,8	87,3	96,6	63141
Конимех	19,0	53	192	76,6	81,5	72,4	54306
Навбаҳор	25,1	32	115	82,3	41,9	72,1	55259
Нурота	19,5	49	218	76,3	65,1	80,0	56499
Томди	12,1	50	240	98,9	46,4	-	70489
Учқудуқ	18,0	59	191	70,7	76,8	-	90379
Хатирчи	19,9	29	109	69,7	81,5	66,3	61152
Қизилтепа	24,4	40	159	88,3	79,0	93,8	67474
Вилоят бўйича	**20,5**	**44**	**166**	**76,5**	**79,3**	**80,4**	**61168**

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

39-илова

Самарқанд вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари

(жамига нисбатан фоиз ҳисобида, 2012 й.)

Ҳудудлар	Саноат маҳсулоти	Халқ истеъмол моллари	Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Самарқанд ш.	44,1	59,2	0,5	34,6	30,6	26,5	35,9
Каттақўрғон ш.	2,4	3,3	0,4	0,5	2,2	5,7	3,7
Булунғур	1,3	2,0	9,9	2,3	3,1	4,2	4,1
Жомбой	12,4	5,4	5,8	2,7	4,5	2,8	3,6
Иштиҳон	1,8	1,1	8,2	2,5	4,1	4,1	4,2
Каттақўрғон	2,6	1,9	7,6	2,7	5,8	3,8	4,5
Нарпай	3,8	3,0	3,9	3,1	4,5	4,5	4,6
Нуробод	0,3	0,5	2,4	2,7	3,0	3,9	2,7
Оқдарё	1,8	1,2	5,3	2,8	4,7	2,5	3,9
Пайариқ	2,4	1,0	9,0	4,3	6,8	4,8	4,8
Пастдарғом	3,7	1,9	9,2	3,8	5,9	7,9	6,2
Пахтачи	1,5	0,7	4,4	2,0	2,8	4,3	3,6
Самарқанд	6,8	6,0	8,6	3,8	6,9	5,9	5,9
Тойлоқ	3,1	3,3	9,0	2,9	5,2	2,0	3,2
Ургут	9,0	9,0	12,2	9,6	6,6	13,6	6,1
Қўшработ	0,5	0,6	3,6	19,7	3,3	3,2	2,0
Жами вилоят	100	100	100	100	100	100	100

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

40-илова

Самарқанд вилояти фермер ва деҳқон хўжаликлари бўйича айрим маълумотлар

(01.01.2014 й. ҳолатига)

Қишлоқ туманлари	Фермер хўжаликлари				Деҳқон хўжаликлари			
	сони	бириктирилган ер майдони, минг га	1 та фермерга тўғри келадиган ер, га	ялпи қ/х маҳсулотидаги улуши, фоизда	сони, минг та	бириктирилган ер майдони, минг га	1 та деҳқон хўжалиги га тўғри келадиган ер, га	ялпи қ/х маҳсулотидаги улуши, фоизда
Булунғур	1129	37,8	33,5	58,1	25,9	5,5	0,2	40,8
Жомбой	595	31,9	53,6	39,5	25,1	6,2	0,2	59,2
Иштиҳон	597	41,3	69,2	33,0	35,2	7,8	0,2	65,6
Каттақўрғон	506	61,4	121,3	26,7	45,3	8,1	0,18	70,7
Нарпай	378	30,0	79,4	46,8	32,9	5,4	0,16	51,6
Нуробод	416	79,6	191,3	22,3	17,1	6,6	0,4	76,3
Оқдарё	503	24,1	42,8	44,5	21,7	4,5	0,2	54,3
Пайариқ	667	59,4	89,0	42,3	34,9	6,5	0,19	56,6
Пастдарғом	893	56,7	63,5	36,2	50,9	8,1	0,16	62,3
Пахтачи	357	24,8	69,5	31,7	28,3	5,1	0,18	66,3
Самарқанд	483	17,6	36,4	45,9	41,8	3,6	0,08	52,1
Тойлоқ	708	12,9	18,2	46,9	30,7	3,6	0,12	52,0
Ургут	829	31,6	38,1	20,4	56,3	7,8	0,14	78,1
Қўшработ	267	18,1	67,8	10,4	14,5	4,8	0,33	88,1
Жами	**8388**	**527,1**	**62,8**	**37,0**	**512,3**	**86,1**	**0,17**	**60,6**

Жадвал Самарқанд вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида тузилган.

41-илова

Сурхондарё вилояти қишлоқ туманлари майдони ва аҳолиси

(01.01.2014 й.)

Қишлоқ туманлари	Ташкил топган йили	Майдони, минг кв, км	Маъмурий маркази	Аҳоли сони, минг киши	Аҳоли зичлиги, 1 кв. км киши
Ангор	28.11.1978	0,39	Ангор ш-ча	136,3	348,7
Бойсун	29.11.1965	3,72	Бойсун ш.	106,1	28,5
Денов	29.09.1926	0,74	Денов ш.	346,1	467,7
Жарқўрғон	29.11.1965	1,14	Жарқўрғон ш.	192,4	168,8
Музработ	25.12.1968	0,74	Халқабод ш-ча	124,2	167,8
Олтинсой	23.11.1981	0,57	Карлук ш-ча	153,7	270,0
Сариосиё	29.09.1926	3,93	Сариосиё ш-ча	179,9	45,8
Термиз	29.09.1926	0,86	Учқизил ш-ча	95,3	110,8
Узун	29.03.1991	1,63	Узун ш-ча	155,1	95,1
Шеробод	29.09.1926	2,73	Шеробод ш.	170,3	62,4
Шўрчи	09.02.1935	0,85	Шўрчи ш.	180,1	211,9
Қизириқ	06.03.1975	0,55	Сариқ ш-ча	148,2	269,4
Қумқўрғон	23.03.1977	2,20	Қумқўрғон ш.	203,3	92,4
Вилоят бўйича	**06.03.1941**	**20,10**	**Термиз ш.**	**2307,5**	**114,8**

Жадвал ЎзР давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

42-илова

Сурхондарё вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари

(2013 й. жамига нисбатан фоизда)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат ишлаб чиқариш	ХИМ	Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Термиз ш.	9,9	13,8	0,1	8,0	18,7	21,0	21,3	19,8	4,5
Туманлар:									
Ангор	4,3	2,0	5,9	3,2	4,0	4,5	4,3	4,8	5,0
Бойсун	1,8	4,5	4,7	16,4	7,8	6,9	4,8	4,0	0,0
Денов	13,0	29,8	15,1	6,4	9,9	9,6	21,8	16,3	5,7
Жарқўрғон	21,3	2,9	8,7	8,0	7,1	7,9	5,7	6,5	10,8
Музработ	4,3	2,1	6,2	3,5	3,5	3,0	3,7	4,4	6,4
Олтинсой	0,8	1,9	8,2	5,5	4,6	3,5	4,0	5,0	0,3
Сариосиё	5,5	5,0	6,2	17,4	13,1	15,8	4,6	6,2	3,6
Термиз	2,4	4,3	4,2	5,6	4,6	5,2	2,4	4,3	35,5
Узун	3,3	2,5	7,8	3,7	5,7	4,4	3,8	5,1	3,2
Шеробод	7,1	6,6	8,3	4,2	5,7	4,5	6,8	5,7	8,1
Шўрчи	11,8	20,0	5,8	3,6	3,8	4,2	8,4	6,5	6,0
Қизирик	4,7	1,7	8,4	3,9	3,3	5,1	4,2	5,0	5,5
Қумқўрғон	5,3	2,9	10,4	7,4	5,0	4,4	4,2	6,4	5,4
Вилоят	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

43-илова

Сурхондарё вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, минг га	Шу жумладан суғориладиган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				экин ерлари	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Ангор	38,7	17,5	16,5	89,2	5,1	-	5,7
Бойсун	357,8	284,7	4,5	7,8	0,6	0,1	91,5
Денов	113,1	83,0	27,7	32,9	4,4	-	62,6
Жарқўрғон	116,1	59,6	22,5	33,6	4,2	-	62,2
Музработ	73,9	36,2	34,2	92,1	2,3	-	5,6
Олтинсой	56,8	42,8	16,6	30,3	14,9	-	54,8
Сариосиё	382,2	147,0	12,5	9,2	2,3	-	88,5
Термиз	86,0	26,8	14,3	50,0	4,4	-	45,6
Узун	184,5	75,1	12,2	19,7	2,5	-	77,8
Шеробод	272,8	169,6	35,7	23,8	1,3	-	74,9
Шўрчи	72,2	48,0	16,4	31,2	3,0	-	65,8
Қизирик	58,8	39,7	37,3	87,8	6,1	-	6,1
Қумқўрғон	193,5	145,6	22,1	12,5	2,7	-	84,8
Вилоят	**2009,9**	**1175,5**	**272,7**	**23,9**	**2,8**	**0,02**	**73,3**

Манба: *"Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 146 бет маълумотлари.*

44-илова

Сурхондарё вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари
(2013 й., вилоят ўртача даражасига нисбатан)

Қишлоқ туманлари	Саноат маҳсулотлари	Халқ истеъмол моллари	Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари	Чакана савдо	Пуллик хизматлар
Термиз ш.	1,676	2,522	0,013	3,582	4,421
Ангор	0,855	0,447	1,163	0,846	0,715
Бойсун	0,396	0,947	1,034	1,044	0,713
Денов	0,907	2,147	1,009	1,450	1,234
Жарқўрғон	2,553	0,376	1,038	0,685	0,729
Музработ	0,775	0,453	1,158	0,687	0,652
Олтинсой	0,128	0,306	1,171	0,608	0,573
Сариосиё	0,712	0,718	0,782	0,588	0,627
Термиз	0,501	1,124	1,024	0,577	1,519
Узун	0,483	0,400	1,164	0,576	0,597
Шеробод	0,966	0,970	1,122	0,922	0,618
Шўрчи	0,151	2,788	0,750	1,082	0,665
Қизириқ	0,722	0,288	1,307	0,641	0,672
Қумқўрғон	0,602	0,353	1,180	0,475	0,649
Вилоят	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

45-илова

Қашқадарё вилояти қишлоқ туманлари майдони ва аҳолиси (1.01.2014 й.)

Қишлоқ туманлари	Ташкил топган йили	Туман маркази	Майдони, минг кв км	Аҳолиси, минг киши	Аҳоли зичлиги, 1 кв.км/киши
Деҳқонобод	31.08.1971	Карашина ш-ча	4,00	126,6	31,7
Касби	25.12.1968	Муғлон ш-ча	0,65	173,3	266,6
Китоб	25.12.1968	Китоб ш.	1,75	233,9	133,7
Косон	29.09.1926	Косон ш.	1,88	250,1	133,0
Миришкор	25.04.2003	Янги Миришкор ш-ча	3,21	106,7	33,2
Муборак	13.091978	Муборак ш.	3,07	77,8	25,3
Нишон	06.03.1975	Янги Нишон ш.	2,11	130,4	61,8
Чироқчи	22.02.1964	Чироқчи ш.	2,84	349,9	123,2
Шаҳрисабз	29.09.1926	Шаҳрисабз ш.	1,66	324,3	195,4
Яккабоғ	20.09.1926	Яккабоғ ш.	1,10	231,3	210,3
Қамаши	31.12.1964	Қамаши ш.	2,66	237,2	89,2
Қарши	04.10.1931	Бешкент ш.	0,91	215,4	236,7
Ғузор	29.09.1926	Ғузор ш.	2,65	181,6	68,5
Вилоят	**20.01.1943**	**Қарши ш.**	**28,6**	**2895,5**	**101,2**

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

46-илова

Қашқадарё вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ҳудудий жиҳатлари
(2013-йил, жамига нисбатан фоизда)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Капитал қўйилма-лар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Қарши ш.	9,3	43,3	0,9	22,7	30,3	33,2	18,6	23,3	59,2
Туманлар:									
Деҳқонобод	1,5	0,5	3,4	9,6	3,2	2,9	4,9	7,6	1,4
Касби	1,2	0,7	7,6	1,1	4,1	3,3	5,2	8,2	0,0
Китоб	0,6	3,4	8,6	1,9	6,2	7,5	7,1	0,6	0,8
Косон	2,8	12,5	9,5	2,2	5,8	8,1	6,8	10,3	0,4
Миришкор	1,0	1,0	7,2	6,6	2,8	3,2	4,4	5,0	0,0
Муборак	45,2	2,0	4,3	25,4	6,3	1,8	5,3	2,3	16,8
Нишон	1,1	0,8	6,7	7,9	3,4	3,5	5,3	6,0	2,6
Чироқчи	0,8	4,2	10,7	2,0	4,3	6,8	7,0	2,9	0,4
Шаҳрисабз	3,0	22,0	8,4	2,0	7,7	8,6	8,2	4,8	0,8
Яккабоғ	0,9	4,0	8,4	2,7	5,8	6,3	6,7	3,9	0,2
Қамаши	1,3	2,2	8,4	2,1	4,7	7,7	6,8	6,7	0,3
Қарши	1,7	1,7	9,2	2,9	8,2	2,5	6,9	7,1	1,7
Ғузор	23,3	1,7	6,7	10,9	7,2	4,2	6,8	11,5	15,4
Вилоят	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Изоҳ: Саноатнинг ҳудудий таркибида "бўлининмайдиган" кўрсаткичлар (6,1 %) киритилмаган.
Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

47-илова

Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланила-диган ерлар, минг га	Шу жумладан суғорила-диган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда:			
				экин ерлар	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Деҳқонобод	395,7	279,8	2,2	15,9	0,2	1,3	82,6
Касби	73,5	51,1	46,3	87,0	3,7	-	9,3
Китоб	174,2	102,7	16,0	21,3	7,0	1,4	70,3
Косон	188,1	143,9	66,4	51,0	1,7	1,8	45,5
Миришкор	312,5	277,3	58,5	20,0	0,5	0,7	78,8
Муборак	307,0	261,8	33,0	13,1	0,3	-	86,6
Нишон	211,1	156,3	53,9	33,2	1,3	-	65,5
Чироқчи	283,7	240,7	25,4	51,2	1,2	3,4	44,3
Шаҳрисабз	166,7	102,7	22,1	24,4	4,4	0,4	70,8
Яккабоғ	134,9	100,2	29,6	39,0	5,0	2,2	53,8
Қамаши	245,7	179,0	30,3	35,1	1,1	0,4	63,3
Қарши	91,7	65,9	43,8	67,0	4,2	1,3	27,5
Ғузор	265,2	231,9	32,8	26,6	0,4	0,3	72,7
Вилоят	**2856,8**	**2195,3**	**461,4**	**31,1**	**1,6**	**1,0**	**66,3**

Манба: *"Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 94 бет маълумотлари.*

48-илова

Қашқадарё вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари

(аҳоли жон бошига, 2013-йил)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	Капитал қўйилма-лар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Қарши шаҳри	1,860	2,979	0,083	1,205	3,043	4,548	3,010
Деҳқонобод	0,132	0,125	0,835	1,706	0,581	0,634	0,743
Касби	0,179	0,092	2,059	0,262	0,561	0,302	0,377
Китоб	0,058	0,577	1,273	0,221	0,644	0,896	1,520
Косон	0,245	1,472	1,229	0,336	0,916	0,856	0,859
Миришкор	0,262	0,344	0,958	4,719	0,704	0,536	0,674
Муборак	18,140	0,568	1,244	10,582	2,472	0,817	2,794
Нишон	0,254	0,166	2,726	1,305	0,797	0,767	0,767
Чироқчи	0,051	0,298	0,905	0,138	0,306	0,357	0,388
Шаҳрисабз	0,190	1,965	0,618	0,317	0,698	0,731	0,589
Яккабоғ	0,100	0,509	1,024	0,324	0,636	0,764	0,605
Қамаши	0,136	0,343	1,073	0,169	0,403	0,714	0,883
Қарши	0,152	0,278	1,072	0,402	1,053	0,418	0,905
Ғузор	3,709	0,161	1,021	1,998	2,094	0,645	0,634
Вилоят	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**	**1,000**

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

49-илова

Қорақалпоғистон қишлоқ аҳоли пунктларининг таркибий тузилиши

Қишлоқ туманлари	250 кишигача		250-500 киши		500-1000 киши		1000-2000 киши		2000-3000 киши		3000 киши ва ундан ортиқ		Жами	
	қ.а.п	аҳоли	қ.а.п	аҳоли	қ.а.п	аҳоли	қ.а.п	аҳоли	қ.а.п	аҳоли	қ.а.п	аҳоли	қ.а.п	аҳоли
Амударё	13	2168	29	10256	32	23133	34	47893	8	19629	3	9938	119	113017
Беруний	4	536	7	2720	16	12393	22	31661	13	30125	5	18596	67	96031
Кегейли	85	12732	39	13821	24	15178	3	4243	1	2482	-	-	152	48456
Мўйноқ	6	855	4	1348	3	2252	7	9094	1	2030	-	-	21	15579
Нукус	10	1872	9	3328	12	9062	6	7982	2	5367	2	9914	41	37525
Тахтакўпир	18	2706	5	1679	11	7802	6	9338	1	2131	-	-	41	23656
Тўрткўл	12	1619	9	3756	22	16533	29	43727	9	21649	5	17504	86	104788
Хўжайли	24	4162	34	12507	28	17450	19	26191	4	8854	-	-	109	69164
Чимбой	72	9759	45	15903	6	3693	7	9603	-	-	3	10873	133	49831
Шуманой	48	5673	25	8630	16	10129	3	3383	-	-	-	-	92	27815
Элликқалъа	7	910	7	2757	17	12696	37	53122	15	37745	2	6746	85	113976
Қонликўл	8	1288	11	3896	11	8039	5	7779	-	-	3	10862	38	31864
Қораўзак	63	9309	29	9789	9	5552	3	4541	1	2340	-	-	105	31531
Қўнғирот	5	835	12	5094	8	5931	14	20797	1	2228	2	6767	42	41652
Жами	**375**	**54424**	**265**	**95484**	**215**	**149843**	**195**	**279354**	**56**	**134580**	**25**	**91200**	**1128**	**861301**

Жадвал Қорақалпоғистон Республикаси статистика бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

50-илова

Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар

Қишлоқ туманлари	Умумий ер майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, минг га	Шу жумладан суғорилади ган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда:			
				экин ерлари	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Амударё	102,1	43,9	34,0	74,0	3,5	-	22,5
Беруний	393,1	324,2	29,8	8,9	0,3	-	90,8
Кегейли	260,3	120,2	51,4	30,5	0,2	0,4	68,9
Мўйноқ	3748,5	196,6	25,9	4,3	0,02	0,4	95,2
Нукус	94,4	49,7	29,9	45,6	6,8	4,9	42,7
Тахтакўпир	2112,2	1463,8	33,4	2,2	0,01	0,04	97,7
Тўрткўл	747,4	605,9	27,2	4,3	0,1	0,1	95,5
Хўжайли	235,3	143,2	32,5	22,5	0,2	-	77,3
Чимбой	219,8	131,4	49,7	33,4	0,09	2,0	64,5
Шуманой	81,4	49,0	26,6	54,3	-	-	45,7
Элликқалъа	541,9	387,5	30,6	7,4	0,2	0,2	92,2
Қонликўл	74,4	46,4	33,7	70,8	0,07	0,3	28,6
Қораўзак	589,1	415,6	33,9	7,8	0,01	0,3	91,9
Қўнғирот	6949,6	1238,3	39,7	3,1	0,01	0,07	96,8
Жами	**16174,0**	**5223,5**	**479,2**	**8,1**	**0,2**	**0,2**	**91,5**

Манба: *"Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011, - 44 бет маълумотлари.*

МУНДАРИЖА

	Сўз боши.....	3
	БИРИНЧИ ҚИСМ	
1.1.	**Ўзбекистон Республикасининг географик ўрни, майдони, чегаралари**.....	**4**
1.2.	**Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий ресурслари**	11
1.3.	**Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши, жойланиши ва меҳнат ресурслари**.....	20
1.4.	**Республика хўжалигининг умумий тавсифи**.....	32
1.5.	**Республика саноати ва унинг тармоқлар таркиби**.....	37
1.6.	**Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги: тармоқлар таркиби ва географияси**.....	60
1.7.	**Ижтимоий соҳалар географияси, рекреация ва туризм**..	80
1.8.	**Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар**.....	**88**
	ИККИНЧИ ҚИСМ	
2.1.	**Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва иқтисодий районлари**.....	96
2.2.	**ТОШКЕНТ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ**.....	101
2.2.1.	**Тошкент вилояти**.....	102
2.2.2.	**Тошкент шаҳри**.....	**122**
2.3.	**МИРЗАЧЎЛ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ**.....	138
2.3.1.	**Жиззах вилояти**.....	139
2.3.2.	**Сирдарё вилояти**.....	152
2.4.	**ФАРҒОНА ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ**.....	**170**
2.4.1.	**Андижон вилояти**.....	171
2.4.2.	**Наманган вилояти**.....	189
2.4.3.	**Фарғона вилояти**.....	207
2.5.	**ЗАРАФШОН ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ**.....	224
2.5.1.	**Бухоро вилояти**.....	226
2.5.12.	**Навоий вилояти**.....	244
2.5.3.	**Самарқанд вилояти**.....	263
2.6.	**ЖАНУБИЙ ИҚТИСОДИЙ РАЙОН**.....	282
2.6.1.	**Сурхондарё вилояти**.....	283
2.6.2.	**Қашқадарё вилояти**.....	299
2.7.	**ҚУЙИ АМУДАРЁ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ**.....	316
2.7.1.	**Қорақалпогистон Республикаси**.....	317
2.7.2.	**Хоразм вилояти**.....	335
	ИЛОВАЛАР.....	**352**

АБДУСАМИ СОЛИЕВ

ЎЗБЕКИСТОН ГЕОГРАФИЯСИ

(ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ГЕОГРАФИЯСИ)

(Дарслик)

Муҳаррирлар: Д.Акмалова, С.Қурбонов

Босишга руҳсат этилди 28.05.2014 й. Бичими 60x84 1/16.
Офсет босма усулида босилди. Нашриёт босма табағи 29,2.
Шартли босма табағи 42,4.
Баҳоси шартнома асосида. Адади 500 нусха. Буюртма № 150.

"Университет" нашриёти. Тошкент-100174,
Талабалар шаҳарчаси. Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУнинг
маъмурий биноси.

«KO'HI-NUR» МЧЖ босмахонаси.
100097, Тошкент ш., Бунёдкор шоҳкўчаси, 44.

ISBN 978-9943-305-90-8

